A.C. Joshi Library
P.U. Chandigarh

MSS No. 346 Subject Philosophy

Name of MSS सिद्धांतमञ्जरी दीपिका

Author श्री कंठ

Period ______ Folios 230

Script Devnagiri Source Prithipal Singh

Missing Folios NIL

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

946

346

No 2

तर्कप्रकाश

ترک پرکاش قلمی درپاگلی

Tark Parkash
Sidhante Manjari Tika

Shri
By Kanth Sharma
S/o Shri Wishva Nath

13X5 2/5

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

Sans. MS.
181.4
T187

346-Ms.

तर्क प्रकाशिका सिद्धान्त मंजरी-
दीपिका; श्रीकण्ठ शर्मा कृत ॥
१४१ पत्रक ॥ ल० म० १५ पं० प्र० पृ०

२ श्रावण रविवार, शुक्लपक्ष १८०१ विं० ति

ह० ल०

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

A-no
346

P. P. S. JAURA (Sialkoti)
M. S. S. suplier
W. G. 395, Siraz Gunj
N. akoder Road Jullunder
city

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

A. no. 346 1

त॰ प्र॰ ॐ श्रीगणेशाय नमः श्रीराधावल्लभाय नमः श्रीगुरवे नमः ॐ नमः शिवाय संध्यायां प्रणतिं
प्रणयगिरजया सेर्ष्यसमालोकिते रोषं मानिनि मा कृथास्त्वदपरा नान्यास्ति वंद्या मम किं तत्वामहमा
नमामि मनसि ध्यात्वा तवैवाकृतीरित्यूहर्षितशैलराजातनयादृष्टः शिवः पातु नः १ सिद्धांतगूढ
वर्त्मैकभावनापरिशीलिता श्रीकंठनिर्मिता सेयं कृतिरातनुतां मुदम् २ सत्येकस्मिन्नपि बाधके सा
धकसहस्रस्याप्यकिंचित्करत्वेन प्रतिबंधकाभावस्यावश्यापेक्षिततया प्रकृतग्रंथसमाप्तिप्रतिबंधक
दुरितरूपविघ्नघाताय कृतं भगवन्नत्यात्मकं मंगलं शिष्यशिक्षार्थं निबध्नाति प्रणम्येति मंगलस्य
ग्रंथसमाप्तिप्रतिविघ्नध्वंसद्वारा हेतुत्वमिति सिद्धान्तस्थितिः तत्रानन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तित्वरू
पकारणत्वघटकानन्यथासिद्धत्वांशग्रहे व्यापकत्वरूपनियमांशग्रहे वा स्वस्वव्यापारेतरयावत्का
रणसत्वे यत्सत्वेऽवश्यं यत्सत्वं यदभावेऽवश्यं यदभाव इति नियमघटितयोर्नियतान्वयव्यतिरेक
योः कारणत्वेमानाभावेप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां विशिष्टतद्रूपकारणत्वग्रहेऽतिरिक्तकारणत्वग्रहे वा
तयोर्हेतुतयानन्यसहकृतप्रत्यक्षप्रमाणगम्यत्वस्य यद्यपि नात्र संभवः मंगलसत्वे समाप्त्यसत्वा
त् मंगलाभावे समाप्तेश्चेत्यन्वयव्यतिरेकव्यभिचारात् तथापि समाप्तिफलकत्वे लाघवमिति ला
घवज्ञानसहकृतं शिष्टाचारविषयहेतुकं सफलत्वानुमानमेवात्र मानम् जन्मांतरीयमंगलसंदे

पत्रयत्रका
त्रेतत्रनियत

१

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ये

= सति

हेन व्यतिरेकव्यभिचारसंशयेऽपि ग्राह्यसंशयानुमित्यप्रतिबंधकतया समाप्तिकारणत्वेन मिते समाप्तिरूप
कार्येण जन्मांतरीयमंगलानुमानान्न व्यतिरेकव्यभिचारो मंगले सति समाप्त्यभावस्य तत्र न मंगला
नाशस्य विघ्नसत्त्वात् नेतरोत्पन्नविघ्नसत्त्वाद्वेति नान्वयव्यभिचारोऽपि अत एव तच्छेदकतया मध्ये मंगलमाच।
रंति एवं चाश्रुतं विनाशिनः कालांतरभाविफलजनकत्वं व्यापारं विनानुपपन्नमिति विघ्नध्वंसद्वारा
समाप्तिं प्रति मंगलं हेतुरिति संप्रदायः नव्यास्तु मंगलं विनापि नास्तिकग्रंथसमाप्तेर्न तत्र तद्धेतुः नच
चरमवर्णरूपाया अचरमवर्णध्वंसरूपाया वा समाप्तेः शाकाशनिष्ठतया आत्मनिष्ठस्य मंगलस्य तज्जन्य
विघ्नध्वंसस्य वा व्यधिकरणतया कारणत्वासंभवेन स्वप्रतियोगिचरमवर्णानुकूलकृतिमत्त्वसंबंधेन
चरमवर्णध्वंसरूपसमाप्तिं प्रत्यात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या हेतुत्वस्य वक्तव्यतया जन्मांतरीयमंगला
नुमानान्न व्यभिचार इति वाच्यम् जन्मांतरीयसमाप्तिमुद्दिश्य शिष्टैस्तदनाचरणात् प्रारिप्सितसमा
प्तेरेव तत्फलत्वं कारीरीवत् ननु जन्मांतरीयसमाप्तेरपि पुत्रेष्टिस्थले तु पुत्रमात्रफलकत्वश्रवणादैहि
कामुष्मिकसाधारणफलकत्वेन स्मादात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या कारणत्वे जन्मांतरीयसमाप्तिमुद्दिश्यापि मंगल
करणापत्तेः स्वप्रतियोगिचरमवर्णावच्छेदकतासंबंधेन चरमवर्णध्वंसरूपसमाप्तिं प्रति स्वोत्पत्त्यवच्छेद।
कजातीयतासंबंधेन शरीरं प्रत्यासत्त्या तत्कारणतया अवश्यं वाच्यतया नास्तिकशरीरे अवच्छेदकतया।

जातिसत्ता निष्ठ क

सज्जादेन मंगलस्य
महत्तांतस्योत्प
वच्छेदकं शरीरं इ
ति कृत्वा मंगल
विशरीरे समागत

स्वज्ञाद्धेन चरमवर्णध्वंसो [illegible] नच्छेदकत्वं शरीरे यतः शरीरावच्छेदेन चरमवर्णध्वंसः संप
द्यते न तु घटाद्यवच्छेदेन

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

A. no. 346

ॐ श्रीगणेशाय नमः श्रीराधावल्लभाय नमः श्रीगुरवे नमः ॐ नमः शिवाय संध्यायाः प्रणति।
र्नेगिरजया सेर्ष्यं समालोकिते रोषमानिनि माकुरु मा स्वरूपरानान्यास्ति वंद्या मम किंतु त्वामहमा
नमामि मनसि ध्यात्वा तवैवाकृतीरित्युहर्षितशैलराजातनयादृष्टः शिवः पातु नः १ सिद्धांतगूढ
वर्त्मैकभावनापरिशीलिता श्रीकंठनिर्मिता सेयं कृतिरातनुतां मुदम् २ सत्येकस्मिन्नपि बाधके सा
धकसहस्रस्याप्यकिंचित्करत्वेन प्रतिबंधकाभावस्यावश्यापेक्षितत्तया प्रकृतग्रंथसमाप्तिप्रतिबंधक
दुरितरूपविघ्नघाताय कृतं भगवन्नत्यात्मकं मंगलं शिष्यशिक्षार्थं निबध्नाति प्रणम्येति मंगलस्य
ग्रंथसमाप्तिं प्रति विघ्नध्वंसद्वारा हेतुत्वमिति सिद्धांतस्थितिः तत्रानन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तित्वरू
पकारणत्वघटकानन्यथासिद्धत्वाप्रग्रहे व्यापकत्वरूपनियमाप्रग्रहे वा स्वस्वव्यापारेतरयावत्का पत्रयत्रका त्रतत्रनियत
रणसत्वे यत्सत्वे ऽवश्यं यत्सत्वं यदभावे ऽवश्यं यदभाव इति नियमघटितयोर्नियतान्वयव्यतिरेक
योः कारणत्वे मानाभावे ऽप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां विशिष्टतद्रूपकारणत्वग्रहे ऽतिरिक्तकारणत्वग्रहे वा
तयोर्हेतुतयानन्तसहकृतप्रत्यक्षप्रमाणगम्यत्वस्य यद्यपि नात्र संभवः मंगलसत्वे समाप्त्यसत्वा
त् मंगलाभावे समाप्तेश्चेत्यन्वयव्यतिरेकव्यभिचारात् तथापि समाप्तिफलकत्वे लाघवमितला
घवकत्तानसहकृतं शिष्टाचारविषयहेतुकं सफलत्वानुमानमेवात्रमानम् जन्मांतरीयमंगलसंदे १

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ये

=सति

हेनव्यतिरेकव्यभिचारसंशयेपिग्राह्यसंपादयानुमित्यप्रतिबंधकतयासमाप्तिकारणत्वेनुमितेसमाप्तिरूप
कार्येणजन्मांतरीयमंगलानुमानान्नव्यतिरेकव्यभिचारो मंगलेसतिसमाप्त्यभावश्च तत्रजन्मंगला
नाद्यपविघ्नसत्वादनेतरोत्पन्नविघ्नसत्वाद्वेतिनान्वयव्यभिचारोपि अतएवतच्छंकयामध्येमंगलमाचा
२ रंति एवंचाशुतरविनाशिनःकालांतरभाविफलजनकत्वं व्यापारंविनानुपपन्नमिति विघ्नध्वंसद्वारा
समाप्तिंप्रतिमंगलंहेतु रितिसंप्रदायः नव्यास्तु मंगलंविनापिनास्तिकग्रंथसमाप्तेर्नतत्रतद्धेतुः नच
चरमवर्णरूपायाश्चरमवर्णध्वंसरूपायावासमाप्तेराकाशनिष्ठतया आत्मनिष्ठस्यमंगलस्यतज्जन्य
विघ्नध्वंसस्यवाव्यधिकरणतयाकारणत्वासंभवेन स्वप्रतियोगिचरमवर्णानुकूलकृतिमत्वसंबंधेन
चरमवर्णध्वंसरूपसमाप्तिंप्रत्याश्रयतयात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्याहेतुत्वस्यवक्तव्यतयाजन्मांतरीयमंगला
नुमानान्नव्यभिचार इतिवाच्यम् जन्मांतरीयसमाप्तिमुद्दिश्यप्रतिबंधकादनाचरणात् प्रारिप्सितसमा
प्तेरेवतत्फलत्वंकारीरीवत् ननु जन्मांतरीयसमाप्तेरपिपुत्रेष्टिस्थले तु पुत्रमात्रफलकत्वश्रवणादैहि
पर कामुष्मिकसाधारणफलकत्वेनतस्मादात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्याकारणत्वेजन्मांतरीयसमाप्तिमुद्दिश्यापिमंगल
करणापत्तेः स्वप्रतियोगिचरमवर्णावच्छेदकतासंबंधेनचरमवर्णध्वंसरूपसमाप्तिंप्रति स्वोत्पत्त्यवच्छेद।
कजातीयतासंबंधेनशरीरंप्रत्यासत्त्यातत्कारणतायाअवश्यंवाच्यतयानास्तिकशरीरे अवच्छेदकतया।

सशब्देनमंगलस
महसंतस्योत्प
वच्छेदकं शरीरं इ
तिकृत्वामंगला
विशरीरेसमागतं

जातिसत्ता निष्ठ क

स्वशब्देनचरमवर्ण [illegible] CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative दकत्वंशरीरेयतः शरीरावच्छेदेनचरमवर्णध्वंसः संप
द्यते न तु घटाद्यवच्छेदेन

विघ्नकर्त्रस्य=६

उपलक्षणत्वे च कार्याचिन्हतासिद्धिरिति व्यावर्तकत्वं।

२ त०प्र० २ मंगलस्य तज्जन्यविघ्नध्वंसस्य चाभावेन व्यतिरेकव्यभिचारात् नकारणत्वसंभवः ननु विघ्नस्थलीयसमाप्ति
त्वमेव तज्जन्यतावच्छेदकं तत्र न व्यभिचारः विघ्नस्थलीयत्वं च विघ्नवज्जातीयशरीरकर्तृत्वं मंगलज।
न्यविघ्नध्वंसविशिष्टत्वं वा विशिष्टत्वं च स्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रति(यो)गिकत्वस्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्प। यो
त्तिकत्वोभयसंबंधेन जन्मांतरीयमंगलजन्यविघ्नध्वंसस्य च स्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वसं।
बंधेन नास्तिकसमाप्ताववभावेन तस्याः कार्यतावच्छेदकानाक्रांतत्वादिति चेन्न प्रथमे समाप्त्यव्य।
वहितपूर्वं विघ्नासत्त्वेन तस्य विशेषणत्वासंभवात् उपलक्षणत्वे तु प्रमत्तानुष्ठितसमाप्तेरप्युत्पत्त्यामा
नविघ्नवज्जातीयशरीरकर्तृकतया व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् अन्यविधस्य च विघ्नवज्जातीयश।
रीरनिष्ठकृतिजन्यत्वरूपस्य तत्कर्तृत्वस्य दुर्वचत्वात् द्वितीये तु समाप्त्यव्यवहितपूर्वक्षणे तन्नाशनि
त्वेन निवेशे वाव्यवहितोत्तरत्वस्य वक्तव्यतयाननुगमात् कारणस्य कार्यतावच्छेदकत्वानभ्युपग
माच्च अन्यथा काशीमरणस्यापि स्वविशिष्टमुक्तिं प्रति हेतुत्वस्य सुवचतया काशीमरणान्मुक्तिरिति
श्रुतेर्हेतुत्वपरतयोपपत्तौ प्रयोजकत्वोपवर्णनस्यासंगत्यापत्तेः नच तमेव विदित्वेति श्रुत्या तत्त्वज्ञा
नस्य मुक्तिसामान्यहेतुत्वप्रतिपादनेन तस्य साक्षात्कारणत्वासंभवात् श्रुतेः प्रयोजकत्वमेवेति वा।
च्यं तावतापि तत्त्वज्ञानद्वारा हेतुत्वस्यादुष्टत्वात् विघ्नध्वंसद्वारा मंगलस्यैव नच स्वजन्यतत्त्वज्ञानवि २

स्वविघ्नध्वंसनातरवच्छेद कार्यशरीरोत्तरवच्छिन्नप्रतियोगिकत्वं॥ शरीरावच्छिन्नविघ्नध्वंसप्रतियोगिकत्वं॥ अनेन स्वघटितसमाप्तौ विघ्नध्वंसविशिष्टत्वं॥

विघ्नवज्जातीयशरीरकर्तृत्वमेव कार्यतावच्छेदकमिति पक्षे=५

त

मंगलजन्यविघ्नध्वंसविशिष्टत्वमिति पक्षे=८

कारणस्य मंगलस्य पूर्वपूर्वमच्छेदके मिलित्वा मंगलस्यापि कार्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वेन कार्यतावच्छेदकत्वे समाप्तौ ति ९

कारणस्य कार्यतावच्छेदकत्वाभ्युपगमे॥

तमेवाविदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पंथाः विद्यतेऽयनाय॥ ६

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अन्यथासिद्धेः॥

अन्यं प्रति पूर्व भावे ज्ञाते पत् पूर्वं भाव विज्ञा त ॥१

विशेषमुक्तिं प्रतिहेतुत्वे अन्यं प्रतीत्याद्यन्यथासिद्ध्यानमुक्तिं प्रतितद्धेतुरितिवाच्यं स्वजन्यविघ्नध्वंस।
विशिष्टसमाप्तिं प्रतिमंगलस्य हेतुत्वेपि तस्यादुर्वीरत्वात् तस्मादन्यथासिद्धतया न समाप्तिहेतुः एतेन
काशीमरणस्य हेतुत्वे इष्टापत्तिः तत्वज्ञानमद्वारीकृत्य न तद्धेतुरिति सूचनायैव पंचम्याः प्रयोजकत्व
परत्वमिति निरस्तम् तथापि न तत्समाप्तिहेतुताबोधकप्रत्यक्षश्रुत्यभावेनोक्तदिशा मंगले अन्यथासि
द्धेर्दुर्वीरत्वादिति न च निर्विघ्नसमाप्यन्तामितिकामनया तदाचारात्समाप्तेस्तत्फलत्वं नागृहीतविशेषणा बुद्धि
विशेष्यमुपसंक्रामते सति विशेष्ये बाधे इति न्यायेन [redacted] विघ्नध्वंसकाम।
नाया आवश्यकत्वात् नहि यद्दृष्टयत् क्रियते तत्र तद्धेतुः चैत्यवंदनादेरपि स्वर्गफलकत्वापत्तेः न।
ज्जनकीभूतज्ञानस्य भ्रमतया न तथेति चेत् अत्रापि समाप्तिजनकत्वज्ञानस्य भ्रमत्वमादाय विवादसंभ
वात् पाकप्रवृत्तिकाले तृप्तिकामनावत् उभयत्रेष्टसाधनताज्ञाने समाप्तिकामनाया अप्युपपत्तेरिति।
न किंचिदेतत् अत एव नास्तिकसमाप्तिप्रतियोगिव्यावृत्तचरमवर्णवैजात्यं स्वीकृत्य विजातीयचर
मवर्णध्वंसरूपसमाप्तिं प्रतिमंगलं हेतुरिति निरस्तम् पुरुषविशेषजन्यतावच्छेदकजातिव्याप्यानंत
तज्जातिकल्पने प्रमाणाभावात् अन्यत्र क्लृप्तेत्याद्यन्यथासिद्धिसत्वाच्च तस्माद्विघ्नध्वंस एव मंगल।
स्य फलं समाप्तिस्तु अन्यत्र क्लृप्तसमान्यसामग्रीत एवोपपद्यते इति प्राहुरिंकृतं पल्लवितेन अयं म।
त्ति

स्वर्गजनकीभूत ताज्ञानस्य ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नै॰ प्र॰ ३

३

न उत्कृष्टः अहमस्मादपकृष्ट इति ज्ञानविशेषणेन नमस्कारपदवाच्यस्तत्कृतो लभ्यत इत्यत आ
ह परमात्मनमिति परमत्वं च नित्यज्ञानादिमत्त्वेन सर्वोत्कृष्टत्वं तथा च समानसंवित्संवेद्यत
या सर्वस्मिन् तदपेक्षयाऽपकृष्टत्वज्ञाने सर्वान्तःपातिनि स्वस्मिन्नप्यपकृष्टत्वज्ञानान्नमस्कारनि
र्वाह इति भावः न त्वत्र परममहत्परिमाणवत्त्वं परमत्वं तादृशपरिमाणविशिष्टात्मत्वस्य स्वापे ईश्वरापेक्षया
क्षयापकृष्टेपि सत्त्वेन नमस्कार्य्यतावच्छेदकत्वाभावात् यद्यपि नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलाव
श्यंभावनियमेन सुखस्य समवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्धस्यात्मत्वस्येश्वरे स्वीकारे सुखोत्प
त्त्यापत्तेः तादृशनियमाभावे चात्मत्वं ताज्जनकव्यावृत्तरूपेणैव कारणताया न्याय्यत्वादीश्वरे आत् जीवात्मस्येण
मत्वजातिसत्त्वे प्रमाणाभावस्तथाप्यात्मपदशक्यतावच्छेदकतया आत्मत्वजातिस्तत्साधारणी सि
ध्यति कार्य्यतावच्छेदकतया कारणतावच्छेदकतया च जातिसिद्धिवदसति बाधके शक्यताव
च्छेदकतयापि जातिसिद्धेरदुष्टत्वात् असति बाधक इति विशेषणाच्च नाभावपदशक्यतावच्छे
दकतयाऽभावत्वादिजातिसिद्धिः जन्यभावत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्य्यतावच्छेदकत
या ध्वंसत्वादेरपि जातित्वापत्त्या तद्विशेषणस्य भक्तोऽप्यावश्यकत्वादित्याहुः तच्चिंत्यं तथा सति
विभुपदप्रवृत्तितावच्छेदकतया विभुत्वजातिः सिध्येत न चेष्टापत्तिः एवंविधानंतजातिकल्पने प्र २

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

माणाभावादितिकारणतावच्छेदकतया चजातिसिद्धिरित्येवांगीकरणीयं एवं च सुखसमवायिकारण
तावच्छेदकात्मत्वजातेरीश्वरसाधारण्येनाभावएव वस्तुतस्तु नेदृशकार्यतावच्छेदकतयाजाति
सिद्धिरितिब्रूमो येनोक्तानुपपत्तिरुद्भाव्येत अपितु सुखसमवायिकारणतावच्छेदकत्वेन जीवात्म
त्वसिद्धस्यात्मत्वस्य श्रोतात्मव्यवहारबलेननत्संबंधमात्रमीश्वरे कल्प्यते नित्यस्येत्यादिनियमस्याप्र
योजकत्वात् अदृष्टरूपसहकार्यंतराभावादेव कार्याभावस्योपपन्नत्वात् अंत्यतांजनकव्यावृत्तरू ।
जीवत्वरूपेणैव पेणैवकारणताकल्पनेच प्रमाणाभावात्यत्वप्रयुक्तम् प्रकृतेच श्रोतात्मव्यवहारस्यैवप्रमाणत्वेनांत्यं
आत्मत्वरूपेण ताजनकसाधारणरूपेणापिकारणत्वकल्पनेक्षतिविरहात् नच सुखसमवायिकारणतावच्छेद
कंद्रव्यत्वमेव अतिप्रसक्तत्वेप्यात्मत्वस्यैवावच्छेदकत्वेबाधकाभावादिति वाच्यम् कारणत्वानति
प्रसक्तस्यैवकारणतावच्छेदकतया गगनादिषु कारणत्वसंबंधकल्पने गौरवात् अन्यथासत्वेना
पिहेतुतापत्तेः संभवतिव्याप्यधर्मेकारणतावच्छेदके व्यापकधर्मेणान्यथासिद्धावतिप्रसक्तेरेव बीज
अन्यथासिद्धेस्त त्वात् तस्या दृष्टद्रव्यत्वेपितुल्यत्वात् आत्मत्वेतथात्वेपि श्रोतात्मव्यवहारादीश्वरेपिकारणत्वसंबं
धस्यकल्पनीयतया अतिप्रसक्तेरभावात् इत्थं चात्मपदशक्यतावच्छेदकत्वमपि तस्यैवेतिसा
र नवीनास्तु नष्टएवपूर्वदेशसंयोगेउत्तरदेशसंयोगोत्पत्त्योत्तरदेशसंयोगेपूर्वदेशसंयोगः प्र

घटादौ सत्वात्तिप्र
सक्तिः तस्यसत्वस्य
पयतत्वपित्त्वात् - ४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

न्या॰ प्र॰ 4
४

तिबंधको वाच्यः तत्र न तावत्पूर्वदेशावच्छिन्नत्वमुत्तरदेशाभिन्नत्वं उत्तरदेशाभिन्नजन्तुरूपपूर्वदेशासंयुक्तस्ये ।
वेधोत्तरदेशासंयोगात् किंत्वात्मत्वं तत् तथा चात्मसंयोगत्वेन प्रतिबंधकत्वेत्यायातम् एवं च तत्
प्रतिबंधकतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वेनात्मत्वजातिसिद्धिः विनिगमनाविरहेण तस्याईश्वरसा
धारण्यमपि न चैवमेकस्मिन्नीश्वर एव सा जातिरस्ताम् न त्वनेकवृत्तीत्यात्मस्विति वा वाच्यम् एक ।
व्यक्तिकत्वेन तस्य जातित्वासंभवात् न दृष्टाधर्मस्वीकारेऽपि च प्रत्येकं जीवमादाय विनिगमना
विरहस्तादवस्थ्यात् न चात्मनिरूपितत्वविशिष्टसंयोगत्वेन प्रतिबंधकत्वे आत्मनिरूपित ।
त्वसंयोगत्वयोर्विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण विजातीयसंयोगत्वेनैव तत्प्रतिबंध ।
कत्वं स्यात् तथा च तत्प्रतिबंधकतावच्छेदककोट्यप्रविष्टत्वान्नात्मत्वजातिसिद्धिरिति वाच्यम् सं ।
योगसंबंधेनात्मनोऽपि विनिगमनाविरहेण प्रतिबंधकत्वस्य दुर्वारत्वात् न चैवं तज्जातेरीश्वरवृत्तित्वे ग
गनादिष्वपि सत्त्वप्रसंग इति वाच्यम् गगनादौ नामीश्वरानतिरिक्तत्वेन तत्साधारण्येऽपि क्षतिविर ।
हादिति पुनर्निर्व्यलीकः इति प्राहुः प्रणम्येति क्त्वांतपदस्य च क्रियत इत्यनेनान्वयः नमस्कारसिद्धे ।
र्नमः पदेनैव संभवेऽपि प्रणामस्य कर्तव्यापेक्षया पूर्वभावे दर्शिते शिष्या अप्येवं कुर्युरिति शिष्यशि ।
क्षार्थमेव क्त्वांतनिर्देशः अत्र प्रशब्देन भक्तिश्रद्धातिशयो द्योत्यते युक्तिमुक्ताभिरित्यनेन युक्तीनामु ४

जन्य

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

क्षा

क्षाम्नाह इत्यप्रदर्शनेन निर्दोषत्वं मंजरीपदेच स्वीयवाक्यावलीनां कोमलत्वं सूचितम् प्रवृत्तिसामा

न्यं प्रतीष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वात्प्रयोजनज्ञानं विना कथमेतद्ग्रंथे प्रवर्त्तितामित्यत आह इहे

इत्यादि मननोपायमात्मनस्तत्वज्ञानं निखिललोकविमोक्षमुख्योपायमामनंतीति योजना

तथाच सकलकामनाविषयीभूतापवर्गजनकत्वज्ञानं प्रयोजकतया एतद्ग्रंथेन प्रवृत्त्यनु

पपत्तिरितिभावः मोक्षमुख्योपायत्वं च मुक्त्यभावप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वं केचित्तु काशी

मरणादितोपि श्रवणानधिकारी स्त्रीशूद्रादिलोकस्य मुक्तिसंभवेन तत्वज्ञानाभावस्य तदभावप्र

योजकत्वाभावाल्लोकपदं श्रवणाधिकारिलोकपरतया व्याख्येयं तथाच श्रवणाधिकारिलोकमु

क्त्यभावेन तत्वज्ञानाभावस्य प्रयोजकत्वलक्षणानोक्तदोष इति व्याचक्षते तदसत् श्रवणाधिकारि

ब्राह्मणादीनामपि काशीमरणादितो मुक्तिसंभवेन तथाविवक्षितेप्यनुपपत्तेर्गौरवकत्वात् तस्मा

त्तत्वज्ञाने मोक्षमुख्योपायत्वं स्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकमुक्त्यभावप्रयोजकीभूताभावप्रतियो

गित्वमेव वक्तव्यम् तत्र च नोक्तानुपपत्तिः एवंच लोकपदं यथाश्रुतमेव अतएव काशीमरणजन्य

मुक्तेर्मननोपायकतत्वज्ञानाजन्यत्वात् विमोक्षेति काशीमरणप्रयोज्यमोक्षेत्यर्थ इति निपुणा ।

तरम्नहनीयम् अत्रच स्वसमानाधिकरणदुःखप्रागभावासमानकालीनदुःखध्वंसत्वं मुक्तित्वं ।

सधमदुःखध्वंसः

इह किल निरवच्छिन्नमोक्षमुख्योपायं मननोपायमात्मनस्तत्वज्ञानम् इति ॥ ८ ॥ ३

इह किल निरवच्छिन्नमोक्षमिति

लोकपदस्यय थाश्रुतार्थकत्वादेव ॥ ३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

त॰ प्र॰ ५
५

दुःखध्वंसस्येदानीमपि सत्त्वेनास्मदादीनामपि मुक्तित्वापत्तिवारणाय कालीनान्तम् मुक्तात्मक
दुःखध्वंसस्यानादीयदुःखप्रागभावसमानकालीनत्वाद्यमदेवमुक्तात्मनामप्यमुक्तत्वप्रसंगात्स्व
समानाधिकरणेतिप्रागभावविशेषणम् नच दुःखासमानकालीनत्वेनैवसामंजस्यात्प्रागभा
वेतिव्यर्थमिति वाच्यम् यथासन्निवेशेनवैयर्थ्याभावात् तथाप्यनंतिप्रयोजनकत्वे स्वसमाना।
धिकरणदुःखासमानकालीनदुःखध्वंसत्वमेवमुक्तित्वं ननु स्वसमानाधिकरणदुःखासमान
कालीनदुःखध्वंसत्वस्यमुक्तित्वरूपत्वे तस्यतत्त्वज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वानुपपत्तिः स्वपदस्यदुः।
खध्वंससामान्यपरत्वेपुरुषांतरीयदुःखध्वंससमानाधिकरणदुःखासमानकालीनदुःखध्वंसस्ये।
दानीमप्रसिद्ध्यापत्तेः स्वपदस्यतत्तद्दुःखध्वंसपरत्वे च सामान्यतोमुक्तित्वस्यैकाभावान्मुक्तित्वावच्छि
न्नेप्रतितत्त्वज्ञानत्वेनहेतुतायां असंभवद्युक्तिकत्वापत्तेरिति चेन्न स्वसामानाधिकरण्यकालिकविशे
षणतोभयसंबंधेनदुःखवान्यत्वावच्छिन्नदुःखध्वंसत्वस्यैवमुक्तित्वरूपत्वात् अत्रच स्वत्वस्यपरिचायक
तयानोक्तविकल्पावसरइति अत्रच ज्ञानादीनांवद्दोषिकत्ववारणायविभुसमवेतेति योग्यविशेषगु।
णनाशत्वावच्छिन्नंप्रतिस्वोत्तरोत्पन्नविशेषगुणत्वेनकारणतया तत एवमत्रात्मकदुःखध्वंससंभ
वे तत्र तत्त्वज्ञानत्वेहेतुतायांमानाभावइति यदि विभाव्यते तदा दुरितवच्छिन्नदुरितध्वंसस्यैवमुक्ति
त्व

स्वपदस्यतत्तद्दुःख
ध्वंसपदोत्त्वसमा
नाधिकरणदुः
खासमानकाली
नत्वदुःखध्वंसस्यै
वमुक्तित्वेन तस्य
च प्रतन्नदुःखध्वं
सरूपतयैक्याभाव
इत्यर्थः॥ = ६

दुःखध्वंसः = ४
एक... कालीनत्वका...
५ ३

नव्यास्तु योग्यविभुविशेषगुणानाशं प्रति स्वोत्तरवर्तिगुणानां कारणत्वात्स्वोत्तरोत्पन्न
गुणत्वेनैवदुःखध्वंसत्वमुक्ति ... दुःखध्वं ... पदे दुःख
साध न दुरितवरत ... दुरितस्य ... योग्यगुणत्वाभावात्तत्स्वोत्तरवर्तिग
विशेषगुण॥॥ देव २
दुरितवद्भिन्नानां दुरितध्वंसत्वं मुक्तित्वं।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र्थसमाजग्रस्तत्वं च तद्दूरकधर्मावच्छिन्नसामग्रीद्वयप्रयोज्यत्वं॥ तच्छेदकं नीलघटत्वं॥ तद्दूरकधर्मो नीलत्वं घटत्वं तदवच्छिन्नसामग्री नीलसामग्री घटसामग्री तद्द्वयमेलनप्रयोज्यं नीलघटत्वं॥ तदर्थसमाजग्रस्तत्वं॥ तत्कार्यतावच्छेदकं न॥ प्रकृते च तच्छेदके न दुरितवद्भिन्नदुरितध्वंसत्वं॥ तद्दूरकधर्मो दुरितवद्भिन्नत्वं दुरितध्वंसत्वं चेतदवच्छिन्नसामग्री दुरितवद्भिन्नसामग्री दुरितध्वंससामग्री तद्द्वयमेलनप्रयोज्यत्वं दुरितवद्भिन्नदुरितध्वंसत्वं

त्वमवसेयम् नचाग्रेदुरितानुत्पत्त्यादुरितवद्भिन्नदुरितध्वंसत्वस्यार्थसमाजग्रस्तत्वात्कथंजन्यताव
च्छेदकत्वमितिवाच्यम् प्रमाणाभावस्यैवार्थसमाजग्रस्तधर्मस्यकार्यतानवच्छेदकत्वेवीजतया प्र
कृतेच मुक्तितत्त्वज्ञानकार्य्यकारणभावेबाधकवेदस्यैववीजत्वेनार्थसमाजग्रस्तत्वेपिकार्यताव
च्छेदकत्वेबाधकाभावात् नच सुखदुःखाभावयोरन्यतरस्यैवपुरुषार्थत्वेन मुक्तेरपुरुषार्था
प्रसङ्गः इतिवाच्यम् बलवद्द्वेषविषयाभावत्वेन पुरुषार्थत्वस्यदुःखाभावइव दुःखजनकदुरित ।
ध्वंसेपिसंभवादिति ननु तथापि काशीमरणान्मुक्तिरितिवाक्येन काशीमरणस्यापिसाक्षान्मु
क्तिहेतुत्वप्रतिपादनान्मुक्तित्वावच्छिन्नंप्रतितत्त्वज्ञानत्वेनहेतुत्वेएवेतिचेन्न तमेवविदित्वा।
तिमृत्युमेतिनान्यः पन्थाविद्यतेयनायेतिश्रुत्यातत्त्वज्ञानस्यमुक्तिसामान्यपूर्वभावेदर्शिते काशी
मरणस्यतत्त्वज्ञानद्वारामुक्तिप्रयोजकत्वमित्येवतत्तात्पर्यात् सयुक्तिकं चैतत् अन्यथातयोः पर।
स्परजन्यमुक्तौव्यभिचारेणोभयत्राव्यवहितोत्तरत्वनिवेशेगौरवात् नच काशीमरणस्यतत्त्वज्ञा
नप्रतिहेतुत्वेपिश्रवणादिजन्यतत्त्वज्ञानेव्यभिचारवारणायाव्यवहितोत्तरत्वनिवेशोऽवशिष्टइति
वाच्यम् गंगामरणादिजन्यतत्त्वज्ञानेव्यभिचारवारणायश्रवणाजन्यतावच्छेदककोटावव्यवहितो।
त्तरत्वनिवेशस्यभवतोप्यावश्यकत्वात् श्रवणादिजन्यतत्त्वज्ञानेव्यभिचारवारणंपरंकाशीमरण

दुरितध्वंसस्य मुक्तित्वेतस्यदुरितध्वंसस्यदुःखाभावत्वस्याभिव्यक्तेर ॥ ४

काशीमरणाव्यवहितोत्तरमुक्तिंप्रतिकाशीमरणंहेतुः॥ तत्त्वज्ञानाव्यवहितोत्तरमुक्तिंप्रतितत्त्वज्ञानमिति ॥ ८

टि व

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ने.प्र. 6 जन्यतावच्छेदककोटौव्यवहितोत्तरत्वनिवेशः इति तन्निवेशस्यैकदेशेव संभावत् भवन्मते तु काशीमर
६ णजन्यमुक्तेर्व्यभिचारभियात् तत्त्वज्ञानजन्यतावच्छेदककोटौव्यवहितोत्तरत्वनिवेशः एवं तत्त्वज्ञा
नजन्यमुक्तेर्व्यभिचारवारणाय काशीमरणजन्यतावच्छेदककोटौव्यवहितोत्तरत्वनिवेश उभ।
यत्राव्यवहितोत्तरत्वनिवेशाव एकत्वेनातिगौरवादिति ननु तथाप्युभाभ्यामेव पक्षाभ्यां यथा
खेपक्षिणां गतिः तथैव ज्ञानकर्मभ्यां प्राप्यते शाश्वती गतिरित्यनेन कर्मणामपि मुक्तिहेतुत्वप्र
तिपादनात् कथं तत्त्वज्ञानस्यैव मुक्तिहेतुत्वमिति चेन्न तस्य तत्त्वज्ञानप्रतिबंधकाधर्मध्वंसद्वारात
त्वज्ञान एवोपक्षयात् ननु मुक्तिं प्रत्येव साक्षात् ज्ञानस्य हेतुता नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेति श्रुतिविरो
धात् तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषंति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेनेति श्रुतिविरो। अनशनव्रतेन
धाच्च किंच यत्याश्रमविहितकर्मण एव हेतुत्वे गृहस्थस्यामुक्तित्वप्रसंगः कर्मणैव हि संसिद्धि।
मास्थिता जनकादयः श्राद्धकृत्सत्यवादी च गृहस्थोपि विमुच्यते इति गृहस्थस्यापि मुक्तिश्रवणा
त् गृहस्थाश्रमविहितकर्मण एव हेतुत्वे च यतेर्न मुक्तत्वप्रसंगात् न हि मुक्तौ वैजात्यमस्ति येनोभ
योरपि हेतुत्वमुपपादनीयमिति अत एव काशीमरणस्य कर्मणा वा साक्षान्मुक्त्युपायत्वनिरासाय।
मोक्षोपायमित्यत्र मुरशेत्युत्क्रम्य स्वेतरमोक्षासाधारणकारणभिन्नमित्यर्थः मुक्तित्वावच्छिन्नकार्य ६

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तच्च प्रमाणाधीनमिति प्रमाणं निरूप्यते ६

तानिरूपितकारणत्वं चात्रासाधारणत्वम् तेन प्रागभावादीनां न तच्छुद्धित्वेन हेतुत्वेऽपि न क्षतिरिति दि
क् ननु आत्मापरोक्षादिभ्यो मोक्षे नतु त्वात्कारकं तत्त्वज्ञानमिदानीमपि किं न भवति कथमनुक्तेरित्यत आ
ह मननोपायमिति मननमुपायो यस्येत्यर्थः तथा च श्रवणमनननिदिध्यासनप्रयोज्यतत्त्वज्ञा
नमेव मुक्तिहेतुः तच्च नेदानीं संभवतीति भावः यद्यपि श्रवणोपायमित्येव वक्तुमुचितम् तथापि
मकारान्तु श्रवणान्मननोपायमित्युक्तम् युक्तिभिरनुचिंतनं मननम् साधकबाधकप्रमाणोपन्या
सरूपयुक्तिः श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मंतव्यश्चोपपत्तिभिरिति स्मरणात् श्रुतस्यार्थस्य नैरंतर्येण दीर्घ
कालमनुसंधानं निदिध्यासनमिति बोध्यम् तदिति तत्त्वज्ञानमित्यर्थः नीलपदीतो दुःख्यमानो
ऽप्यादौ सर्वनाम्नां न नीलादुपस्थापकत्वं किंतु मुख्यविशेष्यस्यैवेत्यतो ज्ञायमानोपस्थिततत्त्वज्ञान
स्यैवोपस्थापनम् ननु तन्मनननमित्यर्थः मननस्य मुख्यविशेष्यतया पूर्वमनुपस्थितत्वेन तच्छब्दोपा
संभवादित्यवधेयम् प्रमाणाधीनमिति प्रमाणज्ञानप्रयोज्यमित्यर्थः श्रवणादिप्रयोज्यमाननी
तान्निन्नत्त्वज्ञानमेव हि तत्त्वज्ञानं तच्च नेतरपदार्थतत्त्वज्ञानं विना तच्च न प्रमाणज्ञानं विना प्रमेय
व्यवस्थितेः प्रमाणज्ञानाधीनत्वादिति प्रमाणमावश्यकमिति भावः यद्वा तत्त्वज्ञानस्य मनन
द्वारा प्रमाणाधीनत्वसूचनाय मननोपायमित्युक्तम् वेत्तातत्त्व वस्तुव्यवस्थितोपस्थितविशेष

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

णस्यापि तच्छेदेन पक्षतासंपादनात् अव्यवहितोपस्थितमुख्यविशेष्यमात्रोपस्थापकत्वनियमस्यो
त्सर्गिकत्वम् तात्पर्यस्य नियामकत्वाच्चेनोक्तातिप्रसंगः एवं च तच्छ मननमित्यर्थः साध
त० पृ० कत्वाद्युक्तप्रमाणोपन्यासस्य युक्तिभिरनुचिंतनरूपमननस्य प्रमाणज्ञानं विनाऽसंभवादि
ति भावः प्रमाणनिरूप्यत इति लक्षणत्वरूपप्रामाण्यादिप्रकारकत्वेन तन्मानं निरूपणविषयी
तत्र प्रमायाः प्रमाणमित्यर्थः तत्रेति प्रमाणनिरूपणीय इत्यर्थः प्रमायाः करणमिति अत्र प्रमाणपदवा
करणं प्रमा च्यत्वं लक्ष्यतावच्छेदकं प्रमाकरणं च लक्षणं नातः प्रमाणत्वस्य प्रमाकरणत्वरूपत्वे लक्षणल
णम् ५ क्ष्यतावच्छेदकयोरभेदापत्तिः यथा च तयोरभेदेनैवापत्तिस्तथा विवेचनीयमुपरिष्टात् ननु
प्रमाकरणमिति विहाय प्रमायाः करणमित्युक्तौ किं बीजमिति चेन्न लक्षणवाक्यपार्थक्यार्थं
स्वबोधस्तत्स्यैव लक्षणत्वेन प्रमाणनिरूपितकरणत्वस्य लक्षणत्वलाभायेत्यर्थः ननु यथा त
त्पुरुषे पूर्वेद्धलक्षणयापि प्रमाणस्वरूपमभिन्नकरणमित्यर्थलाभ इतरभेदानुमाने हेतौ वैयर्थ्यं।
स्यादुक्तरीत्या तत्पुरुषत्वाच्च लक्षणवाक्यतात्पर्यविषयीभूतार्थस्यैव लक्षणत्वोपगमेन प्रमानिरू
पितकरणत्वस्यैव तात्पर्यविषयत्वेन तस्यैव हेतुत्वोपपादनेन नन्तुप्रयासः तथा स्वमिति वस्तुतस्तु प्रमाकरणमि
त्यभेदेनान्वयभ्रमनिरासाय प्रमायाः करणमित्युक्तिः असाधारणधर्मो हि लक्षणं यथा सास्नादिमत्त्वं गोरिति

५१

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ञा

मिति सास्नाशृंगवत्त्वविशिष्टधर्मो लक्षणं तदितरावृत्तित्वे सति सकलतद्वृत्तित्वमसाधारणत्वं शृं
गवत्त्वं गगनकुसुमरूपवत्त्वादेर्गोलक्षणत्ववारणाय सत्यन्त [illegible] तद्वृत्तित्वं साकल्यानां यथार्थं सन्निवे
शः तदिदमुक्तं लक्षणे तान्येव पदानि ग्राह्याणि यैः पदैरतिव्याप्त्यसंभवादयो दोषा निराक्रियंतेऽलक्ष्ये
लक्षणगमनमतिव्याप्तिः यथा शृंगवती गौरिति लक्ष्यैकदेशे लक्षणस्यावर्तनमव्याप्तिः यथा कु
ष्ण गौरिति लक्ष्ये क्वाप्यवर्तनम [illegible] मसंभवः यथैकशफो गौरिति इत्थं चात्र छिदादिक्रियाकरणे
कुठारादावतिव्याप्तिवारणाय प्रमापदोपादानं दोषदुष्टचक्षुरिंद्रिये भ्रमात्मकज्ञानकरणत्वादति
व्याप्तेः प्रपदम्। प्रमाप्रमाणमित्युक्तौ चक्षुरिंद्रियेऽव्याप्तिरतः प्रमाकरणमिति विशिष्टमुपात्तम्। ननु
दोषदुष्टचक्षुरिंद्रियेणापि कदाचित्प्रमाजननात्तत्र प्रमाणव्यवहारोऽप्यत एव न च दुष्टतादशा।
यां तादृग्व्यवहारापत्तिरिति वाच्यम्। न हीदं कालघटितं लक्षणं येन तस्मिन्काले त्वापत्तिः स्यात् किंतु
तदिंद्रिये त्वापादनीयं तत्र दोषप्रयुक्ततादशायां मिथ्यापत्तेरिति चेन्न यत्र घर्षणादिना खंडवद्वृद्धा।
त्वन्नं भ्रममेवोत्पादयेत तत्रांशेऽपि जाते: तत्र प्रमाया अजनकेनापि प्रमाणव्यवहारस्यास्वीकारादतिव्या
प्याप्त्या प्रपदस्यावश्यकत्वात्। दोषवशेनान्यदीयत्वस्यैव भानसंभवेन सर्वांशे भ्रमस्यापि संभवात्
यदि सर्वं ज्ञानं धर्मिण्यभ्रांतं प्रकारे तु विपर्यय इति नियमात्सर्वांशे न भ्रमसंभवः तथापि तत्तद्दर्शमादा।

अप्रमापार्थमादाय

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

त॰प्र॰ ४ यैवप्रमाणव्यवहारात्प्रतीतः एवंच इति भ्रमजनके पीतत्वांशे प्रमाणत्ववारणाय तत्तत्प्रमात्वला।
८ भायप्रपदस्यावश्यकत्वात् अनुभवस्यापि संस्कारद्वारा स्मृतिरूपज्ञानकरणत्वादतिव्याप्तेश्च
प्रपदमिति ननु विशिष्टबुद्धिं प्रति विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वात्प्रमात्वज्ञानं विना कथं प्रमाकरण
त्वज्ञानमित्यत आह प्रमा चेति यद्वा ननु प्रमात्वं यथार्थज्ञानत्वं च स्मृतेरपि प्रमाकरणे अनु तथा
भवे प्रपदोपादानेप्यतिव्याप्तितादवस्थ्यमित्यत आह प्रमा चेति तथा चानुभवत्वघटितप्रमा। प्रमा च यथा
त्वस्य स्मृतावसत्वेन तत्करणे अनुभवेनातिव्याप्तिरिति भावः अत्र चानुभवत्वस्यैव प्रमात्वरूपत्वे र्थानुभवः॥
भ्रमेतिव्याप्तिः यथार्थत्वस्यैव तद्रूपत्वे च स्मृतावतिव्याप्तिरित्युभयोपादानम् ननु प्रमात्वस्यानु
भवघटितत्वे प्रमाणाभावः न चैवं स्मृतिरूपप्रमाकरणतयानुभवस्य प्रमाणत्वापत्तिर्दुष्टत्वात्
अनुमित्युपमितिशाब्दभिन्नप्रमितिकरणत्वेन च प्रत्यक्षप्रमाणे विभजनात् विभागव्याघातापी
यदाहुराचार्याः॥ यथा त्यत आह यदाहुरिति मानमितिः मानमित्यादि यथार्थानुभवो मानमनपेक्षतयेष्यते इति याव।
र्थानुभवो मानमिति तु भावे ल्युट् मानमितिः प्रमितिरिति यावत् अनपेक्षतया इति प्रामाण्यानधीनप्रामाण्यकतया
स्मृतेः प्रमात्वं हि अनुभवप्रमात्वाधीनमिति स्मृतेरप्रमात्वमित्यर्थः यदसाधारणं सरुकार्य्यासा
धमनो वहिर्गोचरां प्रमां जनयति तस्यैव प्रमाणान्तरत्वमिति नियमेनानुभवसहकारेण मनसः स्म ८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तिरूपप्रमाजनकत्वादनुभवस्यप्रमाणत्वापत्तिरतः स्मृतिव्यावृत्तमेवानुभवत्वघटितंप्रमा
त्वमावश्यकंवाच्यम् एवंप्रत्यक्षानिर्विकल्पानुमितिमनुवेश्यप्रत्यक्षोपमितिप्रमावृत्तिप्रमितिकरणत्वे
नानुभवस्यानुमानेप्यतरभावापत्तिर्विनिगमनाविरहादितिभावः तद्वतीति तद्विशेष्यकत्वेसती
त्यर्थः नचैवं वह्निगुंजापुंजयोरिमौ गुंजापुंजवह्नी इति विपरीतभ्रमे वह्निविशेष्यकवह्नित्ववद्विशेष्यकत्व
स्यगुंजायांचवह्नित्वप्रकारकत्वस्य सत्वात्तत्रापिप्रमात्वापत्तिरिति वाच्यम् तद्विशेष्यकत्वावच्छिन्न
तत्प्रकारकत्वस्य विवक्षितत्वात् तद्वन्निष्ठविशेष्यतानिरूपिततन्निष्ठप्रकारताशालित्वमित्य
निष्कर्षः र्थः तथाच निष्कृष्टतत्संबंधावच्छिन्नतद्वन्निष्ठविशेष्यतानिरूपिततत्संबंधावच्छिन्नतन्निष्ठप्रका
रताशालित्वात्वंतत्संबंधावच्छिन्नतत्प्रकारकप्रमात्वमितिफलितं तत्संबंधावच्छिन्नतद्वत्त्व।
निवेशात्तेनसंबंधेनतद्विरहिण्यपिकालिकादिसंबंधेनतद्वत्वस्यसत्वेपि नभ्रमेऽतिव्याप्तिः एवं
रजतएवसंयोगादिसंबंधेनरजतत्वप्रकारकज्ञानस्यापिसमवायसंसर्गकप्रमात्वापत्तिरितुभय
त्रतत्संबंधावच्छिन्नत्वनिवेशः लक्षणेलक्षणंयोजयति भवतिहीति रजतत्ववतितद्दवगाही र।
जतत्वावगाही अस्मलक्षणेलक्षणेसत्वपदप्रवेशेनव्याजेनतद्वतीत्यस्यव्यावृत्तिमाह शुक्तावित्यादिना
नतद्वतीति नरजतत्ववतीत्यर्थः किंतु रजतत्वाभाववति रजतत्वावगाहित्वात् भ्रमएवेतिभावः
शुक्तौत्विदंरजतमितिज्ञानंनरजत तद्वति
त्ववतिरजतत्वावगाहीतितथाप

ननुकिमिदंप
यार्थ्य॥ किंचानु
भवत्वम्॥ उच्य
ते॥ तद्वतितद्व
गाहित्वंयाथार्थ्यम् २

भवतीदिरजतेइ
दंरजतमितिज्ञा
नंरजतत्ववति
रजतत्वावगा
हीतियाथार्थ्यम् ३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

त.प्र. १
१

एतेन तदभाववति तत्प्रकारकज्ञानं भ्रम इति भ्रमलक्षणं सूचितं ननु वृक्षः कपिसंयोगीति ज्ञान
स्यापि मूलावच्छेदेन संयोगाभाववति संयोगप्रकारकत्वाद्भ्रमत्वापत्तिरिति चेन्न प्रतियोगिव्यधिक
रणतदभाववत्त्वस्य विवक्षितत्वात् वृक्षे कपिसंयोगाभावश्च न प्रतियोगिव्यधिकरण इति ना।
नुपपत्तिः न चैवं मूले वृक्षः कपिसंयोगीति ज्ञानस्य भ्रमत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् तत्रावच्छेदक।
त्वांश एव भ्रमत्वाङ्गीकारान्न तु संयोगीपीति ननु तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वस्यैव प्रमात्वरूपत्वे
संशयेऽतिव्याप्तिरतो निश्चयत्वघटितमेव तद्वाच्यमित्याशयेनाशंकते नन्वेवमिति एवं नि॥ नन्वेवं रजते इदं
श्चयत्वाघटितत्वस्यैव प्रमात्वरूपत्वे रजतत्वांश इति एकधर्मिकविरुद्धनानाकोटिकं ज्ञानं सं। रजतं न वेति सं
शय इति रजतत्वसंशये रजतत्वरजतत्वाभावौ कोटी तत्र रजतत्वाभाववति रजतत्वाभावप्रकारक शयोपि प्रमा स्या
त्वाभावाद्रजतत्वाभावांशे प्रमात्वेपि रजतत्ववति रजतत्वावगाहित्वात्तदंशे प्रमात्वमिष्यत एवे त्॥ इति चेन्न
तद्वति तत्तदन्तु ति भावः निश्चयत्वाघटितमेव प्रमात्वमित्यत्र प्राचीनसम्मतिमाह तद्वतीति स्यतिव्यावर्तना। रजतत्वांशे प्र
भवत्तत्प्रमेति यानुभवत्वघटितं तत्परमं गीकुर्वन्ति ननु संशयव्यावर्तनाय निश्चयत्वघटितमपीति भावः शंकते। मैव॥=६॥
हि प्रामाणिकाः एवमेवेति क्वचिन्नन्वित्येव पाठः कपिसंयोगरहिते वृक्षे कपिसंयोगत्वाभावान्न प्रमात्वसंभव इ।
=४ त्यतः कपिसंयोगवति वृक्ष इति तत्रापि मूलावच्छेदेन कपिसंयोगसत्त्वे प्रमात्वे इष्टापत्तिरतः शा। ६

ननु शाखावच्छेदेन कपिसंयोगवति वृक्षे

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मूले कपिसंयोगीति प्रत्ययोपि प्रमा स्यात्॥१

शाखावच्छेदेनेति सावधारणम् शाखावच्छेदेनैव न तु मूलावच्छेदेनापीत्यर्थः वृक्षः कपिसंयोगीति
प्रत्ययस्य प्रमात्वेऽविवादान्मूल इति मूलावच्छेदेनांऽतो गगनादिसंयोगस्य सत्वात् मूले वृक्षः सं
योगीति प्रत्ययस्य प्रमात्वं संमतमेवेत्यतः कपिसंयोगीति अवच्छेदकत्वप्रत्ययस्य कपिसंयोगाव।
च्छेदकत्वप्रत्ययस्य न तथात्वं प्रमा तस्य मूलस्य तदनवच्छेदकत्वात् कपिसंयोगानवच्छेदकत्वा
त् कपिसंयोगवति वृक्षे कपिसंयोगप्रकारकत्वात्कपिसंयोगांशे प्रमात्वमेव अवच्छेदकत्ववति ।
अवच्छेदकत्वप्रकारकत्वाभावाच्च न तदंशे प्रमात्वमिति भावः ननु स्मृतिभिन्नज्ञानत्वमनुभव
त्वमित्यत्र संस्कारजन्यज्ञानत्वमेव स्मृतित्वं वाच्यम् तच्च प्रत्यभिज्ञायामतिप्रसक्तमनुगतं दु
र्वचं संस्कारत्वेन तज्जन्यत्वं च स्मृतित्वस्य जातित्वमन्तरा संस्कारत्वेन जनकतायां मानाभावेना
•संभवि तस्योपाधित्वे च संस्कारजन्यत्वघटितत्वात् कृतं लक्षणं स्यात् यदि च स्मृतित्वं जातिस्त
द्वच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्यैव निवेशान्न गौरवमिति विभाव्यते तदानुभवत्वमपि जातिः तद्वि
शिष्टत्वमेव लक्षणमास्तां कृतमेतावत्कुसृष्टेत्याशयेनाह जातिविशेषो वेति नन्वत्र किं मान
मित्यत आह अनुभवामीति अनुगतप्रतीतेरनुगतधर्मं विनानुपपत्तेरनुगतधर्मोऽभ्युपेयः तस्य चो।

अनुभवामीत्यनुगतप्रतीतेर्बाधकं विना जातिविषयत्वात्।।=१

मूलेऽनवच्छे
दकप्रत्ययस्य
न तथा तस्य त
दनवच्छेदक
त्वात्।।=४
स्मृतिभिन्नज्ञा
नत्वमनुभव
त्वम् जातिवि
शेषो वा।। ४

संस्कारजन्यता
त्वावच्छिन्न
प्रतियोगिताक
भेदवज्ज्ञानत्व
मिति गुरुलक्ष
णाशयेनेति = ३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ते प्र॰ 10 पाधिस्वरूपत्वे गौरवाज्जातित्वमेव युक्तमिति भावः अभावत्वमनुगतप्रतीत्या अभावत्वरूपजातिसिद्धि।
९ ख्यापत्तिरतो बाधकं विनेति तत्र न जातिबाधकस्यैव सत्त्वात् नित्यानेकसमवेतत्वस्यैव जातित्वादिति
भावः तथाचोक्तं व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं संकरोऽथानवस्थितिः रूपहानिरसंबन्धो जातिबाधकसंग्रहः
व्यक्तेरभेदः स्वाश्रयव्यक्तेरैक्यं यथाकाशत्वादि व्यक्तेस्तुल्यत्वं अन्यूनानतिरिक्तव्यक्तिकत्वं यथा
घटत्वकलशत्वादि परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणयोर्धर्मयोरेकत्रसमावेशः संकरः यथा
भूतत्वमूर्तत्वादि अनवस्था यथा जातित्वादि विशेषत्वरूपजातिस्वीकारे रूपहानिः रूपस्यल।
क्षणस्य सामान्यभिन्नत्वे सति समवेतत्वे च सति सामान्यरहितत्वरूपविशेषलक्षणस्य हानि।
विशेषत्वरूपजातेरेवेतरव्यावर्तकत्वात्स्वत एव व्यावर्तकत्वरूपविशेषस्वरूपहानिरित्यर्थः असंब
धः असमवेतत्वम् यथाकंबुग्रीवादिमत्त्वादीति केचित्तु स्वतो व्यभिचारवारणाय विशिष्टवैशिष्ट्या
वगाह्यनुभवत्वस्यैव विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयजन्यतावच्छेदकत्वमुपेयम् यथा च ता
ज्जन्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वेनानुभवत्वं जातिरित्याहुः अत्र च स्वर्गाद्यनुमितिशाब्दबोधानन्तरं स्व
र्गादिकमनुभवामीति प्रत्ययापत्तेः साक्षात्कारत्वरूपमेवानुभवत्वम् अनुभवामीतिप्रत्ययविषय इति १०

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अनुभवाप्रीतिप्रत्यक्षत्वविशिष्टजन्य त्वा

न तादृशप्रत्यक्षत्वविषयतया प्रत्यक्षादिचतुष्टयसाधारणजातिसिद्धिः यद्यपि विशेषणतावच्छेदकप्र
कारकनिर्णयजन्यतावच्छेदकतया तत्सिद्धिरिति तदपि न नित्यव्यावर्तनाय जन्यानुभवत्वमेव।
तत्कार्यतावच्छेदकमभ्युपगंतव्यम् तत्र जन्यत्वं ध्वंसप्रतियोगित्वं प्रागभावप्रतियोगित्वं वा का।
लिकसंबंधेन घटत्वादिमत्त्वं वेति निर्वक्तुमशक्यत्वात् जन्यप्रत्यक्षमात्रवृत्तिवैजात्यमेव कार्यताव।
च्छेदकं वाच्यं तथा च कुतः सकलप्रत्यक्षादिसाधारणानुभवत्वजातिसिद्धिरित्याशंकामसदावे
शेन प्रमाकरणत्वघटकं करणं लक्षयति व्यापारवदिति कपालेति तत्राप्यसाधारणकार
णत्वसत्त्वादिति भावः असाधारणेति असाधारणकारणत्वं च कार्यत्वानवच्छिन्नकार्यतानि
रूपितकारणताश्रयत्वं ईश्वरज्ञानस्य तदुपादानप्रत्यक्षविधया कार्यत्वावच्छिन्नं प्रत्येव हेतुत्वा
न्नातिव्याप्तिरिति भावः ननु कार्यत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताशून्यत्वं तत्र तथा
सति कार्यमात्रं प्रति कालस्य हेतुत्वेन कालोपाधिविधया चक्षुरादीनामपि कार्यमात्रं प्रति हेतु
तया असंगत्यापत्तेरिति ध्येयम् ननु फलायोगव्यवच्छिन्नं कारणमेव करणम् अत एवात्मान
ज्ञानकरणं तस्य नित्यत्वेन फलायोगव्यवच्छेदाभावादित्यभिप्रायेण शंकते नन्वेवमिति एवं
एवंविधलक्षणकरणे व्यापारस्य सत्त्वादिति जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रत्यसाधारणकारणत्वाच्च।

कालिकसंबंधेन

विशेषणताव च्छेद
कप्रकारकनिर्ण
यजन्यतावच्छेदक

असाधारणघटितलक्ष
णस्याऽसंगत्यापत्तेरित्यर्थः

करणत्वं च व्यापार
वदऽसाधारणत्वम्
घटं प्रति कपाल
संयोगकारणाय
व्यापारवदिति॥
ईश्वरज्ञानकार
णत्वाऽसाधारणे
ति॥

नन्वेवं ज्ञानं प्रति आत्मापि कर
णं स्यात्॥ आत्ममनःसंयोग
स्य व्यापारस्य सत्त्वात्॥ =२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्यापि द्रव्यम् तज्जन्यत्वे सतीति तज्जन्यत्वस्य फलेपि सत्त्वात् तज्जनक इति तज्जन्यजनकत्वस्य चेश्व
रज्ञानादावपि सत्त्वात् तज्जन्यत्वे सतीति स्यादेवेति सहकारिविरहे फलायोगव्यवच्छेदस्यासंभ।
वित्वात् सहकारिसमवधाने च फलायोगव्यवच्छेदस्य चात्मन्यपि सत्त्वेन तत्त्वस्य मनेप्यागतेरितिभा
वः नन्वेकस्यैव कर्तृत्वकरणत्वस्वीकारे कर्ता करणमिति नानाविधव्यवहारोनुपपन्नः व्यव
हर्तव्यभेदस्यैव व्यवहारभेदनियामकत्वादित्यत आह उपाधीनामिति तथा चोपधेयसंक।
रेप्युपाधेरसंकरादिति न्यायेन व्यवहर्तव्यतावच्छेदकभेदादेव व्यवहारभेदः यथा घटरूप
व्यवहर्तव्याभेदेपि घटत्वद्रव्यत्वादिरूपव्यवहर्तव्यतावच्छेदकभेदादेव घटो द्रव्यमित्यादिव्य व
वहारभेद एवं पाचकपाठकादिव्यवहारोपीति भावः अत एवेति एकस्यैव कर्तृत्वकरणत्व।
स्वीकारादेवेत्यर्थः अत एव आत्मनः करणत्वस्वीकारादेव तृतीयेपि तृतीयायाः करण।
त्वार्थकत्वादिति भावः अंगीचक्रुरित्यस्य रसोज्ञावनम् न हीजं नु सर्वत्रैवाखंडोपाधेरेवानु।
गतप्रतीतिविषयत्वे सखंडोपाधेरुच्छेद एवेति न च कर्त्रादिव्यावृत्तकरणत्वनिर्वचनानुप
करणत्वस्य
पत्त्या तस्याखंडोपाधिरूपत्वमेवज्याय इति वाच्यम् तस्य तत्ताधारणेप्यवृत्तेः व्यवहारभेदस्य
व्यवहर्तव्यतावच्छेदकभेदादेवान्यत्राप्युपेयत्वादिति नन्वेव मप्यात्मनः प्रमाणत्वापत्तिरिति।

उपाधीनामिति करणत्वा
दीनामेषां व्यवहारभेद
८:॥=५

अत एव विवक्षा
तः कारकाविभक्ति
यो नानाभवंतीति
शाब्द का:॥=८
तस्याखंडोपाधिरू
पत्वस्य कर्तृत्वेसाधा
रणेपि॥=४

तज्जन्यत्वे सतीति तज्जन्यजनकेति व्यापारः॥ भवति तत्र
अस्तीति ... जन्यज्ञानजनकत्वस्यैवेति चेत् स्यादेव

ते: प्र: ॥

अनिर्वचनीयत्वरूपत्वपा=२
अत एव ... ॥ करणाद्याकार अखंडोपाधि त्व निर्वचनीयरूपा
व्यवहर्तव्यतावच्छेदकाऽभेदेप्यन्यलेपि
अनुगतप्रतीतेः करणत्वादिकमखंडोपाधि

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अनुमित्यादौ व्याप्तिज्ञानादीनां करणत्वसंभवादात्मनः प्रमातृत्वावच्छिन्नकरणत्वासंभवात् = २

तिचेन्न अनुभवत्वव्याप्यज्ञानत्वावच्छिन्नप्रमावृत्तिकार्यतानिरूपितकारणता... एगालित्वेसति व्या।
पारवत्वस्यैव प्रमाणत्वरूपत्वेनात्मनि तदसंभवादिति यत्तु तमोभिन्नचाक्षुषत्वस्यालोकजन्यता
वच्छेदकत्वादालोके तिव्याप्तेर्जात्यवच्छिन्नेत्यत्रावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणतानिवेशश्चावश्यकः
इत्थंच जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रत्यात्मत्वेन हेतुतया ज्ञानत्वजातेरवच्छेदककोटिप्रविष्टत्वेपिकार्यता
वच्छेदकपर्याप्त्यधिकरणत्वाभावात्तत एव वारणे अनुभवत्वव्याप्येति नोपादेयमिति तन्न तथापि।
नित्यवृत्तिधर्मस्यापि कार्यतावच्छेदकत्वोपगमेन ज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रत्येवात्मत्वेन हेतुतया ज्ञानत्व
वारणाय तत्तदावश्यकत्वादिति चार्वाकमते प्रत्यक्षस्यैव प्रमाणत्वाच्छब्दानां चानुपलब्धेरपि प्रमाण
त्वात्तन्निरासायाह चतुर्विधमिति तत्रेति चतुर्विधप्रमाणमध्ये इत्यर्थः तत्र प्रथमतोद्दिष्टं प्रत्य।
क्षप्रमाणं लक्षयति साक्षात्काररूपेति साक्षात्कारेति अनुमानादावतिव्याप्तिवारणाय साक्षा
त्कारेति साक्षात्कारप्रमेत्युक्ते साक्षात्कारस्य प्रमेति भ्रमः स्यात्कारेप्रमेत्युक्तावपि तथा अतो रूपेति
इयं साक्षात्करोमीति प्रतीतिः इंद्रियेति तथा न साक्षात्कारत्वरूपजातिसिद्धिरिति भावः ज्ञानमात्रे
ति तथा च मनोरूपेंद्रियजन्यत्वस्यानुमित्यादावपि सत्वेन तत्रापि साक्षात्करोमीति प्रतीत्यापत्तिरि
ति भावः नन्विंद्रियत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यत्वमेव विषयः मनसस्त्वनुमानसत्तानएवेंद्रि

प्रमालक्षणस्य तिव्याप्तेः

अवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणतानिवेशश्चा

अनुगतप्रतीतिसाक्षिको जातिविशेषः॥
प्रमि नचेंद्रियजन्यज्ञानत्वविषया॥ ज्ञानमा
त्रस्य मनोरूपेंद्रियजन्यत्वात्॥ इंद्रियाप्रती

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१२

इंद्रियाप्रतीतावपि तथाप्रतीतेश्च॥ =

त.प्र. १२

यत्वेनेहेतुत्वं अनुमित्यादिकं प्रतितु मनस्त्वेनेत्यरुचेराह इंद्रियाप्रतीतावपीति इंद्रियत्वे प्रतीतावपी
त्यर्थः तथा चेंद्रियत्वज्ञानं विना तद्वृत्तिधर्मज्ञानाभावान्न ताद्दृशधर्मस्य विषयत्वसंभव इति भावः
वस्तुतस्तु साक्षात्कारत्वरूपजात्यभावे इंद्रियत्वेन कार्यकारणासंभवेनैंद्रियत्वेनेंद्रियजन्यत्वस्य
साक्षात्कारत्वरूपत्वोल्लेख्यमवतारणीयम् परंतु नन्विंद्रियनिरूपितविषयतासंबंधावच्छिन्नज
न्यताशालिज्ञानत्वमेवानुमित्यादिव्यावृत्तं तद्विवक्षणीयमित्यत आह इंद्रियेति इंद्रियाज्ञानेपीत्य
र्थः तथाप्रतीतेः साक्षात्करोमीति प्रतीतेरित्यर्थः एतेन ज्ञानाकरणकं ज्ञानं प्रत्यक्षमित्यपि निरस्तं
तदज्ञानेपि तत्प्रतीतेर्जायमानत्वादिति अवश्याभ्युपेयत्वात् घटत्वादिजातिरेव कथं नास्या विषय
त्वमत आह नापीति अनुगतत्वादिति अनुगतप्रतीतेरननुगतधर्मं विनानुपपत्तेरिति भावः
ननूपनीतभानानंतरं साक्षात्करोमीति प्रतीतेर्लौकिकविषयतायास्त[...]ज[..]कत्वेनावश्यक। ध्रु
त्वा[...]ल्लौकिकविषयताशालिज्ञानत्वमेव साक्षात्करोमीति प्रतीतिविषयः एवमनुगतप्रतीत्यैव।
जातिसिद्धौ विभुरित्यनुगतप्रतीत्या विभुत्वरूपजातिसिद्धिः स्यात् किंतु कारणतावच्छेदकतया
कार्यतावच्छेदकतया वा तत्सिद्धिः न चात्र तत्संभवति न चेंद्रियत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपित।
कार्यतावच्छेदकतया तत्सिद्धिरिति वाच्यम् इंद्रियत्वस्यैकस्याभावात् इंद्रियनिष्ठैकैकत्वेषु वैजा १२

संभवा

नापि घटादिघटत्वादि जातिविषयता॥ अ ननुगतत्वात्॥ ८

भा॥

इंद्रियनिरूपकारणतानिरूपिता

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

त्वः=५

इंद्रियत्वस्य जातित्वाभावादेवैकत्वं नास्ति॥

सर्वेन्द्रियानुगत धर्मस्यासंभवेपि ॥

स्वीकृत्य विजातीयैकत्वव्यत्वरूपस्य संभवेपि कार्यतावच्छेदकत्वेन साक्षात्कारत्वस्य नित्यवृत्तित ईश्वरीयसाक्षात्का

(जन्यसाक्षात्कारत्वं) याजन्यतावच्छेदकत्वासंभवात् जन्यत्वनिवेशे च जन्यत्वस्य ध्वंसप्रतियोगित्वप्रागभावप्रतियो। रवृत्तितया ॥ १

(कु) गित्वादिविकल्पग्रासेन निर्वक्तुमशक्यतया जन्यसाक्षात्कारमात्रवृत्ति वैजात्यं स्वीकृत्य तस्यैव ज

न्यतावच्छेदकत्वावश्यकतया कृप्तत्वात्कोटिप्रविष्टतया साक्षात्कारत्वरूपजातिसिद्धिः एवं चाक्षु

षस्पार्शनादौ विशिष्य चक्षुरादीनां हेतुतावश्यकतया तादृशसामान्यकार्यकारणभावाच्चेत्यतः (वा सा)

(यद्वाजन्यधीजन्य) आह यद्वेत्यादि जन्यधीत्यादि जन्याया धीस्तज्जन्यमात्रवृत्तिर्या जातिस्तच्छून्यज्ञानत्वं साक्षात्का

(मात्रवृत्तिजाति शून्यज्ञा) रत्वमित्यर्थः लक्ष्ये लक्षणसंगमयति भवति हीति अनुमितित्वादीत्यादिपदादुपमितित्वशाब्दत्वा

(नत्वं चरत्त ॥ भवतीति) दिपरिग्रहः तत्र हि जन्यज्ञानं व्याप्तिज्ञानमतिदेशवाक्यार्थज्ञानं पदज्ञानादि तज्जन्यमनुमित्यादि तन्

(जन्यधीजन्यमात्र) मात्रवृत्त्यनुमितित्वादि तच्छून्यत्वं साक्षात्कार इत्यर्थः अत्र च ज्ञानत्वं साक्षात्कारत्वमित्युक्तावनुमि

(ज्ञान्यनुमितित्वादि) तित्वादावतिव्याप्तिरतः अन्यान्तम् जातिशून्यज्ञानत्वं साक्षात्कारत्वमित्युक्तावसंभवः ज्ञानत्वादि

(तत्शून्यत्वं ज्ञा) जातेरेव तत्र सत्वादित्यतो जन्यधीजन्यमात्रवृत्तीति विशेषणम् ज्ञानत्वस्य च जन्यधीजन्यभिन्नेश्वर

(कारमात्रे ॥ ६) साक्षात्कारे निर्विकल्पके च वृत्तित्वान्न तन्मात्रवृत्तित्वमिति नासंभवः जन्यधीजन्ये (निर्वि) (सवि) वृत्तीत्युक्ता

वपि तथा ज्ञानत्वादेर्जन्यधीजन्यसविकल्पकवृत्तित्वादतो मात्रेति जन्यधीजन्यभिन्नावृत्तित्वे सति (निर्वि)

व्याप्तिज्ञान अनुमितिरा-

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

13

१३ जन्यधीजन्यवृत्तित्वं च तन्मात्रवृत्तित्वं चाक्षुषत्वादिजातेरपि धीजन्यमात्रवृत्तित्वाद्व्याप्तिरतः प्रथम
जन्यपदोपादानम् तस्य च जन्यज्ञानाजन्यनिर्विकल्पकवृत्तित्वान्न तन्मात्रवृत्तित्वम् जन्यजन्यमा
त० १ त्रवृत्तीत्युक्तावपि निर्विकल्पकस्य जन्यशरीरादिजन्यत्वेन चाक्षुषत्वादेर्जन्यजन्यमात्रवृत्तित्वाद
व्याप्तिरतो धीपदोपादानम् जन्यधीमात्रवृत्तीत्युक्तावपि चाक्षुषत्वस्य जन्यमात्रवृत्तित्वादतो द्वितीय धी
जन्मपदोपादानम् जन्यमात्रवृत्तीत्युक्तावपि तथैत्वतो जन्यधीति धीमात्रवृत्तीत्युक्तौ ज्ञानत्वादिकमा।
दायसंभव इति तन्मदितमुपात्तम् जन्यधीजन्यमात्रवृत्तिधर्मशून्यत्वमित्युक्तौ सविकल्पकत्वस्य
तन्मात्रवृत्तित्वेनाव्याप्तिरतो जातिपदम् सविकल्पकत्वं न जातिः चाक्षुषत्वादिना सांकर्यात् समवाय
संबंधावच्छिन्नजातिशून्यत्वं चात्र बोध्यम् अन्यथा कालिकादिसंबंधेनानुमितित्वादेरपि प्रत्यक्षदोषसत्त्वे।
नासंभवापत्तेः एतदर्थमेव च जातिपदम् घटादावतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानत्वमिति ननूपादानप्रत्यक्ष।
स्य कार्यमात्रहेतुतया कपालविषयकोपादानप्रत्यक्षरूपजन्यज्ञानजन्यमात्रवृत्ति घटत्वादिजाति
सत्त्वान्न वनातिव्याप्तिरिति चेन्न सर्गादौ कुलालीभूयेश्वरेणैव घटोत्पादनादीश्वरकपालप्रत्यक्षस्य
चाजन्यतया घटत्वादेर्जन्यधीजन्यमात्रवृत्तित्वाभावात् घटादावतिव्याप्तिसंभवात् सामान्यादावतिव्या
प्तिसंभवाच्चेति दिक्॥ निदिध्यासनेत्युपलक्षणम् काशीमरणस्थले तारकोपदेशजन्यज्ञानेऽप्यपि द्रष्ट १३

न च निदिध्यासनजन्यमा [illegible] :
मानसप्रवृत्तित्वेन जातिविशेषणात्। नेत्वेषा तात्कारत्व

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

व्यम् निदिध्यासनेत्यादिना जन्यधीजन्यमात्रवृत्तित्वं सूचितम् ननु तत्त्वसाक्षात्कारत्वं श्रवणादि।
प्रयोज्यात्मविषयकशरीरादिभिन्नत्वप्रकारकसाक्षात्कारत्वम् तन्नु विशिष्टस्यानतिरेकात्
साक्षात्कारत्वमेव तच्च न जन्यधीजन्यमात्रवृत्तीति कुतो व्याप्तिरित्यत आह मोक्षेति तथा च मुक्ति
त्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकतया सिद्धस्य तत्त्वज्ञानवृत्तिवैजात्यस्य निदिध्यास
नादिनाजन्यमात्रवृत्तित्वान्नसत्त्वाभावेनाव्याप्तिरिति भावः मानसेति तथा च मानसावृत्त्यनुमि।
तित्वादिकमेव तच्च न्यूनतानत्वस्येसत्त्वान्नाव्याप्तिरिति भावः इदमुपलक्षणम् आराध्यत्वप्रकारक
ज्ञानरूपभक्तिवृत्तिभक्तित्वं फलावच्छेदं भावनिश्रवणरूपश्रवणादिषु भक्तत्वरूपजात्योर्जन्यधीजन्य
मात्रवृत्तित्वात् मानसावृत्तीति जातिविशेषणमावश्यक — मिति ध्येयम् ननु मानसत्वं मनो।
जन्यत्वं तथा चानुमित्यादेरपि मानसावृत्तित्वाभावादनुमित्यादावतिव्याप्तिः न च तादृशजात्यसिद्धिः दैव
दन्तेष्वभवतावच्छेदकप्रावृत्तिजातेरेव तादृशत्वादित्यत आह मानसत्वं चेति ननु मानसत्वस्य जा।
तित्वे प्रमाणाभाव इत्यत आह आत्ममानसत्वाविस्तर इति आत्ममानसत्वावच्छिन्नं प्रतिविजातीयमनःसं
योगत्वेन हेतुतया तज्जन्यतावच्छेदकतया मानसत्वजातिसिद्धिरिति भावः वैशिष्ट्यानवगाहि ज्ञा
नं निर्विकल्पकं तदेव साक्षात्कारः अयं घट इति वैशिष्ट्यविषयक इति शेषः घटत्वाद्यलीकेति।

नवधीजन्यमिति
श्रवणनिदिध्यासनेति ॥ इति
विशिष्टस्यानतिरेकेति
नातिरिक्तेति ॥ २

साक्षात्कारत्वस्य च
स्वर्गवत्त्वे साक्षात्काराऽ
व्याप्तिः ॥

आराध्यं मदाराध्यः

मानसावृत्तित्वनिवेशेन
निदिध्यासनजन्यतात्व
साक्षात्कारेऽव्याप्त्याभा
वकथनमुपलक्षणम्

मानसाऽवृत्तिजात्यादि

जन्यधीः शब्दज्ञानं तज्ज
न्यशाब्दः ॥ तन्मात्रवृ
त्तिशाब्दत्वं ॥ मानसावृत्ति
त्वं चानुमित्वेति यावत् ॥ शा
ब्दप्रयोगे शाब्दज्ञानस्य
हेतुत्वादिति भावः ॥ ४ ॥

मानसत्वं च जातिविशेषः ॥
इत्याहात्मविस्तरः ॥
~~[illegible]~~
नास्ति कालवैशिष्ट्या
नवगाहि ज्ञानं साक्षात्कारः
अयं घट इत्यादिज्ञाने
साक्षात्कारत्वव्याप्तिः
घटत्वाद्यलीकविषयत्वा
त् ॥ ४

तादृशत्वादिति ॥ जन्यधीजन्यमात्रवृत्ति
मानसावृत्तिजातित्वादिति भावः ॥ ४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१४

ने० १

तन्मते अनुगतधर्मो घटत्वादिरतद्व्यावृत्तिरूपएव व्यावृत्तिरन्योन्याभावः अभावश्च तन्मते तुच्छः अ-
लीक इति यावत् तथा चाभावरूपघटत्वस्यालीकस्य विशिष्टज्ञाने भानात्सदसतोः असंबंधाभावाद्विशि-
ष्टोपलीक एव असद्विषयकं ज्ञानं च भ्रम इति सविकल्पकं ज्ञानं भ्रमः निर्विकल्पके च घटत्वादेर-
भानात्पारमार्थिकविषयकत्वेन तत्रैव साक्षात्कारत्वप्रमा अर्थजस्यैव प्रत्यक्षत्वादिति भावः बाध-
कं विनेति विषयविसंवाद एव हि प्रमात्वे बाधकः यथा शुक्तौ रजतत्वस्य प्रकृते घटत्वस्याविसं-
वाद एवेति भावः ननु विषयविसंवादस्य बाधकं न ब्रूमः अपि त्वलीकविषयत्वस्येत्यत आह
न चेति अलीकत्वासिद्धेरिति अभावस्यापि घटादिपदार्थवदनुभूयमानतयाऽलीकत्वमसिद्धमि-
ति कुतोऽतद्व्यावृत्तिरूपघटत्वस्यालीकत्वम् अघटव्यावृत्तिरित्यत्र घटभिन्नं यत्किंचित्तत्प्रतियोगिकभे-
दस्य पटे सत्त्वात् घटभिन्नं यावत्तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदकूट एव घटत्वं वाच्यं तथा च यावत्प्रतियो-
गिज्ञानाभावाद्घटत्वबुद्धेरनुत्पाद एव स्यात् यदि चाभावत्वेनाभावज्ञान एव प्रतियोगिज्ञानापेक्षा अत्र
तु स्वरूपत एव घटत्वभानान्नानुपपत्तिरिति विभाव्यते तथापि घटत्ववानिति बुद्धेरनुत्पादापत्तिः तत्र घ-
टत्वत्वेन घटत्वस्य भानात्तस्य च भवन्मते यावत्प्रतियोगिज्ञानं विना असंभवादिति किंचातद्व्यावृत्ति-
भिन्नस्यैव घटत्वादेरुपलम्भान्नाभावरूपत्वमिति कुतोऽलीकत्वसंभावनेति भावः महादिमिश्री। १४

स्यादः तत्॥
~~२ ...~~॥
बाधकं विनाऽशांतिचायोगार

न चालीकविषयत्वं बाधकं घटत्वादेरलीकत्वासिद्धेः॥

अर्थात्सद्विषयरूप
सत्त्वजन्यप्रत्य
क्षप्रतिकारणत्वे
तज्जन्यस्यैव प्रत्य
क्षत्वम्॥ स्वार्थजन्य
स्यैव ज्ञानस्य प्रमात्व
मिति भावः॥

मुक्ति

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तच्च साक्षात्कारो द्विवि
धो नित्योऽनित्यश्च ॥
नित्यो भगवतोऽनि
त्योऽन्यः ॥ अनित्यो
द्विविधो निर्विकल्प
कः सविकल्पकश्चेति निर्वि
तत्र वैशिष्ट्यानवगा
हि ८

ष्वरानंगीकारेण तज्ज्ञानस्यसन्तरामसंभवित्वेन साक्षात्कारस्यैकविधत्वमेवांगीक्रियत इत्यत स्तन्मते
निराकुर्वन्नाह सचेति कार्यमात्रं प्रत्युपादानप्रत्यक्षस्य हेतुतया परमाण्वादि रूपोपादानप्रत्यक्षं वि
नाद्व्यणुकादि स्वरूपकार्यस्यानुत्पत्त्येश्वरोवश्यमंगीकार्य स्तथा च तज्ज्ञानसत्त्वेन द्वैविध्यमेवत ।
स्योचित मितिभावः द्वैविध्यमेव विवृणोति नित्य इत्यादिना नित्यत्वंच प्रागभावाप्रतियोगित्वे स ।
ति ध्वंसाप्रतियोगित्वम् सत्यंत निवेशान्न ध्वंसेतिव्याप्तिः प्रागभावेतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यद ।
ल निवेशः अनित्यत्वंच प्रागभावप्रतियोगित्वम् ध्वंसप्रतियोगित्वंवा अन्य इति भगवत्संबंधान्य इत्य
र्थः अस्मदादिसाक्षात्कार इति यावत् तत्र निर्विकल्पक सविकल्पकयोर्मध्ये वैशिष्ट्यानवगाहीति वैशि ।
ष्ट्यविषयताशून्यज्ञानत्वमित्यर्थः निर्विकल्पके विशेषणज्ञानसंपत्त्यर्थं घटत्वविषयकत्वमावश्य
कत्वं व्यक्तिभानमंतरा जातिभानासंभवाद्घटविषयकत्वमपि तस्यांगीक्रियते वैशिष्ट्यविषयकत्वे ।
नु न किंचित्साधकमिति वैशिष्ट्यानवगाहित्वमतस्तमेव सविकल्पकेच वैशिष्ट्यस्यापि विषयत्वा
न्नातिव्याप्तिरिति भावः नरसिंहाकारज्ञानस्वीकारेतु तन्निरूपितवैशिष्ट्यविषयताशून्यज्ञानत्वं निर्विकल्पकांशः
तन्निर्विकल्पकमिति ध्येयम् ननु चक्षुः संयोगचक्षुः संयुक्तसमवायरूपकारणवलाद्घट ।
घटत्वयोर्भानवत् तत्संबंध विशेषणतारूपकारणवलात्तत्संबंधस्यापि भानेवाधकाभावः प्रतिव ।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

विषयतासंबंधेन स्वप्रत्यक्षं प्रति
तादात्म्यसंबंधेन स्वं प्रतिबंधकमिति ॥

१५ 15 ध्यप्रतिबंधकभावकल्पनेच गौरवम् तथा चेदं लक्षणमसंभवग्रस्तमित्यत आह निराकारकं वे
नं॰ प्र॰ ति निष्प्रकारकं वेत्यर्थः क्वचित्तथैव पाठः वस्तुतस्तु वैशिष्ट्यानवगाहीत्यस्य संसर्गमर्यादया
वैशिष्ट्यानवगाहीत्यर्थः वैशिष्ट्यनिष्ठसांसर्गिकविषयताशून्यत्वमिति निष्कर्षः ननु प्रका
रतासामान्यशून्यत्वं विशेष्यतासामान्यशून्यत्वमपि लक्षणे कर्तुं शक्यत एवेति तत्कथं नोक्त
निष्प्रकारकं वा तत्त्वं मित्यत दूषणापत्त्या तथैवाह निराकारकं वेति निष्प्रकारकं निर्विकल्पकं वेत्यर्थः वाकारश्चा।
निर्विकल्पकं॰॰॰५ त्राव्यवस्थित विकल्पे इष्टव्य इति पुनर्निर्व्यलीकः पंथा ननु अयं घट इति ज्ञानोत्तरं घटत्वेनैं जाना मे
मीत्यनुव्यवसायः तत्रैव वैशिष्ट्यस्य तृतीयार्थत्वेच घटत्वविशिष्टविषयकज्ञानवानिति प्र।
कारकत्वस्य तृतीयार्थत्वेच घटत्वप्रकारकज्ञानवानिति तदाकार स्तथाच ताहशानुव्यवसा।
यबलात् सविकल्पकस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेपि निर्विकल्पकस्यानुव्यवसायगम्यत्वाभावान्न तत्र
प्रत्यक्षं प्रमाणं नाप्यनुमानमप्रयोजकत्वादिति मीमांसकमतं हृदि स्वीकृत्य प्राह तेनचेति। तच्चव्यवस्थितप्रत्य
निर्विकल्पकं चेत्यर्थः प्रत्यक्षसिद्धमनुव्यवसायात्मकप्रत्यक्षप्रमितिगम्यं अभ्युपगमाद्धि क्षसिद्धमतीन्द्रियत्वा
नैयायिकैरितिशेषः अनुमेयमनुमानगम्यम् (अनुमानं) तच्चायं घट इत्याकारकः जन्यघटत्वविशिष्ट भ्युपगमात्॥ तथा
(पक्षनिर्देशः॥ साध्यनिर्देशः हेतुनिर्देशः)
साक्षात्कारः जन्यघटत्वज्ञानपूर्वकः जन्यविशिष्टज्ञानत्वात् यद्यद्विशिष्टज्ञानं भवति तत्तज्ज्ञान। ध्ययं घट इति विशि
ष्टज्ञा॰ १५ ननु प्रका
र्यानमेयं॥ तथाहि जन्यत
विशिष्टज्ञानं प्रतिजन्यतद्वि

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तथाहि
जन्यतद्विशिष्टज्ञानंप्रति
जन्यतद्विशेषणज्ञानं
कारणमितिनिर्विवादं २

पूर्वकं भवति इति सामान्यमुखव्याप्तेः दंडीपुरुष इति प्रत्यक्षे दृष्टांतः ननु अत्र कार्यकारणभावादि
रूपानुकूलतर्काभावादप्रयोजकत्वमित्यत आह तथाहीत्यादि जन्येति जन्यतद्विशिष्टज्ञान
त्वावच्छिन्नं प्रति जन्यतद्विशेषणज्ञानत्वेन हेतुत्वमिति कार्यकारणभाव एवानुकूलतर्क इति
भावः घटत्वज्ञानादेः विशिष्टज्ञानवारणाय तज्जन्येत्यभावः नित्यव्यावर्त्तनाय च कार्यतावच्छेद
के जन्यत्वनिवेशः नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलावश्यंभाव इति नियमात् कारणतावच्छेदके पि ज
न्यत्वनिवेशः वस्तुतस्तु सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या तस्य हेतुत्वबोधनाय कारणतावच्छेदके
जन्यत्वनिवेशनमिति बोध्यम् निर्विवाद इति यथा च विवादा[illegible] इत्यस्ते तथा च कार्यकार
णभावानुकूलतर्कसत्त्वान्नाप्रयोजकत्वमनुमानस्येति भावः पत्ते हेतुं संगमयति भवति चेति धा
रावाहिकस्थले द्वितीयादिविशिष्टज्ञानस्य पूर्वं पूर्वं विशिष्टज्ञानजन्यत्वसंभवान्न निर्विकल्पक
त्वसिद्धिरित्यतः प्राथमिकमिति तत्रापि घटत्वविशिष्टज्ञाने पि ननु घटत्वप्रकारकज्ञानमेवं स्वी
क्रियतामित्याशंकां निराचष्टे न चेति तदानीं प्राथमिकघटत्वविशिष्टज्ञानपूर्वं अज्ञानादिति
तथा च विशेषणज्ञानं विना तस्य न विशिष्टज्ञानत्वमिति भावः तत इति विशेषणज्ञानाभावेन तस्य
विशिष्टज्ञानाभावादित्यर्थः तदिति घटत्वविषयकज्ञानमित्यर्थः ननु वैशिष्ट्यानवगाहि घटत्ववि

ततो वैशिष्ट्यानवगाह्येव तद्वाच्यम् ==२

भवतिचप्राथमिक
मस्माकंघटइति
ज्ञानाज्जन्यघटत्व
विशिष्टज्ञानं ॥ग्र
तत्त्वत्रापिघटत्वज्ञा
नंकारणम् ॥४=

भावस्तथो
परिष्टा
[illegible]

नचतदानींघटत्ववि
शिष्टज्ञानमस्ति ॥ विशे
षणीभूतघटत्वस्या
ज्ञानात् ॥३

[illegible]

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तदेव च निर्वि
कल्पकम्।

16

वयकज्ञानासिद्धावपि न निर्विकल्पकसिद्धिरित्यत आह तदेव चेति अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्ति
१६ न एवकारणत्वात् जन्मान्तरीयघटत्वविशिष्टज्ञानस्य पूर्ववृत्तित्वादेव कारणत्वमस्तु इत्याशंकाते।
नचेति अव्यवहितेति नहि पूर्ववर्तित्वमात्रं कारणत्वघटकं अपि तु अव्यवहितपूर्ववर्तित्वं तच्च न
तत्रेति भावः कार्यमात्रं प्रति ज्ञानत्वेन हेतुत्वादीश्वरीयज्ञानस्य हेतुत्वमस्त्वित्याशंकाते नचेति
तज्जनकं घटत्वविशिष्टज्ञानजनकं सामानाधिकरण्येन हि एकस्य दण्डज्ञाने पुरुषान्तरस्य द
ण्डविशिष्टज्ञानवारणाय समवायसंबंधेन तद्विशिष्टबुद्धिं प्रति समवायसंबंधेन तद्विशेषण।
ज्ञानस्य हेतुत्वमिति सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या तस्य हेतुत्वे न तु भगवज्ज्ञानस्य हेतुत्वमिति भा
वः व्यधिकरणत्वात् अस्मदीयघटत्वविशिष्टज्ञानव्यधिकरणत्वात् तत्कारणमिति घटत्वविशि
ष्टानुभवे कारणमिति भावः तदेव स्मरणात्मकविशिष्टज्ञानमेव पूर्वानुभवस्य समवायसंबंधे।
न स्मरणे पूर्वमसत्त्वेऽपि विशिष्टज्ञानत्वस्य विशेषणज्ञानकार्यतावच्छेदकत्वेन विशिष्टानुभव।
त्वमेव कार्यतावच्छेदकत्वं वाच्यमित्याह विशिष्टानुभवे हीत्यादिना ननु स्मरणेऽपीति ननु विशि
ष्टस्मरणेऽपि तेन विना विशेषणज्ञानेन विना तदुपपत्तेरिति विशिष्टस्मरणोपपत्तेरित्यर्थः कदा
चिद्दण्डे दण्डभानासत्त्वे संस्काराभावेनैव दण्डविशिष्टस्मरणाभावात् तत्र विशेषणज्ञानहेतुत्वस्य। १६

न च जन्मान्तरीयघ
टत्वविशिष्टज्ञाने
तत्कारणं॥ अव्य
वहितपूर्वकालवर्तित
एव विशेषणज्ञानस्य
तत्र हेतुत्वात्॥ ग॥२॥

न च भगवज्ज्ञानस्य घटत्वविशि
ष्टज्ञानजनकं॥ सामाना
धिकरण्येन प्रत्यासत्त्या
तस्यैव हेतुत्वात् भ
गवज्ज्ञानस्य व्यधिक
रणत्वात्॥ न॥ ४॥
ननु तस्य घटत्वविशि
ष्टस्मरणे कथं तत्का
रणं॥ न च विशेष
णज्ञानं विना तदेव विशिष्टज्ञान
रूपमिति वाच्यं॥ ६

विशिष्टानुभवे हि विशेषणज्ञानं कारणं॥ ननु स्मरणेऽपि॥ तेन विनापि तदुपपत्तेः॥३=

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२ अन्यथाऽनवस्थानात्

स्मृतिनिर्विकल्पे

निरर्थकत्वात् पूर्वानुभवस्य विनष्टत्वात् विशेषणज्ञानस्य स्मरणजनकत्वासम्भवाच्चेति भावः न
नु पूर्वानुभवस्य स्मरणजनकत्वासम्भवेपि विशिष्टस्मरणमेव स्मरणपूर्वं कल्पनीयमित्याह ।
अन्यथेति अन्यथा विशिष्टस्मरणं प्रत्यपि विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वे पूर्वमनुभवस्यासत्वात् तज्जनकमपि स्म
रणमेव वाच्यं एवं तत्रापि स्मरणांतरमित्यनवस्थापत्तिरित्यर्थः नन्वनुभवत्वजातौ मानाभावेन स्मृत्यन्यज्ञानत्व
स्य तन्निवेशे गौरवात् विशिष्टज्ञानमात्रे विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वेन विशिष्टस्मरणं प्रत्यपि विशेषण
ज्ञानं हेतुः न चानवस्था तत्पूर्वं निर्विकल्पकस्मृतेरेवोपगमात् न च ममापि घटत्वविशिष्टानुभवपूर्वं
घटत्वविशिष्टस्मरणस्य तत्पूर्वं च घटत्वनिर्विकल्पस्य कल्पनेन दोष इति वाच्यं तत्पूर्वं ज्ञानद्वयक
ल्पने गौरवात् तदपेक्षया घटत्वनिर्विकल्पकानुभवस्य स्वीकर्तुमुचितत्वादित्यत आह अस्तु वेति त
थापि ममापि घटत्वविशिष्टानुभवपूर्वं घटत्वनिर्विकल्पकस्मरणमेव कल्प्यत इति ज्ञानद्वयकल्पने ।
गौरवमिति भावः न च निर्विकल्पात्मकस्मृतिस्वीकारान्निर्विकल्पकात्मकं ज्ञानं सिद्धमेवेति कथं वि
वाद इति वाच्यम् तथा सति निर्विकल्पकानुभवस्यासिद्धत्वादिति ननु निर्विकल्पकं स्मरणमेवानुप
पन्नम् तद्विशेष्यकतत्प्रकारकस्मृतिं प्रति तद्विशेष्यकतत्प्रकारकसंस्कारस्यैव हेतुत्वाज्जायमाने ।
सप्रकारकमेव स्यात् ननु निष्प्रकारकमिति चेत् न तद्विषयकस्मृतिं प्रति तद्विषयकसंस्कारत्वेना

मीमांसकः

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पि सामान्यकार्यकारणभावकल्पनाद्विशेषणज्ञानं विनाजायमानं ज्ञानं निर्विकल्पकमेवजायते इ
तिदिक् । ननु विशिष्टानुभवपूर्वं विशिष्ट स्मरणस्य निर्विकल्पकस्मरणस्य वाहेतुत्वकल्प
नेन तत्स्मरणे अनुभवः कारणं तदनुभवे च स्मरणान्तरमित्यनवस्था किंच पूर्वानुभूतपदार्थस्याद्या
द्यानुभवे स्मरणमेवं वाच्यं तच्च न संभवति तज्जनकाभावात् जन्मान्तरानुभवादेव स्मरणोपगमे च जा।
न्मान्तरानुभूतानां पटादिपदार्थानामपि स्मृतिप्रसंगादिति चेन्न आद्यानुभवजनकस्मरणस्य ज।
न्मान्तरीयानुभवादेवानापत्याऽदृष्टविशेषोद्बोधकसहकृतात्तदुपपत्तेः न च पटादिस्मृतिप्रसंगः तत्रा।
फलोपपत्तेरभावेनादृष्टस्योद्बोधकस्याकल्पनात् अनवस्थायाश्च प्रामाणिकत्वेनादुष्टत्वादिति न
किंचिदेतत् तदसंभवात् स्मरणासंभवात् नन्व दृष्टविशेषरूपोद्बोधकवशाज्जन्मान्तरानुभूतं चै
त्रत्वमपि स्मर्यतामित्यत आह नहीति एवमिति जन्मान्तरमित्यर्थः अनुभूतमिति चैत्रत्वादिजाते
स्तच्छरीरवृत्तित्वेन चैत्रशरीरस्य जन्मान्तरेऽभावेन तद्वृत्तिचैत्रत्वादेर्ग्राहकाभावादनुभवासंभवेन
न स्मृतिसंभवः न तत्स्मरणस्य तदनुभवपूर्वकत्वनियमादिति भावः ननु प्रयोजकोयं नियमो नादर
णीयमित्यत आह न चेति तस्यानुभवस्य तद्धेतुत्वात् स्मरणे हेतुत्वात् तथा च स्मृतित्वावच्छिन्नं प्र।
ति अनुभवस्य हेतुत्वे तयानन्ताद्दृशनियमस्याप्रयोजकत्वमिति भावः न चेदृशकार्यकारणभावे मानाभा

सर्वत्र । नैयायिकः । कारणं । मीमांसकः । मीमांसकः ॥ मीमांसकः ॥

अनवस्थापा

चैत्रत्वादिविशिष्टदेहो

तदऽसम्भवात्॥६

नहि चैत्रत्वादिकं पूर्वमनुभूतं यतः स्मरेत्॥५

१८

१७

नचानुभवं विनैव स्मरणस्य ... तद्धेतुत्वात्॥२

CC-0.Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नैयायिकः॥

वदन्तीति वाच्यम् तथा स्मृतिकदाचिदनुभूतस्यान्यानुभूतस्य वा तदंशे उपेक्षात्मकज्ञानविषयस्य स्मरणा।
पत्तेरुपेक्षात्मज्ञानत्वेन न हेतुतया आवश्यकत्वात् मीमांसकः न च संस्काराभावान्नेयमापत्तिरिति वाच्यम् नैयायिकः संस्कार
रूपव्यापारद्वारा तस्यापि हेतुत्वात् व्यापारेण व्यापारिणो अन्यथासिद्धभावेन संस्कारेणानुभवा।
न्यथासिद्धेरसंभवात् उपजीव्यविरोधात् तथाहि आशुविनाशिनः कालान्तरभाविफलं प्रति कारणत्वं
व्यापारं विनानुपपन्नमित्यनुपपत्त्या ज्ञानाच्चिरध्वस्तानुभवस्य कालान्तरीयस्मृतिहेतुत्वोपपत्त्यर्थं।
व्यापारे कल्पनीये संस्कारः कल्प्यत इत्यनुभवस्य कारणत्वमुपजीव्यैव संस्कारसिद्धिरिति मीमांसकः ननु ध्वं तर्हि स्मृतिप्रागभावस्य अनुभवध्वं
सस्य [illegible] व्यापारत्वमास्ताम् कृतमलं संस्कारकल्पनेन नैयायिकः न च कारणीभूताभावप्रति।
ति योगित्वस्यैव प्रतिबंधक[illegible]पदार्थत्वात् स्मृतिकारणीभूतानुभवध्वंसप्रतियोगित्वस्यानुभवे स।
त्वात् तत्प्रतिबंधकत्वापत्त्या न तस्य तद्धेतुत्वमिति वाच्यम् मीमां प्रतिबंधकसंसर्गाभावत्वेनैककार्यमात्रं प्रति
हेतुतया संसर्गाभावत्वावच्छिन्नकारणताया एव प्रतिबंधकत्वशरीरघटकत्वात् स्वावच्छिन्नप्रतियोगिता स्वप्रतिबंधकतावच्छेदकं॥
तावच्छेदकी कत्वसंबंधेन संसर्गाभावविच्छिन्नकारणतायां धर्मतावच्छेदकत्वस्य प्रतिबंधकपदार्थत्वात् तद्धर्मावच्छि
न्नकार्यतानिरूपितसंसर्गाभावत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितस्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसं
बंधावच्छिन्नावच्छेदकताश्रययद्धर्मत्वस्य तद्धर्मावच्छिन्नप्रतिबंधकत्वपदार्थत्वादिति निष्कर्षे तथा

प्रतिबंधकतावच्छेदक १ प्रतिबंधकतावच्छेदकः॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

18 १८

नं० १

उपेक्षान्यज्ञान त्वेन रूपेण

संसर्गाभावत्वेन

चानुभवध्वंसस्य ध्वंसत्वेन कारणतयाऽभावत्वेनाकारणत्वान्न प्रतिबंधकत्वापत्तिरिति चेन्न नैयायिकाः सर्वांशो
पेक्षात्मकज्ञानादपि स्मरणापत्तेः अस्मन्मते चोपेक्षान्यज्ञानत्वेन संस्कारहेतुतया तदभावादेवास्मरणा
न्न च स्मरणं प्रत्येव तेन रूपेण हेतुत्वमस्तु कृतमन्तर्गडुना संस्कारेणेति वाच्यम् उपेक्षान्य[illegible]त्वस्यैक
स्याभावेन तत्र घटितत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदकूटस्यैव निवेशनीयतया स्मृतिजनकतायां सर्वां
शोपेक्षाभेद आंशिकोपेक्षाभेदानामेकत्र निवेशेन तेषां मिथो विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविर
हेण कार्यकारणभावानन्त्यप्रसङ्गात् मन्मते च संस्कारजनकतावच्छेदककोटौ सर्वांशोपेक्षाभेदानामांशि
कोपेक्षाभेदानां च स्मृतिजनकतावच्छेदककोटौ निवेशनेनैकत्र तेषामनिवेशाल्लाघवमखंडितमेवे
ति संस्कारसिद्धेरावश्यकत्वादिति कृतं पल्लवितेन ननु प्रमेयवानित्यनुभवे प्रमेयत्वेन चैत्रत्वविशिष्ट
स्यापि पूर्वमनुभूतत्वात् अदृष्टविशेषस्य प्रमेयत्वांशे उद्बोधकत्वाकल्पनेन केवलचैत्रत्वविशिष्टस्मरणा
पत्तेः तदंशेऽन्याप्रकारस्मृतिप्रति तदंशे अन्याप्रकारकत्वेन तु नानुभवस्य हेतुत्वम् जातिमानित्यनुभवे
सघट इति स्मरणापत्तेश्च जातित्वांशे उद्बोधकलाभस्य कल्पनेनैव वारणात् उद्बोधकलाभालाभयोः फलो
न्नेयत्वादिति अमुयैव दिशा अदृष्टद्वारपरार्थादिमनस्पदादि प्राक्षिप्त्याग्रहोपीत्यत आह किंचेति न स्मृतमि
ति उद्बोधकविरहादिति शेषः विशिष्टसामग्र्यभावात् घटत्वज्ञानरूपघटत्वप्रकारकज्ञानसामग्र्यभा १८

सर्वांशोपेक्षान्यज्ञानत्वे न संस्कारहेतुत्वम् आंशिकोपेक्षान्यसं स्कारत्वेन स्मृतिजन कत्वमिति नैकत्र निवेशः

चैत्रत्वांशः = ४

प्रमेयत्वेन पूर्वमनु भूतत्वात् = २

किंच प्रमेयत्वेन स्मृतं न प्रमेयत्वविशिष्टज्ञानविशिष्टं नास्मरणम्॥ = २

स्वचैत्र = ४ चैत्र[illegible] = ४ प्रमेयत्व = ४

किं तु तदंशेऽन्यप्रकारकोऽनुभव स्यापि हेतुत्वमिति भावः॥ = ४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तत्साक्षात्कारसामग्रीतः साक्षात्का॥
रोत्पत्तौ न किंचिद्बाधकमस्ति॥ १२

वात् साक्षात्कारसामग्रीतः चक्षुःसंयोगचक्षुःसंयुक्तसमवायरूपचाक्षुषप्रत्यक्षसामग्रीतः साक्षात्कारोपपत्तौ।
चाक्षुषप्रत्यक्षोपपत्तौ नन्वेतावता साक्षात्कारोत्पत्तौ अपि न निर्विकल्पकसिद्धिरित्यत आह नन्वेवेति घटत्व
ज्ञानमन्यकाले जायमानं प्रत्यक्षमेवेत्यर्थः अस्माकं नैयायिकानां निर्विकल्पकमिति तथा च घटत्वज्ञाना
भावाज्जायमानं घटत्वज्ञानं निष्प्रकारकमेव भविष्यतीति सिद्धं निर्विकल्पकात्मकज्ञानमिति भावः ननु र
क्तो दंडी न वेति संशयानन्तरं रक्तत्वविशिष्टदण्डवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानानुदयात् विशिष्टवैशिष्ट्यावगा।
हि बुद्धिं प्रति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयत्वेन हेतुतायाः आवश्यकत्वात् तत एव दण्डज्ञानम
न्यकाले दण्डविशिष्टपुरुषज्ञानानुत्पत्तिनिर्वाहे अलं विशिष्टबुद्धिं प्रति विशेषणज्ञानस्य हेतुतया न च
विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति न्यायेन विषयताशालित्वे च विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयस्य हेतु।
त्वे न दंडज्ञानमन्यकाले विशेष्ये विशेषणं तत्रापि विशेषणान्तरमिति न्यायेन दण्डविशिष्टज्ञानापत्ति
वारणाय तद्धेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यम् तथापि तद्धेतोरिति न्यायेन विशेषणविशेष्येन्द्रियसन्निकर्षा
देव विशिष्टप्रत्यक्षोत्पत्तेः अनुमित्यादौ तु परामर्शस्यैव नियामक इत्याशयेन मीमांसक आशंकते नन्वि
ति हेतुतासिद्धौ विशिष्टज्ञानं प्रति हेतुत्वसिद्धौ सर्वमेतत् निर्विकल्पकादिसाधनं एवं स्यात् पूर्वोक्तन्या
येन सयुक्तिकं स्यात् तत्रैवेति विशेषणज्ञानस्य विशिष्टज्ञाने हेतुत्वे एवेत्यर्थः मानमिति विशेषणवि।

दंडवान् पुरुष इत्याद्याकारकं॥ रक्तत्वनिष्ठावच्छेदकतात्मकप्रकारतानिरूपितदंडनिष्ठप्रकारतानिरूपितपुरुषनिष्ठविशेष्यताशालिज्ञानम्॥
तत्र रक्तो दंड इत्याद्याकारकं॥ रक्तत्वप्रकारकदंडविशेष्यकनिर्णयः कारणं॥ द्वितीयं रक्तत्वनिष्ठावच्छेदकतात्मकप्रकारतानिरूपितदं
डनिष्ठप्रकारतानिरूपितपुरुषनिष्ठविशेष्यताशालि [illegible] कारकं ज्ञानं॥ तत्र रक्तत्वविषयक दंडविषयकज्ञा
विशिष्टबुद्धिं प्रति विशेषण

तावच्छेदक विशेषणप्रकारकनिर्णयकारणे
नैयायिकः
विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धौ
॥ ननु विशेषणज्ञानस्य हेतुतासिद्धौ
सर्वमेतदेवं स्यात्
तत्रैव मानं न प
श्याम इति चेन्न

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१९ 19 शेषेन्द्रियसन्निकर्षाद्यैवतदुपपत्तेः तत्र प्रमाणाभाव इत्यर्थः प्रमाणाभावस्य प्रमेयाभावव्याप्यत्वादिति भावः अ नैयायिकः
नं० १० न्वयव्यतिरेकाभ्यामिति विशेषणज्ञानसत्त्वे विशिष्टज्ञानसत्त्वं विशेषणज्ञानाभावे विशिष्टज्ञानाभाव इत्येवं अन्वयव्यतिरे
रूपान्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यर्थः तदवधारणात् विशेषणज्ञानस्य विशिष्टबुद्धौ हेतुत्वावधारणात् यथा का॰ पं॰ तदवधा
न्वयव्यतिरेकाभ्यां दण्डकारणताग्रहस्तथा प्रकृतेपीति भावः ननु न केवलान्वयव्यतिरेकावेव कारणता रणात्॥२
ग्राहकावतिप्रसंगात् अपितु अनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकावेव प्रकृते तु विशेषणविशेष्येन्द्रियसन्निकर्षे
णविशेषणज्ञानस्यान्यथासिद्धतया न तथाविधयोस्तयोः संभव इत्यत आह॥ विस्तरस्त्विति अनुसंधेः। विस्तरस्तु मणि
यदिति कदाचित् घट इति स्वरूपतो घटत्वप्रकारकज्ञानस्य कदाचिच्च जातिमानिति जातिरूपेण घटत्वप्र मरीचावनुसंधे
कारकज्ञानस्योत्पत्तिरिति नियमनिर्वाहाय स्वरूपतो विशिष्टबुद्धिं प्रति स्वरूपतो घटत्वज्ञानत्वेन जातित्वे यः॥६
न घटत्वविशिष्टबुद्धिं प्रति जातित्वेन घटत्वज्ञानस्य हेतुतायाः आवश्यकत्वात् विशेषणज्ञानस्य हेतुता।
मीमांसिकाः॥
सिद्धिः अथ घटत्वज्ञानसत्त्वेपि कदाचिदयं घट इत्याकारक घटत्वप्रकारकज्ञानस्य कदाचिच्च अयं घ
टत्वमित्याकारकघटत्वविशेष्यकज्ञानोत्पत्त्या तन्निर्वाहायानापत्त्या न तत्र ज्ञानेऽदृष्टविशेषस्यैव नियाम
मकत्व[illegible]मावश्यकं तथा प्रकृतेपि अदृष्टविशेषेणैव तथाविधकादाचित्कज्ञानद्वयोपपत्तेरलं विशेषण।
नैयायिकाः
ज्ञानहेतुतयेति चेन्नैवं तत्र गत्यन्तराभावेनादृष्टस्य नियामकत्वकल्पनेपि प्रकृते दर्शितरीत्या गतिसंभ। १९

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वेपि ऽदृष्टविशेषस्य नियामकत्वकल्पनायाऽन्याय्यत्वात् एकत्रादृष्टस्य नियामकत्वकल्पनादन्यत्रापि त।
स्यैव नियामकत्वकल्पने कार्यकारणभावमात्रोच्छेदापत्तेरिति ननु तथापि स्वरूपतो घटत्वविशिष्टबुद्धित्वं
नाम घटत्वांशेऽन्याप्रकारकघटत्वप्रकारकबुद्धित्वं न तत्र जातित्वादिभासकसामग्रीसत्त्वे जायमाने ज्ञाने घट
त्वांशेऽन्यप्रकारकमेवोत्पद्यते न तदंशे जातिभासकसामग्रीसत्त्वे च घटत्वांशे अन्याप्रकारकमेव जायते इति
तद्दृशा धर्मस्यानीलेतरघटत्वादिवदर्थसमाजग्रस्तत्वेन जन्यतानवच्छेदकत्वात् कथं तादृशज्ञानं प्रतिस्वरू
पतो घटत्वज्ञानस्य हेतुत्वं कल्पयित्वा विशेषणज्ञानहेतुत्वासिद्धिरिति चेन्न जातित्वभासकसामग्रीसत्त्वेपि
जातिमान् घट इति स्वरूपतो घटत्वविशिष्टबुद्ध्युदयात् घटत्वांशे निरवच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वमेव
स्वरूपतो घटत्वविशिष्टबुद्धित्वं तदवच्छिन्नं प्रति स्वरूपतो घटत्वज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनं विना आपत्तिवा
रसंभवादिति ननु नित्यव्यावर्तनाय जन्यविशिष्टज्ञानत्वमेव विशेषणज्ञानकार्यतावच्छेदकं तच्च जन्य
त्वं ध्वंसप्रतियोगित्वं प्रागभावप्रतियोगित्वं वा कालिकादिसंबंधेन घटत्वादिमत्त्वं वेत्यत्र विनिगमनाविर
ह इति चेन्न नित्यवृत्तिधर्मस्यापि कार्यतावच्छेदकत्वे दृष्टविरहात् अपेक्षैव कारणत्वानुपपत्तिः कारणत्वं।
हि कार्याव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन कार्याधिकरणदेशनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वं न
च घटाधिकरणकपाले यत्किंचिद्घटाव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन दंडाभावसत्त्वात् कारणत्वमनुपपन्नं।

बुद्ध्युदयादिति जातिमान् घट इत्याकारिका॥ जातिमानित्यंशे जातित्वेन घटत्व प्रकारिका॥ घटत्वांशे स्वरूपतो घटत्वावच्छिन्नविशेष्यिका बुद्ध्युदयादित्यर्थः॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तत्तत्कार्यपदेनात्र दण्डादिकार्यतावच्छेदक घटत्वाद्यवच्छिन्नका

२० २०
नं० ७

मिति तत्तत्कार्यव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन तत्तत्कार्याधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्म-
वत्त्वं वाच्यम्. तथा सति घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकासम्भवेनापि कारणत्वप्रसंगः यत्किंचिद्घटाव्यवहितपू-
र्वक्षणावच्छेदेन कपाले तस्य सत्त्वात्. तथा च कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नयावद्व्यक्तिसत्त्वव्यक्तित्वेन धृतत्वा
त्तत्कार्याव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन तत्तत्कार्याधिकरणवृत्त्यभावे त्वेव वाच्यम्. एवं च नित्यवृत्तिध-
र्मस्य कार्यतावच्छेदकत्वे कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नयावन्मध्ये नित्यव्यक्तेरपि प्रविष्टतया तदव्यवहितपूर्वक्ष-
णाप्रसिद्धिरिति चेन्न कार्यकारणभेदेन कारणताया भिन्नतया प्रकृते नित्यव्यक्त्यतिरिक्तव्यक्तीनामेव तत्तद्व्य-
क्तित्वेनोपादानात्. तत्साधारणरूपेण कार्यत्वेपि कारणत्वे बाधकाभावात्. एवं समवायकालिकविशेषण-
तोभयसंबंधेन विशिष्टज्ञानत्ववत्त्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वेन नित्यसाधारण्याभावाच्च वस्तुतस्तु जन्य-
प्रत्यक्षमात्रवृत्तिवैजात्यं स्वीकृत्य विजातीयविशिष्टज्ञानत्वस्यैव तत्कार्यतावच्छेदकत्वात्. चाक्षुषत्वादि-
नासंकरभयाच्च निर्विकल्पकेपि वैजात्यस्य स्वीकारः अत एव जन्यधीजन्यमात्रवृत्तिरेतादृशवैजात्यप्र-
त्यक्षत्वाभावाज्जन्यसाक्षात्कारे प्रागुक्तसाक्षात्कारत्वेन लक्षणस्याव्याप्तिरिति परास्तम्. तस्य निर्विकल्पकसा-
धारण्येन जन्यधीजन्यमात्रवृत्तित्वाभावात्. मानसावृत्तित्वाभावाच्च तल्लक्षणे नु मानसावृत्तित्वेन जातेर्वि-
शेषणीयत्वादित्युक्तत्वादिति दिक्. निर्विकल्पकं निरूपयन् क्रमप्राप्तं सविकल्पकं निरूपयति वैशिष्ट्यावगा-

तथा चासति प्रसंगात् पूर्वो कारणत्वाकारणत्वासंभव पत्तेश्च॥

नित्यज्ञानवृत्ति विशिष्टज्ञानत्वरूपेण॥

चाक्षुषत्वं विना जन्यप्रत्यक्षमात्रवृत्ति वैजात्यस्वीकारे जन्यप्रत्यक्षमात्रवृत्ति वैजात्यं विना चाक्षुषत्वं निर्विकल्पकचाक्षुषे ... सविकल्पकचाक्षुषे=४

निर्विकल्पकेपि वैजात्यस्वीकारो देव=८

२०

तन्निष्ठितोर्थः

हीति संबंधविषयकमित्यर्थः ननु इंद्रियसंबंधविशेषणतारूपकारणबलान्निर्विकल्पकेपि सं।
बंधभानेबाधकाभावात्तस्यापि वैशिष्ट्यावगाहित्वमस्तीत्यतिव्याप्तिरित्यस्वरसादाह सप्रकारकंचेति किं
चिन्निष्ठप्रकारताशालीत्यर्थः निर्विकल्पकेच प्रकारतयाघटत्वादेरभानान्नतत्रातिव्याप्तिरितिभावः
वस्तुतस्तु वैशिष्ट्यावगाहीत्यस्य संसर्गमर्यादयावैशिष्ट्यावगाहीत्यर्थः किंचिन्निष्ठसांसर्गिकवि
षयताशालित्वमितिपर्यवसितोर्थः ननु किंचिन्निष्ठप्रकारताशालित्वमित्यपिवक्तुंशक्यतएव
वेति तत्कुतोनोक्तमित्यतइष्टापत्त्यातथैवाह सप्रकारकमिति इदमुपलक्षणम् किंचिन्निष्ठविशे।
ष्यताशालित्वमपितत्त्वमित्यपिबोध्यम् ननु सप्रकारकमित्यत्रप्रकारकत्वनिवेशात् किंतत्प्रकार
त्वमित्यतस्तन्निरूपयति प्रकारताचेति ज्ञानेनेतिनिरूपितत्वंसप्तम्यर्थः घटत्वादेरिति निष्ठत्वंषष्ठ्यर्थः।
ज्ञाननिरूपितोघटत्वनिष्ठोविषयताविशेषइत्यर्थः विषयताविशेषइतिविशेष्यताख्यविषयताप्रका
रताख्यविषयतासांसर्गिकविषयतारूपत्रिविधविषयताभेदइत्यर्थः ननुकिंनुविषयत्वमतआह
विषयताचेति विषयेति घटोज्ञानविषयः घटोज्ञानविषयइत्यनुगतप्रतीतिसाक्षिकइत्यर्थः स्व
रूपसंबंधविशेषइति ज्ञानविषयस्वरूपसंबंध[illegible] इत्यर्थः ननु विषयतायाः स्वरूपसंबंध।
त्वांगीकारेप्राचीनमतेनस्याज्ञानस्वरूपत्वंविषयस्वरूपत्वंवा नतावदाद्यः ज्ञानरूपत्वेघटभानतलक्ष

(Left margin:) वैशिष्ट्यावगाहित्वंप्रकारतांशेसांसर्गिकविकल्पकं॥१ भेदः

(Right margin:) प्रकारतावादंघटइत्यादिज्ञाने विशेष्यतासंघटत्वादिविशेष्यक त्वापरनामाविषयताविशेषः॥५

विषयताचविषयत्वाकारसाक्षि
कःस्वरूपसम्बन्धविशेषःपदा
र्थान्तरमित्येकदेशिनः॥८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२१
न॰ १

ज्ञिविषय(त)योरैकेन घटवद्भूतलज्ञानोल्लेखं घटनिष्ठप्रकारतानिरूपितभूतलनिष्ठविशेष्यताशालि ।
ज्ञानवानहमित्याद्यनुव्यवसायवत् भूतलनिष्ठप्रकारतानिरूपितघटनिष्ठविशेष्यताशालिज्ञानवा
नहमित्यनुव्यवसायापत्तेः घटपटादिसमूहालंबनस्थले ज्ञानस्य भ्रमत्वापत्तेश्च तत्तज्ज्ञानस्यैको।
नतत्स्वरूपघटपटादिविषयताया अप्यभेदेन घटत्वाभाववन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितघटत्वनिष्ठ।
प्रकारताशालिज्ञानत्वरूपभ्रमत्वस्य तत्र सत्त्वात् । न द्वितीयः घटभूतलसंयोगाः घटवद्भूतलमिति स
मूहालंबनविशिष्टबुद्ध्योर्विषयाणामैक्येन विषयकृतवैलक्षण्याभावात् समूहालंबनविशिष्टबुद्ध्यो।
र्वैलक्षण्यं वाच्यम् तत्र च विषयताया विषयस्वरूपत्वे तत्स्वरूपाणां तासामपि वैलक्षण्याभावात् स।
मूहालंबनविशिष्टबुद्ध्योर्वैलक्षण्यानुपपत्तिर्जागरूकैव न च समूहालंबनाविषयस्य घटप्रतियोगि
कत्वभूतलानुयोगिकत्वरूपसम्बन्धसम्बन्धस्यापि विशिष्टबुद्धिविषयत्वात् नैवं वैलक्षण्यानुपपत्तिरि
ति वाच्यम् घटभूतलसंयोगप्रतियोगित्वानुयोगित्वानीति सम्बन्धसंबंधविषयस्यापि समूहालंबन
स्यासम्भवात् तच्च समूहालंबने संयोगत्वेन संयोगभानान्नानुपपत्तिरिति वाच्यम् घटवद्भूतलं संयो।
ग इति विशिष्टज्ञानस्य तादृशसमूहालंबनाद्वैलक्षण्यानुपपत्तिरिति तस्याः स्वरूपसंबंधरूपत्वं दुर्वच
मित्यत आह पदार्थान्तरमिति तथाचातिरिक्ताया विषयताया विषयभेदेन भिन्नतया न पूर्वोक्तानुपपत्ति

विषयताकृतवैलक्षण्यस्य ज्ञानवैलक्षण्ये हेतुत्वे = १

विषयताया विषयस्वरूपत्वे

[illegible]

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रिति [ ] केचित्तु स्वरूपसंबंधरूपायाविषयतायाअननुगमेनानुगतप्रत्ययानुपपत्तिरित्यतआह प

टार्थांतरमितीत्याहु ज्ञानटसत्तु तस्यातिरिक्तत्वेपितत्तद्विषयभेदेनभिन्नतयाऽनुगतप्रत्ययानुपपत्तितादव

स्थात् नचानुगतप्रत्ययानुपपत्तिः कथंवारणीयेति वाच्यम् विषयतात्वमेकमङ्गीकृत्यतत्त्वेहि अतएवघ

टत्वविशिष्टबुद्धिंप्रतिघटत्वविषयकज्ञानत्वेनहेतुतायांविषयतायाः प्रकारताविशेष्यताभेदेनभिन्न।

तयाएकस्यानिवेशोऽन्यविषयतापर्यालिज्ञानात् विशिष्टबुद्धेनुपपत्त्यापत्तिरपि निरस्ता तत्रविषयता

त्वेनप्रकारताविशेष्यत्वयोरनुपगमेनानुपपत्त्यभावादित्यालंविस्तरः घटंजानामीत्यादौज्ञानजन्य।

घटनिष्ठज्ञाततारूपंपदार्थांतरमंगीकार्यं अन्यथा घटस्यकर्मत्वानुपपत्तेः क्रियाजन्यफलशालित्वस्ये

वकर्मत्वरूपत्वात् तत्रचज्ञानंनिमित्तकारणंसमवायिकारणंच घटस्तद्वच तद्विषयत्वमिति निष्कृ।

ष्टमदमतमा [ ] दर्शयति भट्टास्त्विति ज्ञानजन्यः निमित्तेसै वचज्ञातेतेचसंबंधस्वरूपेति अतिरिक्त

संबंधस्वरूपेत्यर्थः युक्तंसयुक्तिकं एतत्ज्ञानजन्यविषयनिष्ठज्ञाततारूपपदार्थांतरांगीकरणं अन्य

थेति ज्ञानजन्यविषयनिष्ठज्ञाततारूपपदार्थांतरानंगीकारइत्यर्थः ज्ञानकर्मत्वमिति घटंजानामीत्या।

दौ घटादेः क्रियाजन्यफलशालित्वरूपंकर्मत्वमित्यर्थः क्रियेति ज्ञानरूपधात्वर्थजन्यफलवत्त्वाभावा

दित्यर्थः विनष्टइति घटस्यनष्टत्वेनतत्रज्ञानजन्यज्ञाततायाअसम्भवादितिभावः तद्देवोपपादयति

विनष्टेपिघटेज्ञातइतिप्रतीतेः ॥=॥१

कारणविधयाज्ञानजन्यः ॥ विषय

नि [illegible] विषयइतिरि

त्यर्थः ॥

Marginal notes (right):

[illegible] एकस्यविषयता

त्वस्यांगीकारादेव = २

Marginal notes (right, lower):

महाभ्रुस्त्वातोघटइ

तिप्रतीतेर्ज्ञानज

न्योविषयनिष्ठः

[illegible]कट्यापरनामा

पदार्थोज्ञातताइ

वविषयता॥ ज्ञा

नविषयटोःसंबंधस्वरूपायुक्तंचैतत्॥ कथ

मन्यथाज्ञानकर्मत्वं घटादेः क्रियाजन्यफ

लशालित्वाभावादित्याह(संगः)॥=५

Marginal notes (left, vertical):

घटत्वविषयकज्ञानंहि ॥ घटे

घटत्वप्रकारकं ॥ अत्र घट

त्वविशिष्टविषयकत्वं ॥

न प्रकारतापर्यवसायि घटत्वप्र

कारताकत्वावच्छेदेन घटविषय

तावच्छेदकत्वमिति पर्यवसित

विषय ॥ ६=॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata initiative

२२

स्मरणात्मकंज्ञानंतनष्टेपिघटेविषयतावच्छेदेनोत्पद्यते = ८

समवायिकारणस्यकार्यसहभावेन हेतुत्वानंगीकारे = २

नचसमवायिकारणंविनाभावकार्योत्पत्तिः संभवति॥

नेहेति तत्रविनष्टेघटे तस्यैव घटस्यैव असत्वात् नष्टत्वात् ननु यथामनसानष्टे (वि) घटेविषयतासंबं
धेनज्ञानमुत्पद्यते तथा ज्ञानेनापिन ज्ञातद्रुत्पादनेवाधकाभाव इत्यत आह नचेति समवायिकारणस्य।
सहभावेनहेतुत्वात् घटनाशेनतदुत्पत्तिसंभवः अन्यथा समवायिकारणनाशस्यसमवेतनाशहेतुत्वा
ज्ज्ञाततोत्पत्तिद्वितीयक्षणएवतस्यानाशापत्याक्षणिकत्वप्रसङ्ग इतिभावः ननु तत्रविषयतायाज्ञात।
तारूपत्वाभावेपिस्वरूपसम्बन्धत्वरूपत्वमास्तामित्याशङ्कते तत्रेत्यादिना तत्रनष्टघटस्थले प्रतीतेरज्ञा।
तोघटइतिप्रतीतेः अन्यत्रापीति विद्यमानघटस्थलेपीत्यर्थः सएवास्त्विति स्वरूपसंबंधविषयोस्त्वि
त्यर्थः अधिकेनेति स्वरूपसम्बन्धातिरिक्तज्ञाततारूपविषयतास्वीकारेणेत्यर्थः ननु सर्वत्रस्वरूपस
म्बन्धस्यविषयतरूपत्वेतस्यज्ञानजन्यत्वाभावात् घटस्यक्रियाजन्यफलशालित्वरूपमुख्यकर्मत्वाभा
वेन कर्मणिद्वितीयेति सूत्रेण घटंजानातीत्यादौ घटपदोत्तरंद्वितीयाविभक्त्यनुपपत्तिरित्यत आह कर्म
विभक्तेरपीति द्वितीयाविभक्तेरपीत्यर्थः तद्वदेव नष्टघटस्थलवदेव तथाच नष्टघटस्थलेघटपदोत्तरं
द्वितीयोपपत्त्यर्थं गौणमुख्यसाधारणकर्मत्वविशिष्टपरत्वकर्मणिद्वितीयेति सूत्रस्यकर्मपदस्यावश्य
मंगीकार्यम् ममापिचतेनैवविद्यमानघटस्थलेघटपदोत्तरद्वितीयोपपत्तिरितिभावः एवंच क्रियाजन्य
फलशालित्वरूपमुख्यकर्मत्वाभावेपि सविषयकवाचकधातुसमभिव्याहारस्थलेविषयत्वरूपंगौण

नैतत्तस्यज्ञानविषयत्वेपि जातानं सत्वात् ... ॥ = ९

नष्टघटस्थलेज्ञाते घटइतिप्रतीतिरिति प्रत्यक्षतायाःज्ञातता रूपत्वाभावात्॥ घटविषयकज्ञानाभावात्॥ ८

नत्वस्वरूपसंबंधविशेष एवप्रतीतेर्विषय इतिचेत्॥ अन्यत्रा पिसएवास्त्वतम धिकेन। = ५

कर्मविभक्तेरुपपत्तिरह देवोपपत्तिरिति एवंपरः॥ = ४

२२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मेवकर्मत्वमितितेनानुपपत्तिरिति हृदयम् ननु तन्मतेऽभावोज्ञात इति प्रतीत्या अभावेपि ज्ञाततायाः अवश्य
मंगीकारात् समवायिकारणं विनाभावकार्योत्पत्त्यसम्भव इति ननियमः स्यात् च नष्टघटस्थलेपि नानु
पपत्तिरित्यत आह संक्षेपइति समवायस्यातिरिक्तस्यानैरनंगीकारात् विलक्षणस्वरूपसंबंधेनस्वाश्रय
त्वमेव समवायिकारणत्वं एवं च विलक्षणसंबंधेन स्वाश्रयं विना स्वस्यानुपपत्तिरित्येव नियमः अभाव
स्थले च विलक्षणसम्बन्धेन स्वाश्रयत्वमभावस्याङ्गीक्रियते विलक्षणसम्बन्धेन स्वाश्रय घटस्यासत्त्वाच्च
नष्टघटस्थलेऽनुपपत्तिर्जीगुरूकैवेति भावः स्वमतमवष्टभ्य दूषणमित्यपि केचित् वस्तुतस्तु गौणक
मित्वेनाप्युपपद्यते रतिरिक्तज्ञाततायां प्रमाणाभावात्तद्रूपत्वं विषयतायाः इत्येवं दूषणमस्मारस्य प्रकारतायाश्चैवि
षयताविशेषः किन्तु प्रतियोगित्वमेवेत्यंगीकर्तॄणां केषांचिन्मतमाह अन्येत्वित्यादिनाऽभासमानेयद्वै।
शिष्ट्यंसम्बन्धस्तत्प्रतियोगित्वमित्यर्थः पुरुषेइति ज्ञानेपि दण्डस्य प्रकारत्वापत्तिः संयोगप्रतियोगित्व
स्य दण्डे सत्त्वात् ऽतोभासमानेति तद्ज्ञाने च दण्डप्रतियोगिकसंयोगस्याभानान्नातिव्याप्तिः प्रतियोगित्वंसं
बंधविशेष एव इदमेव संगमयति अयमिति घटत्वस्य वैशिष्ट्यम् घटत्वनिरूपितः समवायः संयोगोहीति
वस्तुगत्याभासमानो यः संयोगस्तत्प्रतियोगित्वस्य दण्डे सत्त्वात् प्रकारतापत्तिरित्यर्थः ननु तत्प्रतियो।
गिकत्वेनभासमानेयद्वैशिष्ट्यं तत्प्रतियोगित्वमर्थः समूहालम्बनविशिष्टबुद्ध्योर्भेदानुपपत्त्याविशि

कस्येतुभासमानवैशिष्ट्यप्रति योगित्वं प्रकारत्वं।। ५८

दंडीपुरुष इति ज्ञाने दंड
स्य संयोगप्रतियोगित्वं
वर्तते एव।।

संयोगेऽपि दंडस्य वैशिष्ट्यं भासते।।
तत्प्रतियोगीचदंड इति दिक्।।२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२३

किंतु संयोगत्वे
नसंयोगस्यभानात्

तच्चप्रत्यक्षप्रमितिंद्रियात्मकं ॥ इंद्रियं ॥
द्रव्यग्राहकं ॥ तदऽग्राहकं च ॥ =६

प

ष्ठत्वाने प्रतियोगित्वानुयोगित्वसम्बंधसंबंधोपिभासतइत्युपेयते समूहालंबनेचदंडप्रतियोगिकत्वेनसं
योगस्याभानान्नातिव्याप्तिरित्यतआह दिगिति दण्डपुरुषदण्डप्रतियोगिकसंयोगा इति समूहालम्बने
ऽतिव्याप्तिः नचात्र दण्डप्रतियोगिकत्वस्य संबंधसम्बन्धविधया नभानमितिवाच्यम् तथासति सांस
र्गिकविषयताया ऽतिरिक्तत्वाभ्युपगमे किमपराद्धं अतिरिक्तप्रकारतया सम्बन्धसम्बन्धस्य विशिष्टज्ञा
नविषयत्वे गौरवं च विषयकृतवैलक्षण्याभावेपि विषयताकृतवैलक्षण्येनैव ज्ञानानां वैलक्षण्योप
पत्तेरित्याशूहम् तच्चेति साक्षात्काररूपप्रमाकरणं चेत्यर्थः तृतीयानुव्यवसायरूपप्रमाकरणत्व
स्य प्रथमानुव्यवसाये सत्वात् [illegible]नोपादानोपेक्षादिप्रमाकरणत्वस्य निर्विकल्पकेपि सत्वात् सविक
ल्पकादिरूपप्रमाकरणत्वस्य चक्षुरादिसंयोगे सत्वात्तस्य बहुविधत्वमिति भ्रमनिराकरणायाह इं।
द्रियात्मकमिति चक्षुरादिकमेव प्रत्यक्षप्रमाणं अन्येषांतु व्यापारत्वमितिभावः वस्तुतस्तु प्रत्यक्षप्रमेति
भ्रमनिराकरणायाह इंद्रियेति द्रव्यग्राहकत्वं च द्रव्यविषयकलौकिकसाक्षात्कारजनकतावच्छेदक
धर्मवत्वं तेनोपनीतभानमादाय नरसनेन्द्रियादावतिव्याप्तिप्रसंगः अनुपधायकखंडचक्षुस्संग्र
हाय जनकतावच्छेदकधर्मवत्वनिवेशः तद्ग्राहकं चद्रव्याग्राहकं चेत्यर्थः द्रव्याग्राहकत्वं च द्रव्य।
विषयकलौकिकसाक्षात्कारजनकतावच्छेदकधर्मशून्यत्वम् तेनानुपधायकखंडचक्षुषिनाति २३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

द्रव्यग्राहकाणि तत्र चक्षुस्त्वगिन्द्रियाणि ।। अन्यत् घ्राणरसनं श्रवणं च १

प्रसङ्गः तत्रापि चक्षुषस्सत्वादिति अन्येन द्रव्यग्राहकेनेतरत् मन्विति अंधस्य घटसन्निकर्षे स्पार्श
नेज्ञायते एवेत्यतो विप्रकृष्टेऽतिदूरवर्तीत्यर्थः तन्मनः आत्मग्राहकमितितथाच मनसः आत्ममात्रमि
न्नाग्राहकत्वात् नतेन घटादिग्रहापत्तिरितिभावः सर्वेति मनः सर्वविषयकज्ञानजनकमितिसिद्धां
तभङ्गप्रसंगादित्यर्थः सर्वविषयकमपि सर्वविषयकज्ञानजनकमपि तथाच नतादृशसिद्धांतभंग
इतिभावः परतंत्रमिति स्वेतरवहिर्विषयकज्ञानजनकसामग्रीसापेक्षमित्यर्थः तथाचान्धस्यवि
प्रकृष्टघटादीनां मनसा नग्रहापत्तितत्सहकारिचक्षुरादेरभावादितिभावः किंतत्परमतमाह परमिति
मीमांसके ज्ञानलक्षणा सामान्यलक्षणा योगजधर्माद्यस्वीकारान्मनसश्चक्षुरादींद्रियमात्रसहकारि
त्वमेवोपेयते अतएवात्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेण इंद्रियमर्थेन इंद्रियाणां वस्तुप्राप्यप्रकाश
कारित्वनियमादितिसंगच्छते इतितन्मतंनिराकर्तुमाह नपुनरिति चक्षुरादिमात्रमिति चक्षुरादिक
मेवपरमिति नपुनरित्यन्वयः मात्रपदेन ज्ञानलक्षणादिव्यवच्छेदः तथाच चक्षुरादिव्यापारं विना
पि ज्ञानलक्षणादिसहकारेण कदाचिन्मनसा ज्ञानजननात्तेषामपि सहकारित्वमावश्यकम् उपदर्शित
नियमस्तु लौकिकप्रत्यक्षस्थल एवेति भावः ननु ज्ञानलक्षणासहकारेण मनसा ज्ञानजनने मानाभावइ
त्यत आह स्मरतेति संसर्गेति परस्परसंसर्गग्रहादित्यर्थः ननु परस्परसंसर्गग्रहे कारणतिरित्यत आह

स्तत्पदार्थानां मनसो ।। १

संसर्गग्रहात्

२ आत्मा मनसेत्यादिः

परं चक्षुरादिः ।। ६

उपस्थितियोगजधर्मः

सामान्यलक्षणादि न

पुनश्च चक्षुरादिमात्रं ४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२४

कथमन्यथेति अन्यथा ज्ञानलक्षणसहकारेण मनसा स्मृतपदार्थानां संसर्गाग्रह इत्यर्थः कविकाव्या
दीति कविना स्मृतिविषयीभूतपदार्थानां परस्परं संसर्गग्रहे काव्यं विरच्यते नान्यथा वाक्यप्रयोगे वा।
ज्ञानलक्षणा ३ कार्यज्ञानस्य हेतुत्वात् तथा च तदस्वीकारे संसर्गग्रहाभावेन काव्यरचनोच्छेदप्रसंग इति तत्स्वीका
रआवश्यक इति भावः इदमुपलक्षणम् लौकिकसन्निकर्षं विनापि घटो नास्तीत्यादौ अभावांशे घटस्य
भानात् एवं सौरभांशे लौकिकसन्निकर्षं विनापि सुरभि चंदनमिति चाक्षुषबोधश्च तत्स्वीकारस्याव।
श्यकत्वमिति ध्येयम् लौकिकान्यतद्विषयताशालिप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति किंचिद्विषयत्वावच्छि।
प्रकारत्वरूपविषयता मिश्र न्नतन्निष्ठविषयताशालिज्ञानत्वेन हेतुतेति कार्यकारणभावो बोध्यः कार्यतावच्छेदके लौकिका
न्यत्वनिवेशात् धूपमिकविशिष्टबुद्धौ लौकिकसन्निकर्षजन्यनिर्विकल्पके च न व्यभिचारः कारण
सौरभादि = ५ तावच्छेदके किंचिद्विषयत्वावच्छिन्ननिवेशाच्च न निर्विकल्पकैरमुपनीतभानापत्तिः निर्विकल्पकस्या
उपनीतभानजनकत्वाङ्गीकारे तु प्युपनायकत्वाङ्गीकारे तु तद्विषयताशालिज्ञानत्वेन हेतुतेति बोध्यम् सामान्यलक्षणजन्यज्ञाने व्य।
वार भिचारवारणाय तु अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन कारणतावैशिष्ट्यं निवेश्यमेव तद्वद्विधर्मप्रकारकज्ञानान्यत्वनि ज
वेशो तद्वद्विघटत्वद्रव्यत्वादिरूपनानाधर्मप्रकारकज्ञाननिरूपितजन्यतानामननुगमकरूपाभावादि
ति इत्थं च कार्यतावच्छेदके लौकिकान्यत्वनिवेशेऽपि न क्षतिरिति ध्येयम् योगजधर्मसामान्यलक्षण २४

अव्यवहितोत्तरत्वनिवेशेन व्यभिचारवारणं च = १   योगजधर्मसामान्यलक्षणाजन्य ज्ञानयोर्न व्यभिचारः = १ =

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रत्यासत्तिस्वीकारेऽनुभवमेवप्रमाणयति योगिनामित्यादिना योगिनां योगजधर्मसहकारेण मनसा
चक्षुरादिव्यापारं विनापि सर्वविषयकालौकिकसाक्षात्कारो द्युयात्तस्य सहकारित्वमावश्यकमितिभावः
प्रमेयत्वादिनेति सर्वत्रप्रमेये चक्षुरादिव्यापारं विनापि प्रमेयत्वेन प्रमेयसामान्यविषयकालौकिकसाक्षा
त्कारो द्युयात्तस्या अपि सहकारित्वमावश्यकमितिभावः स्वतंत्रमिति बहिर्विषयकज्ञानजनकसाम
र्थ्यनपेक्षमितिभावः अर्वहितेति अवाह्यविषयकज्ञानजनकइत्यर्थः अवाह्यानीति योग्यानीति शेषः त
द्योग्येति आत्मयोग्यगुणइत्यर्थः तदभावः योग्यगुणाभावः तद्वृत्तीति आत्मनक्त्समवेतयोग्यगुणव
त्तिजातीत्यर्थः साक्षात्मत्वज्ञानत्वादिः तदेकत्वेति आत्मैकत्वपरममहत्परिमाणंचेत्यर्थः द्रव्य
साक्षात्कारसामग्रीसत्त्वेन तद्गतसंख्यापरिमाणादिग्राहकसामग्र्या अपिसत्त्वाद्द्रव्यसाक्षात्कारस्यसं
ख्यापरिमाणविषयकत्वनियमेनेआत्ममानसेतयोरपिभानसंभवइतिभावः नयोगेति नलौकिक
मानससाक्षात्कारविषयीभूतइत्यर्थः अत्रमनःसंयुक्तसमवायकारणवलात् ज्ञानादीनामिवत।
योरपिमानसेवाधकाभावः नच तथा सति संस्कारादीनामपिमानसापत्तिः सामग्रीसत्त्वादिति वाच्यं।
तत्रानापत्त्यासंस्कारस्यप्रातिस्विकरूपेण प्रतिवंधकत्वेविजातीयगुणत्वेनवा प्रतिवन्धकत्वकल्प्य।
नात्रच तत्संख्यापरिमाणयोरपिप्रातिस्विकरूपेण प्रतिवन्धकत्वे प्रतिवन्धकतावच्छेदकवैजात्यस्वीका

कर्तर्हि मनःस्वतंत्रमम
वास्यवत्तुनि॥=४

अवाह्यानि आत्मा
तद्योग्यगुणास्तदभा
वस्तद्वृत्तिजातिः॥=

केनयोग्यगुणाः॥स
विकल्पिकज्ञानसुख
प्रयत्नसुखदुःखद्वेषा

तदेकत्वपरिमाणेच॥=१

प्रमेयत्वादिनाप्रमेयत्वसामान्यप्रत्यासत्त्या [illegible]
नसाक्षात्कारः सर्वग्रहः॥=३

ज्ञानत्वगात्मा

त्वेनरूपेण

तदेकत्वपरिमाणेनयोग्यद्वत्तिजातीकाकृतः॥=८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रेकागौरवात्तन्नत्वेन किंचिद्बाधकं नच ज्ञानादिगुणेष्वेव संस्कारव्यापारं त्रैवैजात्यं स्वीकृत्य विजातीय

गुणविषयकमानसं प्रतिविजातीयगुणत्वेन हेतुत्वान्नादृष्टवैजात्यस्य तत्संस्कारव्यापारिमाणयोः स्वीका

रे गौरवात्तद्वयोरप्ययोग्यत्वमितिवाच्यम् मनसंयुक्तसमवायेन विजातीयगुणं विनापि आत्मत्वाव

नसज्जननात् विजातीयगुणस्य विशेषसामग्रीत्वासम्भवेन सामान्यसामग्रीवलात्संस्कारवत्त्वतापनि

त्तिवारणाय विजातीयगुणभेदस्यैव विशेषसामग्रीत्वात् नादृष्टवैजात्यस्य तत्संस्कारव्यापारिमाणं कल्पनेयोः

ने गौरवात् आत्मत्वमानसे आत्मत्वेनापि हेतुत्वं कल्पयित्वा सामान्यसामग्र्याफलेजननीये विजाती

यगुणात्मत्वयोरन्यतरस्य सहकारित्वकल्पनेन संस्कारवत्त्वतापत्तिवारणे अतिगौरवात् तदपेक्षा।

विजातीयगुणभेदत्वेन कारणतायामेवौचित्यादिति तयोः प्रत्यक्षस्वीकारणमौचित्यमित्यस्वरसः टी।

काकृत्यकृत्येनेन सूचितः कृत्यमिति आत्मनः आत्मसमवेतगुणानां च मनसो योग्यत्वे इत्यर्थः परा

त्मावपुरुषांतरीयात्मा तद्गुणाश्च परात्मसमवेतगुणाश्चेत्यर्थः चकारेण गुणसमवेतजात्यादीनां त

दभावानां च सङ्ग्रहः समाधत्ते नेति परात्मनो योग्यत्वात् पुरुषांतरीयमनसोऽयोग्यत्वात् आत्ममानस।

त्वावच्छिन्नं प्रतिविजातीयमनःसंयोगत्वेन कारणतया आत्मसमवेतमानसं प्रति विजातीय मनःसंयु

क्तसमवायत्वेन आत्मसमवेतसमवेतमानसत्वावच्छिन्नं प्रतिविजातीयमनःसंयुक्तसमवेतसमवाय २५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

इतिचेन्न॥ परात्मगुणानापरात्मायोग्यत्वात्सिद्धांतात्॥ = ३

चक्षुर्यदि द्रव्यग्राहकं तदा परमाण्वादयोपि गृह्येरन्॥ इति चेन्न॥ = २॥

त्वेनेत्यादि कार्यकारणभावकल्पना न पुरुषान्तरीयात्मानन्यदीयमनसः संयोगे चवैजात्यानभ्युपगमे
ननतत्प्रत्यक्षापत्तिरितिभावः महत्वेरन्निति परमाण्वादिचक्षुः संयोगसत्वात् इतिभावः तेषां परमाण्वा। तेषांचक्षुरयोग्यत्वात॥२
दीनां चक्षुरयोग्यत्वादिति चक्षुर्जन्यलौकिकसाक्षात्कारायोग्यत्वादित्यर्थः वक्ष्यमाणलौकिकचाक्षुष
किंतावच्चक्षुर्योग्य॥ साक्षात्कारसत्वादितिभावः महत्वादिद्रव्यवृत्तिलौकिकविषयतासम्बन्धेन चाक्षुषप्रतिसमवायेन मह
महदुद्भूतरूपवद्द्रव्यं॥४ त्वत्वेन एव मुद्भूतरूपत्वेन च हेतुतेत्यर्थः परमाणौ महत्वाभावात् आत्मनि रूपाभावात् पिशाचादेश्चो
द्भूतरूपत्वाभावात् नतत्प्रत्यक्षमित्याखण्डलार्थः परमाणुश्चेति तद्रूपस्य पिशाचादिरूपस्य अनुद्भूत
त्वादुद्भूतभिन्नत्वात् यद्यपि पिशाचादिशरीरस्य वायवीयत्वेन तत्र रूपाभावात् तद्रूपस्यानुद्भूतत्वा
दित्यसङ्गतम् तथापि पिशाचादिपदेन तन्निमित्तकारणपार्थिवोपष्टम्भकभागो बोध्यः ननु लाघ
वाद्विजातीयचक्षुः संयोगत्वेनैव द्रव्यचाक्षुषं प्रतिहेतुत्वं परमाण्वादिचक्षुः संयोगे च वैजात्यानभ्युप
गमान्न तत्प्रत्यक्षापत्तिरिति किं महदुद्भूतरूपादि हेतुतया न च विजातीयचक्षुः संयुक्तविशेषणतया
ऽभावचाक्षुषहेतुतया वायावुद्भूतरूपाभावप्रत्यक्षानुरोधेन तत्र विजातीयचक्षुः संयोगस्यावश्यकत्व।
हेतोरितिशेषः २ याद्वायोश्चाक्षुषापत्तिरिति रूपहेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यम् द्रव्यचाक्षुषजनकतावच्छेदकतया वैजात्यं
तदस्वीकारात् तस्य च तत्रानङ्गीकारात् न च तथापि विजातीयचक्षुः संयोगस्य चक्षुष्यपि सत्वात् तच्चाक्षु

परमाणुश्चनमहत्व
आत्मादयश्चनरूप
वन्तः॥ पिशा[illegible]द
यश्चनो[illegible]द्भूतरू
पवन्तः॥ तेद्रूपस्याऽ
नुद्भूतत्वात्॥
[illegible]नुद्भूतत्वे[illegible]
ति विशेषा[illegible]३
त्येके॥ = ८॥

उद्भूतरूपस्य २

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

26

याप्तिरिति उद्भूतरूपहेतुत्वाभावश्यकमितिवाच्यम् स्वप्रतियोगिकसंयोगस्य स्वस्मिन्नभावेन चक्षुषि
घटः प्रतियोगिकसंयोगाभावादिति चेन्न विजातीयक्रियाया एव विजातीयसंयोगे नियामकत्वे यत्रैक
देव घटः क्रियया घटे परमाणौ च युगपत्संयोगस्तत्र परमाणावपि विजातीयसंयोगस्य दुर्वारतया तत्प्रत्य
क्षापत्तेर्वारणासम्भवात् न च तत्तद्दूरदेशस्यापि विजातीयसंयोगनियामकतया परमाण्वादिरूपो दूर
देशस्तत्र नियामक इत्याकल्पनेन तत्र विजातीयसंयोग इतिवाच्यम् अनन्तोऽन्तरदेशानां विजातीयसंयो
ना गनियामकत्वकल्पने तया महद्भूतस्पर्शादिहेतुताया एवोचितत्वादितिदिक् एकद्वित्येनेनास्वरसः सूचितः सचो
द्भूतत्वस्य जातित्वे नीलत्वादिना सङ्करप्रसङ्गः न च नीलत्वादिव्याप्यनानैवोद्भूतत्वमितिवाच्यम् तथासति वायु
प्रत्यावच्छिन्नं प्रति उद्भूतरूपत्वेन कारणत्वानुपपत्तेः कारणतावच्छेदकानुगमे न व्यभिचारादिति अनुद्भूतत्वेति
न च नीलत्वादिना सांकर्यमत्रापीतिवाच्यम् नीलत्वव्याप्यनानानुद्भूतत्वस्योपगमात् अनुद्भूतत्वाभा
वकूटविशिष्टरूपत्वेन च प्रत्यक्षं प्रति हेतुत्वेन व्यभिचाराभावादितिभावः प्रसंगाच्चतुर्योग्यगुणानाह यो।
ग्यगुणाइत्यादिना योग्यद्रव्यरूपमिति चतुर्योग्यद्रव्यवृत्तिरूपमित्यर्थः तन्मात्रेति योग्यद्रव्यमात्रवृत्ति
त्वमित्यर्थः ननु तन्मात्रवृत्तिइत्यत्र मात्रपदमनर्थकमित्यत आह मात्रपदमिति घटाकाशसंयोगस्या
काशेऽपि वृत्तित्वान्न योग्यद्रव्यमात्रवृत्तित्वमितिभावः ननु त्वाच प्रत्यक्षत्वकं संयोगस्य हेतुत्वात् परमा

अनुद्भूतत्वरूप जात्यभावकूटस्य परे॥ = ८

योग्यगुणाः योग्यद्रव्यरूपं तन्मात्रवृत्ति संख्यापरिमाणपृथ २६ क्त्वसनेऽस्म योगविभागपरत्वद्वित्वेगाः॥ = ३

मात्रपद घटाकाशसंयोग वारणाय॥ कर्म वयोग्यद्रव्यसमवेतं॥ जातिश्च योग्यवस्तुगता॥ रूपत्वद्रव्यत्वादिः समवायश्च॥ = २

कुंडलिनौ कि कस्माच्चात्का विषयत्वावृत्तिरूपमित्यर्थः

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

योग्य

णुकवायुप्रभादीनां स्पार्शनापत्तिरिति त्वगिन्द्रिययोग्यमेवद्रव्यं त्वचा गृह्यत इत्येव वाच्यम् तत्र किं तद्योग्यमिति ह।
दिस्पार्शकायामाह त्वचं इति महदित्यादि मप्याच द्रव्यत्वजातिर्लौकिकविषयतासम्बन्धेन त्वाचप्रत्यक्ष
मस्ति महत्त्वत्वेनोद्भूतस्पर्शत्वेन च हेतुत्वान्न तत्प्रत्यक्षापत्तिरिति भावः सामान्यतो बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षं प्रत्याव
[illegible]न्त्वे प्रति उद्भूतरूपत्वेन च हेतुत्वात् त्वाचप्रत्यक्षेपि रूपं हेतुः तेन वायोर्न प्रत्यक्षमिति हृदयम् यथाक्के
मे परमाण्वादिप्रत्यक्षं वारयति तेनेत्यादिना प्रभायाइति न च प्रभाहि तेजसो रूपमित्यनेन प्रभाया रूपत्व।
मेव ननु द्रव्यत्वमिति वाच्यम् तदन्यमतानुसारेणैव तदुक्तत्वादिति प्रसंगात्त्वगिन्द्रिययोग्यगुणानाह गु
णाश्चेत्यादिना त्वचा योग्या इति शेषः चक्षुषो योग्यस्य रूपस्यापि त्वचाग्रहणप्रसंगात् रूपातिरिक्ता इति।
महदुद्भूतस्पर्शवन्मात्रेति च तन्मात्रवृत्तित्वं तदितरावृत्तित्वे सति तद्वृत्तित्वं महदुद्भूतस्पर्शश्चेति सामाना
धिकरण्येन महत्त्वविशिष्ट उद्भूतस्पर्शश्चेत्यर्थः ननु चक्षुर्योग्या इति व्यर्थमत आह स्पर्शत एवेति चक्षु
र्योग्यत्वविशेषणादेव वायोरिति वायुपरिमाणस्य च तदयोग्यत्वादिति भावः ननु उद्भूतस्पर्शवदवृत्ते स्प
त्वयोग्यस्यैवाप्रसिद्धत्वात्तेनैव प्रत्यक्षापत्तिवारणे कृतं महदित्यादि विशेषणेनेत्यत आह नवेति तथाच प्र
भापरिमाणस्य चक्षुर्योग्यत्वात्तस्यापि त्वाचप्रत्यक्षापत्तिरतस्तद्विशेषणमावश्यकमिति भावः चक्षुर्योग्य
त्वविशेषणेनैव परमाणुगुणवारणे अत्र पयामहदिति विशेषणं वैयर्थ्यमिति वाच्यं त्रुटिपरिमाणस्या

त्वचो महदुद्भूतरूपस्प
र्शवद्योग्यद्रव्यं = ।।२

नैतन्नमतान्यप्राची
नमतानुसारेणैव ६

नवीनपरमाणुपरिमा
णस्य

नेवपरमाणुवायुप्रत्यक्ष
प्रमतस्पर्शवानप्रत्यक्षे
नो।। परमाणोरप्रत्यक्षेऽपि
वायोर्नीरूपत्वात्।।प्रमा
वायूद्भूतस्पर्शमत्वात् == ५

गुणाश्चरूपातिरिक्ताश्च
त्वग्योग्या महदुद्भूतस्पर्शवन्
मात्रवृत्तयो महदुद्भूतस्प
र्शश्च।। = ६।। = ।। = ।।

स्पर्शत एव वायुपरिमा
णादयस्त्वचानगृह्य
न्ते।। तेषां चक्षुरयो
ग्यत्वात्।। == ५।।

नवानवीनपरमाणुपरिमाणादयः।।
उद्भूतस्पर्शवदवृत्तित्वात्।। = ३

प्रदीपप्रभाकाः परिमाणादयः

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

27

नवाघटप्रभासंयोगादपउद्भूतस्पर्श
वन्मात्राऽवृत्तित्वात्॥ = १॥

र्निवारणाय प्रकृष्टमहत्त्वपरतया तदुपादानस्यावश्यकत्वान्मात्रपदव्यावृत्तिमाह नवाघटेति उद्भूतस्पर्शव
त्त्वात्राऽवृत्तित्वात् उद्भूतस्पर्शवदितरवृत्तित्वात् तथा च नन्वदितरावृत्तित्वरूपं तन्मात्रवृत्तित्वं तस्येति भावः तत्र
हि प्रभायां हि कर्म चेति त्वग्योग्यद्रव्यसमवेतकर्मत्वग्योग्यमित्यर्थः वायोरपि स्पार्शनप्रत्यक्षं वादिमी
मांसकमतं दर्शयति मीमांसकास्त्वित्यादिना लाघवात्त्वाच प्रत्यक्षे रूपस्य हेतुत्वकल्पने लाघवान्मह
दिति महत्त्वविशिष्टोद्भूतरूपमित्यर्थः तत्प्रयोजकं त्वचप्रत्यक्षप्रयोजकं गौरवात् प्रभास्पार्शनवारणा
योद्भूतस्पर्शस्य हेतुत्वावश्यकतया त्वाचप्रत्यक्षे प्रतिरूपहेतुत्वे गौरवात् अतएति उद्भूतरूपस्य त्वाच
प्रत्यक्षाप्रयोजकत्वादित्यर्थः वहिरिन्द्रियेति आत्मप्रत्यक्षे व्यभिचारवारणाय वहिरिन्द्रियजन्यत्वनिवे
शः अत एव न नित्यसाधारण्यमपीति भावः तदभावात् उद्भूतरूपाभावात् नैवमिति नवायोः स्पार्शनप्र
त्यक्षमित्यर्थः लाघवादिति वहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यसाक्षात्कारत्वापेक्षया द्रव्यचाक्षुषत्वस्यैव लाघवादि
त्यर्थः अत्र मीमांसकानामयमाशयः आत्मप्रत्यक्षे व्यभिचारवारणाय वहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षत्वा
स्य कार्यतावच्छेदकत्वे गौरवात् उद्भूतरूपस्य कार्यतावच्छेदकं वहिर्द्रव्यप्रत्यक्षत्वं वाच्यम् तत्र वहि[illegible]
(नैयायिकाः॥) आत्मान्यत्वमानसविषयान्यत्वं वेति विनिगमनाविरहः अथ मूर्त्तप्रत्यक्षत्वमेव तत्कार्यतावच्छेदकं।
(मीमांसकः) संबद्धसमवायिकारणतावच्छेदकतया च मूर्त्तत्वं जातिरिति चेन्न तथापि प्रभायाः स्पार्शनवारणायोद्भू

समवायेन संबद्धत्वावच्छिन्नं प्रति तादात्म्येन मूर्त्तं कारणमिति कार्यकारणभावः समवायसंबंधत्वावच्छिन्नसंबद्धत्वा
वच्छिन्नकार्यतावच्छि[illegible]ने निष्ठकारणता किंचिद्धर्मावच्छिन्नाका
रणतानाम् १=

तत्र स्वतुद्भूतस्पर्श
दयोवर्त्तते॥ कर्म
चयोग्यद्रव्यसमवे
तं॥ सामान्यतुयो
ग्यवृत्तिगतसम
वायश्च॥ = ३

नचवहिरिंद्रियजन्यद्रव्यसाक्षा
त्कारत्वावच्छेदेनउद्भूतरूपस्यहे
तुत्वाद्वायोतदभावान्नैवमितिवाच्यम्॥७

लाघवाद्द्रव्य[illegible]
चा[illegible]त्वावच्छेदेनैव
तद्धेतुत्वादित्याशयः॥

मीमांसकास्तुमहदुद्भू
तस्पर्शवद्द्रव्यत्वेन रू
पेणैवत्वचो योग्यता
लाघवात्॥ नतुमहदुद्भू
तरूपमपि तेन प्रयोजकं
गौरवात्तो वायोरपि स्पार्श
नप्रत्यक्षं॥ = = ४॥

२७

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ते स्पर्शस्य स्पार्शनं प्रति हेतुत्वावश्यकतया चोद्भूतत्वमेव रूपजन्यतावच्छेदकमुपेयते नतु महत्त्वप्रत्यक्षत्वं वा
योग्यत्वं तत्त्वं संदेहेन तस्य संदिग्धव्यभिचारकत्वात् तदुक्तं परित्यज्य निश्चितव्यभिचारकं लघुरूपं गृह्य
माणव्यभिचारेण कार्यत्वकल्पनाया अयोगादिति तथाच वायोः स्पार्शने बाधकाभावः साधिका च स
मीरोयं मन्दं विहरतीत्यादिप्रतीतिः न चोद्भूतस्पर्शेन वायोरनुमानात् तादृशप्रतीत्यनुपपत्तिरिति वा
च्यम् व्याप्त्यादिप्रतिसंधानं विनापि तादृशप्रतीतेर्जायमानत्वात् अन्यथा घटं स्पृशामीत्यादिप्रतीते
रनुमानादिनैवोपपत्तौ घटादीनामपि स्पार्शनोच्छेदापत्तेरिति अत्राहुर्नैयायिकाः कारणाभावात्
कार्याभाव इति प्रतीत्या कार्यसामान्याभावे कारणाभावस्य प्रयोजकत्वं तत्र च महत्त्वप्रत्यक्षत्वावच्छि
न्नं प्रति उद्भूतरूपत्वेनाहेतुत्वे प्रत्यक्षसामान्याभावे उद्भूतरूपाभावस्योद्भूतस्पर्शाभावस्य चेति च विशे
षाभावकूटस्य प्रयोजकत्वं वाच्यमिति गौरवात् मन्मते च उद्भूतरूपाभावस्येति लाघवं उद्भूतरूपत्वे।
नाकारणत्वे च तदवच्छिन्नाभावस्य प्रयोजकत्वासम्भवात् हेतुत्वमावश्यकमेव ननु तर्हि उद्भूतस्प
र्शत्वेन हेतुत्वमादाय विनिगमनाविरहः भवन्मते वायोरिव मन्मतेपि प्रभायाः प्रत्यक्षत्वानङ्गीका।
उपरिदेशे २ रादिति चेन्न इह देशे विहगम इत्यत्र प्रभामण्डलस्यैवोपरिदेशतया तस्य च प्रत्यक्षत्वानङ्गीकारे इह वि
हगम इति प्रतीत्यनुपपत्तेः संयोगप्रत्यक्षे यावदाश्रयप्रत्यक्षस्य हेतुत्वात् एवं संयोगविभागलिङ्ग।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२४

पूर्वोत्तरदेशयो २

केचंद्रतारादौ गत्यनुमानं स्यात् न च पूर्वोत्तरदेशयोरंगुष्ठादेः कपलं भानुफलं भाभ्यां संयोगविभाग
योरनुमानात्ताभ्यां गत्यनुमानमिति वाच्यम् प्रभामंडलरूपयोरालोकयोर्भवन्मते प्रत्यक्षत्वात् तस्मात्
प्रभायाश्चाक्षुषांगीकारस्यावश्यकत्वात् उद्भूतस्पर्शत्वेन कारणत्वासम्भवः न च मूर्तप्रत्यक्षत्वं ।
स्पर्शनित्यसाधारणात्मकं यज्जन्यतावच्छेदकत्वमिति वाच्यम् समवायकालिकविशेषणतोभयसं ॥
बंधेन प्रत्यक्षत्वस्यैव जन्यतावच्छेदकत्वात् एवं रीत्या सिद्धे कार्यकारणभावे वायो रूपाभावेन
न तत्प्रत्यक्षमिति वायुर्नास्तीति रनुमानादिनैवोपपादनीया घटो दृष्टो वेत्यनुद्भूतरूपसत्त्वेन तत्प्रतीतेः
प्रत्यक्षत्वमेवेति ननु गगनघटसंयोगस्पार्शनवारणाय विजातीयसत्त्वस्पार्शनं प्रति सामाना ।
धिकरण्यसम्बन्धेन स्पार्शनाभावस्य प्रतिबन्धकत्वावश्यकत्वे तथा वायोः स्पार्शने वायुस्पर्श ॥ तदभाववत्वेसति ६
स्पार्शनानुपपत्तिः चतुरणुकस्पार्शनेव्यभिचारवारणाय सतिविजातीयत्वनिवेशः वैजात्यं च विजातीयसत्त्वस्पार्शनं प्रति प्र
द्व्यणुकव्यावृत्तं गुणकर्मसाधारणम् न च प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ विजातीयसत्तिस्पार्शनत्व
त्वनिवेशनान्नानुपपत्तिरितिवाच्यम् तथा सति विजातीयसत्त्वस्पार्शनत्वयोर्विशेषणविशेष्य
भावे विनिगमनाविरहप्रसंगात् एवं त्वक्संयुक्तसमवायरूपसामान्यसामग्र्याः स्पार्शनाभावरूप भावा युक्तसन्निधिनैवकार्यो
प्रतिबंधक का भाव स
कारणं विनापि वायुस्पर्शस्पार्शनजननात् तस्य विशेषसामग्रीत्वासम्भवेन त्वक्संयुक्तसमवायरूप पनिर्दिश्यतेतस्यविशे २८ सामग्रीत्वमेवना स्तीतिभावः ९=

ननु घटं स्पृशामीत्यादिप्रतीतेरनुमानादिनैवोपपादनीयो घटादीनामपि स्पार्शनोच्छेदापत्तिरतआह घटेत्यादि ८
वा यावत्स्वस्पर्शस्पार्शनाभावो सामानाधिकरण्यसंबंधेन तस्य तत्प्रत्यक्षं प्रतिबंधकत्वम् ८

त्वक्संयुक्तसमवायेन ६
इतिशास्त्रस्यश्राद्ध नैयायिकाद्युक्ते न सम्बन्धः
चतुरणुकादिस्पार्शने स्पार्शनाभावोसामानाधिकरण्यसंबंधेन तत्स्पतत्प्रतिबन्धकत्वम् ४
चतुरणुकेचतुरणुकस्पार्शने गंधादिगुणानां स्पार्शनाभावस्य सामानाधिक रण्यसंबंधेन ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सामान्यसामग्रीवलात् गगनघटसंयोगस्पार्शनापत्तेर्दुर्वारत्वाच्च नच स्पर्शस्पार्शनप्रति स्पर्शत्वे
नापि हेतुत्वं कल्पयित्वा सामान्यसमग्र्या द्रव्यसमवेतस्पार्शनत्वावच्छिन्नेजननीये स्पार्शनाभावा।
भावस्पर्शयोरन्यतरस्य सहकारित्वकल्पनान्नानुपपत्तिरिति वाच्यम् तथासति प्रतिवध्यतावच्छेद
ककोटौ स्पर्शान्यत्वनिवेशेन स्पर्शत्वेन हेतुत्वकल्पनेन च वायोरप्रत्यक्षत्ववादिमते गौरवादिति
वायुप्रत्यक्षत्वस्वीकार एवोचित इति चेन्नैवम् तादृशप्रतिवन्धकाभावं विनापि त्वक्संयुक्तसमवा।
येन द्रव्यत्वस्पार्शनजननात्तस्य विशेषसामग्रीत्वासम्भवेन सामान्यसामग्रीवलात् गगनघट
संयोगस्पार्शनापत्तेर्दुर्वारत्वात् सद्भिन्नस्पार्शनप्रति सद्भिन्नत्वेनापि कारणत्वं कल्पयित्वा सामा
न्यसामग्र्याः फलेजननीये तादृशप्रतिवंधकाभावसद्भिन्नत्वयोरन्यतरस्य सहकारित्वकल्पनादापत्ति
वारणे त्वति गौरवात् तदपेक्षया गगनघटसंयोगस्पार्शनवारणाय स्पार्शनाभावविशिष्टविजाती।
यसत्वेन तादृशात्मसप्रतिवंधकत्वौचित्यात् विजातीयसत्वे स्पार्शनाभाववैशिष्ट्यं च सामानाधि
करण्यघटितसामानाधिकरण्यसंवंधेन नच विजातीयसत्वस्पार्शनाभावयोर्मिथो विशेषणविशे।
ष्यभावे विनिगमनाविरह इति वाच्यं विजातीयसत्वविशिष्टस्पार्शनाभावत्वेन प्रतिवन्धकत्वे सामा
नाधिकरण्यस्यैव प्रतिवन्धकतावच्छेदकसम्बन्धतया गौरवात् स्पार्शनाभावविशिष्टविजातीयस

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्पार्शनाभावविशिष्टस्य विजातीयसत्त्वरूपप्रतिबंधकाभावं विनापि = २

३१ त्वेन प्रतिबन्धकत्वे तु तादात्म्यस्यैव प्रतिबंधकतावच्छेदकतया लाघवात् प्रतिबध्यतावच्छेदकं च स्प
र्शान्यस्पार्शनत्वं तेन वायोरप्रत्यक्षत्वेपि न तत्स्य स्पर्शस्पार्शने व्यभिचारः नच तादृशप्रतिबंधकाभा
नजन वं विनापि वायुस्पर्शस्पार्शनात्तस्य विशेषसामग्रीत्वासम्भवेन सामान्यसामग्रीबलात् गगनघ।
टसंयोगस्पार्शनापत्तिरिति वाच्यम् स्पर्शस्पार्शनम्प्रति निःस्पर्शत्वेनापि हेतुताकल्पनेन सामान्य
सामग्र्याः फले जननीये स्पर्शितथाविधप्रतिबन्धकाभावयोरत्यन्तस्य सहकारित्वोपगमात् नच
प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ स्पर्शान्यत्वनिवेशेन स्पर्शत्वेन हेतुकल्पने नच वायोः प्रत्यक्षत्वानङ्गी
कारे गौरवात् वायुप्रत्यक्षस्वीकारएवौचित्यमिति वाच्यम् वायुप्रत्यक्षत्वानङ्गीकारे प्रकारान्तरेण लाघ।
निर्वक्तं योगेनैव चतुरणु वसम्भवात् तथाहि परमाण्वादिघटितसन्निकर्षबलात् द्रव्यत्वस्पार्शनवारणाय द्रव्यसमवेतस्पा
कपत्वदाघ ५ ० र्शनम्प्रति त्वक्संयुक्तस्पार्शनवत् समवायत्वेन हेतुत्वं वाच्यम् तत्र चैत्रुरणकस्पार्शने व्यभिचारवार त्रुटिसमद्रव्यस
द्रव्य४ णाय द्रव्यान्यसमवेतस्पार्शनत्वं कार्यतावच्छेदकमुपेयं तस्य च सद्भिन्नद्रव्यसमवेतस्पार्शनत्वस्य का मवेतेत्यादि ५
र्यतावच्छेदकत्वमादाय विनिगमनाविरहः वायोरप्रत्यक्षत्वे तु वायुस्पर्शस्पार्शने व्यभिचारेण द्रव्यान्
ङ्गीकारेण द्रव्यसमवेतस्पार्शनत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वासम्भवेन सद्भिन्नद्रव्यसमवेतस्पार्शनत्वस्यैव कार्यताव।
च्छेदकं विनिगमनाविरहासंभवात् नचैवं महत्सन्निकृष्टगुणकर्मस्पार्शनापत्तिरिति वाच्यम् एकाश्र २९

व्यभिचारवारणाय

तया

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

त्वक्संयुक्तस्पार्शनवत्समवायसन्निकर्षात् ॥

याघटितसन्निकर्षाद्धित्वादिप्रत्यक्षवारणाय विजातीयसन्स्पार्शनप्रति सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन ।
त्वक्संयोगाभावस्य प्रतिबंधकत्वावश्यकतया तेनैवासन्निकृष्टगुणकर्मस्पार्शनापत्तिवारणसंभवात्
स्पार्शनवत् नचैवं त्वक्संयुक्तसमवायहेतुतायामेव बीजाभावः येन तत्कार्यतावच्छेदके विनिगमनाविरहः वायु।
प्रत्यक्षतावादिमते प्रसज्येतेति वाच्यम् असन्निकृष्टद्रव्यत्वादिस्पार्शनवारणाय त्वक्संयुक्तस्पार्श।
नवत् समवायत्वेन सङ्गिन्नद्रव्यसमवेतस्पार्शनत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुता तत्र च द्रव्यान्यद्रव्यसम।
वेतस्पार्शनत्वमादाय विनिगमनाविरहः वायोरप्रत्यक्षत्वेन वायुस्पर्शस्पार्शनेव्यभिचारात् वायु।
प्रत्यक्षत्ववादिमते द्रव्यान्यद्रव्यसमवेतस्पार्शनत्वमादाय विनिगमनाविरहेणानन्तपुरुषभेद।
भिन्नानन्तसन्निकर्षहेतुत्वकल्पनापत्तेर्वायोरप्रत्यक्षत्वाङ्गीकारणवोचित एतन्मते उक्तरूपेण।
स्पर्शान्यत्वनिवेशेन स्पर्शत्वेन हेतुत्वकल्पनेन च किं यत्नैरेव सम्भवेपि पुरुषभेदभिन्नसन्निकर्षहे।
तुत्वकल्पनापेक्षया लाघवानपायादिति सिद्धान्तानुपायिपन्थानव्याप्तु असन्निकृष्टद्रव्यत्वस्पा।
र्शनवारणाय पुरुषभेदभिन्नसन्निकर्षहेतुत्वं नोपेयते अपितु सङ्गिन्नद्रव्यसमवेतस्पार्शं प्रति
कृतिः स्वावच्छिन्नप्रागभावप्रतियोगित्वविशिष्टं यत्स्वावच्छिन्नस्पार्शनं विषयतासंबन्धेन तद्द्रव्यसमवेतत्वसम्बं।
धेन कृतित्वेनैव कारणत्वं स्वावच्छिन्नत्वं च कालिकसंबंधेन एवं च वायुप्रत्यक्षत्वस्वीकारे पुरुषभेदभि। ३०

कृतिविषयस्पार्शनं द्रव्य तत्समवेतद्रव्यत्वं

परमाणुगतद्वित्वादिः॥४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

30

न सन्निकर्षहेतुतायां तत्कार्यतावच्छेदके उपदर्शितगौरवस्यानवकाशः तद्धेतुत्वस्यैवाकल्पनात् व
[redacted] कृते कार्यतावच्छेदके द्रव्यान्यद्रव्यसमवेतस्पार्शनत्वमादाय विनिगमनाविरहसंभव इति
वाच्यम् भवन्मते स्पार्शनत्वनिवेशेन स्पार्शत्वेन हेतुत्वकल्पनेन च गौरवस्यातिस्फुटत्वात् वस्तुतस्तु
व्यापकधर्मेण कारणतायाः एव कार्यतायामपि कल्पनात् द्रव्यान्यद्रव्यसमवेतस्पार्शनत्वेन का
र्यतावच्छेदकत्वासंभवात् तद्भिन्नस्पार्शनत्वस्यैव वायुप्रत्यक्षतावादिमतेपि सन्निकर्षकार्यतावच्छे
दकत्वादित्याहुः वस्तुतस्तु गुरुत्वाद्यतीन्द्रियप्रत्यक्षवारणाय तेषां तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रतिबंधकत्वे गौर
वात् लाघवेन विषयत्वेनैव च लौकिकप्रत्यक्षहेतुत्वं विषयत्वं च लौकिकविषयतया साक्षात्कारत्वमे
व तथा च तेनैव गगनघटसंयोगस्पार्शनवारणेन तदनुरोधेन विजातीयसत्तास्पार्शनमूर्तिस्पार्श
नाभावस्य प्रतिबन्धकत्वमिति न वायुस्पर्शस्पार्शनानुपपत्तिः न चैवं विषयत्वाभावादेव नीरूपद्र
व्यवारणे रूपहेतुत्वमनावश्यकमिति वाच्यम् घटादेः पाकादिना नीरूपतादशायां लौकिकप्रत्य
क्षतापत्तेः रूपहेतुत्वस्यावश्यकत्वादित्यलमनल्पजल्पनेन समवायातीन्द्रियत्ववादिवैशेषिकम
+ तेदूषयितुमुपन्यस्यति वैशेषिकास्त्विति न प्रत्यक्षः नेन्द्रियलौकिकसाक्षात्कारविषयः सम्बन्धप्रत्य
क्ष इति सम्बंधत्वस्य समवायसाधारणत्वादिति भावः ननु तादृशाकारणाभावे मानाभाव इत्यत आ ३०

वैशेषिकास्त्विति ॥ कार्या
संबंधप्रत्यक्षेत्यावदाश्रयप्रत्यक्षत

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

न च घटवदाकाशस्य योग्यत्वाप्रत्यक्षत्वापत्तिःयोग्यमा
त्रसमवेतगुणस्यैवयोग्यत्वात्॥ = ४ = ॥

न च समवायस्य सर्वेषामाश्रयाणां प्रत्यक्षता॥ परमाण्वादेरयोग्यत्वात्॥
रूपादौ॥ तत्र तथा हि तुलायां मानाभावात्॥

हि कथमन्यथेति अन्यथा तादृशकार्यकारणभावकल्पने मप्रत्यक्षं स्यादिति तत्रापि चक्षुःसंयुक्तसमवायरूप
कारणत्वसत्वेन द्रव्यसमवेत चाक्षुषापत्तिरिति भावः नचेति नहीत्यर्थः तथा हि तुलायामिति सम्बन्धप्र
त्यक्षे यावदाश्रयप्रत्यक्षत्वेन हेतुतायामित्यर्थः घटाकाशसंयोगप्रत्यक्षापत्तिरेव मानमित्याशंकां निराच
ष्टे नचेत्यादि योग्येति द्रव्यत्वादिजातेर्योग्यतामात्रसमवेतत्वाभावात् योग्यत्वं न स्यात् अतो गुणस्येति ।
योग्यत्वादिति घटाकाशसंयोगस्य चायोग्याकाशवृत्तित्वेनायोग्यत्वादिति भावः नन्वेवं वायुस्पर्शस्य
शब्दस्य च प्रत्यक्षेण न स्यात् तयोरयोग्यवृत्तित्वादित्यत आह किं चेति लाघवात् सम्बन्धप्रत्यक्षत्वापेक्ष ।
याल्लाघवात् लाघवमेवाह सम्बंधत्वं हीति संयोगत्वस्य जातिरूपतया लाघवमस्त्येवेति भावः घ्राण ।
ग्राह्यगुणमाह घ्राणग्राह्य इति तद्गतम् गंधगतम् सामान्यं गंधत्वादि तयोः गंधगन्धत्वयोः अत एव
गन्धे महत्त्वसामानाधिकरण्यविशेषणं देव उद्भूतत्वविशेषणमावश्यमाह नवेति रसनायोग्यगुण
माह रसनेति श्रवयोग्यगुणमाह श्रवणेति ननु चक्षुरादीनां द्रव्यग्राहकत्वे निमिलितनयनस्यापि तद्ग्र
हापत्तिरत आह तस्य चेति सन्निकृष्टार्थग्राहकत्वात् सन्निकृष्टार्थमात्रग्राहकत्वात् असन्निकृष्टा ।
र्थग्राहकत्वादिति यावत् सहकारिणः प्रत्यक्षे जननीये अपेक्षणीयाः तथा चेंद्रियसंयोगादेरपि प्रत्यक्षहे
तुतया न निमिलितनयनस्य प्रत्यक्षापत्तिरिति भावः नन्विन्द्रियत्वस्य तेजस्त्वादिना संकरात् जातित्वासंभ

किं च लाघवात्संयो
गप्रत्यक्षत्वावच्छेदेन
पावदाश्रयप्रत्यक्षस्य
हेतुताऽकल्प्यते॥ नतु
संबंधप्रत्यक्षत्वाव
च्छेदेन संबंधत्वं
हि संयोगसमवाया
न्यतरत्वं मिति गौ
रवात्॥ = ६ = ॥

घ्राणयोग्यो महत्त्व
समानाधिकरणो
द्भूतो गंधः॥ तद्गत
सामान्यं तयोश्च
समवायः॥
अतएव न परमा
णुगंधोऽस्य स्तेनं॥
महत्वासमाना
धिकरणत्वात्॥ = ८

रसनयोग्यो महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतो
रसः॥ तद्गतसामान्यं तयोः समवायश्च
तेन परमाणुरसोनस्य स्तेन महत्वासमानाधि

...वाद्घ्राणि मणीवज्रादिर्गंधोऽनुद्भूतत्वात् = ५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

31

षेन कथं लौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रतीन्द्रियतत्संयोगयोर्हेतुत्वमिति चेन्न इन्द्रियनिष्ठैकत्वे पुवैजा
त्यस्वीकृत्य विजातीयैकत्ववत्त्वेन हेतुत्वात् न च चक्षुःसंयोगदशायां स्पार्शनवारणाय त्वक्संयोगदशा
यां चाक्षुषवारणाय च चक्षुस्त्वक्संयोगयोरन्यतरस्पार्शनहेतुत्वावच्छेदकतयेन्द्रियसंयोगादेः प्रत्यक्ष
सामान्यहेतुत्वे मानाभाव इति वाच्यम् प्रत्यक्षसामान्यानुत्पादे चक्षुःसंयोगाभाववत्त्वक्संयोगाभावादी
नां प्रयोजकत्वे गौरवात् लाघवादीन्द्रियसंयोगाभावस्यैव प्रयोजकत्वेनेन्द्रियसंयोगहेतुत्वावश्यकत्वा
त् [illegible] कारणविरहस्यैव कार्यविरहप्रयोजकत्वात् इन्द्रियसंयोगस्य संयोगेनेन्द्रियस्य वा हेतुत्वमिति वि
निगमनाविरहादिन्द्रियत्वेनापि तद्धेतुत्वमिति ननु सर्वेषामेव सन्निकर्षाणां द्रव्यादिग्राहकत्वे आ
त्मनः प्रत्यक्षानुपपत्तिः तत्र संयुक्तसमवायाभावात् एवं रूपादेरपि तत्र संयोगाभावादित्ति प्रत्येकमेव द्र
व्यादिग्राहकतावाच्या तत्र केन किं गृह्यत इति पृच्छति अथ केनेति उत्तरयति द्रव्यमिति संयुक्तसमवा। अथ केनेत्यादिसन्निकर्षेण
यस्य गुणमात्रग्राहकत्वे शब्दग्रहो न स्यात् स्वस्मिन् स्वप्रतियोगिकसंयोगाभावेन श्रोत्रसंयुक्तसमवा। किं गृह्यते॥ द्रव्यं संयो
शब्देतरगुणकर्मद्रव्य यस्य शब्दे सत्त्वादत आह शब्देतरेति जातिः द्रव्यत्वादिः संयुक्तसमवेतसमवायस्य शब्दत्वे सत्त्वाच्छ गेन॥ =५
गतजातिः संयुक्तसमवा ब्दत्वग्रहानुपपत्तेः शब्देतरगुण इति शब्देतरेति गुणविशेषणम् तत्र समवाये अभावे च तथा च पं
येन नवनीतिविशदादि चविधसन्निकर्षाभावेन विशेषणतयैव तद्ग्रह इति भावः तस्यां शब्दाभावस्य त्यर्थः अथैव तत्स्य द्वा

शब्देतरगुणकर्मगतजातिः संयुक्तसमवेतसमवायेन॥
चक्षुरादिसंयुक्तं तत्र समवेतं रूपादिः स्वं वे जातिः द्रव्यत्वादिः॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

इंद्रियसन्निकृष्ट वि[illegible]षणतापि वहुधा॥ सन्निकर्षोस्य तु त्यादवरे ।:॥ २

भावस्येत्यर्थः ननु इंद्रियसन्निकृष्टविशेषणतानामइंद्रियसंयुक्तविशेषणता तयाच रूपादेरस
त्वाभावग्रहानुपपत्तिरित्यतआह इन्द्रियसन्निकृष्टेति वहुविधेति इंद्रियसन्निकृष्टविशेषणता इंद्रियसं
युक्तसमवेतविशेषणतेत्यादिरीत्या वोध्या इंद्रियसंयुक्तसमवेतविशेषणतया रूपादौ रसत्वाभावग्रह
संभवात् नानुपपत्तिरितिभावः वहुत्वात् संयुक्तसमवायादिभेदेनवहुविधत्वात् ननु रूपादिग्रहार्थ
मवश्यमभ्युपेयतया संयुक्तसमवायप्रत्यासत्त्यैव घटादिग्रहोपपत्ते रलं संयोगस्य प्रत्यासत्तित्वेनेत्यत
आह ते नन्विति नप्रत्यासत्तिः न द्रव्यग्राहकप्रत्यासत्तिः मानाभावादिति शेषः ननु घटादिग्रहान्य
थानुपपत्तिरेव मानमतआह संयुक्ते इति तदसंभवात् संयुक्तसमवायासंभवादित्यर्थः तस्या आत्
मनः तथाचात्मप्रत्यक्षे संयोगहेतुतायाआवश्यकत्वेन तत्रैव द्रव्यप्रत्यक्षत्वमेव तज्जन्यतावच्छेदक
मुपेयते इतिभावः ननु द्रव्यसमवेतचाक्षुषत्वावच्छिन्नंप्रति चक्षुःसंयुक्तसमवायस्य हेतुत्वेन तत एवो
पपत्ते रलं चक्षुःसंयोगहेतुत्वेन यदि चात्मप्रत्यक्षे तद्धेतुत्वात् सामान्ये द्रव्यप्रत्यक्षत्वमेव जन्यतावच्छेदक
मुररीक्रियते तदात्मप्रत्यक्षत्वमेव तथास्तु नच सप्रत्यक्षत्वस्य तथात्वे रूपादि चाक्षुषानुपपत्तिरित्य
न्यथानुपपत्तिरेव तत्र वाधिकेति वाच्यम् तथासति चक्षुःसंयुक्तसमवायेनैव घटादिचाक्षुषोपपत्तेर्न द्र
व्यप्रत्यक्षत्वं जन्यतावच्छेदकं साधकाभावस्यैव प्रकृते वाधकत्वादित्यत आह संक्षेप इति चक्षुःसंयुक्तसम।

ननु संयोगेनात्मग्राह्यत्वसिद्धिः॥ संयुक्तसम
समवेतसमवायेन ग्रहणमित्याह। इंद्रि
यसंयुक्तसमवेतसमवायात्
तेन सामान्यग्रहणम् = ८

तस्याऽसमवेतत्वात्
इतिसंक्षेपः॥ १॥

तो

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

३२

वायस्य द्व्यणुकादिरूपेपि सत्वात् तेजस्त्वाद्यापत्तेश्चक्षुः संयुक्तत्वादद्रव्यवन्निरूपितसमवायत्वेन हेतुत्वं वा

च्यम् तत्र त्रुटिचाक्षुषव्यभिचारवारणाय द्रव्यान्यसच्चाक्षुषत्वस्य विजातीयसच्चाक्षुषत्वस्य वा तज्जन्य

तावच्छेदकत्वमुपेयम् एवं च त्रुटिचाक्षुषत्वस्यासंगृहीततया चक्षुः संयोगहेतुतावच्छेदकीति हृदयम्

संयोगप्रत्यासत्तेरित्ति परमाणौ महत्त्वं नास्तीति प्रत्ययात् परमाणाविव घटे आलोको नास्तीति प्रत्यया

त् घटेपि चक्षुः संयोगस्यावश्यकत्वात् चक्षुः संबद्धविशेषणतायाश्चाभावग्राहकत्वादिति भावः।

महदुद्भूतेति महत्त्वविशिष्टोद्भूतरूपविशिष्टालोकनिरूपितसंयोगोद्रव्यचाक्षुषप्रत्यक्षे कारणमि।

त्यर्थः स इति महदुद्भूतरूपालोकसंयोग इत्यर्थः नन्वेवमिति एवमालोकप्रतियोगिकसंयोगस्य हे

तुत्वे तेजस्संयोगाभावात्तेजोन्तरप्रतियोगिकसंयोगाभावात् स्वस्मिन्स्वप्रतियोगिकसंयोगानभ्युप

गमादिति भावः तत्प्रभाप्रदीपप्रभादीपप्रभायां दीपसंयोगस्यैव सत्वादतो मणिप्रभादाविति मणेः पा

र्थिवत्वेन तत्संयोगस्याहेतुत्वादिति भावः ननु मणिप्रभादौ सौरालोकसंयोगस्यैव सत्वादत आह

इष्टापत्तेश्चेति महान्धकार इत्यनेन सौरालोकव्यवच्छेदः अंधकारे घटादिप्रत्यक्षापत्तिवारणाय तत्रा।

लोकसंयोगहेतुत्वमास्ताम् आलोकप्रत्यक्षे तु न हेतुत्वे मानाभावः अंधकारे तत्प्रत्यक्षोदयात् अत।

आलोकभिन्नद्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रत्येव तस्य हेतुत्वमतो न व्यभिचार इत्याशंकते अथेति सुवर्णे

नच महत्वोद्भूतेति व्यर्थं॥
तेजः परमाणुचक्षुरादिसं
योगयोर्विद्यमानत्वात्
नन्वेवं चक्षुषा तेजसः प्रत्य
क्षेण स्यात्॥ तत्र तेजःसंयो
गाभावात्॥ प्रदीपे तत्प्रभा
संयोगोस्तीति चेन्न॥ म
णिप्रभादौ तदसंभवात्
दृष्टापत्तेश्च महांधकारे
वं ३२ इकोंतिमण
विशेष प्रभा॥ ==७

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अथाऽलोकेतरद्रव्यचाक्षुषं प्रति आलोकः सहकारीति चेन्न ॥
अन्धकारे सुवर्णरूपतेजसः साक्षात्कारापत्तेः ॥ अत्रोच्यते ॥ द्रव्यचा
क्षुषमात्रे आलोकसंयोगो हेतुः ॥ न चाऽलोकचाक्षुषे व्यभिचारः

== ति सुवर्णस्यालोकभिन्नत्वाभावेन तच्चाक्षुषत्वस्यालोकसंयोगकार्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वादिति भावः
आलोकसंयोग इति आलोकनिष्ठसंयोगे हेतुरित्यर्थः यत्रालोकवति भूतले घट आनीतस्तत्रालोक
प्रतियोगिकसंयोगाभावात् आलोकवृत्तिसंयोगत्वेनैव हेतुत्वादिति भावः तस्य आलोकसंयोगस्य हि
द्विष्ठत्वात् आलोकालोकभिन्नोभयवृत्तित्वात् एवमुक्तरीत्यालोकसंयोगस्यालोकेपि सत्त्वे सुवर्णेतर
त्राप्यालोकसंयोगस्य सत्त्वादिति भावः अनभिभूतेति अनभिभूतं रूपं यस्येति व्युत्पत्त्या अनभि
भूतरूपविशिष्टालोकसंयोगस्य हेतुतया सुवर्णे तदसम्भवः सुवर्णरूपस्याभिभूतत्वात् द्रव्यचाक्षु
षत्वावच्छिन्नं प्रति अनभिभूतोद्भूतरूपविशिष्टालोकसंयोगस्य हेतुत्वमिति भावः अन्यथा सुवर्णरू
पस्यानभिभूतत्वे द्रव्यान्तरेति अन्धकारे घटादौ सुवर्णसंयोगात् घटग्रहणापत्तेरिति नानभिभूतत्वं त।
स्येति भावः बलवत्सजातीयग्रहणकृतमग्रहणं चाभिभव इति सम्प्रदायविदः किन्त्वादिना आलोके
तरद्रव्यचाक्षुषे आलोकसंयोगस्य हेतुत्वे अन्धकारे सुवर्णसाक्षात्कारापत्तिरित्यतः सुवर्णभिन्नत्व
मालोकविशेषणं तथा च सुवर्णभिन्नं यत्तेजस्तद्भिन्नं द्रव्यं सुवर्णं घटादि च तन्निष्ठत्वे आलोकप्रति।
योगिकसंयोगो हेतुः अतो नान्धकारे सुवर्णादिसाक्षात्कार इत्याखण्डलार्थः कार्यतावच्छेदके गौ।
रवमत्रास्वरसः केचित्तु द्रव्यचाक्षुषे आलोकसंयोगस्य प्रभासंयोगत्वेनैव हेतुता प्रभात्वं सुवर्णादिव्या

संप्रदायविद इ
त्याखंडलार्थ
इतियोजना ५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तथापि पूर्वस्यां दिशि आलोकसंयोगेऽपरस्यां दिशि तदऽसंयुक्तस्यापि स्यादेः
परदिगवच्छिन्नपुरुषेण साक्षात्कारः स्यात् ॥ आलोकसंयोगस्य पूर्वदि
गवच्छेदेन सत्वात् ॥ मैवं ॥ यदवच्छेदेनाऽलोकसंयोगस्तदवच्छिन्न

33 ३३ प्त्रमित्याहुः सुवर्णादिसंयोगव्यावृत्तं वैजात्यमुपेत्य विजातीयालोकसंयोगत्वेनैव हेतुत्वमित्यपि के
चित् आलोकसंयोगानवच्छेदकावच्छेदेन चक्षुःसंयोगेन घटादिग्रहापत्तेः तत्रालोकसंयोगस्य चक्षुःसं
योगस्य च परस्परसमानावच्छेदकावच्छेदेन सत्वादित्याशंकते तथापीति आलोकसंयोगादेर्हेतुत्वेपि प
रस्यां परदिगवच्छेदेन तदसंयुक्तेति आलोकासंयुक्तेत्यर्थः पुरुषेणेति परदिगवच्छेदेन चक्षुःसंयो।
गवतेति शेषः यदवच्छेदेनेति आलोकासंयोगावच्छेदकावच्छिन्नचक्षुःसंयोगत्वेन हेतुत्वादिति भा।
वः अथमूर्तयोः समानदेशताविरोधात् घटादौ एकावच्छेदेन संयोगसंबंधेनालोकचक्षुषोरसम्भवा।
त् आलोकसंयोगावच्छेदकावच्छिन्नचक्षुःसंयोगः कथमुत्पद्यत इति चेन्न निविडयोरेव मूर्तयोः स
मानदेशत्वानंगीकारात् आलोकचक्षुषोस्तैजसत्वेन निविडत्वाभावात् वस्तुतस्तु वह्निनियामक।
संबंधेनैव मूर्तयोः समानदेशताविरोधः ननु यथाकथंचित्संबंधेनापि चक्षुःसंयोगस्य वक्तव्यनिया
मकत्वात् आलोकसंयोगावच्छेदककोटिविष्टेनापि सत्वमव्याहतमेव नच तथापि आलोकसंयोग
स्य कारणतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वान्न कारणत्वमिति वाच्यम् तादृशचक्षुःसंयोगत्वेन चक्षुः
संयोगावच्छेदकावच्छिन्नालोकसंयोगत्वेन वा हेतुत्वमिति विनिगमनाविरहेण तस्यापि कारणत्वा
त् नचालोकसंयोगं विनापि विडालादेः सज्जनचौरादेश्चान्धकारे प्रत्यक्षोदयात् कथं तस्य कारणत्वमि ३३

चक्षुःसंयोगस्य
हेतुत्वात् ॥ इदं
तु च तदऽभाव
तः ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तिवाच्यम् विजातीयत्वाद्रूपंप्रत्येवालोकसंयोगस्यहेतुत्वात् विडालादिसाञ्जनपुरुषीयत्वा।
द्रूपव्यापकत्वेचैतद्वैजात्यमिति केचित्तु अञ्जनाभावविशिष्टालोकसंयोगाभावत्वेन रूपचाक्षुष।
त्वावच्छिन्नप्रतिप्रतिबंधकत्वं तदभावत्वेनचकारणता अञ्जनाभाव [illegible] स्वस्वसंयुक्तचक्षुःप्र
तियोगिकसंयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकः आलोकसंयोगाभावे अञ्जनाभाववैशिष्ट्यंच
स्वसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन आलोकसंयोगाभावस्वस्वसमानाधिकरणालोकत्वसम्बन्धावच्छिन्न
प्रतियोगिताकोवोध्यः तेनसंयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वेपि नक्षतिः सचविशिष्टाभावः क्वचिद्विशेषणा।
भावप्रयुक्तः क्वचिद्विशेष्याभावप्रयुक्तः सांजनपुंसः अञ्जनाभावविरहप्रयुक्तो विशिष्टाभावः आ
लोकसंयोगस्थलेचालोकाभावविरहप्रयुक्त इत्युभयत्रापिप्रतिबंधकाभावसत्त्वमव्याहतम् विडाला।
दिचाक्षुषेव्यभिचारवारणाय चतत्पुरुषीयत्वंनिवेशनीयमित्याहुः समवायाभावग्रहार्थमेव विशेषणा
तापत्यासत्तिरित्युक्तम् ननु समवायाभावयोः प्रमाणसत्त्वएवसम्भवति तदेवनेत्याशङ्कते स्यादेतदिति
समवायाभावग्राहकत्वेनैवतत्प्रत्यासत्तित्वंस्यादत आह समवायेति प्रमाणसत्त्वेकथंतयोरसत्त्वमत।
आह नहीति तथाच प्रमाणाभावस्यप्रमेयाभावव्याप्यत्वात्तयोरसत्त्वमितिभावः नन्वयंघट इत्यादि
प्रत्यक्षं घटघटत्वयोः सम्बन्धविषयकंतत्रच समवायातिरिक्तसंयोगादीनांवाधात्समवायसिद्धिस्तथाचे

अभावीयविशेषणताघटितसामानाधीत्यादि ५

स्वमंजनम्

स्वसमालोकसंयोग

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नहि घटादौ तेषामन्यः संबंधोऽस्तीति चेन्न स्वरूपसंबंधस्यैवाऽऽधाराधेयभावाख्यस्य सत्वात् ॥ १

३४ तेतरवाधसहकृतवृत्यत्वप्रमाणस्यैवसम्भवात्कथं प्रमाणाभावइत्यत आह नहीति तेषां घटत्वरूपव
त्वादीनामन्यः संबंधः संयोगादिः सत्वादिति तथाच समवायातिरिक्ताधाराधेयभावाख्यस्वरूपस
म्बन्धस्यसत्वात्तद्विषयकत्वेनैवप्रतीतेरुपपत्तेर्नतदन्यथानुपपत्यासमवायसिद्धिरितिभावः नन्वा
धारतासमवायइति पर्य्यायइतिसिद्धं समवायेनेत्यत आह नहीतिसत्वात् समवायसत्वात् तस्य
वसमवायस्यैवाधारत्वे पटादावपिसमवायरूपघटत्वाधारतासत्वेनतत्रापि घटत्वविशिष्टबुद्ध्या
पत्तेः समवायातिरिक्तैवाधारतास्वीकार्य्या तथाच किंसमवायेनेतिभावः ननु पटेघटत्वसमवा
याभावादेवनतथाप्रतीत्यापत्तिरत आह एकएवहीति तत्सिद्धेरिति तथाच समवेतमिति प्रतीतेः
स्वरूपसम्बंधविषयकत्वेनोपपादयितुमशक्यत्वात्समवायस्वीकार इतिभावः वस्तुतस्तु अयंघट
इत्यादि प्रतीतीनामनन्तस्वरूपसम्बन्धविषयकत्वेगौरवात् लाघवेनातिरिक्तसमवायविषय
कत्वमिति ध्येयम् समवायेप्रमाणमुक्त्वाऽभावेतदाह नचेति असन्निति अप्रामाणिक इत्यर्थः त
त्सिद्धेः अभावसिद्धेः ननु नवयमभावोनास्तीतिब्रूमः किंतुतस्याधिकरणस्वरूपत्वेनैवोपपत्तेर
तिरिक्तत्वेमानाभावइतिप्राभाकरमतमुपदर्शयति अत्रप्राभाकराइति अतिरिक्तः अधिकरणा
दतिरिक्तः तंग्रहणाय अभावग्रहणाय प्रत्यासत्तीति विशेषणतारूपप्रत्यासत्त्यंतरकल्पनेनेत्यर्थः यद्यपिस ३४

[illegible]

मैवं ॥ घटे घटत्वं रूपं च समवेतं ॥ तं तु पटः स मवेतः इत्यकर्मं समवेतं इत्यनुगतप्रतीत्या त त्सिद्धेः ॥ = २

[illegible] अभावोतिरिक्तः ॥ किं तु कैवल्याऽधिकरणरूपएव
अतः किंतद्ग्रहणाय प्रत्यासत्त्यंतरकल्पनेन ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नतु किंचिद्देकैवल्यभूतलन्तपद्यतेसपदष्टतलत्वापत्वापत्तेः॥ घटाभावेतपदेतत्स्य दुमभावतीतिचेत्॥ यत्राद्धीकरणभवद्विरभावोंगीक्रियते तदधिकरणस्यदां भावत्वांगीकारात्॥
तत्वाऽभेदेऽत्राधाराधेयभावानुपपत्तिः॥ घटाभावेघटोनास्तीतिप्रतीतेरभेदेपितित्वपात्तथाभावांगीकारात्॥ नचान्यएवघटाभावेघटाभावः॥ अनवस्थापत्तेः॥ अपसिद्धांतत्वाच्च॥
अत्रोच्यते॥ यदिभूतलविशेषोघटाभावः॥ तदाभूतलेघटाभावइत्याधारतानुपपत्तेनस्यात्॥ नहिभूतलंभूतलस्याधिकरणं॥ भूतलेभूतलमितिप्रतीत्यापत्तेः॥ २ । ४ । ५

मवायग्रहार्थमवश्यंतत्तत्सत्त्यासन्नेरंगीकारः तथाप्यभावग्राहकत्वेनतत्सत्त्यासत्तिर्नैयायिकैरूपेयते तदेवरव
प्येते इतिभावः इदंऽभावप्रतीतिविषयीभूते तत्त्वापत्तिः अभावरूपत्वापत्तिः तथाच तत्रापिघटाभावत्ताव
द्धि प्रसङ्ग इतिभावः अभाव इति अभावाधिकरणेत्यर्थः यत्कालावच्छेदेनघटाभावाधिकरणताभूतले
नुपेयते तस्यैवतत्स्वरूपत्वमंगीक्रियत इतिभावः नचाभेद इति अभेदे अभावाधिकरणयोरभेदे तथाभावः
आधाराधेयभावः अनवस्थापत्तेरिति घटाभावेऽतिरिक्ताभाववत् घटाभाववत्यभावेप्यतिरिक्तः कल्पेतत
थाचानवस्थेत्यर्थः ननु यद्धर्मविशिष्टे यद्धर्मावच्छिन्नत्वेनप्रतीयते तद्धर्मावच्छिन्ने तद्धर्मावच्छिन्ननिरू
पिताधिकरणतानोपेयते एवंच भूतलेभूतलत्वावच्छिन्ननिरूपिताधिकरणत्वाभावान्नभूतलेभूतल
मिति प्रतीत्यापत्तिः भूतलेघटाभावत्वावच्छिन्ननिरूपिताधिकरणतायाः स्वीकाराच्च भूतलेघटाभाव
इतिप्रतीतिरुपपन्नैवेत्यस्वरसादाह किंचेति आद्ये तदधिकरणस्यघटाभावस्वरूपत्वे इदानीमित्यनेनता
सिद्धेतिशेषः अंत्ये तदधिकरणस्यघटाभावास्वरूपत्वे अन्यदापीति घटेऽपनीतेपीत्यर्थः नन्वतिरिक्ताभा
ववादिमते घटेआनीतेघटाभावोननश्यतिनवागच्छतितस्यनित्यत्वादभावत्वाच्चेतिकुतोनघटाभाववत्ता
बुद्धिः कथंवाभावाभावयोरेकाधिकरणवृत्तित्वविरोधः तत्रैवोभयोःसत्वात् अत्र घटानधिकरणकालाव
च्छिन्ने तत्तद्भूतलादिकमेवघटाभावस्यसम्बन्धः तथाच घटवतिभूतलेऽनेनसम्बंधेनघटाभावस्याविद्य।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

35

३५

तं प्र दी

मानत्वान्न घटाभाववत्ताबुद्धिः घटाभावस्य तेन संबंधेनाविद्यमानत्वाच्च न विरोधिता घटकसम्बंधेनतत्
दधिकरणवृत्तित्वरूपविरोधव्याघातोपीति चेन्न हि विशिष्टसत्तायाऽनतिरेकेपि यथा विशिष्टसत्तानि
रूपिताधिकरणतायां गुणेऽसत्वात् गुणे गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावानिति न प्रत्ययस्तथा सघटभू।
तलेपि तत्कालावच्छेदेन घटाभावाधिकरणताया अनंगीकारान्न घटाभाववत्ताबुद्धिप्रसंग इत्यस्वर।
सादाह किंचेत्कपालइति केचित्तु ननु उत्पादविनाशशालिनी एकाधिकरणत्तोच्यते तस्याश्च घ
टे आनीते नाशोपगमेन न तद्वत्ताबुद्धिप्रसंग इत्यस्वरसमाहुः तदसत् प्रतिक्षणं अप्रामाणिकानन्ता
धिकरणतानां नाशाभ्युपगमे गौरवेणातिरिक्ताभावस्यैव कल्पयितुमुचितत्वात् न च युष्मदुक्तेप्येष
इति वाच्यम् मन्मते घटाभावाधिकरणतायां घटाधिकरणकालस्यावच्छेदकत्वानुपगमे नानुपपत्त्यभा
वात् सइति घटप्रागभावो घटध्वंसश्चेत्यर्थः सर्वदेति प्रागभावनाशकाले ध्वंसानुत्पत्तिक्षणे चेत्यर्थः क
पालकालमात्रइति कश्चित् अन्यथा प्रागभावध्वंसयोर्घटकालेसत्त्वपि प्रतीत्यस्वीकारे कपालप्रतीति।
रपीति कपालस्वरूपप्रागभावध्वंसयोरप्रतीतौ कपालमपि कथं प्रतीयते त्रयाणामैक्ये नैकस्याप्रतीतौ
न कस्यापि प्रतीतिः स्यात् कस्यचित्प्रतीतौ सर्वमेव प्रतीयेतेति भावः अन्यथा कपालासत्त्वे इत्यर्थ इति
कश्चित् नन्वत्रापि घटकालावच्छेदेन घटप्रागभावध्वंसाधिकरणताया अनभ्युपगमात्तत्कालेतद्।

तिरिक्त

अभावानां तत्तत्कालीनेत्यादिसंबंधस्यनाशाप्यनुपगमात्=१

३५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ज्ञावृद्धिरित्यस्वरसादाह किंचेमोद इति उत्पादविनाशशालिनीमधिकरणतामंगीकृत्य घटकाले
प्रागभावाधिकरणतायानाशात् ध्वंसाधिकरणतायाश्चानुत्पत्तेश्च न तद्वत्ताबुद्धिरित्यस्वरसादाह
किंचेति कश्चित् तन्न पूर्वमेव दूषितत्वात् तनादेयं असाध्यत्वेति दृष्टापत्तेश्च श्रवणमनननिदिध्यास
न[illegible]धारणाध्यानसमाधिकृतमनेकविधं दुःखं कोपि नानुभूयादिति बोध्यम् ननु नित्यसुखाभि
व्यक्तेरेव मुक्तित्वेन नासाध्यत्वापत्तिरित्यत आह संदेप इति तैरीश्वरानंगीकारादीश्वरीयनित्यसु।
खमप्रसिद्धम् जीवस्य तु नित्यसुखे प्रमाणाभावेन नित्यसुखाभिव्यक्तिरिति लक्षणमसंभवि तस्माद्दुः
खध्वंसरूपमुक्तेरसाध्यत्वापत्तिरस्त्येवेति भावः इदं तु चिन्त्यम् तन्मते दुःखध्वंसनिरूपिताधिकरणतायाः
साध्यत्वसंभवत्वेव मोक्षाधिकरणतायाः साध्यत्वोपगमादिति प्राभाकरमतेन कश्चिद्दोष वस्तुतस्तु भूत।
ले घटो नास्ति पर्वते घटो नास्तीत्यादिप्रतीनामनंताधिकरणभेदेन तदधिकरणस्वरूपाभावविषयक।
त्वकल्पने गौरवात् एकातिरिक्त घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविषयकत्वमेव समुचितम् एवं घट
वत्ताबुद्धिं प्रति घटाभाववत्ताज्ञानत्वेन प्रतिबंधकतायां सघटभूतलेपि यत्किंचिद्घटाभावसत्वात् घटाभा
वकूटवत्ताज्ञानत्वेनैव प्रतिबंधकत्वं वाच्यम् तद्वेत्तया घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्ताज्ञानत्वे।
न प्रतिबंधकत्वस्यैवोषचिन्त्यमित्यादिरीत्यातिरिक्ताभावसिद्धिरिति निपुणतरमूहनीयम् तदभावेति घ

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नव्यास्तु घटाभावाभावो ऽपि केवल ॥ अभाव
चेन्नतत्प्रतीतेः ॥ न चाधंभवः ॥ वाधकाभावा
त् ॥ अभावस्तु घटाभाव एव नातिरिक्त इति ना
नवस्था ॥ तन्निरूपणम् ॥ = ६ ॥

केवलाधिकरणं तदभाव इति चेत् तर्हि सर्वत्र स एवाभावो ऽस्तु क्लृप्तत्वमधिकेन ॥ १

३६ 36

न प्र

टी

टाभावाभावस्याप्यभाव इत्यर्थः केवलाधिकरणमित्यादि केवलाधिकरणं घटाभावानधिकरणं भूत।
लं तदभावः घटाभावाभावः सर्वत्र घटाभावस्थलेपि स एवाधिकरणस्वरूप एव ननु सर्वत्राधिकरणस्व।
रूपत्वेपूर्वदूषणं तदवस्थमेवेत्यत आह भवदुक्तेति एवं घटाभावाभावस्याधिकरणस्वरूपत्वे तथा च यानि
दूषणानि ऽधिकरणस्वरूपत्वे त्वयोक्तानि तानि त्वन्मते ऽप्यविशिष्टानीति भावः तत्सत्त्वे घटसत्त्वे उ।
क्तयुक्तेरिति आधाराधेयभावानुपपत्तिरूपदूषणादित्यर्थः संप्रदायमते अस्वरसादेनैव्यमतमाह न।
व्यास्त्विति अयमभावत्वेनप्रत्ययः वाधकाभावात् प्रमात्वे वाधकाभावात् अन्योन्याभावस्थले शंकते।
स्यादेतदिति अन्ये भूतलस्य घटभेदभिन्नत्वाभावे आद्ये घटभेदभिन्नत्वे तदुक्तदोषोपीति घटभेदभेद।
स्य भेदोपीत्यर्थः भवदुक्तेति आधाराधेयभावानुपपत्तिरूपदूषणगणप्रसंगादित्यर्थः प्रामाणिकत्वा
दिति वीजांकुरानवस्थाया इवानवस्थायाः प्रमाणसिद्धत्वादित्यर्थः संदेपइति घटभेदाभावो घटत्वस्व।
रूप इत्यादिवोध्यं सचायमिति प्रागुक्तातिरिक्तत्वेन सिद्धोभावश्चेत्यर्थः तत्र प्रथमो ऽद्वितीयमन्योन्याभा
वं लक्षयति तत्रेति प्रतीतीति सादिकइति इदमाप्रतीतिसिद्धमखंडोपाधिरूपमन्योन्याभावत्वमेवान्यो।
न्याभावलक्षणमित्यर्थः प्राचीनोक्तमन्योन्याभावलक्षणं दर्शयति यद्विदमाहुरित्यादिना तादात्म्ये।
ति घटतादात्म्यपरिघटत्वं तथा च घटान्योन्याभाववोधेघटत्वं संवंधविधया प्रकारस्तया च प्रतियोगि।

स्यादेतत्तन्मभूतलं घटभेदभि
न्नं नवा ॥ अन्त्ये भूतले अभूत
लभेदवद्घटभेदवत्त्वेतन्नत्वा
द्येतदुक्तदोषः ऽधिकं स्यात् ॥ स्या
देवेतिचेन्नहि तदप्यऽधि
कं स्यात् ॥ इत्यनवस्था ॥
अप्यनवस्थामपातभेदभेदे
नाधिकं ॥ किं त्वधिकरणात्
पइति वेत्ना ॥ भवदुक्तदूषणग
णप्रसंगात् ॥ प्रामाणिकत्वे च
त्वऽधिकमेव ॥ नचैवं तद्भेदो
ऽप्यधिकः स्यात् ॥ इष्टत्वात्
तत्र भेदस्यादोषप्रामाणि
कत्वात् ... तद्भेदोपलव

म

भवदुक्तदूषणप्रसंग
प्रसंगात् अवा ॥
घटाभावाभावो ऽपि
एवतत्त्वे घटाभावो
नास्तीति प्रतीतेः ॥
न च केवलाधिकरण
रूपएवोक्त प्रयुक्तेरि
ति प्रपंच ॥ = ३

३६

स चायमभावो द्वेधा संसर्गाभावः ... तत्र ऽनवस्थेव ... इदं त्वमिति प्रतीतिसाक्षिको भावो ऽन्योन्याभाव इति ॥ ४ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तादात्म्यं तादात्म्यमिति साह्निकः ४

तावच्छेदकमिति द्विविधतया घटत्वस्याभावेन तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यान्योन्याभावप्रतिलक्षण।
समन्वयः नच संयोगिनादात्म्यसंयोग एवेति संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वंत्वाभावेऽव्याप्तिरिति
वाच्यं तदात्म्यसामान्यसम्बन्धावच्छिन्नेनितदर्थात् तादात्म्यत्वविशिष्टत्वमेव हि तादात्म्यसामान्यत्वं
तादात्म्यत्वं च सम्बन्धताविशेषः प्रतीतिसाह्निकः घटत्वादिरूपतादात्म्यं तदात्म्यत्वेन घटान्योन्याभा
वप्रतियोगितावच्छेदकमिति लक्षणसमन्वयः संयोगवत्त्वंत्वाभावे च संयोगत्वेनैव सम्बन्धत्वं ननु ता
दात्म्यत्वेतिनानुपपत्तिः अत्र ध्वंसप्रागभावयोरिवान्योन्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बंधत्वे मानाभाव
नचात्वंत्वाभाववज्ज्ञाने सत्यपि समवायादिसम्बन्धेन घटवज्ज्ञानोदयात् संयोगसम्बन्धावच्छिन्नघट
निष्ठप्रकारताशालिज्ञानं प्रति संयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावप्रकारकज्ञानत्वेन प्रतिबंध
कत्वात् टत्वंत्वाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बंधस्यावश्यकत्वात् अन्योन्याभावस्य च नानासंबंधावच्छि
न्नप्रतियोगिताकत्वाभावेन समवायेन घटत्वावज्ज्ञानं प्रति घटान्योन्याभाववज्ज्ञानत्वेनैव प्रतिबंध
कतायाऽन्योन्याभावस्य तथा नावश्यकत्वादित्यखंडोपाधिरूपमेव सम्यगित्यस्वरसस्यानुगुरित्यनेन।
सूचितः तदन्यद्वृति अन्योन्याभावान्यद्वृत्त्यर्थः तथा चान्योन्याभावभिन्नाभावत्वे संसर्गाभावत्वमिति।
य भावः अत्रोऽपि नास्तीति प्रतीतिसाह्निकोभावः संसर्गाभावः तदन्यो[illegible]भावो[illegible]न्योन्याभावद्वृत्त्यपि व

तदन्याभावः संसर्गाभावः॥ सोऽपि त्रिविधः॥ अत्यन्ताभावप्रागभावध्वंसभेदात्॥ २

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

३७ 37

त तु टी

कुम्भविन तथापि नास्तीति प्रतीतेरत्यन्ताभावविषयकत्वेनैवोपपत्तेरतिरिक्तसंसर्गाभावत्वेमानाभावा।
न्न तथोक्तम् सोपि संसर्गाभावोपि अत्र नास्तीत्यनुभवेत्यादिः ग्रे विनष्ट इत्यादिप्रतीतिप्रदर्शनमत्यन्ता
भावध्वंसयोः प्रमाणप्रदर्शनाय ननु लक्षणेपि तत्र निवेश इति बोध्यम् नित्यत्वमात्रोक्तौ संसर्गाभाव।
मात्रोक्तौ ध्वंसप्रागभावयोरतिव्याप्तिरित्युभयोपादानम् नित्यत्वं चात्र प्रागभावाप्रतियोगित्वे सति।
ध्वंसाप्रतियोगित्वम् ध्वंसस्य प्रागभावप्रतियोगित्वात् प्रागभावस्य च ध्वंसप्रतियोगित्वान्न तत्रातिव्या
प्तिरेकतरमात्रोक्तौ चान्यतरत्रातिव्याप्तिरिति ध्येयम् उत्पत्तिमानिति उत्पत्तिमत्त्वमात्रोक्तौ घटादौ अ।
भावत्वमात्रोक्तौ चात्यन्ताभावादावतिव्याप्तेः कारणयोरुभयोरुपादानम् आद्यक्षणसंबंधउत्पत्तिः स्वा।।
धिकरणक्षणावृत्तिप्रागभावप्रतियोगिक्षणसंबंधउत्पत्तिरिति यावत् अधुना क्षणयोगस्य क्षणयोगो
ऽनिर्मितेतिवा तदर्थश्च स्वाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणक्षणसंबंध एवोत्पत्तिरिति महाप्रलयो
त्तीकर्तृमतेन क्वचिदपि यदीयसमयसंबंधे यदीयसमयवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वं नास्ति तस्य त
त्समयसम्बन्ध उत्पत्तिरित्यर्थः स्ववृत्तिप्रागभावानधिकरणत्वे स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोग्यनधिकरणत्वे
वा क्षणत्वमिति बोध्यम् सच ध्वंसश्च ननु प्रतीतिरेवमानमत आह नहीति ध्वंसस्य ध्वंसाप्रतियोगित्व
वत् प्रागभावाप्रतियोगित्वमपि स्यादिति भ्रमं निराकर्तुमाह तत्प्रागभावश्चेति ध्वंसप्रागभावश्चेत्यर्थः

तत्प्रागभावश्च ... प्रतियोगितत्प्रागभावश्च उभयत्र ध्वंसो भविष्य
तीति प्रत्ययात्॥८॥

विनष्ट इति प्रतीति साक्षिकः उत्पत्ति मानस्भावो ध्वंसः इत्यनविनाशी न द्वि नाशकल्पनायां मा नाभावोत॥६॥

तत्र नास्तीत्यनुभवसाक्षिको नित्यः संसर्गाभावोऽत्यन्ताभावः॥२

नष्टविनाशोविन ष्टइतिकाष्ठक सिद्धः॥८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri Vaidika Bharata Initiative

सच भविष्यतीत्यऽ
नुभवसाक्षिकोऽदुर
पह्नवः ॥ = ॥ = ६

अग्रे च प्रतियोग्यभाव एव तत्प्रागभावपदेनोक्तः अत्रप्रतीतिप्रतीतिप्रमाणयति उभयथेति प्रतियोगिद
शायां प्रतियोगि प्रागभावदशायां चेत्यर्थः इदमुपलक्षणं ध्वंसप्रागभावानधिकरणकालस्य प्रतियोग्य
धिकरणत्वनियमेन ध्वंसस्य ध्वंसस्वीकारे घटोन्मज्जनप्रसंगात् स्वस्य न ध्वंसः एवं घटप्रागभावकाले ध्वं
सोन्मज्जनप्रसंगात् घटप्रागभावघटध्वंसप्रागभावरूपतेत्यपि द्रष्टव्यम् प्रागभावं लक्षयति विनाशीति घटा २
दावत्यन्ताभावाद्यावत्तिव्याप्तिवारणाय यथाक्रमं विशेषणद्वयोपादानम् ननु प्रागभावांगीकारे मानाभा। विनाश्यऽभावः
वइत्यत आह सचेति तथाच भविष्यतीति विषयतया प्रागभाव आवश्यक इति भावः ननु भविष्य। प्रागऽभावः ॥ = ५
त्वस्य वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वरूपत्वे प्रागभावसिद्धिः तदेव न किंतु वर्तमानकालोत्तरकालोत्प
त्तिकत्वमेव तत्त्वं नच यत्सामग्र्यव्यवहितोत्तरक्षणः स तदुत्पत्तिमानिति सामग्रीव्याप्तेर्घटादिहि।
तीयक्षणे घटादेरुत्पत्तिवारणाय प्रागभावहेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यम् उत्पत्त्यंतभावेन सामग्रीव्या।
प्तेरनुपगमात् अपितु तदधिकरणत्वाभावेनैव अस्तु वा तथापि जन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नं प्रति समवायेन
द्रव्यत्वेन प्रतिबंधकत्वोपगमेनानुपपत्तेरभावात् अनेन प्रागभावादिकल्पनामपेक्ष्यैक प्रतिबंधकभाव।
कल्पनाया एव न्याय्यत्वादिति चेदत्राहुः सहस्वतंतुकपटस्य ले स्वानधिकरणतंत्वादौ तत्पटोत्पत्ति:
वारणाय तावत्संयोगानां तन्तूनां वा तत्तद्व्यक्तित्वेन कारणत्वमपेक्ष्यैक प्रागभावकारणत्वमेव समु

यत्र यत्र यत्सामग्र्यव्यवहितोत्तरक्षणत्वं तत्र तत्र तदुत्पत्तिमत्त्वमिति व्याप्तेः ॥ = ६

[illegible]

यत्र यत्र यत्सामग्र्यव्यवहितोत्तरक्षणत्वं ॥ तत्र तत्र तदधि
करणत्वमिति व्याप्तिर्न तत्र तदुत्पत्तिमत्त्वमिति ॥ = ४

सहस्वतंतुकपटानधिकरणयावत्तंतुसत्त्वे तंतुकपटोत्पत्तिवारणाय २

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

एवं घटध्वंसकाले प्रागभावो न्मज्जनप्रसंगात् घटध्वंसस्य घट प्रागभावध्वंसरूपत्वेऽपि दृष्ट स्यमित्ति भावः २८

३९ 38

सहस्रतंतुक पटोत्पत्तिः २

प्रागभावस्वीकारे = ३

सहस्रतंतुस्थले तत्प्रागभावस्य विरहात्

तन्न प्रागभावस्य स्वप्रतियोगिसमानदेशत्वनियमेन पटादीनां देशनियमोपपत्तेः न च त्रिचतुरेषु तन्तुषु संयु
क्तेषु तन्तुषु तत्पटोत्पत्तिः वारणाय तत्तत्तन्तुतत्संयोगानां वा हेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यम् चरमतं
तुसंयोगव्यक्तेरेव तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वोपगमात् चरमसंयोगानधिकरणे तन्तावपि न तत्पटोत्पत्त्या तद्विर
हेण तत्तत्तन्तुरे तत्पटोत्पादनवारणासंभवात् प्रागभावस्वीकारस्यावश्यकत्वात् चरमसंयोगस्य च त
त्पटं प्रति समवायेन न हेतुता चरमसंयोगानधिकरणे तन्तावपि तत्पटोत्पत्तेः किंतु समवायसम्बन्धेन
तत्पटं प्रति कालिकसम्बन्धेन चरमसंयोगो हेतुरित्यलमधिकविचारेण तस्येति प्रागभावस्य चेत्यर्थः
ध्वंसस्य प्रागभावध्वंसस्य प्रतीतिप्रमाणपत्तिः उभयत्रेति प्रतियोगिदशायां ध्वंसदशायां चेत्यर्थः
[illegible] रूपफलदर्शनं प्रागभावोन्मज्जनप्रसंगोऽपि ध्वंसस्य नित्यत्वादिति नित्यत्वं चात्र प्रागभावाप्रतियोगित्वेस
ति ध्वंसाप्रतियोगित्वं ग्राह्यम् अतएव ध्वंसप्रागभावयोर्न विभाग इति भावः प्रसंगाद्व्यासज्यवृत्तिधर्माव।
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमतिरिक्तं साधयितुं प्रणालीमारभते नित्येत्यादिना एकमात्रेति एकमात्र
पर्याप्तिवृत्तिकस्येत्यर्थः अन्यत्रेति एकमात्रपर्याप्तवृत्तिकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्येत्यर्थः न चात्र
एकमात्रपर्याप्तवृत्तिकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावे घटवतीत्यादिप्रतीतिः तत्प्रदर्शनमस्त्वत्यन्ताभावा
न्योन्याभावभेदेन घटवतीति व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावानभ्युपगमे तादृशप्रतीत्यनुपपत्तिरिति भावः ३९

नचात्यन्ताभावः ॥ घटद्वयं घटपटौ न स्तः ॥ घटौ न घटपटौ ॥ एकघटवति घटौ न स्तः ॥ एको न द्वा
विति प्रतीतेः ॥ एकघटवति द्वित्वा [illegible]

शततंतुस्थले

प्रागभावो भविष्यतीत्यप्रतीत्या प्रागभाव प्रागभावो नास्ति
प्रागभावध्वंसानधिकरणकालस्य प्रागभावाधिकरणत्वनियमादिति भावः ६

तत्पटध्वंसः प्रतियोगी तद्भूतप्रागभावश्च नष्टः प्रागभावः ॥ = ६ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

न च तादृशप्रतीतेः पटाभावविषयकत्वेनैवोपपत्तेर्नातिरिक्ताभावसाधकत्वमिति वाच्यम् तथा सति क्वचि

द्घटाभावः क्वचिच्च पटाभावो विषय इति तादृशानुगतप्रतीत्यनुपपत्तेः अनुगतधर्मं विना अनुगतप्रतीत्यभावात्

च्छि न्याय्यात् द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावस्तथापि स्वप्रत्ययानामेव द्वित्वसामानाधिकरण्येन घटत्वपटत्वावच्छि ।

न्नप्रतियोगिताकाभावानां प्रतियोगितावच्छेदकं तदुपेयते तथा च तस्यातिरिक्ताभावे एवेत्यत आह एक मानाऽभाव

घटवतीति घटौ न स्त इति प्रतीतेर्यदि घटप्रतियोगिताकाभावो विषयस्तथा च घटद्वयवत्यपि यत्किं

चिद्घटप्रतियोगिताकाभावसत्त्वात् तादृशप्रतीत्यापत्तिः यदि च घटत्वावच्छिन्नाभावो विषयस्तदा ए

कघटवत्यपि घटौ न स्त इति प्रतीत्यनुपपत्तिरित्यनायत्यातिरिक्तोऽभावोऽभ्युपेयते इति भावः ननु

तद्व्यक्तितद्घटान्यघटत्वावच्छिन्नाभावः घटान्तरवति तदन्यघटत्वावच्छिन्नाभावो विषयो वक्तुं शक्यत

एवेति चेन्न तथाप्यनुगतधर्मं विनानुगतप्रतीतेरसत्त्वादपि तु मप्राकाशत्वमित्यादेः प्रागेव निवेदितत्वा

घटद्वयवति ४ त् ननु यत्किंचिद्घटवति घटपटौ न स्त इति प्रतीतेर्द्वित्वसामान्यं न प्र[illegible]तियोगितावच्छेदकं ।

द्वित्ववत् ३ तथाविधयत्किंचिद्घटासत्त्वेन तदवच्छिन्नाभावासंभवात् नापि द्वित्व[illegible]विशेषः तत्तद्द्वित्वत्वेनानु

पस्थितेः केवलघटादिमत्यपि तथाप्रत्ययेन प्रत्येकं घटत्वपटत्वादिकमपि न तथेति त्वन्मते प्यनुगतप्र

त्ययोऽनुपपन्न एवेति चेन्न द्वित्वं द्वित्वधर्मितावच्छेदकीभूतं घटत्वं पटत्वं च तथा प्रतियोगितावच्छेदकता

घटपटौ न स्त इति प्रत्ययेन २ प्रतियोगितावच्छेदकम् १

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नच प्रतियोगिप्रतिकथं तद्‌ऽभा
वत्वयोर्विरोधात् इति वाच्यं ।। प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ने नैवाऽभावस्य विरोधात् ।। २

39
३९ चात्र व्यासज्यवृत्तिग्राह्या प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छिन्नं च घटपटोभयमिति नानुपपत्तिलेशोपीति ध्येयं
न ० प्र तयोरिति प्रतियोग्यभावयोरेकाधिकरणावृत्तिस्वरूपविरोधादित्यर्थः ननु एकस्मिन्नपि समवायेन
टी द्वित्वमस्त्येवेत्यत आह एको द्वाविति एकस्मिन् समवायेन द्वित्वसत्त्वेपि एको द्वाविति प्रतीत्यापत्तिः। नचैको द्वित्वाऽव
तः समवायेन तत्सत्त्वेपि पर्याप्तिसम्बन्धेन तदसत्त्वान्न तथा प्रतीतिरिति ध्येयम् एवं च प्रतियोगितावच्छिन्नः ।। एको द्वा
च्छेदकपर्याप्त्यधिकरणे नैवाभावस्याविरोधान्न तदनुपपत्तिरिति भावः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छि वितिप्रतीतेः ।। =२
न्ने नैवाभावस्य विरोधादेवेत्यर्थः इयं दण्डीपुरुषो नास्तीति धीः तस्य पुरुषस्य न च कश्चिदण्डाभावः क
श्चित् पुरुषाभावो विषय इति वाच्यम् विषयानुगमं विनानुगतप्रतीत्यनुपपत्तिरित्यस्यासकृदावेदित
त्वात् नन्वायात्तु पटघटितरीत्या अतिरिक्तो भावस्तथापि तद्ग्राहिका न विशेषणता प्रत्यासत्तिः किंतु चक्षु
रादिना चक्षुरादिज्ञानासम्भवात् यथानुमानादेः प्रमाणान्तरत्वं तथाभावग्रहे चक्षुरादीनां संयोगादिस
न्निकर्षाणामभावेनेन्द्रियादेर्ग्राहकत्वासम्भवात् प्राप्तस्यैवेन्द्रियस्य ग्राहकत्वात् अन्यथा निमीलितन
यनस्यापि घटादिग्रहापत्तेरित्यनुपलब्ध्याख्यं प्रमाणान्तरमभावग्राहकमन्वेषितव्यम् नच विशेषण
तैव सन्निकर्षस्तस्यास्तत्त्वेनाक्लृप्तत्वात् समवायानङ्गीकारेण समवायग्राहकत्वेनाप्यक्लृप्तत्वाच्च तथा च
घटाभावस्यानुपलब्धिरूपप्रमाणजन्यमनुपलब्ध्यमेवज्ञाने नतु साक्षात्कारः साक्षात्कारस्येन्द्रियजन्य ३९
विशेषणतायाः अभावग्राहकत्वेन =२ त्व

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

त्वव्याप्यत्वात् नचैवं निमीलितनयनस्यापि घटाभावग्रहापत्तिः सदसद्ग्रहमभावो निरूप्यत इति नियमात् अभावग्रहेऽधिकरणप्रत्यक्षस्य जनकतया तज्ज्ञानार्थमिंद्रियापेक्षणात् अत एव तेन ज्ञानतया अन्यथासिद्धिमिंद्रियं नाभावग्रहे हेतुः नचाधिकरणप्रत्यक्षस्य व्यापारतया न तेन तदन्यथासिद्धिः व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथासिद्ध्यभावात् अन्यथा चक्षुःसन्निकर्षेण चक्षुषोप्यन्यथासिद्धिः प्रसज्येतेति वाच्यम् इंद्रियस्य जनकत्वसंभवेऽधिकरणप्रत्यक्षस्य तद्व्यापरत्वं तदेव न तत्र सन्निकर्षाभावात् एवं चानुपलब्धिप्रमाणस्यापि सत्वात् चत्वार्येव प्रमाणानीत्यप्यसंगतमिति निष्कृष्टं भट्टमतं दूषयितुं तन्मतमुपन्यस्यति। महत्वाद्यस्तीत्यादिना नेंद्रियग्राह्यः नेंद्रियजन्यलौकिकसाक्षात्कारविषयः तत्र सन्निकर्षाणां संयोगादिपंच

किंत्वऽनुपलब्धि[redacted]नां सन्निकर्षाणामभावात् अभावे असंभवात् न[redacted]तर्हि अभावग्रहानुपपत्तिरत आह किंत्विति इंद्रियप्र

रूपप्रमाणा माणांतरजन्यज्ञाने च न सन्निकर्षापेक्षेति नेंद्रियसमवेतेति भावः प्रमाणांतरेति धर्मिकल्पनातो धर्मकल्प

नात्पप्रः॥ इत्या नालघीयस्त्वमिति न्यायात् अनुपलब्ध्यैव तत्र प्रविज्ञातीय प्रमां प्रति करणत्वकल्पनमपेक्ष्य तत्र प्रत्यक्षप्रमाहे

दूः॥ तन्न॥ तु तया विशेषणतारूपसन्निकर्षकल्पनमेव लघीय इत्यर्थः [redacted] न याचेंद्रियेणैव ग्रह इति भावः।

अन्यथेति सन्निकर्षकल्पनयोपपत्तावपि प्रमाणांतरकल्पन इत्यर्थः अन्यथा सन्निकर्षांतराकल्पन

इत्यर्थः इत्यपि कश्चित् तत्र तेषां संयोगादित्रयाणां सन्निकर्षाणां शङ्कते तत्रेति प्रत्यक्ष एव प्रत्यक्ष।

अधिकरणप्रत्यक्ष

अभावप्र

अनुपलब्धि ६
प्रमाणांतरकल्प
नातः सन्निकर्षा
तरकल्पनायाः
[illegible]
लघुत्वात् ४

अन्यथा संयोगादीनां लाघवात् सन्निकर्षाणामभावाच्चक्षु
षोपि प्रमाणांतरकल्पनापत्तेः॥ तत्र प्रत्यक्षएवाप
मिति चेद् विपक्षाविघटाभावमिति च्यत इत्यत्र
इति तत्स्पष्टम्॥ २

प्रतीते।
शब्देसालाकरोमि

प्रतीतेः

[illegible]

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

४० 40

विषय एव अयं शब्दः तथा च जन्यसाक्षात्कारत्वावच्छिन्नं प्रति सन्निकर्षस्य हेतुतया शब्देऽपि सन्निकर्षक
ल्पनमावश्यकं सन्निकर्षत्वं च संयोगाद्यन्यतमत्व मिति भावः अध्वस्त एवेत्यनेनं अभाव[illegible] इति शेषः तथा
चात्राप्यभावग्रहार्थं सन्निकर्षापेक्षणमिति भावः ननु शब्देऽपि प्रमाणान्तरापत्तेरित्ययुक्तं प्रतिवंद्यैरनुत्तर
त्वादित्यस्वरसादाह किं चेति ननु व्यापाराभावेऽपि फलायोगव्यवच्छिन्नकारणत्वरूपकरणत्वं उपपद्यत एव
व अत एव साधकतमं करणमिति सूत्रमपीत्यत आह व्यापारवदिति निमीलितनयन दशायामंधकारे
यावत्त६ च वर्तमानोऽपि फलायोगात् स्वेतरैः कारणैः समवधाने यदव्यवहितोत्तरक्षणे कार्योत्पत्तिस्तत्त्वमेव फला
योगव्यवच्छिन्नत्वं वाच्यम् एतस्य च यावत्कारणघटिततया गुरुत्वेन व्यापारवत्कारणत्वस्यैव करणत्व
रूपत्वौचित्येन नानुपलब्धेः प्रमाकरणत्वव्याघातादिति भावः उक्तमिति उक्तप्रायमित्यर्थः वस्तुतस्तु ध
र्मिकल्पनान्यायेनैव सन्निकर्षकल्पनं न तु प्रमाणान्तरकल्पनमिति पूर्वोक्तायुक्तिरतिरमणीयमिति हृ
दयम् अनुपलब्ध्याख्यप्रमाणानंगीकारे घटाभाववति घटभ्रमदशायां घटाभावसत्वात् इंद्रियसम्बद्ध
विशेषणतया घटाभावप्रत्यक्षापत्तिः मन्मते च घटोपलम्भसत्वेनानुपलब्धेरभावात् न तत्प्रत्यक्षाप
त्तिरित्यनापत्त्या प्रमाणान्तरकल्पनमावश्यकमित्याशयेन मीमांसकः शंकते मन्वेवमिति एवमनुपल
ब्ध्याख्यप्रमाणमनङ्गीकृत्य इंद्रियसम्बद्धविशेषणतायाश्च तिरिक्तायाः प्रत्यासत्तित्वे योग्यानुपलब्धेरपीति ४०
नन्वेवं घटभाववति घटोपलंभेपि घटाभावप्रत्यय
स्यात् इंद्रियसंबंधविशेषणतायाः सत्वादिति चे

किंचाऽनुपलब्धेः प्रमाणत्वे व्यापाराऽसंभवात्कथं प्रमाकरणत्वं।। व्यापारवद्विकारणं करणमित्युक्तेः।। = ८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

जलपरमाणौ पृथिवीत्वाभावग्रहापत्तेः ॥ भवति पृथिवीत्वं च तद्योग्यं तदनुपलब्धिश्चाप्परमाणौ ॥ = ७

अभाव

वदथा घटा[illegible]प्रत्यक्षजननीये भवता मतिरिक्तायाः प्रमाणत्वेनाभ्युपगतायाः योग्यानुपलब्धेः सहका
रित्वं कल्प्यते घटाभाववति च घटोपलम्भेन योग्यानुपलब्ध्यभावादेव न घटाभावप्रत्यक्षापत्तिरिति भावः
नन्वेवं किमविशिष्टमनुपलब्धेः प्रमाणत्वेन प्रत्यक्षेन इन्द्रियस्य कारणत्वे विशेषणतारूपप्रत्यासत्ति।
कल्पनमधिकमिति चेन्न विजातीयप्रमाकल्पनापेक्षया प्रत्यासत्तिरकल्पनाया न्याय्यत्वात्। व्यापार
त्वाभावेन प्रमाणत्वासम्भवस्य पूर्वमेव दर्शितत्वाच्चेति अभावलौकिकप्रत्यक्षे अधिकेयमिति इयं च
भावग्रहहेतुः योग्यस्यानुपलब्धिरिति वा योग्ये अनुपलब्धिरिति योग्यानुपलब्धिशब्दार्थः तत्राद्या
माशङ्कते योग्यस्येति जलपरमाणाविति महत्त्वाभावप्रत्यक्षानुरोधेन विजातीयचक्षुःसंयुक्तविशेष
णताया अवश्यमङ्गीकार्यतया पृथिवीत्वाभावस्यापि ग्रहापत्तिरिति भावः दूषणान्तरमाह स्तंभे पिशाचभेद
इति द्वितीयमावश्यकं निराचष्टे अयोग्ये इति स्वैकदेशिमतं दूषयितुं तन्मतमुपन्यस्यति यत्त्विति
वायाविति वायोरयोग्यत्वादिति भावः परमाणौ महत्त्वग्रहानापत्तेश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् अनुभवेति वायुर्नरूप।
वान्परमाणुर्न महानित्यादिप्रत्यक्षप्रतीतीनां विलोपप्रसङ्गादित्यर्थः योग्या चासावनुपलब्धिश्चेति कर्म
धारयमभिप्रेत्याह अत्रोच्यत इति योग्येत्यस्य विवरणं सहकारीति तथा चाभावप्रत्यक्षसामग्रीविशिष्टा
प्रतियोग्यनुपलब्धिरेव योग्यानुपलब्धिरित्यर्थः अत एव सहकारिसंपन्नत्वस्य योग्यत्वविशेषणादे

अत्रोच्यते ॥ योग्या सहकारिसंपन्ना ऽनुपलब्धिः कारणं ॥ अत एवान्धकारे
न घटाभावग्रहप्रसङ्गः ॥ तत्रालोकाधिकरणसान्निकर्षस्यापि हेतुत्वा
त् ॥ न वा जलपरमाणौ पृथिवीत्वाभावग्रहो योग्यप्रतिकर्षाऽभावात् ॥
कश्च सान्निकर्षो योग्यः पृथिवीत्वाभावग्राहकः इति चेदिन्द्रियसान्निकर्षम

॥४॥ या
अयोग्ये ऽधिकरणे
प्रतियोगिनो ऽनुपल
ब्धिः सहकारिणी ॥
इति चेन्न ॥ स्तंभे पिशा
चापि तास्मान्नाप
त्तेः ॥ जलपरमाणौ पृ
थिवीत्वाभावग्रहापत्तेश्च

स्तंभे पिशाचभेदस्यानुप
पत्तेश्च ॥ पिशाचस्य प्र
तियोगिनो ऽयोग्यत्वात्

यत्तु अत्यंताभावग्रहे योग्यस्य प्रतियोगिनो ऽ
नुपलब्धिः ॥ अन्योन्याऽभावग्रहे च योग्ये ऽ
धिकरणे प्रतियोगितादात्म्यानुपलब्धिः
सहकारिणीति मतं तन्न ॥ वायावरूप
जलपरमाणौ पृथिवीत्वा

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

४२

व योग्यसन्निकर्षस्यैवाभावप्रत्यक्षसामग्रीघटकत्वेन परमाणौ पृथिवीत्वाभावग्रह इति भावः नन्विंद्रि
यसन्निकृष्टमहत्त्वोद्भूतरूपवद्विशेषणतायाः पृथिवीत्वाभावग्राहकत्वेपि नोद्भूतरूपाभावग्राहक
त्वम् उद्भूतरूपाभाववति वायौ तस्या असम्भवादिति तत्रैंद्रियसम्बद्धविशेषणताया एव योग्यसन्निकर्ष।
त्वमुपेयम् एवं मनस्यप्युद्भूतरूपाभावप्रत्यक्षं स्यादित्यत आह उद्भूतरूपाभावे त्विति उद्भूतरूपाभावग्रहे
त्वित्यर्थः तथा च प्रकृते रूपमनिवेश्य महत्त्वं निवेशनीयमिति भावः अतः महत्त्वविशेषणात् न ग्रहः
उद्भूतरूपाभावग्रहः वायावित्यत्र तद्ग्रह इत्यनुषज्यते ननु महत्त्वाभावग्राहकः कः सन्निकर्षः एव।
गुणादौ पृथिवीत्वाभावप्रत्यक्षानुपपत्तिः तत्रैंद्रियसन्निकृष्टमहत्त्वादिमद्विशेषणताविरहात् एवं।
मन्योन्याभावग्राहः योग्यः सन्निकर्षः क इत्यत आह एवमन्योपीति महत्त्वाभावादावपीत्यर्थः सन्निक
र्ष इति महत्त्वाभावे इंद्रियसन्निकृष्टोद्भूतरूपवद्विशेषणता योग्यः सन्निकर्षः गुणादौ पृथिवीत्वा।
भावग्रहे त्विन्द्रियसन्निकृष्टविशेषणतैव योग्यः सन्निकर्ष अन्योन्याभावे तु पृथिवीभेदादौ इंद्रियस
न्निकृष्टमहत्त्वादिमद्विशेषणता योग्यः सन्निकर्ष इत्यर्थः ननु कुत्रचिदिंद्रियसन्निकृष्टमहत्त्वादिम
द्विशेषणता कुत्रचिच्चेन्द्रियसन्निकृष्टमहत्त्ववद्विशेषणता योग्यः सन्निकर्ष इत्यत्र किं नियामकम्।
त आह कार्यवशादिति तत्तदभावग्रहानुरोधादित्यर्थः ननु पिशाचात्यन्ताभावादीनामपि प्रत्यक्षता।

एवमन्यत्रापि योग्याः सन्निकर्षाः कार्यवशादुन्नेयाः ॥=६

उद्भूतरूपाभावे तु म
हत्त्ववद्विशेषणता
योग्यसन्निकर्षः
अतो मनसि न तद्ग्र
हः स्यात् ॥ भवति च म
हति वायौ ॥=४

४२

पिशाचात्यंताभावस्तु अयोग्यत्वादेव न गृह्यते १

पत्तिस्तत्र योग्यसन्निकर्षसत्त्वेन योग्यानुपलब्धिसत्त्वादित्यत आह पिशाचात्यंताभावस्त्विति अयोग्य
त्वादिति प्रत्यक्षविषयस्येहेतु तत्तद्यावदभावप्रत्यक्षे योग्याभावस्येन हेतुत्वोपगमादिति भावः अयोग्ययोग्यप्रतियो।
गिकस्यापि स्तंभे पिशाचभेदस्य प्रत्यक्षोदयात् अत्यंताभाव एव पष्ठीति कापुनरत्यंताभावे योग्यतेति उक्ता।
रमपि तत्रैव बोध्यम् योग्यमात्रेति पिशाचस्यायोग्यत्वेन योग्यप्रतियोगिकत्वाभावादेव न तदभावप्रत्यक्ष
मिति भावः घटपिशाचान्यतराभावप्रत्यक्षवारणाय मात्रेति अतींद्रियावृत्तिप्रतियोग्यताकत्वमिति तदर्थः
ननु वायौ रूपसामान्याभावप्रत्यक्षानुपपत्तिः तत्रातींद्रियरूपप्रतियोगिकत्वेन योग्यमात्रप्रतियोगिकत्वाभा
वात् एवमेतद्रूपत्ववदत्यंताभावप्रत्यक्षापत्तिश्चेत्यस्वरसादाह योग्यधर्मेति पिशाचाच घटपिशाचान्यत
रत्वायोग्यधर्मत्वाभावेन न तदभावप्रत्यक्षमिति भावः वस्तुतस्तु योग्यमात्रप्रतियोगिके योग्यधर्मावच्छिन्न
प्रतियोगिताकत्वं विशेषणमित्येव पाठः योग्यमात्रप्रतियोगिकेऽभावे योग्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक
त्वं विशेषणं योग्यत्वेत्यर्थः योग्यमात्रप्रतियोगिताकत्वे सति योग्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोग्यत्वेति यावत् न
त्वभूतले द्रव्यसामान्याभावप्रत्यक्षवारणाय योग्यमात्रप्रतियोगिकत्वमेतद्रूपत्ववदत्यंताभाववारणा
य योग्यधर्मेति वायौ रूपसामान्याभावप्रत्यक्षं तेनेष्यत एवेति नदंग्रहो न दोषाय एतद्रूप एतद्रूपत्वान्य
तरावच्छिन्नाभाववारणाय च योग्यधर्मेत्यस्य योग्यधर्ममात्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमित्यर्थः ६

सं४

५ त्यंताभावे का पुनर्यो
ग्यताऽपेक्षेत्यर्थः तथा
चात्यंताभावसामान्य
प्रत्यक्षे का योग्य
तेति भावः ४

कापुनरत्यंताभावे
योग्यमात्रप्रतियोगि
धर्मावच्छिन्नप्रति
योगिताकत्वविशे
षणं योग्यता ॥ = १

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

४२ 42 स्वरूपम् ननु पिशाचवदन्योन्याभावोप्ययोग्यत्वादेव न गृह्येत इति वाच्यम् तत्रान्योन्याभावे का योग्य।
ता न तावत् योग्यप्रतियोगिकत्वं स्तंभे पिशाचभेदग्रहानापत्तेः पिशाचवद्भेदग्रहापत्तेश्चेत्यत आह एव।
मन्यत्रापीति अन्योन्याभावेपीत्यर्थः अनुभवानुसारेणेति तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमेव तद्व
दन्योन्याभावे योग्यत्वमित्यर्थः ननु एवं का पुनरत्यंताभावे योग्यतेति सामान्यत एवात्यंताभावे योग्य।
तानिरुक्ता अन्योन्याभावे तु अनुगममेवेति ध्येयम् सर्वेति अन्योन्याभावे इत्यर्थः तत्किमिति अत्यंता
भावे योग्यमात्रेत्यादिरूपोन्योन्याभावे तद्वदन्योन्याभावत्वमित्येवंरूपा नानैव योग्यतेत्यर्थः उभमिति
अंगीकारार्थकमव्ययम् गुणयोग्यतावदिति यथा रूपरसादौ तत्तदिंद्रिययोग्यत्वं नैकं तथा प्रकृतेपी
त्यर्थः केचित्तु विजातीयवद्वंसंयोगाश्रयविशेषणतया अभावग्राहकत्वेन परमाणौ न पृथ्वीत्वाभा
वग्रहः पिशाचात्यंताभावादिप्रत्यक्षवारणं न गुरुत्वादिवत्तादात्म्येन तत्तदभावत्वेन साक्षात्कारस्मृतिप्र।
तिबंधकत्वांगीकारेणेत्याहुः तदसत् परमाणौ महत्त्वाभावप्रत्यक्षावारणासंभवात् एवं चक्षुरादि।
कं लक्षयितुं पृच्छति अथ किमिदमिति तैजसमिति आलोकघ्राणादावतिव्याप्तेर्यथायथमुभयपदोपा।
दानम् चक्षुषस्तैजसत्वे विवादादाह रूपग्राहकमिति रूपग्राहकत्वमात्रोक्तौ मनस्यतिव्याप्तिरतो महदिति
महत्त्वमात्रोक्तौ घ्राणादावतिव्याप्तिरतो रूपग्राहकमिति रूपग्राहकमहदित्युक्तावात्मन्यतिव्याप्तिरत इंद्रि ४२

एवमन्यत्रानुभवानु
सारेणयोग्यताकाच्या
सर्वाभावसाधारणं किं
योग्यत्वमिति चेन्न किं
चिदिति प्रकारण॥ त
त्किं नानैवाऽभावयोग्य
तेति चेदोम्॥ गुणयो
ग्यतावदननुगतसे
वतत्वादिति संक्षेपः॥२

ननु किमिदं चक्षुरादितैजसमिंद्रियं रूपग्राहकं महदिंद्रियं वा च तैर्वायवीयमिंद्रियं स्पर्शग्राहकं महदिंद्रियं वो॥
त्वक् ... पार्थिवमिंद्रियं गंधग्राहकं महदिंद्रियं वा घ्राणं॥ महत्त्वं मनो
वारणाय॥ [illegible]

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यपदम् अत्र केचित् चक्षुषः प्राप्यकारित्वे चंद्रमसो ग्रहणानुपपत्तेः शाखाचंद्रमसोस्तुल्यग्रहणानुपपत्ते
श्च अप्राप्यकारित्वेन वाच्यं एवं चाप्राप्यकारित्वाविशेषात् गोलकमेतदिति पार्थिवत्वमेव तस्येत्याहुः तदसत्
चक्षुषः अप्राप्यकारित्वे निमीलितनयनस्यापि चाक्षुषापत्तेः प्राप्यकारित्वे च न दोषः चक्षुषस्तैजसत्वेन अ
तिशीघ्रगामित्वाच्चंद्रमसा संयोगाद् उपपद्यते शाखाचंद्रमसोस्तुल्यकालग्रहणं चास्मिन् यथा युगपच्छ
तपत्रपत्राणि छिन्नानीतिवत् तथा च गोलकस्य घटादौ संयोगाभावेनातिरिक्तं तैजसं चक्षुस्स्वीकार्य
मिति एवमन्यत्रापि बोध्यम् वायवीयमिति वायवीयत्वमात्रे वायौ इंद्रियत्वमात्रे च स्पर्शादावतिव्याप्तिर्मि।
लितोपादानम् त्वचो वायवीयत्वे विवादादाह स्पर्शग्राहकमिति चक्षुर्मनोत्मनां वारणाय जलवि।
शेषणत्रयोपादानम् आप्यमिति जलचक्षुरादावतिव्याप्तिवारणाय विशेषणद्वयोपादानम् रसनस्या
प्यत्वे विवादादाह रसग्राहकमिति चक्षुर्मनोत्मनां वारणाय यथायथं विशेषणत्रयोपादानम् पार्थिवमि
ति व्यावृत्तिः पूर्ववत् इंद्रियत्वं च शब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनस्संयोगाश्र।
यत्वं आत्मन्यतिव्याप्तिवारणाय सत्यंतनिवेशः शब्दरूपविशेषणसत्त्वात् श्रोत्रेऽव्याप्तेः शब्देतरेति गुण
विशेषणम् चक्षुषि तादृक्रूपस्य सत्त्वात् उद्भूतेति उद्भूतत्वं च नीलत्वादिव्याप्यानुद्भूतत्वाभावकूटव
त्त्वमेव तस्य च संयोगासाधारणकारणे तथा च चक्षुरादावतिव्याप्तेर्विशेषेति चक्षुरादेः सत्त्वात् गुणेति।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

४३ 43

कालादावतिव्याप्तेर्ज्ञानकारणेति इन्द्रियावयवसंयोगस्यापि प्रत्यक्षकारणतया इन्द्रियावयवेतिव्याप्तिवारणा
य मनःसंयोगेति श्रोत्रं लक्षयति कर्णेति घटावच्छिन्ननभसो श्रोत्रत्वापत्तेः कर्णशष्कुलीति नभसः श्रोत्रत्वे
विवादादाह शब्दग्राहकमिति निःस्पर्शमिति मनो वै भवतादि मीमांसकानां मतमादर्शयति अत्र मीमां
सका इति अणुत्वाभावे सिद्धेपि न विभुत्वसिद्धिरत आह किन्त्वेवेति निःस्पर्शत्वं गुणादौ व्यभिचारीति द्र
व्यत्वादिति द्रव्यत्वं घटादौ व्यभिचारीति विशिष्टहेत्वनुधावनम् नन्वेतन्मते मनसस्त्वस्य निःस्पर्शत्वा।
णुत्वरूपत्वासंभवेन पक्षतावच्छेदकासिद्धिरत आह मनस्त्वं चेति आत्मन्यतिव्याप्तिवारणायात्मान्य
त्वे सतीति संयोगाश्रयत्वं कालादावपीति ज्ञानासमवायिकारणेति चक्षुर्मनोयोगस्य ज्ञानकारण।
त्वात् ज्ञानकारणसंयोगाश्रयत्वं च दिक्कालादावतिव्याप्तमित्यत असमवायीति ज्ञानासमवायिकारणं।
वात्ममनःसंयोग एवेति नातिव्याप्तिः केचित्तु नवीनमते अदृष्टविशेषाकृष्टत्रुटेर्मनस्त्वेन पक्षताव
च्छेदकस्यैक्याभावात् कथं पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिः त्रुटौ विभुत्वस्य बाधेन कथं वा तत्र विभुत्वानु
मितिरत आह मनस्त्वं चेति ज्ञानासमवायिकारणेति पुरुषान्तरीयात्मप्रत्यक्षवारणाय तत्तदात्मसमान
सत्वावच्छिन्नं प्रति तत्तदात्ममनःसंयोगत्वेन हेतुतायां मनस्त्वत्रुटीनामवच्छेदककोटौ निवेशगौरवेण।
लाघवेनैकमनसः सिद्धिः न च विजातीयसंयोगत्वेन तस्य हेतुतया न तत्र मनसो निवेश इति वाच्यम्। ४३

अत्र मीमांसकाः॥ मनो नाणु॥ किंतु विभुः॥ निःस्पर्शद्रव्यत्वात्॥ आत्मवत्॥ मनस्त्वं चात्मान्यत्वे सति ज्ञानासमवायिकारणसंयोगाश्रयत्वमित्याहुस्तन्न॥ विभुत्वे आत्मनासंयोगानुपपत्तेः॥ = २

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तथापि समवायेन विजातीयसंयोगस्य विजातीयसंयोगसंबंधेन मनसो वा हेतुत्वमिति विनिगमाविरहादिति
भाव इत्याह विभुत्वे मनसो विभुत्वे संयोगानुपपत्तेरिति तथा चोपदर्शितानुमाने पक्षतावच्छेदकासिद्धि
र्बाधश्चेति भावः कर्मजः यथा पृथ्व्येन क्रियया पृथ्वेन वृक्षसंयोगः अवयवसंयोगजः कारणाकारणसंयोगात्
कार्याकार्यसंयोगः यथा हस्ततरुसंयोगात्कायतरुसंयोग इत्यर्थः न च विभोरिति मूर्त्तेतरद्रव्यत्वं वि
भुत्वं स्पन्दत्वावच्छिन्नप्रति मूर्त्तत्वेन कारणतया मूर्त्तत्वाभावेनात्मनि न कर्मोत्पत्तिरिति भावः अस्मयो
रात्ममनसोः तत्संयोगजः अवयवसंयोगजः मानाभावदिति नित्यसंयोग्राहकप्रत्यक्षस्याभावाद्
नुमानस्य चाप्रयोजकत्वादित्यर्थः साधकाभावमुक्त्वा बाधकारणमाह संयोगत्वावच्छेदेनेति संयो
गत्वावच्छिन्नप्रति द्रव्यत्वेन हेतुतायां तत्कार्यतावच्छेदकं जन्यसंयोगत्वमेव नित्यसंयोगांगीकर्त्रा ।
वाच्यम् कार्यमात्रवृत्तिधर्मस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वात् तथा च जन्यत्वनिवेशे गौरवमेव तत्स्वीकारेऽप्र
तिकूलतर्क इति भावः ननु समवायेन रूपप्रति समानाधिकरण्यसम्बन्धेनावयवरूपादीनां हेतुत
या कपालगन्धादावपि रूपोत्पत्त्यापत्तेः जन्यसत्त्वावच्छिन्नप्रति द्रव्यत्वेन हेतुतावश्यकतया संयोगत्वा
वच्छिन्नप्रति तद्धेतुत्वे मानाभाव इति न दर्शितगौरवमत आह अप्रयोजकं चेदमिति यद्वा नित्यवृत्तिध।
र्मस्यापि कार्यतावच्छेदकत्वे वृत्तिविरहादत आह अप्रयोजकं चेदमिति इदं विभुत्वसाधकमनुमानमित्य

तथाहि द्विविधः सं
योगः॥ कर्मजः अवय
वसंयोगजश्च॥ न च
विभोरात्मनः कर्माभि
मनोपि च यदि विभुत्व
दात्तस्यापि कर्माभावा
त् कुतः कर्मजसंयो
गसंभवः॥ न च द्वयोर
वयवोत्पत्तियेन तत्संयो
गजसंयोगस्यात्
न च नित्यः विभुसंयोगो
अजसंयोगनिषेधनि
षेधात् कुतो निषेध इति
चेत् मानाभावात् संयो
गत्वावच्छेदेन जन्यद्रव्यत्वावधारणाच्च॥ अप्रयोजकं चेदम
नुमानमिति संक्षेपः॥ = = ॥ =॥=॥=॥=॥ =॥=॥=॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र्थः अनुकूलतर्काभावादिति भावः संयोगावच्छेदेनेति संयोगत्वस्य द्रव्यजन्यत्वव्याप्यत्वेन नित्यसंयोगस्वीका
रे तादृशनियमभङ्गप्रसङ्गादिति भावः ननु तादृशनियमे मानाभाव इत्यत आह अप्रयोजकं चेतीत्यपरे ना
नातर्कविचारैणैकमतिना यत्किंचिदुक्तं मया तत्कृतं हृदा विभाव्य सुधियः संग्राहिकाः इत्येतद्विधारये।
दपि जनः संजायते सोऽचिरात् वादीन्द्रः परवादिदूषणप्रज्ञाताधानैकदक्षः कृती ॥ इति श्रीमहिन्मकुटमा
णिकारानतीराजनराजतपदद्वन्द्वन्यायवागीशश्रीदीक्षितश्रीकण्ठशर्मविरचितायां न्यायसिद्धान्तमं
जरीदीपिकायां तर्कप्रकाशिकाभिधायां प्रत्यक्षखण्डः समाप्तः लेखक मलराजकस्य

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ॐ प्रत्यक्षनिरूपणानन्तरमुपजीव्योपजीवकभावसंगत्यानुमानं निरूपयन् प्रतिजानीते अथेति अ- अथानुमानं
थशब्दोऽत्रानन्तर्यवचनः तत्र प्रत्यक्षनिरूपणस्यार्थादवधित्वमवगम्यते अत एव च सिद्धत्वमपि निरू- निरूप्यते ॥
प्यत इति वर्तमानार्थकलट्प्रत्ययेन चानुमाननिरूपणस्य साध्यत्वलाभः एवं च सिद्धसाध्ययोः समभि- अनुमितिक
व्याहारे सिद्धं साध्यायोपयुज्यत इति न्यायेन मलिनं ते वपुस्त्वाया इत्यत्रेवात्रापि प्रत्यक्षानुमाननिरूप- रणमनुमानं
णयोरुपजीव्योपजीवकभावलाभः तथा चोपजीवकत्वसंगत्यानुमाननिरूपणमिति भावः यद्यप्यनु-
मितिकरणत्वेनानुमानज्ञाने न प्रत्यक्षज्ञानापेक्षेति तन्निरूपणयोरुपजीव्योपजीवकभावासंभवस्त-
थापि सविशेषणे हि विधिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्रामतः सति विशेष्ये बाध इति न्यायेन निरूप्यप्रत्यक्षानु-
मानयोरेवोपजीव्योपजीवकभावलाभः अत्र चोपजीवकं निरूप्याप्युपजीव्यनिरूपणादुपजीवकत्वादि
परिवार ४ संगतेरानंतर्यानियामकत्वेपि स्वतंत्रेच्छस्येति न्यायेनेच्छाया एव नियामकत्वान्न पौर्वापर्यनियम इ-
तिध्येयम् ननु निरूपणप्रतिज्ञाया विषयांतरसंचारराहित्यरूपशिष्यावधानप्रयोजनकत्वे पुनमत्र ।
कर्मधारयः ३ प्रत्ययितत्वशंकानिरासाय संगताभिधानस्यैवोपचितत्वं ननु संगतिप्रदर्शनस्यापि व्यर्थत्वादिति चे-
न्न द्विविधं हि शिष्यावधानं अनपेक्षणीयत्वरूपं विषयांतरसंचारराहित्यरूपं च तत्रासंगतत्वज्ञाने नोपे-
क्षासंभवात्संगतिप्रदर्शनमावश्यकम् तथा च संगतिज्ञाने सत्यसंगतत्वज्ञानासंभवान्नासंगतत्वज्ञानं ।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१ 45

प्रयुक्तमुपेक्षणीयत्वम् द्वितीयंच निरूपणप्रतिज्ञयेतिपरमरहस्यमत्रानुसंधेयम् ग्रंथमध्येपिमंगलाचार
दृष्टत्वाद्वेमंगलार्थक इत्यपि कश्चित् आनन्तर्यंचात्र तद्ध्वंसाधिकरणक्षणवृत्तित्वं तथाच प्रत्यक्षनिरूप
णध्वंसाधिकरणक्षणवृत्तिवर्तमाननिरूपणविषयोनुमानमिति शाब्दबोधः तत्रलक्षणस्वरूपप्रामा।
णादिप्रकारकनिरूपणविषयेनुमानेकरणत्वमात्रस्यकुठारादौमितिकरणत्वस्यप्रत्यक्षादावतिव्याप्तिवा
रणायानुमितिकरणमितिविशिष्टोपादानम् नन्वनुपपन्नमिति ज्ञानमिति व्युत्पत्त्या किंजन्यज्ञान क
रणत्वंलक्षणं लब्धम् तच्चातिप्रसक्तमेवेत्यतआह अनुमितित्वंचेति तथाच नकिंचिज्जन्यज्ञानत्वम
नुमितित्वमपितुजातिविशेष एव तदवच्छिन्नकरणत्वंच नप्रत्यक्षादाविति नातिव्याप्तिरिति भावः य
द्वा ननु व्यावृत्तिर्व्यवहारो वा लक्षणस्यप्रयोजनमिति नियमेनेतरभेदानुमापकमेवैतल्लक्षणं वाच्यम् इ
तरभेदानुमानंच अनुमानंप्रत्यक्षादिभ्योभिद्यते अनुमितिकरणत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथाप्रत्यक्षादी।
त्याकारकम् तत्रचानुमितेः प्रत्यक्षप्रमितिवैलक्षण्याज्ञाने प्रत्यक्षप्रमाणेप्यनुमितिकरणत्वग्रहसंभवे।
नप्रत्यक्षभेदासत्त्वेन च व्यभिचारज्ञानापत्तेरितिलक्षणप्रयोजनमनुपपन्नमित्यतआह अनुमितित्वं
चेति प्रत्यक्षप्रमित्यनन्तरमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायानुदयात्प्रत्यक्षव्यावृत्तमनुमितित्वम् तद्विषयत्व
त्वंनप्रत्यक्षे इतिप्रत्यक्षप्रमितिविलक्षणप्रमितिकरणत्वहेतुकमितरभेदानुमानंसुकरमेवेति नदोष इ १

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तिसारम्‌ केचित्तु व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यज्ञानत्वकरणत्वमेवानुमितिकरणत्वं वाच्यम्‌ तत्र च
व्याप्तिज्ञानादेरेवागमकत्वसंभवे नाधिकस्यैवैयर्थ्यमितीतरभेदानुमानमनुपपन्नमित्यत आह अनु।
मितित्वं चेति तथा च जातिरूपानुमितित्वावच्छिन्नकरणत्वमेव तल्लक्षणं न तूक्तरूपमिति तथापि त्व
प्रकृतापीत्याहुः तन्न नु मानत्वमनुमितिकरणत्वं तथा चेतरभेदानुमाने पक्षतावच्छेदकहेत्वोरभेदे
नान्वयव्याप्तिज्ञानस्यैवानुमितिहेतुतया हेतौ साध्याधिकरणवृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञाने जायमाने एव तुल्य
वित्तिवेद्यतया साध्येऽपि हेत्वधिकरणवृत्तित्वग्रहसम्भवेन पक्षतावच्छेदकाश्रये साध्यसिद्धेः सिद्धसाधन
तापत्तेरिति तयोर्भेद आवश्यकः यदि च हेतौ साध्याधिकरणवृत्तित्वज्ञानेऽपि पक्षतावच्छेदेन साध्यसि
द्धेरनुदयान्न सिद्धसाधनतावकाशः अन्यथा पृथिवीतरभेदवती पृथिवीत्वादित्यत्रापि पृथिवीत्वाधिक
रणे घटादावितरभेदस्य निश्चितत्वादनुमित्युच्छेद एव स्यात्‌ किं च व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्यानुमितिकरण
तया साध्यसामानाधिकरण्यस्य तत्राघटकत्वेन न सिद्धसाधनमिति विभाव्यते तथाप्युद्देश्यतावच्छे
दकविधेययोरैक्येन शाब्दबोधानुपपत्तिरेव अन्यथा दण्डवान्दण्डवानित्यादेर्निराकांक्षत्वानुपपत्ति
रिति नैवं अनुमानपदवाच्यत्वस्य लक्ष्यतावच्छेदकत्वेन कुत्राप्यनुपपत्तेरभावादिति केचित्तु ना।
मार्थयोः साक्षादभेदातिरिक्तसंबंधेनान्वयबोधानभ्युपगमादनुमितिकरणमित्यस्यानुमितिसम्बं

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२ ३ धर्मिन्नकरणमर्थः अनुपूर्वकमाधातुनाऽनुमितिः करणल्युटा च करणं वोध्यते तथाचानुमितिकर
णमनुमितिसम्बन्धभिन्नंकरणमिति शाब्दवोधो नानुपपन्नः करणतायाः कार्यघटितत्वेनानु॥
मितिकरणस्य करणपदार्थत्वेप्यनुमितिकरणमनुमितिसंबंधभिन्नानुमितिकरणमितिवोधोपिना
नुपपन्नः विधेयतावच्छेदकाधिकरणोद्देश्यतावच्छेदकयोरैक्ये एव शाब्दवोधानभ्युपगमात् तत्तथा दंड
वान्दंडवानितिवोधानुपपत्तेरित्याहुः ननु अनुमितित्वस्यैवानुमितिलक्षणत्वे लक्षणलक्ष्यतावच्छे
दकयोरैक्यमित्यत आह जन्यज्ञानेति जन्यज्ञानजन्यत्वाव्यभिचारिणि जन्यशाब्दधीजन्यत्वव्यभिचा।
रिणि च याजातिस्तद्वदनुभवत्वमनुमितित्वमितिलक्षणार्थः जन्यज्ञाने व्याप्तितानं तज्जन्यत्वाव्यभिचा
रिणि तज्जन्यत्वव्याप्या जन्यशाब्दधीजन्यत्वस्य च या जातिरनुमितित्वं तद्वत्त्वमादाय लक्षणसमन्व
यः तथाच तस्य स्वरूपतो लक्ष्यतावच्छेदकत्वेन तादृशजातित्वेन च लक्षणत्वेन न तयोरैक्यमिति भावः
ननु जन्यशाब्दधीजन्यत्वव्यभिचारिजातिमदनुभवत्वमेव लक्षणमस्तु किमेतद्विशेषणेनेत्यत आह।
प्रत्यक्षत्वेति अतिव्याप्तिं निराकरोति ज्ञानाजन्य इति जन्यज्ञानाजन्ये इत्यर्थः नित्ये ईश्वरसाक्षात्का
रे तद्वीति तत्र प्रत्यक्षत्वं धीजन्यत्वम् जन्यज्ञानजन्यत्वम् तथाच प्रत्यक्षत्वस्य जन्यज्ञानजन्यत्वाव्या
प्यत्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः तत्रापि जन्यज्ञानजन्यत्वाव्यभिचारिदलेपि अतिव्याप्तिमुद्भावयति तद्वी

प्रत्यक्षत्ववारणाय जन्यज्ञानजन्यत्वाऽव्यभिचारीति [illegible] व्यभिचरति॥
CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri Vaidika Bharata Initiative
तत्रापि प्रथमजन्यपदं चाक्षुषत्वादिवारणाय॥ तद्वीश्वरज्ञान[redacted] जन्यत्वाऽव्यभिचा[redacted]रि॥ २ ॥ ५

जन्यज्ञानाजन्यत्वाऽव्यभिचारि जन्यशाब्दधीजन्यत्वाव्यभिचारिजातिमदनुभवत्वं वा॥ ८६

२

ति चाक्षुषत्वं हीत्यर्थः तदाश्रयाणामिति चक्षुषत्वाश्रयाणामित्यर्थः जन्यपदोपादाने च चाक्षुषत्व।
स्य जन्यज्ञाने जन्ये निर्विकल्पकेपि सत्त्वेन जन्यज्ञानजन्यत्वाव्यभिचारित्वाभावात्तदाश्रयप्रत्यक्षेति।
व्याप्तिरिति भावः जन्यज्ञन्यत्वाव्यभिचारीत्युक्तावपि चाक्षुषत्वस्य जन्यशरीरादिजन्यत्वव्याप्यत्वान्न।
त्रैवातिव्याप्तिरित्यतो ज्ञानेति यदि च ज्ञानपदोपादानेपि कालोपाधिविधया जन्यज्ञानजन्यत्वं निर्विक
ल्पकेपीति चाक्षुषत्वमादायोक्तदोषतादवस्थ्यात् जन्यज्ञाननिरूपिताऽसाधारणजन्यत्वावच्छिन्नं निवेश
नीया तथा च ज्ञानपदानुपादानेपि जन्यत्वावच्छिन्नं प्रत्येव शरीरत्वेन हेतुतया शरीरादिनिरूपिता
साधारणजन्यत्वेन निर्विकल्पकं इति तद्वैयर्थ्यमिति विभाव्यते तथापि चाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रतिच
क्षुष्ट्वेन हेतुतया जन्यचक्षुरादिजन्यत्वं व्याप्यत्वं चाक्षुषत्वस्येति तद्दोषवारणाय ज्ञानपदनिवेशः।
तथा च जन्यज्ञाननिरूपिताऽसाधारणजन्यत्वमित्यर्थ इति न काप्यनुपपत्तिः ज्ञानत्वाव्यभिचारी
त्युक्तौ प्रत्यक्षत्वादेरवारणात् जन्यज्ञानत्वाव्यभिचारीति जन्यज्ञानत्वाव्यभिचारीत्युक्तावपि चाक्षुष
त्वादेरवारणाज्जन्यज्ञानजन्यत्वाव्यभिचारीत्युक्तम् जन्यज्ञानजन्यत्वसमानाधिकरणे इत्युक्तौ।
८ सत्त्वज्ञानत्वप्रत्यक्षत्वादेरवारणाद् व्यभिचारीति ननु तथापि जन्यज्ञानजन्यत्वाव्यभिचारि जाति
मदनुभवत्वं तत्त्वमित्यात्मामलं व्यभिचारीत्यन्तेनेत्यत आह उपमितित्वेति उपमितित्वशाब्दत्व।

उपमितित्वशाब्दत्ववारणाय व्यभिचारी
त्यंतम्॥ ~ ॥ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

47

योरतिदेशवाक्यार्थज्ञानपरज्ञानादिरूपजन्यज्ञानजन्यत्वाव्यभिचारित्वेनातिव्याप्तिरितिभावः अतिव्याप्तिं
निराकरोति नहीति उपमितित्वंशाब्दत्वंहीत्यर्थः यथोक्तज्ञानेति जन्यशाब्दज्ञानेनेत्यर्थः तदेवोपपा
दयति उपमितीनामिति अतिदेशेति गोसदृशोगवयपदवाच्य इत्याकारकशाब्दविषयकज्ञानज।
न्यत्वादित्यर्थः सर्वासामित्यनेनोपमितित्वस्यतादृशज्ञानजन्यत्वव्याप्यत्वं लब्धम् एवंच न व्यभिचा।
रित्वस्यतत्रासंभवान्नातिव्याप्तिरितिभावः शाब्दानुभवानांशाब्दबोधात्मकानुभवानामित्यर्थः क्वचि
च्छब्दानुभवानामितिपाठः तत्रशाब्दप्रयोज्यानुभवानामित्यर्थः नन्वत्र प्रथमजन्यत्वोपादानवैयर्थ्य
मित्याशयेनशङ्कते नन्वेति व्यभिचारीति व्यभिचारीत्येवेत्येवकारेणप्रथमजन्यत्वव्यवच्छेदः उत्त
रयति अनुमितित्वस्येति असम्भवादिति तथाच तादृशजात्यप्रसिद्ध्यातद्वत्वमादायलक्षणगम
नासम्भवइतिभावः अतिव्याप्तिंशङ्कते नचेति निषेधयति तस्येति तत्वज्ञानरूपवृत्तिवैजात्यस्येत्यर्थः
शाब्देति आत्माशरीरादिभ्योभिन्नः तत्वमसीत्यादिवाक्यविशेषविषयकेत्यर्थः इदंचमननेशाब्द।
स्याप्युपनीतभानमभिप्रेत्य अव्यभिचारित्वादिति तथाच तस्यशाब्दज्ञानजन्यत्वव्यभिचारित्वा
भावादेववारणमितिभावः ननु निदिध्यासनोपनीतमननेनतत्वज्ञानजनकमननस्यापिशाब्द।
ज्ञानजन्यत्वव्यभिचारित्वमेवेत्यतआह जातिपदंवेति वाकारस्तुतत्वज्ञानस्यतन्मननजन्यत्वान्नही

जातिपदंवामानसाऽवृत्तिजातिपरं॥ १ ४२ ॥

नचमोक्षजनकता
वच्छेदकंतत्वज्ञान
वृत्तिशाब्दत्वंजन्य
ज्ञानजन्यमात्रवृत्ती
त्यतिव्याप्तिः॥तस्य
शाब्दविशेषविषय
कमननजन्यमात्रवृ
त्तित्वेनजनमशब्दज्ञा
नजन्यत्वाव्यभिचारित्वा

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कारेपि व्यतिरिक्तिसूचनाय यद्वा ननु शरीरादिभिन्नत्वेन श्रुतस्यात्मनो युक्तिभिरनुचिंतनं मननम् तद् ।
त्कं श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मंतव्यश्चोपपत्तिभिरिति तेनानुमानादिजन्यमनुमित्यात्मकमेव मननमिता। तत्त्वमस्यादिवाक्य शारीरादिभेदप्रकारक ज्ञानविषयत्वबा नात्मा शरीरादिभि भिन्न यथा धूमवान् पर्वतो वह्निमान् ३
नुपनीतभानस्य निषेधेन तस्य शाब्द विषयकत्वासंभवाल्लिंगोपहितलैंगिकभाने प्रमाणाभावेन लिङ्गविधया
पि शाब्दस्यानुमितौ भानासंभवाच्च तथा च शाब्दज्ञानजन्यत्वव्यभिचारित्वं तस्यातस्तन्मेवेत्यत आह जाति
पदं वेति वाकारश्चात्र मननस्य शाब्दविषयकत्वानभ्युपगमेपि न क्षतिरित्येतत्सूचनायेति केचित्तु शाब्द
विशेषविषयकेति श्रोतव्यो मंतव्यश्चेत्यादिश्रुतिवाक्यरूपशाब्दज्ञान इत्यर्थः जन्यशाब्देत्यादि जन्यत्वं।
प्रयोज्यत्वं जन्यशाब्दज्ञानप्रयोज्यत्वाव्यभिचारित्वादित्यर्थः तथा च जन्यशाब्दधीजन्यत्वव्यभिचारि।
त्वपदेन जन्यशाब्दज्ञानप्रयोज्यत्वव्यभिचारित्वमेव विवक्षणीयम् तत्त्वज्ञानवृत्तिवैजात्यस्य च शाब्दज्ञान
प्रयोज्यत्वव्याप्यत्वादेव नातिप्रसङ्गः इति भावः ननु भक्तित्वादिवारणाय जातिपदस्य मानसावृत्तिजा
तिपरत्वावश्यकत्वे तत एवात्राप्यतिव्याप्तिप्रसंगवारणे किं जन्यपदस्य प्रयोज्यत्वपरत्वमंगीकृत्य तद्दला
० जातिपदं वेति ॥ वाकारश्चात्र जन्यत्वे परस्य प्रयोज्यत्व परत्वाभावे पिन क्षतिरिति सूचनायेत्याह
तिव्याप्तिवारणेनेत्यत आह तदसत् शाब्दज्ञानप्रयोज्यत्वव्यभिचारित्वविवक्षणे वेदादिवाक्यरूपशाब्द।
शरीरादिभिन्नत्वे नात्मविषयिणी सानुमितौ २
ज्ञानजन्याहं त्वजन्यत्वस्यानुमितावपि सत्त्वेनानुमितित्वस्यापि तत्प्रयोज्यत्वव्यभिचारित्वाभावाद संभ।
वापत्तेरिति अत एवेति जातिपदस्य मानसावृत्तिजातिपरत्वादेवेत्यर्थः भक्तित्वेति आराध्यत्वेन ज्ञानेभ
अत एव भक्तिरसङ्करदेर्व्युदास ॥ अनुभवपदं स्मृतिवारणायेति दिक् ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

48

गुरुभूता भक्तिश्रद्धयोर्लक्षणे

४ प्र० क्तिः आराधनाच गौरवितप्रीतिहेतुभूता क्रिया फलावश्यंभावनिश्चयं श्रद्धेति तल्लक्षणे बोध्यं आराध्य
क्तिज्ञानं विना आराध्यत्वेन ज्ञानासंभवात् एवं फलज्ञानं विना फलावश्यंभावनिश्चयासंभवाच्च भक्ति
त्वश्रद्धात्वयोर्जन्यज्ञानजन्यत्वाव्यभिचारित्वस्य सत्वाज्ज्ञानस्य शब्दधीजन्यत्वव्यभिचारित्वस्यापि स
त्वाच्च तत्रातिव्याप्तिः जातिपदस्य मानसावृत्तिजातिपरत्वे चैतयोर्मानसवृत्तित्वेन नातिप्रसंग इति नत्
नु भक्तित्वश्रद्धात्वादेर्जातित्वे मानाभावादेव नातिव्याप्तिरित्यत आह आदेरिति आदिना पत्तित्वपरि
उक्तिमापादयामीति ग्रहः आपाद्यत्वस्य विधेयत्वातिरिक्तत्वे मानाभावेन वह्न्यनुमित्यनन्तरमपि वह्निमापादयामीति। आपादयामीति
प्रतीत्यापत्तेस्तादृशानुव्यवसायस्य चितिवह्निविधेयकापत्तित्वेनैव हेतुतया आपत्तित्वजातेरावश्यक।
त्वेन तद्वारणाय जातिपदस्य मानसावृत्तिजातिपरत्वमावश्यकमेवेति हृदयम् अनुभवपदव्यावृत्ति
माह अनुभवपदमिति स्मृतिवारणायेति स्मरामीत्यनुगतप्रतीत्यानुभवसामग्रीप्रतिबध्यतावच्छेदक अनुभवसामग्रीनिष्ठ प्रतिबंधकतानिरू पित
स्मृतावित्यादि ४ तया वा सिद्धं स्मृतित्वमादाय अतिप्रसंगवारणायेत्यर्थः अनुभवपदोपादाने च स्मृतिभिन्नज्ञानत्वरूपा।
नुभवत्वस्य स्मृतावसत्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः ननु तथाप्येतादृशापरोक्षत्वजातिमादायैव लक्षणस्य शा
ब्दबोधादावतिप्रसङ्गः न च तादृशजातौ मानाभावः अनुमित्यादिस्वलौकिकबाधादिप्रतिबध्यतायामाहा
र्यप्रत्यक्षे व्यभिचारवारणाय प्रत्यक्षान्यज्ञानत्वस्यावश्यं निवेशनीयतया तेषामपि योविशेषणे विशे।

अनुमित्यादिस्वलौकिकप्रत्यक्षान्यज्ञानप्रतिबंधकतानामनुमितिस्थलीय
अनुमित्यादिप्रत्यक्षान्यज्ञानानाम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अनुमित्यादिकं प्रतिबाधबुद्धेः प्रतिबंधकत्वादेवद्

व्यभावेविनिगमनाविरहेण गौरवात्तदपेक्षपरोक्षत्वज्ञातेः प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वौचित्यादित्यत आह दि
गिति अनुभवत्वं विहाय परोक्षत्वं स्वतंत्रो परोक्षत्वं विहायानुभवत्वं प्रत्यक्षेऽनुमितौ चोभयोः समावेशात्प्रत्यनु
भवत्वेन संकरात्परोक्षत्वं जातिः एवं भिन्नविषयकानुमित्साविरहविशिष्टानुमितिसामग्रीप्रतिबध्यतावच्छेद

अनुमितित्वप्रत्यक्षत्वं वि
हाय परोक्षत्वमनुमितौ प
रोक्षत्वं विहायानुमितित्व
प्रत्यक्षत्वस्य जातित्वम् ।
तौ तयोः समावेशः शा
ब्दबोधादौ ४

कतया सिद्धमनुमितित्वं ज्ञानत्वव्याप्यजातिः मादाय संकरात्त्वविधेयतायाश्चापत्तिसाधारणेन बाधप्रतिबध्य
तावच्छेदकत्वासंभवेप्यनुमित्यादौ विशिष्टानुमितित्वादिकं निवेश्य बाधबुद्धेः प्रतिबंधकत्वमिति नाहार्य
प्रत्यक्षे व्यभिचारः अत एव शाब्दबोधे बाधबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वस्याहार्यज्ञानाहार्यबाधाघटितशाब्दबो
धे हेतुरिति सिद्धान्तः अनाहार्यत्वाप्रत्यक्षान्यत्वं ज्ञाने निवेश्यैव वाहार्यप्रत्यक्षे व्यभिचारो वारणीयः वस्तुतः।
तु जन्यतासंबंधेन बाधविशिष्टान्यत्वावच्छिन्नं प्रति बाधाभावस्य हेतुत्वोपगमेन प्रत्यक्षानुमित्यादिसा।

स्वाव्यवहितोत्तरक्षणो
त्पत्तिकत्वसंबंधेन ६

धारणैककार्यकारणभावेनैवोपपत्तेः परोक्षत्वनिवेशस्यानर्थक्यात् इच्छाविशिष्टत्वावच्छिन्नं प्रतीच्।
छाया हेतुत्वे नवने छाप्यन्यकाले बाधकाले च विशिष्टबुद्ध्यापत्तिः अन्यथा इच्छाया उत्तेजकत्वे प्रामा
ण्यज्ञानाभावादिभिर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरह इत्यादि बह्वत्र मूहनीयम् नन्वनुमि।
तित्वज्ञाने मानाभावेन लक्षणमसम्भवि नन्वानुमितोमीत्यनुव्यवसायविषयतया तत्सिद्धिः योग्या

अभावेन १

नाम विशेषगुणानां विषयविनिर्मोकेन भानानुपगमात्केवलमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायस्यासिद्धेः नच

आहार्यज्ञानम् ६

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

५१
५
पु॰

पर्वते वह्निमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायविषयतया तत्सिद्धिरिति वाच्यम् वह्निप्रकारकानुमितित्वस्य त
द्विषयत्वे वह्निमान् पर्वतो घटवानित्यनुमित्यनन्तरं तादृशानुव्यवसायापत्तेः वह्निनिष्ठविधेयताशा
लिज्ञानत्वस्य तद्विषयत्वावच्छेदकत्वेऽनुमितित्वस्याभिवेशान्तद्विषयतया तत्सिद्धेरभावात् न च पर्व
तोद्देश्यकवह्निविधेयकानुमितित्वस्य धूमपरामर्शजन्यतावच्छेदकतया तत्कोटिप्रविष्टतया तत्सिद्धि
रिति वाच्यम् साधनादिभेदेन व्याप्तिभिन्नतया आलोकपरामर्शजन्यानुमितौ व्यभिचारवारणाय स्वाव्य
वहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वस्वसमानाधिकरणोभयसंबंधेन धूमपरामर्शविशिष्टानुमितित्वस्य तत्का
र्यतावच्छेदकत्वावश्यकत्वेन तत्रानुमितित्वमनिवेश्य धूमपरामर्शविशिष्टज्ञानत्वस्यैव तत्त्वोप।
गमात् तत्कोटिप्रविष्टतयापि तत्सिद्धेरसंभवात् एवं सिद्ध्यभावविशिष्टत्वस्यैव सिद्ध्यभावकार्यतावच्छेद
कतया तत्कार्यतावच्छेदकतयापि न तत्सिद्धिरिति चेन्नैवम् वह्निनिष्ठविधेयताशालिज्ञानत्वस्य
वह्निमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायविषयत्वे पर्वतो वह्निमान् स्यादित्यापत्त्यनन्तरमपि तादृशानुव्यव
सायापत्तेः तथा हि वह्निमापादयामीत्यनुव्यवसायस्य वह्निप्रकारकापत्तित्वमेव न तद्विषयो वाच्यः
तत्र चापाद्यत्वस्यापाद्यभेदेन भिन्नस्यातिरिक्तस्य कल्पने गौरवात् अनुमित्यादिसाधारणविधेयत्वमे
वापाद्यत्वम् तथा चानुमित्यनन्तरमापादयामीत्यनुव्यवसायापत्त्यापत्तित्वस्यैवापत्त्यनन्तरमप्यनु।

त्रयोऽननुभावादिति शेष॰

तत्कार्यावच्छेदकत्व ७

विषयत्वे वह्निमान्प
र्वतो घटवान्स्यादित्या
पत्त्यनन्तरमपि तादृशा
नुव्यवसायापत्त्या वह्न्या
पादकापत्तित्व ३

५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मिनोमीत्यनुव्यवसायापत्तेरनुमितित्वस्यापि सिद्धेः एवं पर्वतो वह्निरित्यादिशाब्दबोधानंतरमपि ता
दृशानुव्यवसायापत्तिः शाब्दबोधे प्राङ्निर्दिष्टस्यैवोद्देश्यत्वेन चरमनिर्दिष्टस्य च विधेयत्वेन तत्र वह्नेर्विधेय
तयाभावरूपकत्वात् अन्यथा वह्निपर्वतत्ववत्तित्वयोरेवोद्देश्यविधेयभावस्वीकारे पर्वतो वह्निः वह्निः पर्वतः।
इत्यादिशाब्दबोधयोरुद्देश्यविधेयभाववैलक्षण्येनावैलक्षण्यप्रसंगात् अथ विधेयतायामनुमितित्व
व्याप्यमानाभावः वह्निप्रकारकज्ञानत्वस्यैव वह्निमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायस्य विषयत्वात् विषयतया
दृशानुव्यवसायस्य तु तच्च तत्तदनुमितिसामग्रीविशिष्टज्ञानविषयकमानसत्वमेव तत्तदनुमिति।
सामग्री च बाधाभावसिद्ध्यभाववत्तत्परामर्शादिरूपा सामग्रीवैशिष्ट्यं च स्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्प
त्तिकत्वसंबंधेन न चैतदपेक्ष्य वह्निनिष्ठविधेयताशाल्यनुमितित्वेन हेतुत्वे लाघवात् विधेयतायामनु
मितित्वस्य च सिद्धिरिति वाच्यम् लाघवमात्रेणातिरिक्तविषयतासिद्धौ अव्यवहितोत्तरत्वादिनिवेश
गौरवेण धूमपरामर्शजन्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वेनाप्यतिरिक्तविषयतासिद्धिप्रसङ्गात् एवम
नुमितिप्रतिविलक्षणविषयताशालिज्ञानत्वेन हेतुतयैवोपपत्तौ व्याप्त्यादिविषयतानिवेशप्रयोज
नाभावाच्चेति लाघवमात्रेणातिरिक्तविषयतासिद्धेरभावाद्विधेयतायां मानाभावेन सामग्रीविशिष्ट
ज्ञानत्वेन हेतुत्वस्यावश्यकत्वेन विधेयतायामिवानुमितित्वेपि मानाभाव इति चेन्न लाघवेनातिरि।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

50

६
२

क्त विधेयताया अनभ्युपगमेप्यायन्त्यनंतरं ताद्दशानुव्यवसायवारणाय बाधाभावस्य विच्छेदककोटिप्रवेशे।
गौरवात् तदघटितानुमितिसामग्रीविशिष्टवह्निप्रकारकानुमितित्वेनैव हेतुत्वमित्यापत्त्यनंतरं ताद्दशानु
व्यवसायवारणे लाघवेनानुमितित्वजातेरावश्यकत्वात् वस्तुतस्तु सामग्रीजन्यत्वानुपस्थितिदशायाम
पि वह्निनानुमिनोमीत्यनुव्यवसायोदयात्सामग्रीजन्यज्ञानत्वावच्छिन्नाभावस्य तद्विषयत्वाभावेन वह्निनि
ष्ठविधेयताप्रयोज्यानुमितित्वावच्छिन्नाभावस्य तद्विषयत्वावश्यकत्वाद्विधेयताया अनुमितित्वजातेश्च सिद्धिः
न च स्वव्याप्यवत्तापरामर्शादिघटितसामग्रीविशिष्टज्ञानत्वसंबंधावच्छिन्नसाधननिष्ठप्रतियोगि।
तावच्छेदकताकज्ञानाभाव एव नानुमिनोमीत्याकारकप्रतीतिविषयः अत्र च संसर्गतया सामग्री
जन्यत्वनिवेशान्न तदनुपस्थितिदशायां नानुमिनोमीत्याकारकानुव्यवसायानुपपत्तिरिति वाच्यं
तस्य समवायत्वेमानाभावात् वृत्त्यनियामकसंबंधस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्ववत् वृत्त्यनि।
यामकसंबंधस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकत्वाच्चेति कृतं पल्लवितेन ननु ज्ञायमान।
लिंगस्यानुमितिकरणत्वे अतीतानागतहेतुकानुमितेरपलापः स्यात्तस्यानुमितेः पूर्वमसत्वात् अन
स्य च व्याप्यत्वेनाज्ञानात् व्याप्तेरैक्याभावे अन्यत्र विशेष्यविशेषणमिति रीत्या परामर्शस्तत्र परामर्शस्तु
वं व्याप्तिज्ञानस्यासंभवे न च व्याप्तिज्ञानत्वेनापि न करणत्वसंभव इत्याशयेन पृच्छति नन्विति लघु।

नन्वाकिमिदं तत्कर
णमिति चेत् ।। व्याप्ति

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

त

पदार्थेति हेतुसाध्याभावज्ञानादीत्यर्थः नचाभावज्ञानत्वेन ज्ञानत्वेनवानुमितिहेतुत्वे परामर्शान्य
कालेप्यनुमित्यापत्तिरितिवाच्यम् विशेषसामग्रीसहितायाः सामान्यसामग्र्याः फलोपधायकत्वे।
नपरामर्शाद्यभावेनापत्त्यभावादितिवक्ष्यते अत्रयद्यपिव्याप्तिघटकेत्येवकर्तुमुचितं तथापि व्याप्तिवि।
शिष्टपदंधर्मिताज्ञानरूपपरामर्शद्वारातस्यकरणत्वसूचनायतथोक्तिः ननु व्याप्तेर्निर्वक्तुमशक्यतया
कथंतद्घटकपदार्थज्ञानेकरणमित्याशयेनपृच्छति ननु केयमिति साध्यात्यन्ताभाववदिति वह्नि।
मान्धूमादित्यादौ वह्न्यभाववतिजलह्रदादौधूमस्याविद्यमानत्वाल्लक्षणसमन्वयः धूमवान्वह्नेरि।
त्यत्र धूमाभाववत्ययोगोलकेवह्नेर्विद्यमानत्वान्नातिव्याप्तिः पर्वतीयेति पर्वतीयवह्नेस्तत्तद्व्यक्तित्वेना।
त्यन्ताभाववतीत्यर्थः पर्वतत्वावच्छिन्नत्वविशिष्टवह्न्यभाववह्निघटोभयाभाववत्समवायसंबन्धावच्छिन्नवृ
ति त्तियोगिताकवह्न्यभावादीनांवैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छि।
न्नप्रतियोगिताकत्वेनसाध्याभावविशेषणेनवारणंसंभवतीतितत्परित्यागः ननु साध्यतावच्छेदक पूर्वोक्त ४
संबन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाधिकरणेहेतुतावच्छेदकसंबन्धाव निरूपित
च्छिन्नवृत्तित्वसामान्याभाववत्त्वंव्याप्तिः समवायसंबन्धावच्छिन्नवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभाव
वारणायसाध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशः अतएव पर्वतीयवह्न्य

ननु केयं व्याप्तिः॥ तत्तावत्साध्य
संताभाववद्वृत्तित्वे॥ व
वह्निमत्ताभाववत्ति
वृत्तित्वचमलात्॥ तत्किमा॥
पर्वतीयाऽसिद्धमित्व
वृत्तिजलदवृत्तिमत्वच्छे ५

51
७ प्र०

भावस्यापि निरासः न च पर्वतीयवह्नित्वं पर्वतीयत्वविशिष्टवह्नित्वं तयोश्च विशिष्टस्यानतिरेकाद्व
ह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमक्षतमेवेति वाच्यम् साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यस्य साध्यतावच्छेदक
पर्याप्त्यवच्छेदकताकत्वार्थकत्वेन पर्वतीयत्ववह्नित्वोभयपर्याप्तावच्छेदकतायाः शुद्धवह्नित्वपर्याप्तत्वा
भावेनानुपपत्त्यभावात् यदि चोभयादेः प्रत्येकातिरिक्ततया पर्वतीयत्ववह्नित्वोभयपर्याप्तावच्छेदकताया
अपि शुद्धवह्नित्वपर्याप्तत्वात्तद्दोषतादवस्थ्यमिति विभाव्यते तदा साध्यतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकतानां। भिन्न
निरूपकत्वे सति किंचिन्निष्ठावच्छेदकत्वानिरूपितसाध्यतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितप्रति
योगिताकत्वमिति निष्कर्षो बोध्यः तत्त्वनिवेशात्पर्वतीयत्ववह्नित्वोभयावच्छिन्नप्रतियोगिताक।
मादाय विशेष्यदलनिवेशाच्च पर्वतीयत्वविशिष्टवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमादाय यथाय
थं नातिप्रसङ्गः वह्न्यभाववति धूमावयवे समवायेन धूमस्य सत्त्वाद्धेतुतावच्छेदकसंबन्धनिवेशः धूमाभा। क
ववज्जलह्रदवृत्तित्वाभावस्य वह्नौ सत्त्वाद्धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिवारणाय सामान्याभावेति।
यो अयं चायोगोलकवृत्तित्वस्यापि सामान्याभावान्तर्गततया तदभावस्य हेतावसत्त्वान्नातिव्याप्तिः न च तथा
पि योगोलकवृत्तित्वघटोभयाभावस्य हेतौ सत्त्वादतिप्रसङ्गतादवस्थ्यमिति वाच्यम् तादृशावृत्तित्व
त्वावच्छिन्नाभावस्य सामान्याभावपदेन लाभात् अथ कालिकसंबन्धेन वह्न्यभाववति पर्वतादौ धूम।

...गोलकवृत्ति ७

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्वसत्त्वात्साध्याभाववत्त्वं न समभावीयदैशिकविशेषणतासंबंधेन वाच्यम् एवं च घटत्वाभाववान्पटत्वा
दित्यादौ घटत्वाभावाभावस्य साध्याभावस्य घटत्वस्वरूपस्य समवायेनैव सत्त्वादभावीयविशेषणत।
यात्तदधिकरणाप्रसिद्धिः अत्र केचित् भूतले घटो नास्तीत्यत्रेव घटाभावो नास्तीति प्रतीतावप्यभावी
यदैशिकविशेषणताविषयकत्वमनुभूयत इति भावाभावसाधारणीं विशेषणतामङ्गीकृत्य प्रसिद्धिं परिहरं
ति तदसत् तथा सत्यपि कालिकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्याकाशाभावाभावस्य साध्यतायामा।
त्मत्वादिहेतावव्याप्तेः आकाशाभावरूपसाध्याभावस्याभावीयविशेषणतयात्मनि वृत्तेः एवं भावाभाव।
साधारणविशेषणतास्वीकारे ऽभावीयविशेषणतया भूतले वृत्तिर्घट इति प्रतीत्यापत्तेश्चेति चेन्मैवं सा
ध्यवन्नाग्रहविरोधितानियामसंबंधेन साध्याभाववत्त्वस्य विवक्षितत्वात् घटत्वाभाववान्पटत्वादित्यादौ।
समवाय एव घटत्वाभाववन्नाग्रहविरोधितानियामक इत्यप्रसिद्ध्यसंभवात् ननु तथापि जातिमान्सत्त्वा
दित्यादौ जात्यभाववत्सामान्यादिनिरूपितहेतुतावच्छेदकसमवायेन वृत्तित्वाप्रसिद्ध्याव्याप्तिरिति चे।
न्न स्वाधिकरणवृत्तिसाध्याभावकस्वभिन्नत्वस्य तदर्थत्वात् अथैवमपि धूमाधिकरणे कालिकसं।
बंधेन वह्न्यभावसत्त्वादव्याप्तिः अभावीयविशेषणतया वृत्तित्वनिवेशे च घटत्वाभाववान्प्रमेयत्वादि।
त्यादावतिव्याप्तिः घटत्वाभावाभावस्य घटत्वविशेषणतया वृत्तेः तथा च साध्यवन्नाग्रहविरोधितानिया।

अत्र साध्यतावच्छेद
केघ अभावीयदैशिकवि
शेषणताव्यः साध्यव
न्नाग्रहविरोधितानिया
मकश्च कालिकसंबंधः
इति बोध्यम् ५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

८ 52
प्र

मकसंबंधेनावह्नित्वस्यावश्यं निवेशनीयतया सत्ताभाववान् जात्यभावादित्यत्राव्याप्तिः जात्यभावाधि
करणसामान्यादिनिरूपितसाध्यवत्ताग्रहविरोधितानियामकसमवायसंबन्धावच्छिन्नवह्नित्वाप्रसिद्धेरि
तिचेन्न स्वाधिकरणवृत्तिसाध्याभावाधिकरणताकत्वस्य विवक्षितत्वात् साध्याभावाधिकरणता
वत्साध्यवत्ताविरोधितानियामकसंबंधावच्छिन्नत्वबोध्या अत्र वह्नित्वं च स्वरूपसंबन्धेनैव ग्राह्यम् इ
त्थं च जात्यभावाधिकरणसामान्यादिनिरूपितस्वरूपसंबन्धावच्छिन्नवह्नित्वस्य प्रमेयत्वादौ प्रसि।
स्वरूपसंबंधावच्छिन्न वह्नित्वाभावस्य ॥ द्धत्वात् तदभावस्य च सत्ताभावर्वभावाधिकरणत्वे सत्त्वे नानुपपत्त्यभावादिति अव्याप्यवह्निसाध्यकाव्या
प्तिवारणाय प्रतियोगिव्यधिकरणमप्यत्र निवेशनीयम् केचित्तु हेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नवह्नि।
त्वीयस्वरूपसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंध्याववह्नित्वसामान्याभावो व्याप्तिः तेन सत्तानजा। भा
तेरित्यादौ न कोऽपि दोष इत्याहुः अपरे तु साध्याभाववद्वह्नित्वमित्यत्र सत्तावान् जातेरित्यत्राप्रसिद्धि।
वारणाय हेतुतावच्छेदकसंबंधसामान्ये साध्याभाववदनुयोगिकत्वस्य प्रतियोगिकत्वेन दुभायाभा।
वविशिष्टत्वं व्याप्तिरिति प्राहुरिति न काप्यनुपपत्तिरिति चेन्न अत्रोच्यते न घापि केवलान्वयिनि सा
ध्याभावाप्रसिद्ध्याव्याप्तिलक्षणमव्याप्तमेवं न त्व व्याप्तिर्नामानुमितिकरणत्वेनाभिमतस्य व्याप्तिज्ञा
नस्य व्यतिरेकव्यभिचार एव सत्त्व न भवति वस्तुगत्या वाच्यत्वाभावाप्रसिद्धावपि प्रतियोगितया वाच्य ८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

त्वीयोऽभावः इत्याकारकभ्रमात्मकज्ञानमादायानुमितेरुपपन्नत्वात् तथाहि साध्यनिष्ठविषयता
निरूपिताभावनिष्ठविषयतानिरूपिताधिकरणनिष्ठविषयतानिरूपितवह्नित्वनिष्ठविषयतानि
रूपिताभावनिष्ठविषयतानिरूपितहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुनिष्ठविषयतानिरूपितपक्षनिष्ठ
विषयताशालिज्ञानत्वेनैवानुमितिहेतुत्वं तच्च भ्रमसाधारणमेवोपपद्यते अथाभावोनवाच्यत्वीयइत्ये
तादृशविशिष्टदर्शनकालेतदनुपपत्तिरेव नचतदानुमितिरेवनेष्यते इतिवाच्यम् तस्यास्तदाप्यनु
भूयमानत्वादिति चेत् तथापि निर्धर्मितावच्छेदकज्ञानस्यबाधबुद्ध्यप्रतिबध्यतयाऽभावोनवाच्यत्वीय
इतिज्ञानकालेपिप्रतियोगितयावाच्यत्वीयइतिनिर्धर्मितावच्छेदकज्ञानोत्पत्तौबाधकाभावेनानु
मितेरुपपत्तेरभावत्वमनिवेश्यसाध्याभाववद्वह्नित्वज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वादिति चेन्मैवम् अवह्नि
त्वज्ञानस्यनिर्धर्मितावच्छेदकज्ञानस्य त्यपिप्रतिबंधकतयाप्रतियोगितयावाच्यत्वमवगाहीतिज्ञा
नकालेवाच्यत्वीयवह्नित्वज्ञानस्याप्यसंभवेनानुमितेरपलापस्यदुरुद्धरत्वादितिनिपुणतरमा
लोचनीयम् सत्सदर्शिभिरिति ननु नीलघटे यत्किंचिद्घटप्रतियोगिकभेदसत्त्वेननीलघटोघटः।
न इत्यादिवाक्यस्यापिप्रामाण्यापत्तिरिति अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावबो
धंप्रत्येवकिंचित्पदसमभिव्याहृतान्यादिपदत्वेन हेतुत्वमुपेयम् एवंप्रकृते साध्यवत्पदसमभिव्याहृता

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

53

९
प्र

न्यादिपदस्य साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावबोधकत्वमेव तथा च साध्यवत्त्वावच्छि।
न्नप्रतियोगिताकान्योन्याभाववदवृत्तित्वमेव लक्षणं लभ्यते तत्र च नोक्तदोष इत्याशंकते अथेति सा
ध्यवत्त्वेति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवत्त्व इत्यर्थः अन्यथा साध्यवत्त्वस्य साध्यस्वरूपत्वेन
पर्वतीयवह्निमदन्योन्याभावावारणात् साध्यतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकसाध्यनिष्ठा
वच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगिताकान्योन्याभाववदवृत्तित्वमिति निष्कर्षः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न
प्रतियोगिताकसाध्याभावविवक्षणेन पूर्वोक्तलक्षणेऽपि चालनीन्यायेनाव्याप्तिनिरासंसंभवेऽप्यत्यंता।
भावस्याव्याप्यवृत्तितया संयोगी द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिः इह चान्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तितया संयो।
गवदन्योन्याभावस्य द्रव्येऽसत्त्वेनैव नाव्याप्तिरिति पूर्वत्र प्रतियोगिवैयधिकरण्यादिनिवेशगौरवमि।
ति न तत्र तथा विधं विवक्षितमिति ध्येयम् अव्याप्तिं निरस्यति न चेति नहीत्यर्थः केवलान्वयीति इदं
प्रमेयं वाच्यत्वादित्यादावित्यर्थः अत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं केवलान्वयित्वम् प्रमेयत्वस्य च सार्व।
त्रिकत्वेन तद्वदन्यत्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति भावः साध्यवान्साध्यवदन्यावृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञानमे।
वानुमितिहेतुः केवलान्वयिनि च तादृशज्ञानासंभवेनानुमितिरेव नोपपद्यते एवं च काऽव्याप्तिरिति मी।
मांसकमतमुपसंहरति अत्र मीमांसका इति इदं प्रमेयत्वमिति साध्यवदन्यावृत्तित्वज्ञानाभावेनानुमित्यसंभ

अत्र मीमांसकाः ... केवलान्वयिसाध्यकमनुमानमेव न ... तादृशव्याप्त्यवकाश इत्याहुरित्यन्वः ॥
इदं प्रमेयत्वमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायापलापापत्तेः = १

अथ साध्यवत्त्वाव
च्छिन्नान्योन्याभाव
वदऽवृत्तित्वं विव
क्षितं ॥ = २

नवच्छिन्नत्वविशिष्टमत्वस्य
मन्याभाववच्छिन्नान्योऽन्य
न्याभावोवर्ततेऽस्य प्र
वालवह्निमानित्यप्रति
तेऽतिरिक्ते ॥ केव
लान्वयिसाध्यककोऽपि
देः ॥

९

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वात् अनुमिनोमीत्याकारकमेहलौकिकप्रत्यक्षानुदयापत्तिरित्यर्थः न चान्योन्याभावे प्रमेयत्ववद्वृत्ति।
योगिकत्वभ्रमदशायामेव तादृशानुभवोपपत्तिरिति वाच्यं तथापि प्रमेयत्वस्य केवलान्वयित्वज्ञानदशा।
यां तादृशप्रतीत्यानुपपत्तिनादवास्थ्यात् कारणबाधात् विशेषदर्शनदशायां साध्यवदन्यावृत्तित्व।
ज्ञानस्यानुमितिकरणत्वेनाभिमतस्य बाधादसंभवात् भ्रांतिरियं इह प्रमेयत्वमनुमिनोमीति प्रतीतिः मेय
त्वविधेयकानुमितेरेव तादृशानुव्यवसायविषयत्वात् कारणबाधेन च प्रमेयत्वविधेयकानुमित्तेरनु
पत्याविषयबाधेन तादृशप्रतीतेर्भ्रमत्वमित्यर्थः व्यभिचारेण व्यतिरेकव्यभिचारेण तद्धेतुः साध्यव
दन्यावृत्तित्वरूपव्याप्तिबुद्धेः कारणत्वासिद्धेरिति सिद्धे तस्य कारणत्वे तदभावेन तथानुमित्तिरित्युपेय
म् तादृशानुमितावेव व्यभिचारेण तस्यैव कारणत्वमसिद्धम् न च परेण तादृशानुमित्तिरेव नेष्यते।
इति वाच्यम् तत्रानुभवस्य प्रमाणत्वेन दर्शितत्वात् यथाकथंचित् तत्प्रतीतेः प्रमात्वस्य प्रागुपपा।
दानत्वेन प्रतीतेर्भ्रमत्वकल्पनायां अन्याय्यत्वाच्च अन्यथा कापि विषयव्यवस्था न स्यादिति भावः सा
ध्यवदन्यत्प्रमेयत्ववदन्यदलीकमित्यनेन प्रमेयत्वमन्यत्व सूचनम् नन्वलीकस्य ज्ञानविषयत्वमाना
भाव इत्यत आह असदिति शशशृंगमिति प्रतीतिविषयस्य शशीयशृंगस्य पारमार्थिकत्वेनालीकत्वा
मेवेतिभावः असतख्यातेरिति ज्ञानविषयत्वस्य कालसंबंधित्वव्याप्यत्वनियमादित्यर्थः तेन न सिद्ध

प्रमेयत्व

असत्ख्यातिसिद्धेः॥ तदुपपत्तिरित्व
ज्ञानादेवानुमितिरित्यादि ...॥

असत्ख्यातेरसिद्धेः॥=१

नन्वकारणबाधादिना व्यभिचारेण तद्धेतुः कारणत्वासिद्धेः॥
प्रमेयवदन्यदलीकमेव॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

54

असद्ज्ञानस्य कालसंबंधित्व १

१० सिद्धिव्याघातः असतोपिभाने कालासंबन्धिन्यलीकएवज्ञानविषयत्वस्यसंभवेनतद्व्याप्यत्वंतस्यन।
प्र॰ संभवतीत्यर्थः तेसत्त्विरासात् शशशृंगमित्यादिप्रतीतेःशशशृंगस्यशशशृंगीयत्वभानोपगमेनान्यथाख्या
त्यैवोपपत्तिरितिनतदन्यथानुपपत्त्यातत्सिद्धिरितिभावः असत्त्वसत्त्व्यातिः तथापिमेय
त्वसाध्यकाव्याप्तिपरिहारेपितद्धेयत्वसाध्यकेसाद्वारेणतुष्यतुदुर्जनइतिन्यायेनाह किंचेतिकश्चि
नुसिद्ध्यसिद्धिव्याघातादाह किंचेतीति तदसत् उक्तरीत्यातत्परिहारात् इत्यममीपीति असत्त्व्यातिस्वी
कारेपीत्यर्थः अव्याप्तिः साध्यवदन्याप्रसिद्धिनिबंधनाव्याप्तिः तथाव्याप्तिमेवदर्शयति नहीतिभवद्भिर
सत्त्व्यातिर्[illegible]विरोधादितिशेषः लीलावतीकारमतमाशंकते अन्येत्विति संबंधःसामानाधिकरण्यं
धूमवान्वह्नेरित्यादौवह्नेःधूमसामानाधिकरण्यसत्त्वादतिव्याप्तिरतः कार्त्स्न्येनेति अयोगोलकीय
वह्नेर्धूमसामानाधिकरण्याभावेनकार्त्स्न्येनसंबन्धाभावान्नदोषः अत्रास्वरसमाह तत्रेति तत्रत्य।
लक्षणवाक्येवदंतिकृत्स्नेसाध्येसाधनेसाधनवतिवेतिप्रश्नमुखेनतद्दूषयति कोयमिति साध्येकात्स्न्यद्
षणेनैवसाध्यवतिकात्स्न्यविवरणेदूषणसंभवेनपृथक्तन्नोद्दिष्टं तेप्रसिद्धानुमानेवह्निमान्धूमा
दित्यादौअव्याप्तिमेवविवृणोतिति नहीति अयःपिण्डीयवह्नेरिति अत्रनिरूपितत्वंषष्ठ्यर्थः अयःपिं
डीयवह्निनिरूपितसामानाधिकरण्याभावादित्यर्थः एकव्यक्तिकेतिद्रव्यंपृथिवीत्यादाविन्यर्थः तत्रेदे

अयःपिंडीयवह्नेर्धूमसामानाधिकरण्या
भावात्॥ [illegible] कव्याप्ति
[illegible]

बत्वं
त्वमतिसाध्य[illegible]॥ नाप्य॥ प्रसिद्धानु
मानेऽव्याप्तेः॥ नहिधूमेसकलवह्निसामानाधि

Left margin:
बादिभिः
अयोग्यतासिद्धेःतत्सत्त्व
व्याप्तिरित्यादूषणत्व
८

Right margin:
किंत्वदसत्वसाध्य
केऽव्याप्तिमदत्वात्
[illegible]
नत्वलीकमसत्त्वं
भवद्भिरिष्यते॥
तत्रवदंति॥कोयंकृ
त्स्नसंबंधः॥कात्स्न्ये
नसाध्येनहेतोःसंबं
धः॥कृत्स्नहेतोःसा
ध्यसामानाधिक
रण्यंवा॥कृत्स्नहे

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सर्वस्मिन्नेत्यत ३ नतृतीयः ११एकमात्रवृ
त्तिरेतावव्याप्तिः ११२

तोरेकेनानेकाशेषतत्वरूपकात्स्न्यौ प्रसिद्धाः व्याप्तिरितिभावः एकमात्रावृत्तीति एतद्रूपमानेतद्रूसादित्या
दावित्यर्थः तत्रहेतुमत्तएकोनहेतुमत्युक्तरूपकात्स्न्यासंभवादितिभावः ननुहेत्वावेवकात्स्न्यं विवक्षि
तं तथाच प्रकृतेकात्स्न्यंस्यव्यापकत्वरूपतयाहेतुतावच्छेदकं व्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यमिति
निष्कर्षं इतिचेन्न द्रव्यंसत्वादित्यादौसत्तायाएकव्यक्तिकत्वेनसत्तात्वव्यापकद्रव्यत्वसामानाधिकर
ण्यसत्वादतिव्याप्तिः ननु तथापि हेतुमतिकात्स्न्यं विवक्षितम् तथाच हेतुव्यापकसाध्यसामानाधि
करण्यंपतत्वम् व्यापकत्वं चावच्छेदकतया यत्रयत्रधूमस्तत्रतत्रावच्छेदकतयावह्निसामानाधिकर
ण्यसत्वाद्वह्निमान्धूमादित्यादौलक्षणसमन्वयः पर्वतेधूमेवह्निसामानाधिकरण्यमितिप्रतीतेः अथ
वा हेत्वधिकरणताव्यापकसाध्याधिकरणताकत्वमितिचेन्नसाध्याधिकरणवृत्तित्वरूपसाध्यसा
मानाधिकरण्यस्यतत्तदाधेयभेदेनभिन्नतयातद्भिन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वरूपव्यापकत्वस्यासंभवा।
त प्रथमस्यातिदुष्टत्वात् द्वितीयेचैतदपेक्ष्यहेतुव्यापकं यत्साध्यं तत्सामानाधिकरण्यस्यैवलघु।
त्वात् तस्यापिचवक्ष्यमाणव्याप्तिरूपेतयागुरुत्वेनहेयत्वादितिनकिंचिदेतत् ननु साध्यसमानाधि
करणाः स्वसमानाधिकरणाः यावन्तस्तत्वं व्याप्तिरित्यर्थे यावन्तः साध्यसमानाधिकरणास्तेसर्वेहे
तुसमानाधिकरणा इत्यर्थलाभः स्यात् तत्रचेयंगोरश्वत्वादित्यादौगोत्वसमानाधिकरणद्रव्य।

कात्स्न्यंधूमेसामानाधि
करण्यसंबंधेन ८

हेत्वधिकरणत्वव्यापकं त
भावप्रतियोगित्वाद्य
तदधिकरणपर्वतमहान
सादिवृत्तित्वं धूमस्येति
लक्षणसमन्वयः ३४

तत्रोच्यते ११साध्य
समानाधिकर[illegible]त्व
समानाधिकरण
यावत्कं व्याप्तिः ११
३

न

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

55

११ त्वादीनामश्वत्वसामानाधिकरण्यादतिव्याप्तिवारणाय यावत्पदनिवेशः इत्थं च गोत्वप्रकारकप्र

श्री: माविशेष्यत्वादीनामपि यावदन्तःपातितया अश्वत्वसामानाधिकरण्याभावेन च नातिव्याप्तिः इदं

तेन संगच्छते इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यत्र वाच्यत्वसमानाधिकरणानां यावतामेव ज्ञेयत्वसमानाधिक।

रणत्वात् लक्षणं संभवेत्ति वह्निमान्धूमादित्यादौ वह्निसमानाधिकरणानां यावतामयोगोलकत्वादी।

नां धूमसामानाधिकरण्याभावादव्याप्तेः धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तेश्चेत्यत आह यत्समानाधिक

रणा इति वह्निसमानाधिकरणद्रव्यत्वादीनां धूमसामानाधिकरण्याद्व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणा।

य यावंत इति इदमेव समुन्नयति भवति चेत्यादिना धूमस्येति निरूपितत्वं षष्ठ्यर्थः धूमनिरूपितवह्नि

निष्ठा व्याप्तिरित्यर्थः अथ द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वे सति सत्वादित्यादौ विशिष्टसत्तायाः सत्तायाश्चैक्येन

सत्तासमानाधिकरणानां गुणत्वादीनां द्रव्यत्वसामानाधिकरण्याभावादव्याप्तिः एवं गुणकर्मान्य

त्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यत्रातिव्याप्तिश्च जातिसमानाधिकरणानां सर्वेषां सत्तासमानाधिक

रणत्वादिति चेन्न विशिष्टस्यातिरिक्तत्वमङ्गीकृत्यैवैतल्लक्षणाभिधानात् विशिष्टसत्तायाः शुद्धस

त्तायाश्चैक्ये गुणः सत्तावानिति प्रतीतिवद्गुणो गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावानिति प्रतीत्यापत्तेर्विशि

ष्टस्यातिरिक्तत्वमेवोपेयते एवं च नोक्ताव्याप्त्यतिव्याप्ती इति ननु विशिष्टस्यातिरिक्तत्वे सत्ताधिकरणताया ११

भवति व्याप्यधूमसमानाधिकरणा यावन्तो वह्निसमानाधिकरणाः यावन्तो वह्निस

समानाधिकरणाः॥ इति धूमे वह्निव्याप्तिः॥ ननु वह्नौ धूमस्य॥ न हि वह्निसमानाधिकरणा यावन्तो धूमसमानाधिकरणाः

अयःपिंडत्वस्य वह्निसमानाधिकरणस्य धूमासमानाऽधिकरणत्वात्॥= ८ पं.॥ राम राम राम राम राम

धूमसमानाधिकरणो आर्द्रेंधनसंयोगतद पि करणोपि ५

यत्समानाधिकरणाः यावन्तः स्वाप्य स मानाधिकरणाः तत्वं व्याप्तिरिति ५

पर्वतो धूमवान्वह्ने रित्यादौ द

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

विशिष्टसत्ताधिकरणताया एकेन गुणे गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावानिति प्रतीत्यापत्तिवारणाय ।
विशिष्टस्यातिरिक्तत्वांगीकारेपि विशिष्टनिरूपिताधिकरणताया अतिरिक्तत्वस्यावश्यमङ्गीकार्यत्वम् एवं च
किं विशिष्टस्यातिरिक्तत्वेनेति पूर्वोक्तदोषस्तदवस्थ इत्यतो विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वेपि लक्षणमाह य
द्विशिष्टेति यद्विशिष्टसमानाधिकरणा यावन्तः साध्यसमानाधिकरणास्तद्वत्त्वं वेति पाठः यत्पदं हेतु
तावच्छेदकं द्रव्यं गुणकर्मान्यत्ववत्ति सत्त्वादित्यत्र विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वेनाव्याप्तिरतो यद्विशिष्टे ।
त्युक्तं केचित्तु विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वे पूर्वोक्ताव्याप्तिव्याप्ती इत्यत आह यद्विशिष्टेति तथा च पूर्व
लक्षणे एव हेतुतावच्छेदकसाध्यतावच्छेदकनिवेश इति भावः इत्याहुः तदसत् तद्वत्त्वं वेत्यनेन
लक्षणान्तरकथनासंगतत्वापत्तेः तस्मात् दर्शितरीतिरेवानुसर्त्तव्या नचैवमपि गुणकर्मान्यत्वविशि
ष्टसत्तावज्जातेरित्यत्रातिव्याप्तेः साध्यतावच्छेदकनिवेशस्यावश्यक इति वाच्यम् विशिष्टसत्ताया
विशिष्टनिरूपिताधारतासंबन्धेन साध्यतायां जातिसमानाधिकरणगुणत्वादीनां विशिष्टनिरूपिता
धारतासंबन्धेन विशिष्टसत्ताधिकरणद्रव्यवृत्ति[भाव]त्वेनातिव्याप्तेरभावात् समवायेन तस्याः साध्यत्वेपि सद्धे
तुत्वादेवोक्तदोषाभावादित्यभिप्रायात् यदि च समवायेनैव तत्साध्यता गुणे गुणकर्मान्यत्वविशिष्टस
त्ता नास्तीति धीबलात् गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ताभावस्य गुणे सत्त्वेन विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नतया

यद्विशिष्टसमानाधिकरणा यावन्तः सा
ध्यसमानाधिकरणाः तद्वत्त्वं वा ॥ ३

त्वावच्छिन्न

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१व्यभिचारित्वलक्षणेऽपिप्रतियोगिव्यधिकरणाभावोबोध्यः१

56

१२ व्यभिचारित्वम् नच सोऽभावोन प्रतियोगिव्यधिकरण इति वाच्यम् प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रति
प्र॰ योगिव्यधिकरणसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्यैव व्यभिचारत्वयातस्यतत्रापिसत्त्वात् अन्यथाम् तत्त्वमूर्त्तत्वो
भयवान् मूर्त्तत्वादित्यादेर्व्यभिचारित्वानुपपत्तिः लाघवेननिरवच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्यैव व्यभि।
चारित्वाच्चेति समवायेन विशिष्टसत्तायाः साध्यतायामतिव्याप्तिरिति विभाव्यते तदा साध्यतावच्छेद
कमपि निवेश्यम् अत एव यद्विशिष्टसमानाधिकरणयावन्तः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यस
मानाधिकरणास्तद्वत्त्वं वा तेन द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ विशिष्टसत्तायाअनति।
रिक्तेऽपिनाव्याप्तिः नवा गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादावतिव्याप्तिरिति पुस्तके प्रक्षि
प्तः पाठोदृश्यते इति नकाप्यनुपपत्तिः तत्र चानतिरिक्तत्वेपीत्यपीना विशिष्टस्यातिरिक्तत्वमंगी
कृत्य सर्वलक्षणे स्वच्चितं इदमेव संगमयति भवति चेति नचेदृशमिति स्वविशिष्टसमानाधिकरणं।
सर्वधूमसमानाधिकरणमिति नेत्यर्थः वह्नित्वविशिष्टसमानाधिकरण यावदन्तर्गतायोगो।
लकत्वादेर्धूमसमानाधिकरणत्वादिति भावः धूमव्याप्तिः धूमनिरूपिताव्याप्तिः अत्र च साधन।
तावच्छेदकसंबंधेन साधनाधिकरणं बोध्यम् अन्यथा समवायेन धूमाधिकरणवृत्तिधूमावयव
त्वादीनां वह्निसामानाधिकरण्याभावादव्याप्तेः एवं साध्याधिकरणत्वमपि साध्यतावच्छेदकसंबं १२

भवति वह्निधूमत्वविशि-
ष्टसमानाधिकरणः यावद्
वायु२५ त्तोवह्निसमानाधिक
रणाभावधूमः

नचेदृशं धूमं प्रतिवह्नित्वं हेतुः तातो वह्नौ धू
मव्याप्तिः ॥=५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वह्निमान्धूमादित्यत्र २ पर्वतत्वमहानसत्वादीनां २

धेन अन्यथा वह्न्यधिकरणवृत्त्ययोगोलकत्वादीनामपि कालिकसंबन्धेन धूमाधिकरणायोगोल
कवृत्तित्वादतिप्रसङ्गापत्तेः धूमसमानाधिकरणानां संयोगेन वह्न्यधिकरणपर्वतादिवृत्तित्वात् समवा २ समानाधिकरणत्वात् २
समवायेन वह्निमान् ३ संयोगेन धूमसत्वात् येन वह्निसाधके संयोगेन धूमहेतुकेऽतिव्याप्तिश्च एवं साधनाधिकरणवृत्तित्वघटकसंबंधेन साध्या
धिकरणवृत्तित्वं वाच्यम् अन्यथा वह्निसमानाधिकरणायोगोलकत्वादीनां अपि धूमाधिकरण
महानसादौ कालिकसम्बन्धेन वृत्तित्वान्नादवस्थ्यमिति नन्वत्र साधनाधिकरणवृत्तित्वं यदि साध अतिव्याप्तितादवस्थ्यं ५
नतावच्छेदकसंबंधेन विवक्षितं तदा इदमेतद्रूपभिन्नं गुणत्वादित्यादौ गुणत्वाधिकरणसमवेता।
गुणत्वसत्तादीनां ७ नां यावतामेतद्रूपभिन्नसमवेतत्वादित्यव्याप्तिः एतद्रूपमात्रसमवेतस्याप्रसिद्धेः नापि साध्यतावच्छेद ७ तद्रूपरसादिगुणाः ७
कसंबन्धेन जातिमान्मेयत्वादित्यादौ मेयत्वाधिकरणसमवेतानां यावतां जातिमत्समवेतत्वादति गुणत्वस्येति शेषः ७
५ हेत्वधिकरणं ५ प्रसंगात् न च विषयतया तद्वृत्तित्वं विवक्षणीयं वह्निमान्धूमादित्यादौ विषयतया धूमाधिकरण। द्रव्यत्वादित्रयाणां ८
धूमवान्पर्वत इत्यादि ६ वृत्तीनां धूमवन्मात्रविषयकज्ञानादीनां वह्न्यधिकरणे विषयतया वृत्तेर्लक्षणसमन्वयः धूमवान्वह्नेरि
दौ त्यावयोगोलकमात्रविषयकज्ञानानां धूमासमानाधिकरणत्वान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् घटभिन्नं मेयत्वादि
त्यत्र मेयत्वाधिकरणवृत्तिज्ञानानां घटभिन्नत्वसमानाधिकरणत्वादित्यव्याप्तिः घटमात्रविषयकज्ञानस्य।
चाप्रसिद्धत्वात् न च येन केनचित्संबन्धेन साधनाधिकरणवृत्तित्वं विवक्षितमिति वाच्यं द्रव्यं सत्त्वादि

२ सप्रमेयः इत्यादि २ अयोगोलकं वह्निमदित्यादि ३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

57

१३ प्र.

एवं च लाघवात्साध्यवदन्यावृत्तित्वे साध्यसमानाधिकरणत्वं व्या
प्तिरिति॥ न चेदं केवलान्वयिन्यप्याप्ति अतो नेदमत मान
मिति मीमांसकमतमपास्तम् ततोऽप्यस्य लघुत्वात्॥ =

वृत्ति

त्यादौ सत्ताधिकरणवृत्तीनां यावत्तां कालिकसंबन्धेन द्रव्यत्वाधिकरणकालवृत्तित्वादिति व्याप्तिरितिचे।
न्न येनयेन संबंधेन साधनाधिकरणं यो यावंत स्तेनतेन साध्याधिकरणवृत्तियस्तद्वत्स्यविवक्षितत्वा
त्. यदि चैवमननुगम इति विभाव्यते तदा विशेषणविशेष्यसम्बन्धेन साधनाधिकरणवृत्तियस्तद्वत्वमि ता
ति वोध्यम् धूमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादीनां वह्निसमानाधिकरणत्वाल्लक्षणसमन्वयः अयोगो
लकत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वस्य धूमसमानाधिकरणत्वान्नव्यभिचारि[illegible]ण्यतिप्रसंग इति निग।
र्वः केवलान्वयिनि लक्षणमुपपादयति अस्ति चेदमिति इदम् निरुक्तव्याप्तिलक्षणं केवलान्वयि।
नि केवलान्वयिसाध्यक प्रमेयमभिधेयत्वादित्यादौ एवं चेति मतमपास्तमित्यनेनान्वयः एवं च एतादृ
शव्याप्तित्वे च लाघवादिति हेतुव्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्त्यपेक्षया लाघवादित्यर्थः तत्र प्रतियो। साध्य
गिवैयधिकरण्यादि निवेशेन गौरवादितिभावः साध्यवदिति साध्यवदन्यावृत्तित्वस्य गगनानादाव।
विसत्त्वेन वह्निसाध्यक गगनादावतिव्याप्तिरतः साध्यसामानाधिकरण्यमिति नच तत्र व्याप्तिसत्त्वेपि।
पक्षधर्मताज्ञानविरहेणैवानुमितिवारणे किं तद्धारणाय विशेषणोपादानेनेति वाच्यम् गगनमवृत्ति।
त्यवृत्तित्वज्ञानस्य गगने पर्वतवृत्तीति ज्ञाने ग्राह्याभावावगाहितया प्रतिबन्धकत्वेन तदनुत्पत्तावपि मि। गगनंपर्वतवृत्तीति
लविषयकस्य गगनवान्पर्वत इति ज्ञानस्योत्पत्तौ बाधकाभावेन पक्षधर्मताज्ञानस्यापि संभवेन तद्धारण शानस्याऽनुत्पत्ताव
त्ति = २ १३

गगनंपर्वतवृत्तीतिज्ञानं

आसिचेदंकेवला
न्वयिनिलक्षणि
धूमसमानाधिकरण
यावन्तोपयान
समानाधिकरण
[illegible]

पर्वतोवह्निमान्गम
नात् इत्यादौ ४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यविशेषणोपादानस्यावश्यकत्वात् एवमिदं द्रव्यं घट पटत्वोभयस्मादित्यत्र विरुद्धे निव्याप्तिवारणाय तस्यावश्यक
त्वं इदं तु साध्यसामानाधिकरण्यज्ञानस्याप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणत्वाभिप्रायेण अन्यथा वृत्तिमत्त्वनि
वेशेनापि गगनादिवारणसंभव इति बोध्यं नचेदमिति साध्यवदन्यावृत्तित्वमित्यर्थः नेदमनुमानमिति न
केवलान्वयिसाधकमित्यर्थः व्याप्तिज्ञानाभावान्नादृशानुमितेरसिद्ध्या न तत्करणतया तदनुमानस्वी
कार इति भावः ततोपीति साध्यवदन्यावृत्तित्वविशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्यव्याप्तिस्वरूपत्तोपीति ।
अस्य निरुक्तव्याप्तिस्वरूपस्य लघुत्वात् अभावाद्यप्रवेशेन लघुत्वात् ननु यावत्त्वस्यव्यापकत्वादन्य ।
स्य दुर्वचतया व्यापकत्वस्य चाभावघटितत्वेन गुरुतया कुतोस्य लघुत्वमिति चेन्न अपेक्षाबुद्धिविशेष
विषयत्वरूपस्य यावत्त्वस्य तत्राप्रवेशनीयत्वात् वस्तुतस्तु साध्यवदन्यावृत्तित्वस्य स्वाधिकरणवृ ।
साध्यवदन्योऽभाव कत्वं ॥ = ५ त्तिसाध्याभावकत्वरूपस्यावश्यं विवक्षणीयत्वेनावृत्तित्वस्य च साध्यवत्ताग्रहविरोधितानियामकसंबंधे
नावश्यं वक्तव्यत्वेन विरोधितानियामकत्वस्य च समवायाभावीयविशेषणताऽसाधारणस्याननुगतत्वा
भावाद्गौरवेण निरुक्तव्याप्तिस्वरूपस्यैव लघुत्वात् निरुक्तव्याप्तिस्वरूपे च विशेषणताविशिष्टेनैव सामा
वि नाधिकरण्ये विशेष्ये व्यापकत्वांशे प्रतियोगिवैयधिकरण्याद्यप्रवेशेन लाघवस्यातीव स्फुटत्वात् एवं ।
गुरुधर्मावच्छिन्ने साध्ये साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या व्याप्तिवारणाय साध्यतावच्छे ।

साध्यनाधिकरणावृत्तित्तिधर्मसमा नाधिकरण्याभावप्रतियोगितावे वसाधनाधिकरणवृत्तित्तिधर्मत्वाप कत्वसाध्याधिकरणवृत्तित्तिधर्मत्व त्वावच्छेदकत्वव्याप्यभावप्रति गितावच्छेदकत्वमित्यभावः ३०

व्यापकत्वस्यापेक्षाबुद्धि विशेषविषयत्वरूप व्यापकत्वाभावस कत्वमिति ॥ = ११२

पर्वतः कांचनमयवह्निमान्धूमात् = १

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

58

मूतलं घटवत्संयोगेन घटात् =२

१४ दकावच्छिन्नवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वं व्याप्तिरिति वक्तव्यम् न

पृ. त्रत्वं तादृशप्रतियोगितानवच्छेदके त्वत्र तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदनिवे

शनं न संभवति घटत्वावच्छिन्नवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वापेक्षया कंबुग्रीवादिमत्त्वावच्छि।

न्नवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य गुरुत्वेन तादृशाभावाप्रसिद्धेः किंतु तादृशप्रतियोगिता

वच्छेदकं तत्तद्व्यक्तित्वेनोपादाय तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदकूट एव निवेश्यत इति गौर

वाद्वैयर्थ्याच्च न तादृशव्याप्तिज्ञानस्य हेतुत्वमिति ध्येयम् इदमुपलक्षणं प्रमेयत्वमनुमिनोमीत्यनु

व्यवसायबलादेव तत्स्वीकारस्यावश्यकत्वादिति प्रागेवोक्तमिति सर्वत्र व्यभिचारशंकासंभवेन व्याप्तिग्र।

हानुदयात्कारणाभावेनानुमितेरसिद्ध्या न तत्करणतयाऽनुमानप्रामाण्यमिति चार्वाकमतं दूषयि

तुं तन्मतमुपन्यस्यति अत्र चार्वाकाः इति किंचिदिति धूमसमानाधिकरणत्वसामानाधिकरण्येन वह्नि।

सामानाधिकरण्याभावसंशये धूमसमानाधिकरणत्वावच्छेदेन वह्निसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिग्रहा

नुदयादित्यर्थः ननु तादृशशंकायामपि व्याप्तिग्रहे किं बाधकमत आह नचेति नहीत्यर्थः ईदृशशंका

यां धूमसमानाधिकरणत्वसमानाधिकरण्येन वह्निसामानाधिकरण्याभावशंकायाम् तस्याः तादृशशं

कायाः तत्प्रतिबंधकत्वात् तादृशव्याप्तिग्रहप्रतिबंधकत्वात् ननु भूतलत्वसामानाधिकरण्येन घटाभावव।

(Left margin:)
स्त्वनुमितीति

व्याप्तेःशंकासाध्यस्य
दिव्यारस्वरूपं तदनु
नुदयादित्यर्थः॥

(Right margin, vertical:)
करुचार्वाकेति भवति संशयाधिः नचे
चंद्रमकपरुता किंचित्समसमाना
धिकरणं त्वऽसमानाधिकरणम
ख्यविशंकायाः इत्यर्थःवात ==५

नचेदृशशंकायां व्या
प्तिनिश्चयो भवितु
मर्हतीति तस्याः तत्प्रति
१४ बंधकत्वात्
=३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

का

ज्ञानाज्ञानस्यानिर्णयात्मनो भूतलत्वावच्छेदेन घटवत्ताज्ञाने बाधनिर्णयविधया प्रतिबंधकत्वेपि तादृशाशंकायाः
कथं तत्प्रतिबंधकत्वं ग्राह्यसंशयस्यापि प्रतिबंधकत्वे पर्वतो वह्निमान्न वेति संशये अनुमित्यादेरनुत्पत्त्यापत्तेरिति चे
धेयः सामग्री न्न यद्धीसामग्री प्रतिबंधिका यत्र विशेषादर्शने तद्धीरपि तत्रेति न्यायेन विशिष्य प्रत्यक्षे विशेषदर्शनाभावविशि प्रतिबंधके विशेष:
ष्टतदभावप्रकारकज्ञानत्वेन संशयस्यापि प्रतिबन्धकत्वांगीकारात् अन्यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संश।
योत्तरं विनैव विशेषदर्शनं प्रत्यक्षापत्तेः तत्र बाधनिर्णयस्याभावात् संशयस्य च तव नये अप्रतिबंधकत्वादि
ति यदि च प्रामाण्यज्ञानाभावादिभिर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण विशेषदर्शनस्योत्तेजक
त्वासंभवान्न विशेषदर्शनाभावविशिष्टतदभावप्रकारकज्ञानत्वेन संशयस्य प्रतिबंधकत्वम् विशेषदर्श।
नशून्यकाले संशयोत्तरप्रत्यक्षानुत्पत्तेः संशयोत्तरप्रत्यक्षे विशेषदर्शनस्य हेतुत्वकल्पनेन तदभावादे।
प्रत्यक्षानुत्प नेरिति शेषः वोपपत्तेरिति विभाव्यते तदा तादृशसंशयसामग्रीप्रतिबंधिका बोध्येति निर्गर्वः ननु वह्निधूमयोः सा
मानाधिकरण्यदर्शनमेव तादृशशंकाविरोधीत्याशयेनाह नचेति भूयोदर्शनात् वह्निसाध्यसाधन।
योः सहचारदर्शनात् तन्निवृत्तिः व्यभिचारशंकानिवृत्तिः शतशः इति घटादिरूपा पृथिवी लोहलेख्या।
पार्थिवत्वादित्यादौ घटादिषु पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोः सामानाधिकरण्यग्रहेपि हीरके व्यभिचारग्रहादि
त्यर्थः तथा च व्यभिचारेण भूयोदर्शनस्य न तादृशशंकाप्रतिबंधकत्वमिति भावः ननु धूमवह्न्योः कार्य।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

न्नतर्कस्य तच्छंकानिवर्तकत्वमिति भावः अत्र विपर्यये तत्कोटिमात्रापर्यवसानमिष्टापत्तिर्मूलशैथिल्यं च

59
२५ कारणाभावाद्धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात्तर्हि वह्निजन्यो न स्यादिति तर्क एव धूमो वह्निव्यभिचारी न वेति
प्र० शंकानिवर्त्तकः पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोस्तु कार्यकारणभावाभावात् यदिस्लोहलेख्यं न स्यात्तर्हि पार्थिवं
न स्यादिति तर्कासंभवान्न तत्र व्यभिचारशंकाविरह इत्याशंकते न च तर्कादिति धूमो यदि वह्निव्यभिचारी
स्यात्तर्हि वह्निजन्यो न स्यादिति तर्कादित्यर्थः तन्निवृत्तिः व्यभिचारशंकानिवृत्तिः व्याप्तिग्रहमूलकत्वेन आपा
द्यापादकयोर्व्याप्तिग्रहमूलकत्वेन अनवस्थानात् तर्कमूलभूतव्याप्तावपि व्यभिचारशंकानिरासार्थं त
र्कान्तरापेक्षायामनवस्थेत्यर्थः तथा च मूलशैथिल्यं चेति तर्के त्रयो दोषाः विपर्यये तत्कोटिमात्रपर्य
वसायिन एव तर्कस्य तदभावशंकानिवर्तकत्वात् तदितरपर्यवसाने च तदसंभवात् विपर्यये तत्को
टिमात्रापर्यवसानस्य दूषकत्वं बोध्यम् इष्टापत्तेश्च तर्ककारिणीभूतापाद्यव्यतिरेकनिर्णयविघट
कत्वेन मूलशैथिल्यस्य च तत्कारणीभूतापाद्यापादकव्याप्तिग्रहप्रतिबंधकत्वेन यथायथं दूषकताबो।
ध्या उपसंहरति इत्थं चेति व्यभिचारशंकाप्रतिबंधकस्याभावेन जागरूके व्यभिचारसंशये इत्यर्थः ग्रा।
हकाभावात् व्यभिचारज्ञानाभावरूपग्राहकाभावात् कुत इति कुतो हेतोरनुमानं प्रमाणं स्यादित्यर्थः अ
नुमितिकरणतयैवानुमानस्य प्रामाण्यव्या निश्चये चानुमितेरभावात्तत्करणत्व यानुमानप्रामाण्यं दू
रापास्तमिति भाव व्यभिचारज्ञानविरहादिकमिति तद्ज्ञानाज्ञानप्रति तदभाववज्ज्ञानाज्ञानाभावस्य हेतुतया २५

इष्टं च व्याप्तिग्राहकाभावाद्वा कैरगदे
कृतोऽनुपलब्धिसत्त्व तत्त व्यभिचारस्मात
विरहादिकमित्येव व्याप्तिग्राहकम् ॥
मा॰

प्र

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

व्यभिचाररूपव्याप्तिग्रहे साध्याभाववद्वृत्तित्वादिरूपव्यभिचारज्ञानाभावो हेतुरित्यर्थः आदिना सह
चारज्ञानपरिग्रहः न च साध्याभाववद्वृत्तित्वांशे संशयसत्त्वे व्याप्तिग्रहात्संशयनिश्चयसाधारणव्य
भिचारज्ञानाभाव एव हेतुर्वाच्यः तथा च पक्षीयसाध्यसंदेहात्मकव्यभिचारसंशयस्यापि प्रतिबं
धकत्वप्रसक्तावनुमानमात्रोच्छेदप्रसंग इति वाच्यम् साध्याभाववत्त्वांशे निश्चयात्मकवृत्तित्वां
शे संशयनिश्चयसाधारणव्यभिचारज्ञानाभावस्यैव हेतुत्वात् ननु ज्ञानादीनामव्याप्यवृत्तित
या व्यभिचारज्ञानसत्त्वेपि घटाद्यवच्छेदेनात्मनि [illegible] समवायेन तदभावसत्वात् व्याप्तिग्रहाप
त्तिरिति चेन्न समवायसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्यभिचारज्ञानविशिष्टाभावस्य स्वसमा
नाधिकरणैकत्वसंबन्धेन व्यभिचारज्ञानाभावस्य वा हेतुत्वात्तस्य चाव्याप्यवृत्तित्वात् अथ तथापि
धूमवह्न्योः सहचारज्ञानस्य व्याप्तिग्रहहेतुत्वे मानाभावः न च विरहे सहचारधर्माद्व्याप्तिधर्मदर्शना
दन्वयव्यतिरेकाभ्यां तस्य कारणत्वमिति वाच्यम् ग्राहकसामग्रीक्रमयौगपद्याभ्यामेव सहचार
ग्रहव्याप्तिग्रहक्रमयौगपद्ययोरुपपत्तेः तयोः परस्परहेतुत्वे मानाभावादिति चेन्नैवम् यत्समाना
धिकरणा यावंतो धर्मास्तत्र धर्मे हेतुसामानाधिकरण्यरूपसहचारज्ञानस्य विशेषणज्ञान
त्वेन हेतुतया तस्यैवादिपदेन संग्रहीतत्वात् ननु साध्यसाधनसहचारज्ञानस्यापि एवं प्रतिबंध

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

60 १४

चनच तत्संशयकाविरहेऽदुःशंकया ॥ क्वचित्त… ॥ क्वचित् … आदौ कोटिस्मरणाद्यभावादपि तन्निवृत्तिः ॥ … चारशंकाकोटिस्मृतिर्वास्ति ॥ अनुभूयते वेति

धूमो वह्निव्यभिचारी … नेवेति शंकायाः = ६

कांभावांतरस्याप्याप्तादिपदेन संग्रहात्तत्त्वादितिदिक् ननु व्यभिचारज्ञानविरहः संशयनिश्चयसा
धारणज्ञानाभावः सर्वत्र तत्संशयसत्त्वे कथं संघटते इत्याशंकां निराचष्टे नचेति तर्कात्तद्धूमो
यदि वह्निव्यभिचारी स्यान्नहि वह्निजन्यो न स्यादिति तर्कात् अनवस्था निरस्यति क्वचित्तन्मू
लभूतेनेति तर्कमूलभूतेत्यर्थः निवृत्तिः व्यभिचारशंकानिवृत्तिः ननु सर्वत्र व्यभिचारशंका
कोटिस्मरणं वास्त्येवेत्यत आह अनुभूयते वेति तथा च प्रमाणाभावेन संशयसामग्र्येव नक
स्यात इति भावः ननु तर्कस्य व्यभिचारशंकानिवर्तकत्वे मानाभावः अनाहार्यशंकायास्तु
र्कारणीभूतज्ञानेनैव निरस्तत्वात् तथाहि आपत्तिप्रतिपत्त्याधर्मेणाशंकाहार्यरूपमापाद्या
पापादकवज्ज्ञानमापाद्यव्यतिरेकनिश्चये हेतुः व्याप्तिश्चान्वयतो व्यतिरेकतश्च तथा च धू
मो यदि वह्निव्यभिचारी स्यान्नहि वह्निजन्यो न स्यादित्यत्र वह्निव्यभिचारित्वं वह्निजन्यत्वाभावव्या
प्यमित्यन्वयव्याप्तिज्ञानेनैव वह्निजन्यत्वाभावे वह्निव्यभिचारित्व [illegible] व्यापकत्वग्र
हो वह्निव्यभिचारित्वव्यापको वह्निजन्यत्वाभाव इति ज्ञानं संपत्स्यते आपाद्यव्यतिरेकनिर्णयविध
तदभावज्ञानस्य च सत्त्वात् [illegible] तथा च वह्निव्यभिचारित्वव्यापकाभाववज्ज्ञानसंभ
वान्नाहार्यव्यभिचारित्वशंकासंभवः एवं वह्निजन्यत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगिवह्निव्यभि

व्याप्तिज्ञानेन = १

तर्ककारणीभूतव्याप्तिज्ञानेनैव निरस्तत्वात् = १

वह्निजन्यत्वाभावे वह्निव्यभिचारित्वव्यापकत्वग्रहस्य … व्यापादकज्ञानस्य … कत्वादिति = ३

धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यान्नहि वह्निजन्यो न स्यादिति तर्के आपाद्यमिति = १

वह्निव्यभिचारित्वव्यापको वह्निजन्यत्वाभाव इत्यन्वयव्याप्तिज्ञानेनैव वह्निव्यभिचारित्व … वह्निजन्यत्वाभाववत्त्व … पादक … ज्ञानस्य … इति = ३

वह्निव्यभिचारित्वव्यापकाभाव … वह्निजन्यत्वाभावाभाववत्ता …

वह्निव्यभिचारित्ववह्निजन्यत्वं तत्रैव तर्के २ वह्निजन्यत्वाभावाभावः १ … १

तर्कमूलव्याप्तिशंकेऽपि … १

व्यतिरेकव्याप्ति …

… व्यभिचारित्वादितिरिति = १

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri - Vaidika Bharata Initiative

चारित्वमिति व्यतिरेकव्याप्तिग्रहेऽपि वह्निव्यभिचारित्वाभावे वह्निजन्यत्वव्यापकत्वग्रहे तुल्यवित्तिवेद्य
तया वह्निजन्यत्वेऽपि वह्निव्यभिचारित्वाभावव्याप्यत्वग्रहे वह्निव्यभिचारित्वाभावव्याप्यं वह्निजन्यत्वमिति
ज्ञानसंभवेन तद्ग्राह्यज्ञानस्य चापाद्यव्यतिरेकनिर्णयविघटकत्वेन तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य च।
त्वान्न तादृशशंकोदयः नचान्वयिन्यापादकव्यापकमापाद्यं तदभाववांश्चायमिति ज्ञानेऽपि तद्व्याप
काभाववत्ताज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिन एव तद्ग्राह्यज्ञानप्रतिबंधकतया कथं नस्य [illegible] वि
रोधित्वं एवं व्यतिरेकिण्यापादकाभावव्याप्य आपाद्याभाववत्त्वांश्चायमिति ज्ञानसंभवेऽपि
तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्यापि विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिन एव तत्र प्रतिबंधकत्वात्तदसंभव एव
वेति वाच्यम् धूमव्यापको वह्निः वह्न्यभाववांश्चायमिति ज्ञानद्वयसाधारण्याय तद्धर्मावच्छिन्न
विशेष्यकव्यापकत्वग्रहकालीनतद्धर्मावच्छिन्नाभाववत्ताज्ञाननिष्ठ्यत्वेनैव व्यापकाभाववत्ताज्ञानस्य
प्रतिबंधकत्वात् एवं पुरुषत्वव्याप्यं करादिः करादिमांश्चायमिति ज्ञानद्वयसाधारण्याय तद्धर्मा
वच्छिन्नविशेष्यकव्याप्यत्वग्रहकालीनतद्धर्मावच्छिन्नवत्ताज्ञाननिष्ठ्यत्वेनैव तदभावव्याप्यवत्ताज्ञा
नस्य प्रतिबंधकत्वादुक्तज्ञानद्वयसत्त्वेन संशयाभावात् यदि च व्यतिरेके आपादकाभावे आपाद्या।
भावव्यापकत्वग्रहे व्यापाद्याभावे आपादकाभावव्याप्यत्वमात्रस्यानेनैव तत्र तुल्यवित्तिवेद्यत्वे मा।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वह्निव्यभिचारित्वाभावव्याप्यो वह्निजन्यत्वाभावाभाववत्ताज्ञानस्य १

त॰ प्र॰ ६१
८

नाभावात् एवं व्यापकाभावज्ञानस्य तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य च विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिन एव ।
लाघवात्प्रतिबंधकत्वमुक्तज्ञानद्वयस्याप्रतिबंधकत्वेपि तदुत्तरोत्पन्नविशिष्टज्ञानादेव प्रतिबंध इति प्रकृते
आपादकसंशयोपनीतो बाधकाभाव इति विभाव्यते तथाप्यापाद्याभाववत्तानिश्चयस्यापादकज्ञाने व्या
वर्तकधर्मद्वयदर्शनविधया प्रतिबंधकत्वमव्याहतमिति अनाहार्यव्यभिचारित्वसंशयाभावात् आ
हार्यशंकायास्तु विरोधित्वात्तर्कस्यैव पर्याप्तमिति चेत् अत्रोच्यते अनाहार्यशंकानिवृत्तिसंभवेप्या
हार्यशंकानिवर्तकत्वेन तर्कस्योपयोगः तस्याः प्रतिबंधकत्वे तु तत्सामग्रीप्रतिबंधकत्वमेव न च ।
तथापि तर्कस्याहार्यज्ञानरूपस्य कथमाहार्यशंकाप्रतिबंधकत्वमाहार्यज्ञानस्याप्रतिबंधकत्वा
त् अप्रतिबध्यत्वाच्चेति वाच्यम् अनिष्टप्रसञ्जनात्मकतर्केणापादकज्ञाने आपाद्यज्ञानरूपानिष्ट ॥
साधनत्वज्ञानजननेनोपादकज्ञाने द्वेषोत्पत्त्या तत्रेच्छानुत्पत्त्या विच्छारूपकारणाभावेनाहार्यशंका
नुदयात्तर्के तन्निवर्तकत्वस्यार्थवशासंपन्नत्वात् अत एवापादकांशे संशयात्मकमपि ज्ञानं तर्के हे ।
तुः अन्यथा तन्निर्णयस्यैव हेतुत्वे कारणीभूते आपादकनिर्णय एव तर्कोद्दिष्टसाधनताज्ञानसंभवे
पि संशये द्विष्टसाधनताज्ञानाभावेन तत्रेच्छोत्पन्नो बाधकाभावेनाहार्यशंकानिवर्तकत्वासंभवात् केचित्तु ।
तदापादककापत्तित्वेनाहार्यानाहार्यसाधारणतद्विशिष्टबुद्धित्वेन प्रतिबंध्यप्रतिबंधकभावः समान ।

धर्मो वह्निव्यभिचारीति ज्ञाने २
वह्निजन्यत्वं ८
तस्या आहार्यशंकायाः
आहार्यशंकाकारणीभूततत्सामग्रीरूपा याः
इच्छायाः अनुत्पत्तौ = ५
धर्मो वह्निव्यभिचारी त्वे तिज्ञाने तर्के हेतु = ४
तर्कस्येति शेषः = २
समानविषययोर्वज्ञानयोः प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावः कल्प्यते न तु तत्तथा ९०

वह्निव्यभिचारी १
वह्निव्यभिचारी न वेति संशये = २
तर्के हेतुत्वे = ३
तर्ककारणीभूते = ३
वह्निव्यभिचारी नितिणये = ३
वह्निव्यभिचार्यपि स्यादिति

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वह्निव्याप्यधूमवानयं पर्वत इति परामर्शेऽपि साध्यसंशयो नावतरति ॥ = = ५

तर्केणापादितकता प्रतिबंधकता दर्शिता

विषयत्वाभावेपि फलत्वकल्पनीय इति तर्कोपयोगित्वमित्याहुः अन्ये तु व्यभिचारशंकाया मुद्रेजकतया
तर्कोपयोग इत्याहुः यद्यपि बाधकालीनमिच्छाजन्यज्ञानमाहार्यं तथापि प्रकृते इच्छाजन्यत्वमात्र
मापादकांशे हार्यत्वं बोध्यम् तर्कश्च द्विविधः व्याप्तिग्राहको विषयपरिशोधकश्च आद्यश्चोक्त एव द्वि
तीयस्तु पर्वतो यदि निर्वह्निः स्यात्तदा निर्धूमः स्यादित्याकारकः विषयस्य अनुमितिविषयस्य साध्य।
स्य परिशुद्धिर्विरोधशंकापरिधूननं ननु साध्यव्याप्यवत्तापरामर्शे साध्यसंशयस्यानवकाशात्कुत।
स्तस्य विरोधित्वं ग्राह्यसंशयस्याप्रतिबन्धकत्वाच्च तर्केणापि वाक्यतन्निरास इति चेन्मैवं स्वर
सवाहिनः संशयस्य विशेषदर्शनप्रतिबध्यत्वेप्यप्रतिबन्धकत्वेपि चोक्ता हि तस्य तत्स्याप्रतिबध्यत्वा
त्प्रतिबन्धकत्वाच्च तथा च यथा धूमाद्वह्निमत्तानेन भवितव्यम् तथा कुतश्चिद्धूमाभावसाधकाद्
धूमाभाववत्तापि भवितव्यमिति शंकात्तत्र किं वह्निविरहसाधकमिति जिज्ञासा जायते विरोधिप्रमाण।
जिज्ञासया च बाधकप्रमाणशंका तया च साध्याभावशंका जायते सा च सत्यपि परामर्शे अन्याहित
त्वादुत्पद्यते अप्रामाण्यशंका हि तैर्बाधशंका सत्यपि धूमे न च अयं निर्वह्निः स्यादिति तर्केण चानिष्ट
प्रसंजनात्मना विरोधिप्रमाणजिज्ञासानुत्पन्नो बाधकप्रमाणशंकानिवृत्तौ तदाहितसाध्यशं।
कायाश्च पि निवृत्तिः अन्यविधायास्तु साध्यशंकायाः सति परामर्शे असंभवात् अप्रतिबंधकत्वा

बाधकप्रमाणशंकितशंकायास्तु = १

सत्यपि ... प्रतिबंधकत्वाच्चेति = = १

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

62

श्चेति सर्वमवदातम् दृष्टांतेति महानसीयधूमवह्न्योः सन्निकर्षेण तत्रैव व्याप्तिग्रहो ननु पर्वतीयधूमे विप
र्वतीयवह्न्योरसन्निकर्षेण तन्निरूपितव्याप्तिग्रहासंभवादितिभावः स्मर्यत इति महानसीयधूमे धूम
त्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्य व्याप्त्यनुभवः ततः पर्वतीयधूमे धूमत्वज्ञानादेकसंबंधिज्ञानमपरसंबं
धिस्मारकमिति न्यायेन तादृशव्याप्तिस्मरणं जायते व्याप्तिस्मरणे विशेषणज्ञानाद्वह्निव्याप्योयं
धूमः पर्वतवृत्तिरिति व्याप्यांशे उपनीतभानात्मकं प्रत्यक्षं ततः अनुमितिरित्याखंडलार्थः नच
महानसीयधूमवृत्तिव्याप्तेः पर्वतीयधूमेऽसत्त्वात्कथं तत्र प्रत्यक्षमिति वाच्यम् यद्विशिष्टसमा
नाधिकरणेः सर्वैः साध्यसमानाधिकरणं तद्धर्मवत्त्वमित्यत्र तद्धर्मवत्त्वं तद्धर्मेणैवेत्यर्थः पर्या
लोचनया धूमत्वस्यैव व्याप्तित्वलाभात् तस्य च पर्वतीयधूमेपि सत्त्वात् नचैवमपि धूमत्वस्यैव।
व्याप्तित्वे तस्य व्याप्यतावच्छेदकत्वानुपपत्तिः अभेदे अवच्छेद्यावच्छेदकभावानभ्युपगमादिति वा
च्यम् घटकारणत्वघटकारणतावच्छेदकत्वयोर्दंडत्वे दृष्ट्वोपहितानुपहितभेदादेव तस्यास
मर्थनीयत्वात् अत एव परामर्शमणिग्रंथे स्वरूपव्याप्तेः पक्षवृत्तिः धूमे सत्त्वमेकैव हि सा व्याप्तिरित्यनेन
चिंतामणिकृतापि तथाभिहितं नच यो यत्र पूर्वमवगतः स एव तत्र संस्कारवशाद्यथार्थप्रत्यक्षे भा
सत इति नियमात्पर्वतीयधूमे पूर्वं व्याप्तेरनवगमात्कथं तव्याप्तेरुपनीतभानम् यत्र चंदने सौरभं।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

घ्राणेनोपलब्धं तत्रैव चक्षुषा सुरभिचंदनमित्युपनीतभानमन्यत्र त्वनुमानादितिवाच्यम् यद्धर्मी।
वच्छेदेन यद्वत्वं गृहीतं तद्धर्मावच्छेदेन तदुपनीतभानमित्येव नियमात् अस्ति चात्र धूमत्वेनैव व्याप्तेर्गृ
हीतत्वाद्धूमत्वेनैव व्याप्त्युपनीतभानमिति, इदं तु सामान्यलक्षणानंगीकारेणोक्तम् वस्तुतस्तु सा
मान्यलक्षणां[illegible]गीकारेण व्याप्तेर्नाना[illegible]नात्वेपि तादृशनियमानभ्युपगमेपि च न क्षतिः महानसी
यधूमे धूमत्वेन वह्निव्याप्तिज्ञानं जाय[illegible]मानं धूमत्ववह्नित्वसामान्यलक्षणया यावद्धूमवह्निभाने या
वद्वह्निनिरूपितयावद्धूमनिष्ठव्याप्तिज्ञा[illegible]नमेव जायत इति पर्वतीयधूमेपि व्याप्तेः ग्रहीतत्वेन तदुप
नीतभानेबाधकाभावादनुमितिः सूपपन्नैवेत्याशयेनाह यद्वेति कश्चित्तु उक्तेत्यादि महानसीयधू
मनिष्ठव्याप्तिस्तत्रैव गृहीता ततः पर्वतीयधूमे धूमत्वदर्शनान्महानसीयधूमनिष्ठव्याप्तेरेव स्मरणं ततः
पक्षवृत्तिधूमे महानसीयधूमनिष्ठव्याप्त्युपनीतभानं ततोनुमितिरित्यर्थः तथा च धूमात्मकपरामर्शा
देवानुमितिरितिभावः ननु सल्लिंगपरामर्शस्यैव प्रमानुमितिहेतुतया यथार्थपरामर्शाभावे कथं प्रमा।
त्मिकानुमितिरतआह यद्वेतीत्याहुः तदसत् धूमत्वस्यैव व्याप्तित्वेन सल्लिंगपरामर्शस्यैव एवं कल्पेपि सं
भवात् यद्यपि यत्समानाधिकरणे इत्यत्र तत्त्वं व्याप्तिरित्युक्ते व्याप्तेर्नानात्वमपि ग्रंथकृताभिहितम् त
थापि यद्विशिष्टेति द्वितीयलक्षणस्यैव निर्दुष्टत्वेन तदभिप्रायेण सल्लिंगपरामर्शमादायैव योजनीयं।

व

महानसीयधूमेव
ह्निव्याप्तिर्गृहीता त
त्पर्वतीयधूमेऽतत्स्व
रूपर्वतेवह्निव्याप्यधू
मवानयं पर्वत इति
परामर्शो भ्रमात्मक
एवतस्मादेवानुमि
तिरित्यर्थः — ५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२९ 63
पु

तेषामन्ते ॥ भ्रमात्मकपरामर्शमादायोक्तकुसृष्टेरनादरणीयत्वादिति न किंचिदेतत् धूमत्वसामान्यलक्ष
णप्रत्यासत्त्येति अत्र च ज्ञायमानं सामान्यं प्रत्यासत्तिर्बोध्या तच्चेंद्रियसंबद्धं तेन निमिलितनयनस्य न।
सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिजन्यज्ञानापत्तिः तथा चेंद्रियसंयुक्ते धूमे धूम इति ज्ञानानंतरं धूमसामान्यल
क्षणप्रत्यासत्त्या यावद्धूमविषयकं धूमाद्यात्मकं ज्ञानं जायते इंद्रियसंबन्धश्च न संयुक्तसमवायः धू
लीपटले धूमभ्रमानंतरं धूमाद्युतिज्ञानानुदयापत्तेः तथा च तदुत्तरं धूलीपटले धूमत्वेन व्याप्तिग्रहो ज्ञाय
प्रमीमते मानतया वह्न्यनुमितेरुच्छेदप्रसंगात् पर्वतीयधूमे व्याप्त्यग्रहात् किंतु इंद्रियसंबद्धविशेष्यकज्ञानप्रकारत्वरूपो
वैज्ञानिकः सम्बन्धः इन्द्रियसंबन्धश्चात्र लौकिकः तेन निमिलितनयनस्य न तदापत्तिः ज्ञानं च तदिंद्रिय। धटत्वसामान्यलक्षणया
जन्यं ग्राह्यम् तेन पुरोवर्त्तिनि दोषवशात् दृश्यमानेन स्मर्यमाणघटत्वेन यावद्घटचाक्षुषापत्तिः इदं स्यनेनपदस्य न रूप
च वह्निरिंद्रियस्थले बोध्यम् तेन तथापि वह्निः धूमानसोद्येपि न क्षतिः अत्र च ज्ञायमानसामान्यं प्रत्यासत्ति स्प
त्वे यत्र नानाकपालेष्वेक एव घटप्रत्यक्षः स्मृतस्तत्र न घटनाशात्प्रागेवान्तर्घटत्वसामान्यलक्षणया कपालौ घटवंतावितिज्ञ
यावद्घटवृत्तौ स्मरणेन स्यात् न च तत्र घटत्वमेव तद्व्यक्तिसम्बन्धेन परंपरया प्रत्यासत्तिरिति वाच्यम् त्वज्ञानानंतरं सामान्यलक्षण
यत्र तद्व्यक्तिसंबंधेन परंपरया घटत्वादिनभाने किंतु तद्व्यक्तित्वेन तद्व्यक्तिप्रकारेण तद्व्यक्तिमत्तां हीनं। या घटवंतौ कपालाविति
स्वाश्रयसमवायरूपां परया१ तत्र गत्यभावात् न च तत्र परंपरया तद्व्यक्तित्वमेव प्रत्यासत्तिरिति वाच्यम् तद्व्यक्तित्वस्य तद्व्यक्तिरूपात्म स्व[illegible]जंर

सौ २९ कथयतीज्ञायते

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कुत्रचिज्ज्ञानस्यापि न दुष्टत्वादिति तथाविधसामान्यज्ञानं प्रत्यासत्तिर्बोध्या तत्र च नर्तं च घटत्वाश्रय यावद्व्यक्ति
प्रत्यक्षे इन्द्रियसंबद्धविशेष्यकज्ञानप्रकारीभूततद्घटत्वत्वेन तथाविधघटत्वज्ञानत्वेन वा हेतुता यावद्वि
षयकत्वस्य पर्यवसानं संपन्नत्वेन तन्निवेशप्रयोजनाभावात् स्वपसंयोगाजन्यस्वविषयकज्ञानाजन्यघ
टत्वातिरिक्तघटवृत्तिधर्माप्रकारकघटप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति तथाविधघटत्वत्वेन तथाविधघटत्वज्ञानत्वेन
वा हेतुता निर्विकल्पकोत्तरोत्पन्नघटप्रत्यक्षे व्यभिचारवारणाय संयोगाजन्यत्वनिवेशः पटत्वेन घटभ्र।
माने तन्न यत्र पटवृत्तित्वुपनीतभानं तत्र पटत्वेन घटप्रत्यक्षोदयात्तत्र घटत्वज्ञानाभावाद्व्यभिचारवारणा
य स्वविषयकज्ञानाजन्यत्वनिवेशः द्रव्यत्वसामान्यलक्षणाजन्यप्रत्यक्षवारणाय घटत्वातिरिक्तेत्या।
दीति चेन्न तथासति घटत्वद्रव्यत्वोभयसंमुग्धालंबनस्थले परापरकार्यकारणभावापत्तेः किंतु घटत्वा।
दिप्रकारतानिरूपितलौकिकान्यघटादिमुख्यविशेष्यताशालि चाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति चाक्षुषप्रकारी
भूतघटत्वत्वादिना घटत्वादिप्रकारताशालि चाक्षुषत्वादिना वा हेतुत्वं बोध्यम् प्रथमे विषयत्वसमवा
यघटितसामानाधिकरण्यं द्वितीये च समवायघटितसामानाधिकरण्यं प्रत्यासत्तिः विशेष्यतायां घटत्वप्र
कारतानिरूपितत्वनिवेशाद्द्रव्यत्वादिसामान्यलक्षणाजन्यज्ञानेन व्यभिचारः निर्विकल्पकानन्तरोत्पन्नघ
टमुख्यविशेष्यकलौकिकचाक्षुषे व्यभिचारवारणाय लौकिकान्यत्वनिवेशः घटत्वप्रकारकतद्घटस्मरण

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

64

२॰ प्र

जन्यघटाद्युपनीतभाने घटत्वप्रकारकत्वादृषरूपकारणविरहाद्व्यभिचारवारणाय विशेष्यतायां मु
ख्यात्वनिवेशः मुख्यविशेष्यत्वं च प्रकारतान्यविशेष्यत्वाभावम् बहिरिन्द्रियजन्यज्ञाने उपनीतं विशेष
णतयैव भासते मानसे त्वनियम इति नियमाद्विशेषणत्वेनैव घटादेर्भानान्न मुख्यविशेष्यत्वा
मिति कारणतावच्छेदककोटौ घटत्वादिप्रकारताकत्वनिवेशान्न निर्विकल्पकोत्तरं सामान्यल
क्षणाजन्ययावद्घटप्रत्यक्षापत्तिः पुरोवर्त्तिनि दोषवशान्नयनेनागृह्यमाणे न स्मरणप्रकारीभूतघ
टत्वेन यावद्घटचाक्षुषवारणाय चाक्षुषत्वनिवेशः समवायेन घटत्वप्रकारकज्ञानवत्कालिकसंबं
धेन घटत्वाश्रययावत्प्रत्यक्षापत्तिःवारणाय संबंधविशेषोपि निवेशनीय इति प्राचीनमतनिष्कर्षः
नवीनमतं दर्शयितुमाह तेनन्विति तदाश्रयेति सामान्याश्रये इत्यर्थः साक्षात्कारः स्यादिति चा
क्षुषसाक्षात्कारः स्यादित्यर्थः तेन मानससाक्षात्कारोदयेपि न क्षतिः नवीनमतमभिप्रेत्य सिद्धांतयति।
यत्सामान्यमिति यद्रूपस्य सामान्येनाभेदान्वयः तत्प्रकारक तदाश्रयेति मानससाक्षात्कार
सामग्रीसत्त्वाल्लौकिकेति सामग्री च न तत्सन्निकर्षालोकसंयोगादिरूपा सहकारित्वादिति बहि।
रिन्द्रियजन्यज्ञाने सहकारित्वादित्यर्थः विमुद्रितनयनस्य चक्षुःसंयोगादिरूपसामग्र्यसत्त्वान्न।
प्रत्यक्षमिति भावः न च धूलीपटले धूममभ्रमानंतरं धूमादिति ज्ञानेन स्यात् धूमत्वाश्रयलौकिकप्र। २॰

घट्ज्ञानत्वान
ंतु घटत्वेऽन्तेऽति
लमित्यादोच
त्यर्थं विशेष
णतयैव भास
ते = २

तदाश्रयसाक्षात्कारजननी तदा विमुद्रितनयनस्यापि धूम
इति चेन्न यत्सामान्यं प्रत्यासत्तितत्प्रकारकतदाश्रयलौ
विसामान्यलक्षणप्रत्यासत्तौ सहकारित्वात

त्यक्षसामग्र्याः सत्त्वादिति वाच्यम् तदाश्रयेत्यस्य तद्धर्मप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानाश्रयेत्यर्थात् धूमत्वप्रका-
रतानिरूपितविशेष्यतानाश्रये धूलीपटले लौकिकप्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वेनादोषात् ननु प्राचीनमते तत्पुरु- हेतत्वीनप्रतिमते इत्यन्ते ध्येयम्२
षीयधूमत्वाश्रयविषयकालौकिकचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति तत्पुरुषीयचक्षुःसन्निकृष्टविशेष्यकत-
त्पुरुषीयचाक्षुषप्रकारीभूतधूमत्वत्वेन हेतुतया तेनैव विमुद्रितेन यन्नस्यापि प्रत्यक्षतापत्तिवारणे गुरुतत्-
त्सामग्र्याः सहकारित्वकल्पनेन नव्यमते गौरवमिति चेन्नैवम् अन्धतमसे सौदामिनीसंपातजातद्र-
व्यविषयकचाक्षुषोत्तरमालोकसंयोगविगमेऽपि तादृशाकारणसत्त्वात् सकलद्रव्यसाक्षात्कारधारापा-
घटत्वाग्रहप्रत्यक्षतिः तत्प्रकारकेतद् न्यवलौकिकता साक्षात्कारजनक तामग्र्याः १
पत्तेः तादृशसामग्र्याः सहकारित्वकल्पनस्यावश्यकत्वात् एवं च धूमत्वाश्रयप्रत्यक्षे ज्ञानप्रकारी- तत्पुरुषीयेत्यादि
भवद्धूमत्वत्वेनैव हेतुत्वं न त्विन्द्रियभेदेन पुरुषभेदेन वा कार्यकारणभावद्वयमिति लाघवम् अथैवं चक्षु-
ःसन्निकृष्टपुरोवर्तिनि घटत्वग्रहप्रतिबन्धकदोषसत्त्वे घटत्वस्मरणे वालाद्यावद्घटचाक्षुषापत्तिः न
च तदाश्रयेत्यस्य तद्धर्मविशिष्टेत्यर्थः तथा च तद्धर्मविशिष्टलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः सहकारित्वा।
तद्धर्मांशे लौकिकप्रत्यक्षसामग्रीसहकारित्वलब्धा प्रकृते घटत्वांशे दोषाभावघटितसामग्र्यसत्त्वान्न।
घटत्वाश्रययावद्घटप्रत्यक्षतापत्तिरिति वाच्यम् तथा सति धूलीपटले धूमभ्रमाद्धूमा इति ज्ञानानुदयापत्तेः
धूमत्वांशे लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्यसत्त्वादिति चेन्न तत्र यावद्घटचाक्षुषस्वीकारेऽप्यापत्तेरिति न व्याप्यमत्र ।

पुरोवर्तिनीति शर्वत्र १

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तत्र सौरभत्वेन रह
तत्रिकर्षाभाकान्तः

65

२१ प्र निर्वाहः अत्र केचित् ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्त्यस्वीकारे सुरभिचंदनमित्यादौ सौरभत्वभानानिर्वाहात् तत्स्वीका
रः सौरभत्वसामान्यलक्षणया सौरभभाननिर्वाहेपि सौरभत्ववृत्तिधर्मज्ञानाभावेन सौरभत्वभानस्य।
सामान्यलक्षणया निर्वाहासंभवात् अत एव दीधितिकारः अत एव सुरभिचंदनमित्यादौ सौरभत्वादेरपि ज्ञानलक्षणाघ्वीकारादेव
भानमित्याह इदं तु न संछते सौरभत्वप्रकारकसौरभविशेष्यकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति सौरभत्वप्रका
क रज्ञानत्वेन सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तेर्हेतुत्वोपगमेन सौरभत्ववृत्तिधर्मज्ञानाभावेपि सौरभत्वज्ञानव
त्त्वादेव सौरभत्वभानोपपत्तिरिति ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्तिस्वीकारो निरर्थकः अथ सामान्यलक्षण।
याप्रत्यक्षे जननीये तद्धर्मप्रकारतानिरूपितविशेष्यतया लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः सहकारित्वात् ज्ञा। घ्राणसंयुक्तसमवायरूपायाः
विनाकथं सामान्यलक्षणया सुरभिचंदनमित्यादौ सौरभत्वस्य सौरभस्य वा भानमिति ज्ञानलक्षणास्वी
कारआवश्यक इति चेन्न सामान्यलक्षणया तद्धर्माश्रयमुख्यविशेष्यताशालिलौकिकप्रत्यक्षे जन
नीये एव तदाश्रयलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः सहकारित्वात् प्रकृते तदभावेपि सौरभविशेषणकालौ
किकप्रत्यक्षे जनने बाधकाभावादित्याहुः ज्ञानं यत्र सौरभं विशेष्यं उपनीतभानात्मके सौरभत्वप्रकार। त्वं
कचंदनविशेष्यके सौरभं चंदनमिति भ्रमात्मके ज्ञाने तत्र सौरभत्वज्ञाने सौरभत्वज्ञानरूपसामान्यल न
क्षणया निर्वहति सौरभत्वप्रकारतानिरूपितसौरभनिष्ठविशेष्यताशालिज्ञानत्वस्यैव सौरभत्वज्ञानरू २१

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ज्ञानलक्षणातु

पक्ष

पसामान्यलक्षणप्रत्यासत्तेः कार्यतावच्छेदकत्वात् तदुक्तं दीधितिकृता: इदं च धर्मविषयकं ज्ञानं धर्मिणां प्र
त्यासत्तिरिति ज्ञानं यद्विषयकं ज्ञानं तस्येति तथाच चंदनस्य सौरभत्वानाश्रयत्वेन तत्र सौरभत्वभानार्थं ज्ञानल
क्षणस्वीकारस्यावश्यकः नच तत्र दोषवशादेव सौरभत्वभानमिति वाच्यम् प्रत्यक्षस्येंद्रियसन्निकर्षजन्यत्व
नियमेन सौरभत्वांशे इन्द्रियसन्निकर्षस्यावश्यकत्वात् अतएव रजतत्वांशे लौकिकसन्निकर्षाभावा
दलौकिकसन्निकर्षस्य चाक्षुषत्वान्न्यथाख्यातिरिति प्राभाकरः तथाच तादृशनियमस्य सर्वज्ञसि
द्धत्वात् सौरभत्वभानार्थं ज्ञानलक्षणस्वीकार इति ननु व्याप्तिज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वसंभवेपि केवलव्या
प्तिज्ञानकालेप्यनुमित्यापत्तिरित्याशंक्य ते नन्विति ननु पक्षवृत्तिधूमविशेष्यकं व्याप्तिज्ञानं कारणं नच
पक्षवृत्तिधूमो वह्निव्याप्य इत्याकारकं तन्मते त्वेनानुमित्युत्पत्तेः कस्यापि न विवाद इत्याशयेनाशंक्य ते न
चैवेति सर्वत्रैवेति सर्वत्र धूमे पक्षवृत्तित्वावगाहि ज्ञानं कारणमिति तावद्दुर्वचं वह्निव्याप्यधूमवान्प
र्वत इति ज्ञानादनुमित्यनापत्तेः तत्राधेयताभाने मानाभावात् किन्तु वस्तुगत्या पक्षवृत्तिविषयकं ज्ञा
नं च धूमो वह्निव्याप्य इत्यत्रापि धूमत्वेन पर्वतीयधूमविषयकत्वादुक्तमिति ततोऽनुमित्यापत्तिरिति
भावः यत्तु दृष्टान्ते धूमो वह्निव्याप्य इति ज्ञानाद् दृष्टान्तेनुमित्यापत्तिरित्याशंक्य ते नन्विति तन्नुच्छम् दृष्टा
न्ते महानसादौ वह्निमत्ताज्ञानसत्वेन पक्षताविरहादेवानुमितेरनुत्पत्तेः अन्यथा सिद्धान्तेप्या।

सौरभत्वादिधर्मविषयकं ज्ञानं धर्मिणां सौरभादीनां प्रत्यासत्तिरित्यर्थः १८

तद्धूमो वह्निव्याप्य इति ज्ञानं ततश्चाप्यनुमितिः स्यात् ॥ नच पक्षवृत्तिधूमे व्याप्तिज्ञानं कारणं तच्चात्र नास्तीति वाच्यम् ॥
[illegible]ते तत्सर्वत्रैव धूमे व्याप्तिज्ञानात् ॥ ॥ न च हेतौ पक्षधर्मताज्ञानमपि हेतुः कारणमिति वाच्यम् ॥ ॥ धूमो व
[illegible]त्यापत्तेः इत्यत्वेन रूपेण पर्वतीयधूमज्ञानस्य सत्वात् ॥ उक्तं ते [illegible]

वक्ष्यमाणपक्षताघटितपरामर्शाभावात् महानसादावनुमित्यनंगीकारे १

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

66

सिद्धान्तिमते व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं कारणमिति ग्रंथार्थः १

अगतिमेवोड्वावि
नहि इत्याद्यनुपेयान
मिति १

गतेन वह्निव्याप्यत्वरूपेण पक्षताविशिष्टे हेतुमत्तानिश्चयः कारणमिति तदर्थः तथा सति पक्षतायाः परामर्श
कुक्षिनिवेशापत्त्याकारणतावच्छेदकतापत्त्याकारणत्वानुपपत्तेः किं तु पक्षत्वं साध्याधिकरणत्वमेव त
था च व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिं कारणज्ञानमित्यर्थो लभ्यते तन्न महानसादावपि संभवत्वेवेति ज्ञानं
पक्षताविरहान्न तत्रानुमितिरेवोपेयमिति प्रत्युक्तेनेति एकरूपावच्छिन्नव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मता
वगाहित्वेन हेतुत्वे धूमो नु वह्निव्याप्यवानिति ज्ञानादनुमित्यनापत्तिरिति भावः व्याप्यत्वप्रकारेणेति
व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं कारणमित्यर्थः नन्वेवं खण्डशोऽव्यभिचारसहचारयोर्ग्रहेव।
ऽव्यभिचारित्वविशिष्टसहचरितधूमवानिति ज्ञानं न तु एवं विशेष्ये विशेषणं तत्रापि विशेषणान्तरमिति।
न्यायेन वह्निव्याप्यधूमवानिति ज्ञानाच्चानुमित्यनुदयापत्तिरिति चेन्न व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि
निश्चयत्वेन लाघवात्कारणत्वे सिद्धे ततोऽनुमित्यभावेऽप्यापत्तेः लाघवं च व्याप्त्यंशे निश्चयत्वानि।
वेशेन अन्यथा वह्निव्याप्तिमान् वह्निव्याप्यभाववान्पर्वत इति व्याप्त्यंशे संशयात्मकज्ञानादनुमित्याप
त्तेः व्याप्त्यंशे निश्चयात्मकतादृशज्ञानत्वेन कारणतावाच्येति गौरवात् मन्मते च व्याप्तिविशिष्टवैशि
ष्ट्यावगाहिबोधे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन विशेषणतावच्छेदकाभावप्रकारकज्ञा।
नाभावत्वेन कार्यकालावृत्तितयाकारणत्वे व्याप्त्यंशे संशयात्मकतादृशज्ञाने विशिष्टवैशिष्ट्यविष

परामर्शकाल

त्वयेति शेषः नातथा
च व्याप्त्यंशे निश्चयात्मकत्व निवेशात्कौ
२ वम् – ३

२२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पर्वते वह्निव्याप्यः इदं ज्ञानम् अप्रामाण्यमित्यप्रामाण्यं आधेयसंसर्गकपर्वताभाववति पर्वते पर्वतप्रकारक
वह्निव्याप्यविशेष्यताशालिज्ञानं पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवान् इदं ज्ञानमप्रमाणमित्यप्रामाण्यं संयोगसं
सर्गकवह्निव्याप्यधूमाभाववति पर्वते वह्निप्रकारकपर्वतविशेष्यताशालिज्ञानं ३

॥ २

= निष्ठ

पक्षताभावेनैवापत्त्यभावादिति दिक् व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वं च व्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्ष
निष्ठविशेष्यताशालित्वम् न च व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहित्वं न तत् व्याप्यत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितपक्षता
ऽवच्छिन्नविशेष्यताशालित्वमिति यावत् एवं च वह्निव्याप्यो धूमः पर्वत इत्याधेयतासंसर्गकपर्वतप्रकारकज्ञानस्या
पि संग्रह इति वाच्यम् अप्रामाण्यज्ञानद्वयस्योत्तेजकत्वानुरोधेन निश्चयद्वयनिवेशानुरोधेन तयो
व्याप्यपक्षयोरेकरूपे णाकारेन ५ एकैकविहेतुतायाः आवश्यकत्वात् अन्यथैकविधपरामर्शसत्त्वे अन्यविधाप्रामाण्यज्ञानसत्त्वे अनुमित्यनाप
त्तेः मिथो विशेषणविशेष्यभावविनिगमनाविरहाच्च नानासंबन्धावच्छिन्नानानाधर्मावच्छिन्नावच्छेदकताया ।
श्चैक्यासंभवेनावच्छेदकताया व्यासज्यवृत्तित्वासंभवात् नन्वेवं वह्निव्याप्यो धूमः पर्वते इति ज्ञानादनुमित्यनुद ।
यापत्तिः तत्रोक्तविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाभावादिति चेन्न तस्यापि स्वातन्त्र्येण हेतुत्वोपगमात् अन्यथ
हि तोक्तस्य निवेशेन च परस्परजन्यानुमितौ न व्यभिचारः वस्तुतस्तु अनुमितेः पक्षविशेष्यकत्वनियमेनाण
रपि विशेष्यविधया समायकत्वेतैर्न्यायेन पक्षविशेष्यकपरामर्शस्य हेतुत्वे नैतु व्याप्यविशेष्यकोपीति ध्येयम् उक्ता
अनुमितेः
ति प्रसंगं वारयति नचेति नचैवं वह्निव्याप्यो धूमः धूमवान् पर्वत इति ज्ञानादनुमित्यनुदयापत्तिरिति वाच्यं
तानद्वयात् तदुक्तं परामर्शान्तर्भावेन तदुपपत्तेरिति भावः निश्चयपदमिति निश्चयत्वं च तदभावाप्रकारकत्वे सति
तत्प्रकारकत्वं तथा च अद्य पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्निव्याप्यधूमाभावप्रकारतेशून्यत्वे

नच धूमो वह्निव्याप्यो ऽयं पर्वते इति ज्ञानं व्या
प्यत्वे न पर्वते धूमवत्ताग्राहकबाधेन ज्ञानं ततो ऽनुमितिः
स्यात् ॥ पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवानेवेति ज्ञानं तदाह
उभयमिति निर्णयस्येति निश्चयपदम् ॥ ११२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

67

२३ सति शुद्धपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्निव्याप्यधूमप्रकारताशालिज्ञानत्वेन पर्वतो दृश्यकव
१ ह्निर्विधेयकानुमितौ हेतुत्वम् नीलपर्वतो वह्निव्याप्यधूमाभाववान्पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवांश्चेति निर्णय
संग्राहाय प्रथमशुद्धत्वनिवेशः नीलपर्वतो वह्निव्याप्यधूमवान्नवेति संशयवारणाय द्वितीयशुद्धत्वनि।
वेशः नीलपर्वतो वह्निव्याप्यधूमवानिति निश्चयस्य सत्त्वात्तादृशानुमितौ स्यात्तेऽण हेतुतया न ततोनुमि।
त्यनुपपत्तिः अथ पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन धूमधूमाभावावगाहि वह्निव्याप्यधूमवान्वह्निव्याप्यधू
माभाववांश्च पर्वत इति ज्ञानादनुमित्यनापत्तिरिति चेन्न धर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्येनोभय
कोट्यवगाहिज्ञाने समुच्चयः अवच्छेदकावच्छेदेनान्यतरकोट्यवगाहिज्ञाने संशय इति नियमात् तथा
च पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन वह्निव्याप्यवत्ताज्ञानस्य हेतुतायां पर्वतत्वव्यापकत्वविशिष्टदैशिकवि
शेषणतासम्बन्धावच्छिन्नधूमाभावप्रकारताऽन्यत्वनिवेशः पर्वतत्वावच्छेदेन वह्निव्याप्यवत्ताज्ञान।
स्य हेतुतायां च शुद्धदैशिकविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नधूमाभावप्रकारताऽन्यत्वनिवेशः इति दिक्।
ननु अनुमितिं प्रति परामर्शत्वेन हेतुत्वे कारणतावच्छेदकानन्यथासिद्धत्वनियतपूर्ववर्तित्वरूपधर्मद्वय
विशिष्टपरामर्शत्वावच्छेदेन कल्पनीयम् वह्निव्याप्यो धूमो धूमवान्पर्वत इति ज्ञानद्वयस्यानुमितिहेतु
त्वे तु परामर्शहेतुत्वेन क्लृप्तनियतपूर्ववर्तिताकस्य नं स्यैवानन्यथासिद्धत्वमात्रं कल्प्यते तथा च विशि २३

ज्ञानद्वयस्यैव

च

मीमांसकास्तु व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानं व्याप्तिज्ञाने स-
हकारि ॥ व्याप्यतावच्छेदकं धूमत्वं तद्रूपेण व्याप्तिग्रहात् ॥ तद्रूपत्वे-
नातो धूमवान् पर्वत इति ज्ञानादनुमितिः ॥ एवं धूमो वह्निव्याप्यो धूमवान्प-
र्वत इति ज्ञानद्वयाद-
नुमितिरित्याहुः
लघ्वन्न = २

वपरामर्शत्वेन हेतुत्वमसंभवदुक्तिकमिति निष्कृष्टं मीमांसकमतं दर्शयन्ति मीमांसकास्त्वित्यादिना
व्याप्यतावच्छेदकेति व्याप्यतावच्छेदकत्वेन गृहीतो यो धर्मस्तत्प्रकारकं पक्षधर्मताज्ञानमित्यर्थः अत एवानु
अग्रे २ पदं तद्रूपेण व्याप्तिग्रहादिति वक्ष्यन्ति यथाश्रुते व्याप्यंशे भ्रमात्मकज्ञानादनुमित्यनुदयापत्तेः तत्र वस्तुग- धूलीपटले धूमः ३
भावात् त्या व्याप्यतावच्छेदकं व्याप्तिज्ञाने व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानेन सहकारितादृशव्याप्तिज्ञानेनानु।
मितौ जननीयायां सहकारि धूमो वह्निव्याप्योऽयं पर्वतश्च धूमीति ज्ञानादनुमित्यापत्तिं वारयति व्याप्यतावच्छेद।
कमिति व्याप्यतावच्छेदकमिति गृहीतमित्यर्थः स्वस्यमते लाघवं दर्शयन्ति एवं चेति ज्ञानद्वयादपीत्यपिना वह्नि
व्याप्यधूमवान्पर्वत इति ज्ञानसंग्रहः तथा च नैयायिकमते ज्ञानद्वयात्परामर्शं कल्पयित्वानुमितिस्वीकारे गौर
वमिति भावः लाघवादिति विशिष्टनिष्ठयत्त्वरूपलघुकधर्मावच्छेदेनानन्यथासिद्धत्वकल्पनायां गुरुध।
र्मद्वयावच्छेदेनानन्यथासिद्धत्वकल्पनापेक्षया लघुत्वादित्यर्थः ननु कारणतावच्छेदकलाघवेऽपि यत्र धू।
मो वह्निव्याप्यो धूमवान्पर्वत इति ज्ञानं ततोऽनुमितिस्तत्र भवता विशिष्टपरामर्शं कल्पयित्वानुमितिकल्पने
तज्ज्ञानत्वं सादिकल्पने गौरवं तेन पलायनमित्यत आह क्लृप्तेति वह्निव्याप्यवानिति व्याप्यतावच्छेदक।
धूमत्वादीनां तत्राभावादित्यर्थः तथा च विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वरूपलघुकधर्मावच्छेदेन कारण
त्वे सिद्धे यत्र तादृशज्ञानद्वयं तत्राव्यवहिततरा विशिष्टपरामर्शं कल्पयित्वानुमितिस्वीकारः लाघवानुरोधेन द।

व्याप्यता प्रकारकपक्षधर्मता
ज्ञाने हेतुतासहकारि
किं तु वह्निव्याप्यवानिति
ज्ञानादनुमितिर्भवति ॥२॥
धूमवत्त्वेन पक्षधर्मताज्ञानाद्व
ज्ञानतादेः ॥ = ८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२९ 68

पृ

णापत्तावस्यान्याय्यत्वात्फलमुखगौरवस्यादोषत्वात् मीमांसकमतेतु व्याप्यंशे निर्धर्मितावच्छेदका
वह्निव्याप्यवानितिशाब्दपरामर्शान्तर्वैधैवानुमित्यपलापइति वस्तुतस्तु व्याप्यतावच्छेदकप्रकार।
कव्याप्तिज्ञानव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानयोर्हेतुत्वेपि वह्निव्याप्योधूम आलोकवान्प।
र्वत इतिज्ञानादनुमित्यापत्तिः आलोकत्वस्यवस्तुगत्या व्याप्यतावच्छेदकत्वात् व्याप्यतावच्छेदकत्वेन।
गृह्यमाणधर्मप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेनहेतुत्वेपितथा आलोकत्वस्यापिकदाचिद्व्याप्यतावच्छेद।
कत्वेनग्रहात् तत्कालीनतत्पुरुषीयव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकग्रहविषयधर्मेत्युक्तौ तत्कालीनतत्पु।
वक्ष्यमाणहेतु नागौरवेण रुषीयत्वनिवेशेनैवगौरवात् एतेन गृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकताकधर्मप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वे
न पक्षधर्मताग्रहप्रकारीभवद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकव्याप्तिज्ञानत्वेनवाएकधर्मेणमयापिकारणत्वंक मीमांसकेन
ल्प्यतइत्यपिपरास्तम् कालादिप्रवेशेगौरवादितिधूमत्वप्रकारकव्याप्तिज्ञानत्वेनधूमत्वप्रकारकपक्षधर्म
ताज्ञानत्वेनैवहेतुत्वंवाच्यम् तथाच वह्निव्याप्योधूमोधूमवान्पर्वतइतिज्ञानद्वयस्यतत्तावत्पर्वतोद्देश्य
कवह्निविधेयकानुमितिसामान्येनियतपूर्ववर्त्तित्वंतथैव वह्निव्याप्यालोकवान्पर्वतइतिपरामर्शजन्य
तादृशानुमितौतयोरभावात् किंत्वनुमितिविशेषेतथात्वं तत्तुविशिष्टपरामर्शस्यापिवह्निव्याप्यवा।
नितिशाब्दपरामर्शजन्यानुमितावस्त्येवेति किंलाघवमेतन्मतइतिनजानीमइतिदिक् ननुव्यभिचा २९

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तस्माद्वह्निव्याप्यव्याप्यवानित्येवंरूपात् व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्म
ताज्ञानात् ॥ तृतीयलिङ्गपरामर्शत्वे तत्प्रसिद्धादेवानुमिति ॥
तृतीयत्वं कथमिति चेत् ॥ प्रथमं दृष्टान्ते धूमदर्शनं ततो व्या
प्तिभानं ॥ ततस्तद्विशिष्ट पक्षधर्मताज्ञान

वह्निव्याप्यवद्धूमइति ज्ञानकाले

वह्निव्याप्यवान्

रज्ञानकालेऽपि निर्द्धर्मतावच्छेदकव्याप्यवत्तापरामर्शसंभवेनानुमित्यापत्तेर्व्यभिचारस्य हेत्वाभास॥
त्वानुपपत्तौ हि तु तावच्छेदकगर्भव्याप्यवत्तापरामर्श एव हेतुर्वाच्यः तथा च व्याप्यवानिति शाब्द
परामर्शस्थले कथमनुमितिरित्यस्वरसादाह तस्मादिति वह्निव्याप्यवानित्येवंरूपादिति व।
ह्निव्याप्यधूमवानित्येवंरूपादित्यर्थः प्रसिद्धादेवेत्येवकारेण मीमांसकाभिप्रेतज्ञानद्वयव्युदासः
व्याप्यंशे संशयात्मकत्वधर्मतांशे संशयाच्चानुमित्यापत्तिवारणाय व्याप्यंशे निश्चयत्वं पक्षधर्मतांशे
च निश्चयत्वं निवेश्यं नैयायिकमते च व्याप्यंशे निश्चयत्वमनिवेश्य व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिनि।
श्चयत्वेन हेतुत्वमुपेयते व्याप्यंशे संशयात्मकज्ञाने च विशिष्टवैशिष्ट्यविषयकत्वाभावेनैवापत्त्यभावा।
दिति पूर्वमेवावेदितत्वात् एवं धर्मद्वयावच्छेदेन हेतुत्वकल्पनातः एकधर्मावच्छेदेनैव तत्कल्पनमित्या।
द्यो विस्तरः तृतीयत्वमिति अनुमितिकरणीभूतलिङ्गपरामर्शस्य तृतीयत्वं कथमित्यर्थः प्रथममिति
दृष्टान्ते यद्धूमदर्शनं तत्प्रथममित्यन्वयः ततइति पर्वते धूमदर्शनानन्तरं धूमो वह्निव्याप्य इति स्मरणात्
व्याप्तिज्ञानं द्वितीयमित्यर्थः तद्विशिष्टेति व्याप्तिविशिष्टेत्यर्थः स्मृतायां व्याप्तौ वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत
इति ज्ञानमेव तृतीयमिति भावः केचित्तु दृष्टान्ते धूमदर्शनं पूर्वमित्यर्थः व्याप्तिज्ञानं दृष्टान्तीयधूमस्य व्याप्ति
ग्रहतया ज्ञानं द्वितीयमित्यर्थः तद्विशिष्टेति प्रागनुभूतव्याप्तिविशिष्टस्य हेतोः पक्षवृत्तित्वावगाहिज्ञानं तृ

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२५ ६९
१

तीयमित्यर्थः इति व्याचक्रुः गौरवादिति लिंगपरामर्शत्वापत्त्यात्तत्तीयलिंगपरामर्शत्वेन हेतुत्वे गौरवादि
त्यर्थः ननु प्रामाणिकं गौरवं न दोषाये त्यत आह व्यभिचाराच्चेति महानसादौ सिद्धिसत्त्वेपि सिसाधयि
षाधीनानुमित्युत्पत्त्या तत्तीयलिंगपरामर्शाभावेन व्यभिचारादित्यर्थः फलायोगव्यवच्छिन्नकारणरूप
करणत्वमभिप्रेत्य परामर्श एवानुमानमिति केचित् एवं लिंगपरामर्शस्यानुमितिहेतुत्वे लिंगस्यापि त
त्त्वम् विशिष्टे कारणताग्राहकं प्रमाणमसति बाधके विशेषणस्यापि कारणत्वं गृह्णातीति न्यायेन विशे नव्याः
षणीभूतलिंगस्यापि कारणत्वग्रहात् दंडत्वादेरपि घटकारणत्वापत्त्यासत्यंतनिवेशः तत्रान्यथासि
द्धेरेव बाधकत्वात् एवं विनिगमनाविरहेणापि लिंगस्यानुमितिहेतुत्वमित्याम नन्याचार्यास्तदुभयमतं नि
प्राचीनः
राकुर्वन्नव्यमतमाह सोयमिति व्यापाराभावादिति फलायोगव्यवच्छिन्नकारणत्वस्य च व्यापारवदसा
धारणकारणत्वापेक्षया गुरुत्वेन हेयत्वादिति भावः यथा चैतत्तथा प्रत्यक्षपरिच्छेदे विवेचितम् ननु
यत्र परामर्शोत्तरं सिद्धिनाशस्ततोनुमितिः तत्र योग्यविभुविशेषगुणानां नाशत्वावच्छिन्नं प्रति स्वोत्तरोत्पन्न
गुणत्वेन हेतुतया परामर्शस्यापि सिद्धिनाशरूपव्यापारवत्त्वात्करणत्वसंभवत्येवेति चेन्न यं जनयित्वै व्यापारे
वयस्य यज्जनकं तस्यैव तद्व्यापारत्वमिति नियमेन तज्जातीयेन्यत्र तथात्वासंभवेन तस्यानुमानत्वांगी लिंगपरामर्शे
कारस्यासंभवित्वादिति लिंगमिति अनुमितेः करणमित्यनुषज्यते परामर्शव्यापारकमित्यनेन करण २५

गुणस्यानुमितिरूपस्येति शेषः = ३

बाध्यपरामर्शेनानुमितेः करणत्वे व्यापार भावात् लिंगपरामर्शस्य मानत्वं लिंगं प्रयाम इति व्याप्तरवी =

प्राचीनाचार्यमतं परामर्शपमाने लिंग
मनुमितिकरणमिति निरूपयन्नवदन्
ति लिंगमित्यादि

केचिन्मतामिप्रेत्य लिंगप
रामर्शस्य = २

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

लक्षणसत्त्वं सूचितम् ॥ अतेति अतीतानागतधूमविषयको यत्र मानसो वह्निव्याप्यवत्तापरामर्शस्तत्रानुमित्य
नुदयापत्तिरित्यर्थः नच तत्र तत्प्रागभावादीनामेव लिंगत्वमास्तामिति वाच्यम् तेषां तदानीं व्याप्यत्वेनाप
रामृश्यमानत्वादिति भावः ननु अतीतलिंगस्थलेनुमितिपूर्वं तस्यासत्त्वेन हेतुत्वमसंगतमत आह अनन्यथे
ति अनुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन तत्सत्त्वमिति भावः ननु कारणत्वं कार्याव्यवहितपूर्वक्षणावच्छे
देन कारणतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नकार्याधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वं तच्चातीता
नागतधूमस्थले अनुमित्यव्यवहितपूर्वं धूमासत्त्वेपि न तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यासंभवा
त् तद्रूपमेव तथाहि न तावत् तत्र ध्वंसप्रागभावौ भवतः तयोः संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे सा
मान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वे च मानाभावेन तयोस्तत्रासंभवात् तत्त्वे प्रमाणसत्त्वे च एकविशेषवत्ति सामा
न्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकध्वंसप्रागभावयोरनभ्युपगमाद्धूमाधिकरणे तयोस्तत्रासंभवात् नाप्यत्य
न्ताभावः प्रतियोगिध्वंसप्रागभावयोरत्यंताभावविरोधित्वादिति चेन्न तयोर्विरोधित्वे मानाभावात् अन्यथा
न्नारापणामघटे रक्तं रूपं नास्तीति प्रतीत्यनुपपत्तेः तस्या ध्वंसादिविषयत्वे भूतलभाविरक्तघटेपि तदापत्तेरित्येक
त्र ध्वंसप्रागभावयोरत्यंताभावविरोधे मग्नेन्यत्रापि तयोस्तत्तामात्राधिकरणे बाधकाभावः इत्थं चातीत
भाविधूमवत्यपि धूमो नास्तीति प्रतीत्या धूमात्यन्ताभावसत्त्वेनानुमितिरूपकार्यसमानाधिकरणत्वाभा।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२६ १ वत्प्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वरूपकारणत्वासंभवाल्लक्षणोपमानं लिंगमनुमानमिति दिक्‌ ननु धूमवति
धूमात्यंताभावसत्त्वेऽप्यव्याप्यवृत्तिक्रियादीनां संयोगादिकम्प्रति हेतुत्वोपपत्तये कारणतालक्षणे कार्याधि
करणवृत्त्यभाववत्त्वात्राभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यं वृत्तिमत्त्वं वा हेतुमत्ताग्रहविरोधिता नियामकसंबंधे।
न वाच्यम्‌ तथा च धूमाधिकरणे धूमात्यंताभावसत्त्वेपि तस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्याभावात्‌ हेतुमत्ता
ग्रहविरोधिता नियामकसंबंधेन वा वृत्तिमत्त्वाभावाच्च न तादृशत्वं किंत्वन्य एव तादृशो भावः तत्प्रतियो।
गितानवच्छेदकत्वं धूमत्वे तुल्यमेव न च धूमानधिकरणकालावच्छेदेन धूमाभावोपि प्रतियोगिव्यधि
करण एवेति वाच्यम्‌ प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं हि न प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं समानाधिकरणस्या
व्याप्यवृत्तित्वे मानाभावात्‌ किन्तु प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं अन्योन्याभावस्य च व्याप्यवृत्तितया प्रति।
योग्यधिकरणे न प्रतियोग्यधिकरणत्वसंभवः अन्यथा अव्याप्यवृत्तित्वसंग्रहणादवस्थ्यादिति धूमाभावस्य प्रति
योगिव्यधिकरणत्वाभावात्‌ न चैवं रासभसंयोगादीनामपि घटकारणत्वापत्तिः त्वदुक्तरीत्या तत्रापि प्रति।
योगिवैयधिकरण्याभावादिति वाच्यम्‌ अनन्यथासिद्धपदेनैव तद्वारणात्‌ न च रासभादीनामपि तेनैव वा
रणे कारणतालक्षणे नियतपूर्ववृत्तित्वमिति वाच्यम्‌ स्वयमेव तत्तावद्विभावनीयम्‌ न च रासभसंयोगादिव।
लिंगस्याप्यन्यथासिद्धत्वमिति वाच्यम्‌ अन्यथासिद्धेरेकस्यानिर्वक्तुमशक्यतया तत्तद्व्यक्तिभेदकूटस्यैव। २६

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

लिंगेऽनुमितिसाधकसत्वात्

निवेशनीयतया गौरवेण धूमवह्निभेदानिवेशात् विशिष्टकारणताग्राहकं प्रमाणमसति बाधके विशेषणस्या
पिकारणत्वं गृह्णातीति नियमस्य साधकसत्वाच्च अन्यथेन्द्रियसंयोगादीनां हेतुत्वे इन्द्रियस्यापि हेतुत्वानुप
पत्तिः एवं विषयितया लिंगविशिष्टं ज्ञानं करणं ज्ञानविशिष्टं लिंगं वेत्यत्र विनिगमनाविरहोपि तद्धेतुता
यां साधकः ननु परामृश्यमानलिंगस्यानुमितिसामान्येन हेतुत्वं धूलीपटलादपि भ्रमानुमित्युदयेन न त
त्र लिंगाभावात् न च प्रमानुमितौ तद्धेतुरनुमितिसामान्ये तु परामर्श एव हेतुरिति वाच्यम् यत्सामान्ये यत्सा
मान्यं प्रयोजकं तद्विशेषे तद्विशेषस्यैवासति बाधके प्रयोजकत्वात् परामर्शप्रमात्वस्यैवानुमितिप्रमात्व
प्रयोजकत्वौचित्यादिति चेन्न लिंगत्वेन तावद्व्याप्तिपक्षधर्मतावत्वं येन धूलीपटले तन्न स्यात् किन्तु तद्धे
तुत्वं न तत्र तस्याप्यवृत्तत्वादिति न किंचिदेतदित्याचार्यमतमखंडितमिति चेन्नैवम् कार्याधिकरणवृत्तियोऽत्य
प्रतियोग्यधिकरणतानवच्छेदककार्याव्यवहितपूर्ववृत्तिक्षणावच्छेदेन कार्याधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगिता
नवच्छेदकधर्मवत्वे सति कार्याधिकरणे सत्वस्यैव कारणत्वपदार्थत्वात् तस्य चात्रातीतानागतलिंगे स
त्वादिति दिक् नवीनास्तु नहि वयं लिंगज्ञानत्वेन कारणत्वं ब्रूमो येनोक्तनियमाक्रान्तो विनिगमनावि
रहो वा भवेत् किंतु ज्ञानत्वेनैवेति न लिंगस्य हेतुत्वं व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानरूपपरामर्शात्मकविशेष
सामग्रीविरहाच्च न किंचिज्ज्ञानादनुमित्यापत्तिरित्याहुः ननु यत्र विशेष्ये विशेषणन्यायेन परामर्शादनु।

परामृश्यमानलिंग ५

लिंगस्य

क्रियाभावः

विषयितया लिंगवि शिष्टं ज्ञानं करणं ज्ञानविशिष्टं लिंगं वा = २

विशिष्टकारणता ग्राहकं प्रमाणम सति बाधके विशे षणस्यापि कार णत्वम = ३

व्याप्तिज्ञानस्याऽनुमि तिकरणत्वं खंड लिंगपरामर्शस्य = ३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२२ पृ मितिमित्र व्याप्तिज्ञानस्य परामर्शद्वाराकरणत्वासंभव इत्यत आह साध्यज्ञानं चेति ननु साध्यत्वं सिद्धकर्मत्वा
दिरूपं तच्चागुरुतरमत आह लिंगज्ञानं चेति लिंगनिवेशेपि गौरवादाह जन्यज्ञानेति जन्यपदं नित्यस्य स्वरू
पयोग्यत्वे फलावश्यंभाव इति नियममभिप्रेत्य तदनंगीकारे तु नोपादेयमेव ननु अतिप्रसंग इति परामर्श
शून्यकालीनघटज्ञानादनुमितिप्रसंग इत्यर्थः व्यापारेण परामर्शरूपव्यापारेण तन्निरासात् अतिप्र।
संगनिरासात् न चैवं घटज्ञाने पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिजनकत्वव्यवहारापत्तिः इष्टत्वात् कार्यत्वेन
ज्ञानत्वेन कार्यकारणभावात् भवन्मतेपि तज्जनकत्वव्यवहारस्यांगीकृतत्वात् नन्वनुमितित्वावच्छि
न्नजनकत्वव्यवहारो न मन्मते इति चेत् तावता न्यूनत्वभावादिति नन्वेतावता परामर्श [illegible] रूपव्यापा
रद्वारा ज्ञानमनुमितिकरणमिति सिद्धम् तथा च यत्र वह्निव्याप्यधूमवानिति स्मरणात्मकः परामर्शस्तत्रा
नुमितिर्न स्यात् परामर्शव्यापारकज्ञानस्य तत्राभावादित्यत आह ज्ञानपदमिति सविषयकेति तथा च स
विषयिकत्वेनैवानुमितिकरणत्वेन संस्कारस्यैव स्मरणात्मकपरामर्शद्वाराकरणत्वसंभवान्नानुपपत्ति
रिति भावः ननु सविषयकत्वस्य ज्ञानत्वापेक्षया गुरुत्वेन ज्ञानत्वमेव जनकतावच्छेदकं न चोक्तानुपपत्तिः त
पूर्वानुभव त्रापि स्वजन्यसंस्कारजन्यस्मरणरूपपरामर्शस्यैव व्यापारत्वसंभवादित्यभिप्रेत्याह पूर्वानुभवेति इयता।
पूर्वग्रंथेनानुमानस्वरूपं निरूप्य तद्विभागमाह तच्चेति अनुमानं अनुमितिकरणं ननु केवलान्वयित्वम। २२

त्वं तत्ताभावाप्रतियोगित्वं इत्थं चेदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यत्रोपपन्नावपि इदं वाच्यं घटत्वादेरतथात्वप्रसंग इत्यतः पा
रिभाषिकं केवलान्वयिपदार्थमाह तत्रेति तेषु मध्ये इत्यर्थः केवलान्वयिसाध्यकेति केवलान्वयिसाध्यविधेय।
कानुमितिजनकत्वं तत्त्वमित्यर्थः इत्थं चेदं वाच्यम् घटत्वादित्यत्रापि केवलान्वयिवाच्यत्वरूपसाध्यकत्वा
त्तासंग्रहः इति भावः तत्साध्यविशेषणीभूत केवलान्वयित्वं निर्वक्ति तत्र चेति अत्यंताभावाप्रतियोगित्वं
केवलान्वयित्वमित्यर्थः नन्वेवमाकाशाभावादीनां केवलान्वयित्वानुपपत्तिः आकाशरूपाभावप्रतियो।
गित्वादिति चेन्न वृत्तिमदत्यंताभावाप्रतियोगित्वस्य विवक्षितत्वात् आकाशस्य न वृत्तिमदत्यंताभावइतिन।
दोषः केचित्तु घटाभावो नास्तीति प्रतीत्या घटाभावाभावसिद्धावप्याकाशाभावो नास्तीति प्रतीतेरभावादाका
शाभावाभावे मानाभावः प्रतियोगित्वं च स्वरूपसंबंधविशेष एव न तु अभावविरहात्मत्वमिति नाकाशे आकाशा
भावप्रतियोगित्वानुपपत्तिः एवं वृत्तिमत्वविशेषणानुपादानेपि न क्षतिरित्याहुः वस्तुतस्तु अत्यंताभावाप्रति
योगित्वमेव तत्त्वम् संयोगाभावादीनां केवलान्वयित्वोपपत्तये प्रतियोगिवैयधिकरण्यमप्यत्र निवेशनीयम्
प्रतियोगिवैयधिकरण्यं चात्र प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं न तु प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं तथा सति अधि
करणभेदेनाभावभेदाभावात् संयोगाभावस्य संयोगाधिकरणावृत्तित्वाभावेन तादृशाभावांतराप्रतियोगित्वा
त् संयोगस्यापि केवलान्वयित्वापत्तेः तथा विवक्षिते तु संयोगानधिकरणवृत्तित्वविशिष्ट संयोगाभावप्रति

पूर्वपक्षविवक्षितेन १

प्रतियोगिवैयधिकर
स्य प्रतियोग्यधिक
रणावृत्तित्वविशेषण
त्वे सति ३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

योगित्वान्नोक्तापत्तिः इत्थं चाकाशत्वरूपाभावस्य निरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्याभावेनैवाकाशाभावस्य केवलान्वयित्वोप
पत्तेर्वह्निमत्त्वमत्यन्ताभावेनदेयम् नचैवमप्याकाशाभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रसिद्ध्याताद्दशाभावान्तराप्रति
योगित्वाकाशेतिव्याप्तिरितिवाच्यम् याद्दशप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधसामान्ये यत्प्रतियोगिप्रतियोगिकत्वया
द्दशाभावाधिकरणे यत्किंचिद्यन्नानुयोगिकत्वोभयाभावस्याद्दशप्रतियोगिताश्रून्यत्वस्य विवक्षितत्वात् तस्य चाका
शाभावसाधारण्यात् वह्निनियामकसंयोगादिरूपव्यधिकरणसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताक एवाकाशाभावः केवला
न्वयी तथा च वह्निनियामकसंयोगेऽप्याकाशप्रतियोगिकत्वाभावेनोभयाभावसत्त्वात्सोपि व्यधिकरण एवेति नातिव्या
प्तिः इत्थं च वह्निमत्त्वमत्यन्ताभावेनदेयमेव आकाशस्य निरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्याभावेनैवाकाशाभावस्य केव।
लान्वयित्वोपपत्तिरिति अन्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे सति वह्निमत्त्वं वानत्वमितिदिक् लक्षणं दर्शयति यथे
ति नन्वभिधाविषयत्वमभिधेयत्वम् अभिधात्वस्याखण्डत्वादयमर्थोबोद्धव्य इत्याकारिकेच्छा साचास्माकीनैव तथा चा।
स्माकीनयावज्ज्ञातदीयेच्छाविषयत्वं वा यत्किंचिज्ज्ञातदीयेच्छाविषयत्वं वानत्वे नत्र नाद्यः यावदिच्छाविषयत्वस्य कुत्राप्यसत्त्वात्
नाप्यन्त्यः अस्मदीययत्किंचिदिच्छाविषयत्वस्य सर्वत्रासत्त्वादित्यत आह अभिधेयत्वमिति भगवदिच्छायाः सर्वविष
यकत्वेन तद्विषयत्वस्य सर्वत्रसत्त्वादितिभावः एतदेवोपपादयति तच्चेति ताद्दशशक्तिविषयत्वं चेत्यर्थः अभिधेयत्वस्य
ताद्दशेच्छारूपशब्दशक्तिरूपत्वे विषयतासंबंधस्य वृत्त्यनियामकत्वेनेहाभिधेयत्वमित्याद्यभिधेयत्वावगाहिप्रतीत्यनुप।

यण्माभिधेयत्वज्ञेयत्वप्रमेयत्वादिः ॥ अभिधेयत्वं च भगवदिच्छारूपशब्दशक्तिविषयत्वं ॥ तच्च सर्वत्रैव वर्तते ॥ सर्वस्यैव भगवदिच्छाविषयत्वात् ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पत्रे तादृशप्रादृशशक्तिविषयत्वरूपत्वमेव तत्स्याभिमिहितमितिध्येयम् ननु सामान्यतस्तत्पदजन्यत्वप्रकारकतद्बोधवि
शेष्यकेच्छाविषयत्वमेको धर्मो नास्त्येव सर्वसाधारणस्य तस्याभावात् किंतु विशिष्य घटपदजन्यत्वप्रकारकघट
बोधविशेष्यकेच्छाविषयत्वादिकमेव तत्त्वं तच्च न प्रत्येकं केवलान्वयीत्यत आह वस्तुपदेति तथा च वस्तुपदजन्य
त्वप्रकारकवस्तुबोधविशेष्यकेच्छाविषयत्वं सर्वसाधारणं संभवत्येवेति नोक्तानुपपत्तिरित्यर्थः भगवज्ज्ञानविषय
त्वादीति प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिजन्यास्मदादिज्ञानविषयत्वस्यापि केवलान्वयित्वमित्यपि बोध्य
म् अनुमितिं प्रति साध्यसंदेहरूपपक्षतायाः कारणतया केवलान्वयिसाध्यकस्थले संदेहाभावे नानुमितिसामग्र्य
भावान्नेदमनुमानमिति मीमांसकमतं दर्शयति अत्र केचिदिति पक्षताया हेतुत्वे युक्तिमाह यत्रेति साध्यवत्त्वेने
ति संदिग्धसाध्यवत्त्वं पक्षत्वमिति प्राचीनलक्षणस्य यदि संदेहविषयीभूतसाध्यवत्त्वमर्थः तदानीतानागतसा।
ध्यकानुमितेरुच्छेद इति साध्यप्रकारकसंदेहविषयत्वमेव पक्षत्वमिति भावः अतः कथमिति तथा च नष्टवीजत्ववि
भाग इति भावः सिसाधयिषेति अत्र साध्यनिश्चयस्य सिसाधयिषाविरहेणैव ग्रीष्मसमेककालावच्छेदेनैकात्मव
त्तित्वं अतो न विभिन्नकालीनपुरुषान्तरीयसिसाधयिषाविरहसत्त्वेपि सिसाधयिषाधीनानुमित्यनुपपत्तिः केवला
न्वयिनि पक्षतामुपपादयति साचेति इहापि केवलान्वयिस्थलेपि संशय इत्यनंतरं पक्षतेति शेषः संशयं विनेति घ
नगर्जितेन मेघानुमानस्थल इत्यादिः यत्र वा संशयोस्ति तत्रापि लिंगदर्शनव्याप्तिस्मरणादिना तज्ज्ञानशालीनस्यानु

वस्तुपदशक्यत्वाच्च ॥ एवं सैवत्वं ज्ञानविषयत्वं ॥ तच्च सर्व
त्रैवास्ति ॥ सर्वस्यैव भगवज्ज्ञानविषयत्वात् ॥ प्रमेयत्वं प्रमा
विषयत्वं ॥ तच्च सर्वत्रैव वर्तते सर्वस्यैव भगवत्प्रमाविषयत्वात्
अत्र केचिदिति ॥ यत्र साध्यनिश्चयोस्ति तत्रानुमितेरनुत्पत्तेः ॥
पक्षताऽनुमितेरंगं ॥ सा च साध्यवत्त्वेन संदिह्यमानत्वं न च प्रमे
यत्वेन तत्संशयो भवितुमर्हति ॥ व्यतिरेककोटेरप्रसिद्धेः ॥ अतः

कथमिदमनुमानमिति चेन्न ॥ सिसाधयिषाविरहविशिष्ट
साध्यनिश्चयाभावो हि पक्षता ॥ सा चेहाप्यस्ति ॥ न तु संशयः
संशयं विनाप्यनुमितेरनुभविकत्वात् ॥ ॥ = =

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

73

२९

प्र

सिन्यव्यवहितपूर्ववर्त्तित्वमितिभावः ननु साध्यनिश्चयेऽनुमित्यनुत्पत्त्यासाध्यनिश्चयाभावस्यैवपक्षतात्वमस्तु कृतं वि

शिष्टं तेनेत्यत आह साध्येति विशिष्टांतमिति सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वं साध्यनिश्चयेविशेषणमित्यर्थः विव।

क्षितेतु न दोष इत्यत आह तत्रेति विशेषणाभावप्रयुक्तो विशिष्टाभावस्तत्राप्यस्त्येवेतिभावः सिषाधयिषाविरहा।

भावस्य सिषाधयिषाया एवपक्षतात्वे सिषाधयिषाशून्यकालेऽसति च साध्यनिश्चयेऽनुमित्यनुपपत्त्याविशेष्यनि

वेशेन विशिष्टाभावस्यैवपक्षतात्वमवसेयम् ननु पर्वतोद्देश्यकवह्निविधेयकानुमितिंप्रतिसाधयिषाविरहवि।

शिष्टवह्निप्रकारकपर्वतविशेष्यकनिश्चयत्वावच्छिन्नाभावरूपपक्षतायाहेतुत्वेपाषाणमयोवह्निमान्पर्वत इत्ये

तादृशवह्निप्रकारकपर्वतविशेष्यकनिश्चयसत्वेपर्वतोवह्निमानित्यनुमित्यनुपपत्तिः एवंपर्वतोवह्निमानितिसि।

द्धिसत्वेद्रव्यंवह्निमत्पर्वतोद्रव्यवानित्यनुमित्यनुदयापत्तिरित्यत आह संक्षेपइति पर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरू

पितवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताशालिसंयोगसंसर्गकानुमितिंप्रतिपर्वतोद्देश्यकवह्निविधेयकानुमितिगोचरेच्छा

विरहविशिष्टपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नवह्निप्रकारतानिरूपितसंयोगनिष्ठसांसर्गि

कविषयताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नाभावत्वेनहेतुत्वान्नोक्तानुपपत्तिरितिभावः अत्रचघटानुमितीच्छासत्वेप।

र्वतोवह्निमानित्यनुमितिवारणायपर्वतोद्देश्यकवह्निविधेयकानुमितिगोचरेच्छात्वेनेच्छायानिवेशः अनुमितिर्जाय

तामित्याद्यननुगतेच्छानांतत्तद्व्यक्तित्वेनपर्वतेवह्निमनुमिनुयामित्याद्यनुगतेच्छानांतुपर्वतोद्देश्यकत्वप्रकारतानिरू २९

तत्रसिषाधयि
षाविरहविशि
ष्टसिद्धिरुत्यात

सर्वसाधारणेत्यादीच्छात्वेनोत्तेजकत्वे २

पितवह्निविधेयकत्वप्रकारताकानुमितिगोचरेच्छात्वेनोत्तेजकत्वंवाच्यं ननु सर्वसाधारणपर्वतोद्देश्यकवह्निविधेयका
नुमितिगोचरेच्छात्वेन तथात्वसति घटानुमितिसामग्रीसत्त्वेपर्वतोवह्निमानितिसिद्धिसत्त्वेनुमितिर्जायतामितीच्छास
इच्छापत्तन्न ३ त्वेवह्न्यनुमित्यापत्तिः सिद्धप्रतिवन्धीभूतघटानुमित्युत्पत्त्यापीच्छायाविषयसिद्धाद्युच्छापत्तेरयोगात् तासांतेजक्ति त
त्वेनोत्तेजकत्वेत्वन्यानुमितिसामग्रीसमवधानकालीनानामेव तथाविधेच्छानामुत्तेजकतया घटानुमितिसाम
मालोकज्ञानरूप ५ ग्रीकालीनायास्तस्याअनुत्तेजकत्वात् अननुगतेच्छानांतुवाधकाभावात्पूर्वोक्तानुगतरूपेणैवोत्तेजकत्वमितिमन्त
धूमपरामर्शसत्त्वेपर्वतोवह्निमानितिसिद्धिसत्त्वेसत्यांचालोकेनवह्निमनुमिनुयामितीच्छायांपर्वतोवह्निमानित्यनुमि
त्यापत्तिरितिचेन्न धूमलिंगकानुमितिमुत्तिधूमलिंगकत्वप्रकारकेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावत्वेनहेतुत्वात् ए
वमालोकादिस्थलेपि तदुक्तं दीधितिकारेण लिंगविशेषेणापिचनियंत्रितंपक्षत्वमिति अथवह्निव्याप्यधूमवान्
वह्निव्याप्यालोकवांश्चपर्वतइतिसमूहालंवनपरामर्शकालेसिद्धिसत्त्वे आलोकेनवह्निमनुमिनुयामितीच्छाकालेप्या
लोकलिंगकानुमित्युत्पत्त्यातस्याश्चधूमपरामर्शजन्यत्वेन धूमलिंगकत्वात्पूर्वं धूमलिंगकत्वप्रकारकेच्छाविरह धूमलिंगकानुमितिपूर्वं ४
विशिष्टसिद्ध्यभावरूपकारणाभावाद्व्यभिचारइति आलोकपरामर्शविशिष्टालोकलिंगकेच्छाया अपितत्रोत्तेजक धूमपरामर्शजन्यत्वेन ३
समूहालंवनरूप २ त्वमावश्यकम् एवंरूपलिंगकपरामर्शविशिष्टरूपलिंगकेच्छायाअपि एवंच धूमलिंगकेच्छाया अपिधूमपरामर्श धूमलिंगकानुमितौ १+२
विशिष्टायाएवलाघवेनोत्तेजकत्वेनैकरणानुमितिपक्षतयोः कार्यकारणभावइतिलिंगभेदेनपक्षतायाः कारणत्वे।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्वधूमलिंगकेच्छाविरहविशिष्टसिद्धिः १ यदित्यस्य विशेषणम् आलोकलिंगकानुमितिस्वरूपयत्ज्ञानम् १

३० 74 मानाभावइतिचेन्न स्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वसंबन्धेन धूमलिंगकेच्छाविरहविशिष्टसिद्धिविशिष्टयत्तत्तद्व्यक्तित्वान्
पृ स्य मितिम्प्रतिधूमलिंगकेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावे हेतुत्वोपगमात् उक्तसमूहालंबनस्थले च धूमलिंगकेच्छाविरह
विशिष्टसिद्धिविशिष्टानुमितेरुत्पत्त्याव्यभिचाराभावात् नचोक्तस्थले धूमलिंगकेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावं विना समूहालंबनात्मकपरामर्शजन्यानुमितिस्थले ३
पियादृशसामग्रीबलाद्धूमलिंगकानुमितिरुत्पन्ना तादृशसामग्रीबलाद्धूमलिंगकपरामर्शकाले सिद्धिसत्त्वेप्यनुमि
त्यापत्तिरिति वाच्यम् धूमलिंगकेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावधूमपरामर्शघटितसामग्र्या आलोकलिंगकेच्छाविर
हविशिष्टसिद्ध्यभाव आलोकपरामर्शोभयघटितसामग्र्योरन्यतरस्यैव तत्र नियामकत्वात् अन्यथा तत्तल्लिंगकपरा। समूहालंबनात्मकपरामर्शजन्यानुमितौ ६
२८ मर्शविशिष्टतत्तल्लिंगकेच्छानामुत्तेजकत्वेनाविशेषाभावकूटस्यैकत्र निवेशने तेषां मिथो विशेषणविशे[ष्य]भावे विनिगमना
विरहप्रसंगात् ननु पर्वतो वह्निमानितिउद्देश्यकवह्निविधेयकानुमितिम्प्रति स्वीयव्याप्तिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकी। परामर्शीय ६
संबंधोसिद्धिविशेषणेषु १ भूतधूमेवह्निलिंगकत्वप्रकारकत्वस्वसमानाधिकरणोभयसंबंधेन वह्निव्याप्यवत्ताज्ञानीयविशिष्टायाः सिषाधयिषात्।
द्विरहविशिष्टसिद्ध्यभावत्वेन कारणत्वेन एकरूपेणेच्छाया उत्तेजकत्वेन तु लिंगभेदेन समूहालंबनस्थले चालोकलिं।
उत्तेजकत्वेन ३ गपरामर्शविशिष्टालोकलिंगकेच्छाया एव तत्त्वेन व्यभिचारानवकाशादितिचेन्न तथाप्यनुमितिर्जायतामित्य
ननुगतेच्छानामननुगमकरूपाभावेन तत्तदिच्छाभावकूटस्यैवैकत्र निवेशनीयतया तेषां मिथो विशेषणविशेष्यभावे
विनिगमनाविरहात् अवच्छेदकतायाः व्यासज्यवृत्तित्वस्य निरस्तत्वात् तस्मात्तत्तल्लिंगपरामर्शकालीनतत्तदिच्छाभा। ३०

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

इतरभेदस्यप्रतियोगीनां ... प्रत्यक्षत्वाभावात्
इतरभेदस्यापिपरमाणुसंसर्गाभाववदतीन्द्रियप्रति
योगिकत्वेनतनप्रत्यक्षमितिभावः ॥७॥

त्वं

वेनिवेशवनतल्लिंगभेदेनपक्षतायाहेतुत्वमेवोचितमिदिक् केवलव्यतिरेकिणं लक्षयति असत्सपक्षइति सिद्धासिद्धि ॥
व्याघातभयादाह तत्वंचेति असत्सपक्षेचेत्यर्थः पक्षातिरिक्तेइति अनिश्चितसाध्यसाधनसहचारकत्वमितिस्व
रूपकीर्तनं नतु विवक्षितम् तथानिवेशेवैयर्थ्यात् किंत्वऽनिश्चितसाध्यकत्वंतत्वंसाध्यसाधनयोः इतरभेदपृ।
थिवीत्वयोः ननु तत्रसाहचर्यसत्वेपि भ्रमात्मकतन्निश्चयसत्वान्नानिश्चितसाध्यकत्वमतआह निश्चीयते
वेति साधनसहचारनिवेशप्रयोजनाभावेनतदनिवेशणानिश्चितसाध्यकत्वमेवतदसत्कृते पक्षातिरिक्तइतिवि
शेषणेतिशंकते नचेति एवकारेणपक्षातिरिक्तइत्यस्यव्यवच्छेद उत्तरयति घटादाविति प्रत्यक्षतएवेति घ।
टोनजलादिरितिप्रतीते नचपरमाणुसंसर्गाभाववदतीन्द्रियप्रतियोगिकत्वेनकथमितरभेदः प्रत्यक्षः योग्या
नुपलब्धिविरहात् स्तम्भेपिशाचान्योन्याभावोनप्रत्यक्षः किन्तु वायुर्वातीतिवत्तस्यलिंगाग्रहोपक्षीणत्वा दिति
वाच्यम् तर्कितेयत्सत्वमनुपलब्धिविरोधितदभावस्यैवयोग्यत्वान्नतैन्द्रियकप्रतियोगिकस्यैव अन्यथा जलपरमा
णौ पृथिवीत्वाभावग्रहापत्तेः इत्थंचपिशाचभेदस्येवेतरभेदस्यापिप्रत्यक्षोपपत्तिः निश्चितत्वादिति तदुपादानेच
घटस्यपक्षत्वात्तत्रतन्निश्चयेपिपक्षातिरिक्ते अनिश्चितसाध्यकत्वमस्त्येवेतिभावः पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ना।
तिरिक्तत्वंचात्रपक्षातिरिक्तत्वंबोध्यम् नातो घटादेरपियत्किंचित्पक्षातिरिक्तत्वादुक्तदोषः अन्यथेति घटादा
वितरभेदानिश्चयेइत्यर्थः तद्घटितेति साध्यघटितेत्यर्थः विशिष्टबुद्धिंप्रतिविशेषणज्ञानस्यैवहेतुतयासाध्य।

पक्षातिरिक्तेतिशेषः

पक्षातिरिक्तोपादाने

योग्या चासावनुपलब्धिरिति सिद्धान्तमत
मापि स्यात्।। तर्कितं यत्सत्वमिति।। यद्या

स्तम्भेपिशाचःप्रतीयमानत्वादिति ६

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नेच घटे साध्यनिश्चये तस्य पक्षत्वमिति वाच्यम्।। पृथिवीत्वावच्छेदेन साध्यनिश्चयस्यैव।। तदवच्छेदे
न पक्षताविरोधित्वात्।। न चेदृशोऽस्ति।। सर्वत्र पृथिव्यां तन्निश्चयाभावात्।।=।।=।।=।। राम।। राम।। राम

३१ पृ 75 ज्ञानं विना साध्यघटितव्याप्तिज्ञानासंभवादिति भावः साध्यनिश्चये इतरभेदनिश्चये तस्य घटस्य पक्षत्वमिति सिद्ध
भाववत्त्वादिरूपं पक्षत्वमित्यर्थः घटे इतरभेदनिश्चये नेतरभेदनिश्चयाभावरूपपक्षत्वाभावात् कथं पृथिवीसामा
न्यस्य पक्षत्वमिति भावः पृथिवीत्वेनेति पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरेव
प्रतिबंधकतया प्रकृते पृथिवीत्वसामानाधिकरण्येन घटादावितरभेदनिश्चये पृथिवीत्वावच्छेदेनानुमितौ न।
क्षतिरिति भावः न चैवमंशतः सिद्धसाधनस्य दूषकत्वविलोपप्रसंग इति वाच्यम् पक्षतावच्छेदके कोऽत्र तद्दूषकत्व
स्यैष्टत्वात् पक्षतावच्छेदकनानात्वे एव तद्दूषकत्वांगीकारात् यथा वाङ्मनसे नित्ये मूर्तत्वादित्यत्र। अनित्या

उद्देश्यसंबंधिनां वाचि नि [illegible] निश्चये वा काव [illegible] न मानित्यत्वसिद्धि इदेशा ७

वागिन्द्रियरूपैकदेशेऽनित्यतायां सिद्धायां नोभयधर्म्यवच्छेदेनानित्यत्वानुमितिरिति तदवच्छेदेन पृथिवीत्वावच्छेदेन पक्षते
ति इतरभेदनिश्चयाभावरूपपक्षताविरोधित्वादित्यर्थः विरोधित्वं च सहानवस्थानरूपं बोध्यम् इह घटेऽसः पृथि
वीत्वावच्छेदेनेतरभेदनिश्चयः सर्वत्रेति परमाण्वादिरूपपृथिव्यामित्यर्थः तन्निश्चयेति इतरभेदनिश्चयाभा
वादित्यर्थः परमाण्वादेरयोग्यतया प्रत्यक्षेण तस्य निश्चेतुमशक्यत्वात् तथा च पृथिवीत्वसामानाधिकरण्ये
न निश्चयसत्त्वेऽप्यवच्छेदकावच्छेदेन निश्चयाभावसत्त्वात् घटादेः पक्षत्वमव्याहतमेवेति भावः इदं च पृथिवीत्वे घटादेर
नेतरभेदनिश्चयमभिप्रेत्य वस्तुतस्तु घटत्वेनैव तत्रेतरभेदनिश्चये न पृथिवीत्वेन तन्निश्चयात् पृथिवीत्वधर्मिता
वच्छेदककानुमित्युपपत्तौ बाधकाभावः नैर्धर्मितावच्छेदककानुमितौ तद्धर्मितावच्छेदकसिद्धेरेव प्रतिबंधकत्वादित्य। ३१

द्धर्मध र्मध

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

व्यतिरेकसहचाराद्यपि अन्वयव्याप्तिरेव तदस्तीति प्राची
नेमतमतान्नये रसाद्‌॥ अत्रेति ॥ = २

वधेयम् अत्रेति व्यतिरेकयोः साध्याभावहेत्वभावयोः सहचारात् उक्तेति अन्वयव्याप्तिग्रहे तद्धृष्टेः लाघवेनानु
साध्याभावव्यापकीभूतेतरभेदाभाव ... कोति
मितिसामान्ये अन्वयव्याप्तिज्ञानस्यैव हेतुत्वादिति भावः नचैवमितरव्यापकीभूताभावप्रतियोगि पृथिवीत्ववा
ती पृथिवीति परामर्शादितरभेदज्ञानं अन्यकाले पृथिव्यामितरभेदस्तीतरभेदविशेष्यकानुमितेरुच्छेदः एवं
स्वातन्त्र्येणेतरभेदज्ञानसत्वे तादृशपरामर्शात्पृथिवीतरभेदवतीत्यनुमितेरप्यनुदयप्रसंगः इति वाच्यम् अ
न्वयव्याप्तिज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वादिनामाचार्याणांनतदनुत्पादे इष्टापत्तेः प्राच्यकृत्पनेना स्वरसः सूचितः
सचविशेषणज्ञानविधया सहचारज्ञानस्यान्वयव्याप्तिज्ञाने हेतुनया साध्याभावहेत्वभावयोः सामानाधिकरण्य
स्यान्वयव्याप्त्यघटकतया विशेषणत्वाभावेन तज्ज्ञानस्य कथं तादृशव्याप्तिग्रहे हेतुत्वमिति नच व्यभिचारज्ञानवि
रोधिसहचारज्ञानत्वेनोभयोः सहचारज्ञानयोरपि हेतुत्वमिति वाच्यम् ग्राह्याभाववनवग्राहितया व्यतिरेकसहचा
रज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानविरोधित्वाभावात् अत्र केचित् प्राचीनमते अन्वयव्याप्तिज्ञाने विभिन्नधर्मिकत्वेपि व्यतिरेक
सहचारज्ञानस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां यथा हेतुत्वमन्वयव्याप्तिज्ञानमेव चानुमितिसामान्ये हेतुरित्युपपद्यते तथान्वय।
सहचारज्ञाने व्यतिरेकव्याप्तिज्ञाने हेतुः तज्ज्ञानमेव चानुमितिसामान्ये हेतुरित्युच्यतां विनिगमकाभावात् नचैवमन
न्वयव्याप्त्यवगाहिवह्निव्याप्यधूमवानिति परामर्शादनुमितेरनुपपत्तिरिति वाच्यम् भवतामितरभेदाभावव्यापकीभू
ताभावप्रतियोगि पृथिवीत्ववती पृथिवीति व्यतिरेकव्याप्त्यवगाहिपरामर्शादनुमित्यनुदये इष्टापत्तेरिव मन्मते।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वह्नित्वासंबंधेन २

३२ प्र 76 पि तत्र तद्धेतुत्वात्स्वेष्टत्वादिति तन्न अन्वयव्याप्तिज्ञानस्य हेतुत्वे लाघवस्यैव नियामकत्वात् तथाहि व्यतिरेकयो ।
व्याप्तिर्भावनिष्ठधर्मे तद्ज्ञानं स्वाश्रयव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वसंबंधेन स्वनिरूपकाभावप्रतियोगित्वसंबंधेन वा
तयाद्वेष्टगुरुतरसंबंधेन व्याप्तिविशिष्टधूमवज्ज्ञानावगाहिपरामर्शत्वेन हेतुत्वे गौरवम् सामानाधिकरण्यादिरूपा
न्वयव्याप्तिज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वे तु स्वरूपसंबंधेन वह्निनिरूपितव्याप्तिविशिष्टहेतुमज्ज्ञानविषयस्यैव तत्त्वमिति ।
केवलान्वयिनि ४ लाघवं किं चैवं साध्याभावाप्रसिद्ध्या व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानासंभवेन केवलान्वय्यनुमानोच्छेदप्रसंग इति दिक्
अन्वयव्याप्तिज्ञानमिव व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमप्यनुमितिहेतुः न च केवलान्वय्यनुमित्यनुरोधेनावश्यक्लृप्तहेतु ।
व्यतिरेकिलिंगकानुमितावुत्पत्तौ ७ भावेनान्वयव्याप्तिज्ञानेनैवोपपत्तौ तस्य पृथक्कारणत्वकल्पने गौरवमिति वाच्यम् इतरभेदज्ञानं अन्यकाले इत साध्यसिद्धि ७
रव्यापकीभूताभावप्रतियोगि पृथिवीत्ववती पृथिवीत्यादिपरामर्शादितरभेदविशेष्यकानुमितेः स्वातंत्र्येणेतरभे पृथिव्यामितरभेद ६
दज्ञानसत्त्वे एतादृशपरामर्शादितरभेदविशेषणकानुमितेश्चापत्तावप्रसंगेन तद्धेतुत्वस्यावश्यकत्वात् प्रामाणि
कगौरवस्य चादोषत्वात् न चैवं परस्परव्यतिरेकेऽपि परस्परेण कार्योत्पादनात् परस्परजन्यानुमितौ तयोर्व्य ।
भिचार इति वाच्यम् भवन्मते अन्वयसहचारज्ञानव्यतिरेकसहचारज्ञानयोरन्वयव्याप्तिज्ञानहेतुत्वे तत्र व्यभिचा
रवारणाय व्यवहितोत्तरत्वस्य निवेशा इव मन्मतेऽपि परस्परजन्यानुमितौ व्यभिचारवारणाय व्यवहितोत्तरत्वस्य निवेश
नीयत्वादिति अन्वयव्यतिरेकाभ्यामुभयविधव्याप्तिज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वमिति मणिकारमतमादर्शयति साध्या ३२

इतरविशेषणत्वेन ६

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भावेत्यादिना अनुमितिः साध्यविधेयकानुमितिः ननु हेत्वभावनिरूपितसाध्याभावनिष्ठव्याप्तिज्ञानं हेत्वभावविधेय
कानुमितिं जनयतु ननु साध्यविधेयकानुमितित्वम् अनुमितौ व्यापकतावच्छेदकरूपेण व्यापकस्यैव भाननियमात्
अन्यथा वह्निव्याप्तिज्ञानाद्घटानुमित्यापत्तिरित्याशंकते नचेति अन्यव्याप्तिग्रहात् अन्यनिरूपितव्याप्तिज्ञानात् हे।
त्वभावनिरूपितव्याप्तिज्ञानादिति यावत् अन्यानुमितिः साध्यविधेयकानुमितिः नन्वन्यव्याप्तिज्ञानस्यान्यविधेय।
कानुमितिजनकत्वे बाधकाभाव इत्यत आह अतिप्रसंगादिति घटनिरूपितव्याप्तिज्ञानात्पटविधेयकानुमितिप्रसं
गादित्यर्थः पक्षधर्मतेति स्वाश्रयव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वसंबंधेन साध्याभावनिष्ठव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्त्वाव
गाहिनिश्चय इत्यर्थः साध्यानुमापक इति साध्यविधेयकानुमितिविशेष इत्यर्थः व्यतिरेकव्याप्त्यवगाहिपराम।
र्शाव्यवहितोत्तरानुमितिजनक इति यावत् व्यापकतावच्छेदकरूपेण व्यापकस्य भानमिति नियमस्त्वन्वयव्याप्त्यवगा।
हिपरामर्शजानुमितिस्थल एवेति द्रष्टव्यम् ननु घटादावितरभेदस्य निश्चितत्वेन पृथिवीतरभेदो सिध्यते पृथिवी
त्वाद्घटवदित्यत्रैव न तु व्यतिरेकी निश्चितसाध्यवत्त्वमेव दृष्टान्तत्वे प्रयोजकं ननु पक्षान्यत्वमपीति चेन्न अन्व
यसहचारग्रहदशायां व्यतिरेकसहचारेणैव व्याप्तिग्रहोदयात् तदुक्तमाचार्यैः आत्मान्तावदयं सहृदुपदेशः के
वलव्यतिरेकिलक्षणं तावन्निरूपितमिति अन्वयव्यतिरेकिणं लक्षयति उभयात्य इति केवलान्वयिकेवलव्यति
रेकान्य इत्यर्थः प्रसिद्धानुमानमिति वह्निमान्धूमादित्यर्थः केचित्त्वन्वयसहचारमात्रगृहीतव्याप्तिकत्वं केवला

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

उपधेये धर्मिणि धूमे दृष्टान्तविशेषे केवलान्वयि
त्वकेवलव्यतिरेकित्वयोः समुच्चयेऽपि। तस्या
न्वयसहचारमात्रगृहीतव्याप्तिकत्वेनापर।
स्य च व्यतिरेकसहचारमात्रगृहीतव्याप्तिक
त्वेन गोपाधिद्वयस्या
संकर इत्येतदर्थः २

ऽग्रे ४

३३ न्वयित्वम् व्यतिरेकसहचारमात्रगृहीतव्याप्तिकत्वं केवलव्यतिरेकित्वम् उभयसहचारमात्रगृहीतव्याप्तिकत्वमन्वयव्य
प्र तिरेकित्वम् दृष्टान्तविशेषे धूमस्यापि केवलान्वयित्वकेवलव्यतिरेकित्वे इष्टे एव नचैवं विभागव्याघातः उपधेयसंक
रेऽप्युपाधेरसंकरादिति अत एवाह संक्षेप इतीत्याहुः नन्विदं ज्ञायमानलिंगस्यानुमानत्ववादिनये उपपद्यते। प्रा॰३
न॰४ ननु लिंगज्ञानस्यानुमानत्वनये अत एव अनुपदमेव एवं हेतावभिहिते इति वक्ष्यतीति चेन्न तज्ज्ञानमात्रं त्रिविध।
ज्ञानं ५ मित्यस्यानुमितिजनकलिंगज्ञानविषयीभूतं लिंगं त्रिविधमित्यर्थः नचानुमितिकरणस्यैव विभागौचित्याल्लिं
गस्य त्रिविधत्वकीर्तनमसंगतमिति वाच्यम् केवलान्वयिलिंगकानुमितिजनकत्वकेवलव्यतिरेकिलिंगकानुमि
तिजनकत्वान्वयव्यतिरेक्युभयलिंगकानुमितिजनकत्वभेदेन लिंगज्ञानत्वस्य त्रिविधत्वेन लिंगस्यापि त्रिवि
धत्वसंभवात् वस्तुतो लिंगज्ञानस्यैव त्रिविधत्वं लिंगस्य तु तद्विषयत्वेन तत्र केवलान्वयिसाध्यकानुमानमित्यस्य च के त्रिविधत्वम् ६
वलान्वयिसाध्यकानुमितिजनकज्ञानविषयत्वमित्यर्थः एवंपदातिरिक्ते अनिश्चितसाध्यकत्वमित्यस्य पदातिरि।
क्तेऽनिश्चितसाध्यकानुमितिजनकज्ञानविषयत्वमित्यर्थः उभयान्वय इत्यस्य च केवलान्वयिकेवलव्यतिरेकिभि
न्नसाध्यविधेयकानुमितिजनकज्ञानविषयत्वमित्यर्थः एवं हेतावभिहित इत्यस्य तादृशज्ञानविषयीभूते हेता
वभिहिते इत्यर्थः इति नव्यांकल्पेऽपीति तत्त्वनिर्णयवादिविजयरूपैककार्यकारित्वात्सुसंगतत्त्वाच्च हेत्वाभासाभि
न्निरूपयति एवमिति तदाभासा हेत्वाभासाः हेतुवदाभासन्त इति योगाद् दुष्टो धर्म्येव हेत्वाभासपदवाच्य इति ध्येयम् ३३

सप्तमी २

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अनुमितितत्करणान्यतरप्रतिबंधकयथार्थज्ञानविषयत्वं हेत्वाभासत्वम् बाधतदभावव्याप्यवत्ताज्ञानादीनां सा
क्षादेवानुमितिप्रतिबंधकत्वाद्बाधसत्प्रतिपक्षयोर्लक्षणसमन्वयः व्यभिचारज्ञानादीनामनुमितिकरणव्याप्तिज्ञा।
नादिप्रतिबंधकत्वेन तद्विषयत्वेन व्यभिचारज्ञानादेर्हेत्वाभासत्वोपपत्तिः अत एव व्यभिचारादिसंग्रहायानुमितिप्र
तिबंधकेति विहायानुमितितत्करणान्यतरेत्युक्तम् नच तद्धेतोरेव तदस्तु किं तेनेति न्यायेन व्यभिचारज्ञान।
स्यानुमितिप्रतिबंधकत्वमेवास्त्विति वाच्यम् धूमपरामर्शकाले आलोको वह्निव्यभिचारीति व्यभिचारज्ञानका
लेऽनुमित्यनुदयप्रसंगात् नच तद्धर्मावच्छिन्नलिंगकानुमितौ तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकव्यभिचारज्ञानस्यैव प्र
तिबंधकत्वमिति वाच्यम् गौरवात् साक्षादविरोधिनो ज्ञानस्य जनकज्ञानविघटकत्वेनैव विरोधित्वाच्च नचैवं धू।
मो वह्निव्याप्य इति ज्ञानकाले भिन्नेन्द्रियादिजन्यव्यभिचारज्ञानकालेप्यनुमित्युदयापत्तिरिति वाच्यम् इष्टत्वात् न
दत्ते करणे परे किं नसिध्यतीति व्यभिचारभ्रमसाधारण्यापत्तिप्रसंगवारणाय यथार्थेति विभजते तत्रेति त्रि।
विधेषु व्यभिचारे निरूपणीये साध्यवदन्यवृत्ति साध्याभाववद्वृत्तित्वमिति कृते धूमाभाववदयोगोलकवृत्तित्वेन
धूमवान्वह्नेरित्यादौ लक्षणसमन्वयेपि संयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यत्र कपिसंयोगाभाववद्वृत्तित्वेनैव वद्वृत्तत्वस्या
पि तत्त्वापत्तिः प्रतियोगिवैयधिकरण्यानिवेशे चातिगौरवमिति तत्परित्यागः अन्योन्याभावस्य च व्याप्यवृ।
त्तित्वान्न दोषः नच कपिसंयोगी घटोभयभेदवारणाय प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशनमावश्यकमिति।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवदः प्रतीतित्वस्य विवक्षणे तु गगनादिकपिसंयोगत्वावच्छिन्न

३६ 78 वाच्यम् साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नैककपिसंयोगवदन्यत्वस्यैतद्वृक्षे सत्त्वमिति यदि चान्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वं वि

प्र भाव्यते तथापि प्रतियोग्यवृत्तित्वस्यैव लाघवेन निवेशनीयत्वात् प्रतियोगिवैयधिकरण्यापेक्षया लाघवस्य स्फु

टत्वात् न च द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यत्र विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वेन सत्ताया द्रव्यान्यगुणादिवृत्ति

त्वादतिप्रसंग इति वाच्यम् साध्यवदन्यनिष्ठाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्यात्र

दर्शितत्वात् लक्षणं योजयति यथेत्यादिना यद्यन्योन्याभावोऽव्याप्यवृत्तिस्तदा कपिसंयोगि एतद्वृक्षत्वा

दित्यत्रातिव्याप्तिः प्रतियोग्यवृत्तित्वनिवेशे च गौरवमित्यत आह साध्यासमानाधिकरणेति साध्याधिकरण

वृत्तित्वमत्र साध्यसामानाधिकरण्यं न तु साध्यानधिकरणावृत्तित्वम् अन्यथा वाय्वनधिकरणावृत्तिद्रव्य

त्वादिसामानाधिकरण्यस्य धूमेपि सत्त्वेन वह्निमान् धूमादित्यादावतिप्रसंगापत्तेः अत्र च साध्याधिकरणे वृ

त्तित्वं येन संबंधेन तेन संबंधेन तदधिकरणत्वं विशेषणताविशेषेणावृत्तित्वं तदधिकरणत्वं च बोध्यं एतेन

जलवद्द्रव्यादेः ४ यत्किंचित्संबंधेनावृत्तित्वोक्तौ धूमवदन्यत्वादेरपि कालिकादिसंबंधेन धूमवद्वृत्तितया तदवृत्तिगगनादिरेव तत्सा

मानाधिकरण्यस्य वह्न्यादावसंभवादसंभवापत्तेरिति परास्तम् तत्सामानाधिकरण्यं च तदधिकरणे हेतुतावच्छे

दकसंबंधेन संबंधित्वम् नातः कालिकसंबंधमादाय धूमादावतिव्याप्तिः यद्यप्यसाधारणादिसाधारणमे

नत् तथाप्युपधेयसंकरेप्युपाधेरसंकरात् इति न्यायेन तत्साधारण्येपि व्याप्तिविरहः असाधारणत्वाद्युक्तानेष्व

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तज्ज्ञानेनुमितिप्रतिबंधादिति सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वमसाधारणत्वम् निश्चितसाध्यवद्व्यावृत्तत्वे सति निश्चितसाध्या
भाववद्व्यावृत्तत्वमिति यावत् शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यादौ सर्वेभ्यो नित्येभ्योऽनित्येभ्यश्च शब्दत्वस्य व्यावृत्तत्वा
ल्लक्षणसमन्वयः न च शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादिति संदेहे तौ शब्देऽनित्यत्वनिश्चयदशायां निश्चितसाध्यवद्व्यावृ
त्तत्वादसाधारण्यापत्तिः इष्टत्वात् असाधारणसत्प्रतिपक्षयोरनित्यदोषवादिनां प्राचां मते नैतल्लक्षणमिति
तन्मतं दूषयितुं स्वयं लक्षणमाह साध्येति ननु सपक्षव्यावृत्तत्वमसाधारणत्वमित्यस्य का गतिरित्यत आह
इदमेवेति पूर्वं निरुक्तार्थमेव ननु निश्चितसाध्यवद्व्यावृत्तत्वेन तत् येन शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यस्य संग्रहः।
स्यादिति अव्याप्तिरिति ऽनित्ये शब्दे शब्दत्वाभावस्यासत्त्वेनानित्यत्वव्यापकाभावप्रतियोगित्वस्य शब्दत्वेऽस
त्वादिति भावः सद्धेतुत्वादिति ननु साधारणसत्प्रतिपक्षयोरनित्यदोषत्ववादिनां प्राचीनानां मते संदेहे
व पित्तत्संभव इति चेन्न बाधस्येवानुमितिप्रतिबंधात् बाधस्याप्यनित्यदोषत्वापत्तिः यदि च बाधबुद्ध्या प्रतिबंधा
त्तानुमितिरित्यत्र हेतुस्तु न दुष्ट इति विभाव्यते तदा प्रकृतेप्यसाधारणसत्प्रतिपक्षस्थले तदभावव्याप्यवत्ताज्ञाने
नानुमितिप्रतिबंधो ननु तत्र हेतुरपि दुष्ट इत्यस्य तुल्यत्वादिति भावः एतज्ज्ञाने असाधारणत्वज्ञानम् साक्षात् । नित्यत्वाभावे ३
ग्राह्याभावव्याप्यावगाहित्वात् व्यतिरेकीति व्यतिरेकव्याप्तिमत्सत्प्रतिपक्षरूपत्वात् तथा च तदभावव्याप्यव नित्यत्वाभाव २
त्ताज्ञानमुद्रयानुमितिविरोधित्वमिति भावः ननु साध्यव्याप्यवत्ताज्ञाने साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञाने चात्र ।
रीत्या १ शब्दत्वे १

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

३५ ७१ संवन्नमिति सत्प्रतिपक्षादभेदप्रसंग इत्याह नचैवमिति एवं सत्प्रतिपक्षरूपत्वे सत्प्रतिपक्षत्वमिति तथाचैवं।
पु सव्यभिचार तस्यतद्भेदतर्गतत्वे सव्यभिचार इतिभागव्याघात इति हेत्विति साध्यव्याप्यहेतु साध्याभावव्याप्यहेत्वोर्भेद
एवसत्प्रतिपक्षत्वं यथा ह्रदो वह्निमान् धूमात् ह्रदो वह्न्यभाववान् ह्रदत्वादित्यादौ प्रकृते चैकस्यैव शब्दत्वं।
नित्यत्वानित्यत्वोभयरूपसाध्य ४ स्योभयसाधकत्वेनेनतं स्योभयलिंगकत्वघटितसत्प्रतिपक्षत्वमितिभावः अदृष्टेरिति तथाच साध्यसाध नित्यत्वशब्दत्वयोः ४
नयोः सहचाराग्रहेणान्वयव्याप्त्यग्रहेणानान्वयित्वमितिभावः तथाचेति नित्यत्वाभावव्यापकीभूताभावप्रतियो
गित्वरूपव्यतिरेकव्याप्तिवगाहिनित्यत्वव्याप्यशब्दत्ववत्तापरामर्शात्साध्यमिति वानित्यत्वाभावः नित्यत्वं तथा
व नित्यत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपव्यतिरेकव्याप्त्यवगाहिनित्यत्वव्याप्यशब्दत्ववत्तापरामर्शात्सा
त्वि पक्षतदभावउभयद् ध्याभावोपि साधनीयः नच विरुद्धोभयसाधनं संभवति परस्परानुमितिप्रतिबंधएवेत्यर्थः विरुद्धयोः साध्यसा
ध्याभावयोः अनिर्णय इति अनुमित्यनुपपत्तिरित्यर्थः अनिर्णय इत्यनेन सत्प्रतिपक्षस्थले संशयात्मिकानुमिति
रितिरत्नकोशकारमतमदर्शितं तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्यविशिष्टबुद्धिसामान्येविरोधितयासत्प्रतिपक्षस्थले।
संशयाकारानुमितिः किंतु परस्परानुमितिप्रतिबंधएवेतिसिद्धांतिसंमतम् तन्न प्रत्यक्षस्थले तदभावव्याप्य रत्नको० ३
वत्ताज्ञानस्यप्रतिबंधकत्वेप्यनुमितौ तत्प्रतिबंधकत्वाकल्पनेन संशयानुमितौ वाधकाभावः संशयत्वस्यार्थं।
समाजेग्रस्तत्वेपि साध्यतदभावव्याप्यवत्तापरामर्शाभ्यां साध्यतदभावानुमितौ [redacted] जायमानायां फलतः ३५

यथा नीलेतरघटसामग्रीसत्वे घसामग्रीसत्वे धर्मजायमाननीलघटः तथा नित्यत्वतः
नित्यत्वोभयकोटिस्मरणे जायमानज्ञानमर्थात् संशयात्मकमेव भवतीत्यर्थः समाजे
जग्रस्तत्वेपीत्यर्थः

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

परोक्षत्वाज्ञाने ६ प्रतिबध्यतावच्छेदकं ६ लघु ५ तदभावव्याप्यवत्ताज्ञान ५

संशयानुमितेरुपपत्तेः प्रत्यक्षस्थले तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वे कल्पनीये प्रत्यक्षत्वमनिवेश्य तत्प्रकारक
तत्प्रकारकबुद्धित्वं २ बुद्धित्वमेव तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकम् तच्चानुमितिसाधारणमिति कथमनुमित्युपपत्तिरिति तु नाशंकनीयम् इच्छाया
उत्तेजकत्वानुरोधेन विशिष्यैव प्रत्यक्षत्वं निवेश्य प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावस्यावश्यकत्वात् नच शाब्दस्थले इच्छा।
शाब्दस्थले ४ या अनुत्तेजकत्वात्तत्रैव प्रत्यक्षान्यज्ञानत्वं तत्प्रतिबध्यतावच्छेदके तच्चानुमितिसाधारणमिति वाच्यम् प्रत्यक्षान्यत्व प्रत्यक्षान्यज्ञानंच ५
ज्ञानत्वयोर्मिथो विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण तदपेक्षया शाब्दत्वस्यैव तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वात् प शाब्दं गुरु ५
दोषत्वं स्मृतौ अनुभवत्वेनत्वमेतद्योः समावेशः अनुमितौ ६ रोक्षत्वज्ञानेरनुभवत्वेन संकरान्न तस्यापि तत्त्वमित्यनुमितौ तत्प्रतिबंधकत्वस्याक्षतत्वान्न संशयानुमितौ किंचिद्बा।
धकमिति अत्राहुः तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानविशिष्टान्यज्ञानत्वावच्छिन्नप्रति तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबंधक
त्वम् इच्छाविशिष्टत्वावच्छिन्नप्रति चेच्छात्वेन हेतुत्वमिति आहार्यानुमितेरनंगीकारेण तदभावव्याप्यवत्ताज्ञान शाब्दोनित्यः स्यात् ६
सत्वे नेच्छाबलान्नापि तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानाभावरूपकारणबलात्संशयानुमित्युपपत्तिरिति दिक् लाघवादाह।
पर्वतः ४ अवृत्तिसाध्यकत्वमिति नचैवं धूमवानाकाशादित्यादेरसंग्रह इति वाच्यम् स्वरूपासिद्धावेव तन्निवेशात् केचित्तु
पूर्वत्व २ केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षकत्वमनुसंहारित्वम् उदाहरणं च सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्यादि व्यतिरेकव्याप्तिग्र
हप्रतिबंधकत्वमात्रदूषकताबीजमित्याहुः साध्येति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याधिकरणे हेतुतावच्छेदकसं
बन्धेनावृत्तित्वमित्यर्थः तेन समवायेन वह्नेः साध्यतायां संयोगेन धूमहेतोः संयोगेन वह्न्यधिकरणे वृत्तित्वेपि गो

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

३६ 80

न्नाधिकरणे कालिकादिसंबंधेनाप्यन्यस्य वृत्तित्वेपि च नाव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणनिष्ठाधिकर

पृ साध्येयकार णतानिरूपकतानवच्छेदकहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमिति निष्कर्षो बोध्यः तेन गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ता उक्तपरिष्कारेण विशिष्ट स्यानतिरेकत्वरीत्या द्रव्य स्यानेनाव्याप्तिः २

हृदःव वान् गुणत्वात् गुणे गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्वादित्यादौ यथायथं नाव्याप्तिः उपाधीति असाधारणत्वविरुद्ध।

त्वाद्युपाधीनां भेदादित्यर्थः विरुद्धत्वाने असाधारणत्वाद्यज्ञाने प्यनुमितिप्रतिबंधाभावादिति भावः सत्प्रतिपक्षः सा

ध्याव्यविरोधिपरामर्शः तद्वांश्च हेतुः सत्प्रतिपक्षित इति योगार्थमभिप्रेत्याह पक्ष इति अत्र साध्यधीप्रतिबंधकः परा

मर्शः सत्प्रतिपक्ष इत्येतावतैव समञ्जस्ये पक्ष इति संपातायातमिति कश्चित् तन्न पक्षविशेष्यकसाध्याभावव्या

भजलवहुम्न ७ प्यवत्तापरामर्शस्यान्यविशेष्यकसाध्यवत्ताज्ञानाविरोधितया पक्षविशेष्यकत्वलाभाय तन्न्यतदस्यावश्यकत्वात्

इदं च सत्प्रतिपक्षस्यानित्यदोषत्वांगीकर्तृप्राचीनमतेलक्षणं बोध्यम् स्वमते तु साध्याभावव्याप्यहेतुमत्त्वं

सत्प्रतिपक्षः अत एव भयमतसाधारण्याय सहेतुत्वमेव यथाजल्लमित्यादिनोक्तवान् नेदमुक्तमिति उक्त

त्वाभावव्याप्यातेजस्त्ववदिदमिति ज्ञानमुक्तत्वरूपसाध्यधीप्रतिबंधकमिति भावः सत्प्रतिपक्षफलं तु पर

स्परप्रतिबंधेन परस्परानुमितिप्रतिबंध एव तथाहि पर्वतो वह्निमान्धूमात् पर्वतो वह्न्यभाववान् पाषाणम

यत्वादित्यादौ वह्निव्याप्यवत्तापरामर्शसत्वान्न वा व्यभावानुमितिः वह्न्यभावव्याप्यवत्तापरामर्शाच्च न वह्न्यनु

मितेरप्युत्पत्तिः तद्धि विशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वमिति निबंधकाराः। ३६

साध्याभावव्याप्यहेतुमत्त्वस्य सत्प्रतिपक्षत्वात् ५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रकृतसाध्यसाधकहेत्वोः किं तत्त्वमिति जिज्ञासैव सत्प्रतिपक्षफलम् अत एव प्रकृतसाध्यसाधकहेत्वोः किं तत्त्व
मिति जिज्ञासाजनिका व्याप्तिपक्षधर्मतोपस्थितिः प्रकरणसम इति तल्लक्षणमपीत्याहुः रत्नकोशकारस्तु तत्प्र
कारकप्रत्यक्षे तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वेपि प्रयोजनाभावेनानुमितौ तत्प्रतिबंधकत्वस्याकल्पनात् सं
शयत्वस्यापि समानाजग्रस्तत्वेपि साध्यतदभावव्याप्यवत्तापरामर्शाभ्यां जायमानानुमितिः संशयरूपैव जायते उ।
भयप्रकारकत्वे निश्चयत्वायोगात् संशयानुमितिरेव सत्प्रतिपक्षफलमिति ननु तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानकालेन
उपनीतभाने ६ त्प्रकारकोपमितभानाद्यनुदयेन तत्र तत्प्रतिबंधकत्वकल्पने प्रत्यक्षत्वमनिवेश्य तत्प्रकारकबुद्धित्वमेव तत्प्रतिब
तत्प्रकारकबुद्धित्वे ध्यतावच्छेदकम् तेन चानुमितिसाधारणमिति कथमुभयपरामर्शकाले उभयविधेयकानुमितिरिति चेन्न इच्छा
कालेआहार्यप्रत्यक्षोत्पत्त्या बाह्यत्वस्पार्शनत्वादिप्रकारकेच्छानामुत्तेजकत्वानुरोधेन विशिष्यप्रतिबंधकता।
या आवश्यकत्वात् घटस्पार्शनसामग्रीसत्त्वे घटबाह्येच्छायां सत्यामसत्यां च तत्सामग्र्या घटस्पार्शनापत्तेस्तासा
मेकत्रनिवेशायोगात् तत्तत्सामग्रीविशिष्टतत्तदिच्छाकूटस्योत्तेजकत्वे चातिगौरवमिति न च शाब्दस्थले इच्छाया
शाब्दस्थलेएव ३ अनुत्तेजकत्वात्तत्रैव प्रत्यक्षान्यज्ञानत्वं तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकं तच्चानुमितिसाधारणमिति वाच्यम् प्रत्यक्षान्य
त्वज्ञानत्वयोर्मिथो विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण तदपेक्षया शाब्दत्वस्यैव तत्प्रतिबध्यतावच्छेदक
त्वात् परोक्षत्वजातेरनुभवत्वेन संकरात् न तस्या अपि तत्त्वमित्यनुमितौ तत्प्रतिबंधकत्वस्यारूढत्वात् संशया परोक्षत्वजातिनिष्ठ प्रतिबध्यता[illegible]रूपितेर

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

३२ 81
प्र

नुमितौ न किंचिद्बाधकमिति अत्र केचित् इच्छाया उत्तेजकत्वानुपगमेन तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानविशिष्टान्यत्वाव
च्छिन्नं प्रति तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानत्वेनैक एव प्रतिबंधकत्वम् इच्छाविशिष्टत्वावच्छिन्नं प्रतीच्छात्वेन हेतुतया।
एककार्यकारणभावेनैव निर्वाहे तस्यानुमितिसाधारणतया न संशयानुमितिरुत्पत्तुमर्हति तदभाववत्ताज्ञानवि। व्याप्य
रोधिनः सत्त्वात् आहार्यानुमितेरनंगीकारेणेच्छाकालेन तदुत्पत्त्यसंभवादिति निष्कर्षः असिद्धिं निरूपय
ति असिद्धिस्त्विति परामर्शेति व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानं परामर्शः तत्प्रतिबंधकत्वं च व्याप्यत्वासि
द्धेर्व्याप्तिज्ञानविघटकत्वेन स्वरूपासिद्ध्याश्रयासिद्ध्योस्तु पक्षधर्मताज्ञानविघटकत्वेन व्यभिचारादिज्ञान
स्यापि व्याप्तिविघटकत्वेन हि विषये व्यभिचारादावतिप्रसंगात् व्यभिचाराद्यन्यत्वं प्रतिबंधकतावच्छेदकधर्मे
विशेषणम् परामर्शप्रतिबंधकज्ञानविषयत्वमित्युक्तौ घटपदादेरपि समूहालंबनात्मकज्ञानविषयत्वा।
दतिव्याप्तिरतः प्रतिबंधकतावच्छेदकत्वपर्यंतानुधावनम् अवच्छेदकत्वं च विषयतया प्रतिबंधकतापर्या। तत्
प्त्यधिकरणत्वम् तेनासिद्ध्यादिघटके नातिव्याप्तिरिति स्वरूपासिद्ध्याद्यन्यत्वमेव तत्त्वमित्यपि कश्चित् सा।
असिद्धिः यथाक्रमेण लक्षणान्याह पक्षेत्यादिना पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षे हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहे
तोरभावः स्वरूपासिद्धिरित्यर्थः तेनोत्पत्तिकालीनो घटः पृथिवी गंधप्रागभावादित्यादौ नातिप्रसंगः नवा गु
णो द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ विशिष्टस्यानतिरिक्ततया विशिष्टसत्ताभावप्रतियोगिगुणसत्त्वे तिव्याप्तिः तत्राप्युत्पत्ते ३२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कालीनत्वरूपपक्षतावच्छेदकविशिष्टेगंधप्रागभावस्यध्रियमानत्वेनहेतुभावासंभवात् सत्तात्वावच्छिन्नाभावस्य
गुणेऽसत्त्वाच्च यथोक्तेन दोषः पक्षेति पक्षेपक्षतावच्छेदकस्याभाव इत्यर्थः तदुभयवारणायोभयभिन्नेति घटा
दिवारणाय च विशेष्यदलम् धूलीपटलेति पर्वतोवह्निमान्धूलीपटलादित्यादौ धूलीपटले वह्निव्याप्यस्वे
नधूमादिनिष्ठवह्निव्याप्यभावकूटसत्त्वादितिभावः यथाश्रुते धूमनिष्ठव्याप्यभावस्यालोकेऽपिसत्त्वात्तस्याप्यसि।
द्धत्वप्रसंगसाध्यसाधनभेदेनव्याप्तेर्भिन्नत्वादितिभावः ननुपर्वतःकांचनमयवह्निमान् धूमादेवंपर्वतोवह्निमा
न् कांचनमयधूमादित्यादौसाध्येसाध्यतावच्छेदकस्याः साध्याप्रसिद्धिः एवंहेतौहेतुतावच्छेदकस्याभावो हेत्वप्र
सिद्धिरितित्वेवंरूपयोः साध्याप्रसिद्धिहेत्वप्रसिद्ध्योरप्याश्रयासिद्धिवदतिरिक्तत्वसंभवेनासिद्धेस्त्रिविधत्वमनु।
पपन्नमित्यतआह साध्याप्रसिद्धिरिति वाशब्दोऽप्यर्थे तथाच साध्याप्रसिद्धिर्हेत्वप्रसिद्धिरपिव्याप्यत्वासिद्धि
रित्यर्थः हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नेसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितनियतसामानाधिकरण्यमेवव्याप्तिः
साध्यतावच्छेदकहेतुतावच्छेदकयोरसिद्धौतादृशव्याप्तेरसंभवित्वेनतयोरपिव्याप्यत्वासिद्ध्यंतर्गतत्वमेव आ
श्रयासिद्धेस्तु तं यात्वासंभवादतिरिक्तत्वमेवेतिनासिद्धेस्त्रैविध्यानुपपत्तिरितिभावः अत्रपर्वतोवह्निमान् नी।
लधूमादित्यादौनीलरूपविशेषणस्यसंकोचकविशेषणत्वेननीलधूमत्वंव्याप्यतावच्छेदकं व्यभिचारावा।
रकत्वात् व्याप्तिग्रहानौपयिकत्वाच्च किंतु धूमत्वमेवतंयात्वे समानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकं धमत्वंतराघ।

व्याप्यत्वासिद्ध्यन्तर्गत
त्वाभावात् ३

व्याप्यतावच्छेदकं१ नीलधूमत्वं१

धूमी१

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

३८ 82
पृ

हितधर्मस्यैवव्याप्यतावच्छेदकत्वनियमात् धूमप्रागभावस्यसंग्रहायस्वसमानाधिकरणेति स्वस्यापिस्वघटितत्वा।
दंतरेतितद्घटितत्वंचतद्विषयकप्रतीतिविषयत्वमेव तथाच नीलधूमत्वावच्छिन्नेव्याप्यभावाद्व्याप्यत्वासि
द्धावेवएतदंतर्भावः अतएव तदुद्भावनेनवादिनिग्रहोपि ननु व्यापकेव्यर्थविशेषणेनदोषः व्याप्येतु दोष
इतिनियमेकिंविनिगमकमितिचेत्तदवेहि हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि
तावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नाभावविशिष्टसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यमेवव्याप्तिः ए
वंच समनियतेलघुधर्मेऽवच्छेदकेसंभवतिगुरौतदभावादितिन्यायेन स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वस्य
गुरुधर्मेऽनंगीकारात् नीलधूमत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वस्य धूमस
मानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वापेक्षयागुरुत्वेनप्रतियोगितानवच्छेदकतया तादृशाभावा
प्रसिद्ध्यानतेनरूपेणव्याप्तिरिति केचित्तु कंबुग्रीवादिमान्नास्तीतिप्रतीतेरविशेषाद्गुरुधर्मोपिप्रतियोगिता
वच्छेदकः एवं स्वसमानाधिकरणतादृशधर्मान्तराघटितधर्मस्यैवव्याप्यतावच्छेदकत्वमितिनियमस्याप्र
योजकत्वान्नीलधूमत्वमपिव्याप्यतावच्छेदकमेव अतएव नीलधूमत्वादेर्वारणीयत्वेत्वितिदीधितिकारो
व्याहः नचैवं तदुद्भावनेवादिनिग्रहानुपपत्तिः मन्मते तेनरूपेणव्याप्यत्वासिद्धेवतन्निग्रहोपपत्तेरितिवाच्यं
धूमादितिवक्तव्येनीलधूमादित्युक्तिरनुचितेत्यधिकोक्त्यावादिनिग्रहादित्याहुः इत्यास्तां विस्तरेण वाधेलद ३८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यति पक्षइति पक्षतावच्छेदकविशिष्टे पक्षे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववत्त्वमित्यर्थः ते
न रूपकालावच्छिन्नो घटो गंधवान् पृथिवीत्वादित्यादौ आद्यकालावच्छेदेन घटे गंधाभावसत्त्वेपि नातिव्याप्तिः ए
वं महानसीयवह्न्याद्यभावस्य पर्वते सत्त्वेपि पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादेर्न बाधितत्वापत्तिरिति बाधादस्यायाम
पक्षधर्मेरनैकांतिकोवेति नियमात् बाधस्य प्रतिबंधकत्वे मानाभाव इत्याशंकते नचेति अत्रेति ह्रदो वह्निमा
न् धूमादित्यादौ असिद्धेरेव स्वरूपासिद्धेरेव कृतनम् व्यर्थम् बाधेनेति बाधस्य प्रतिबंधकत्वेनेत्यर्थः परामर्शी ।
ज्ञानः वह्निव्याप्यधूमवानिति परामर्शज्ञानः बाधे सतीति वह्न्यभाववान् ह्रद इति बाधे सतीत्यर्थः तथाच यत्र परा।
मर्शात् पेनासिद्ध्यादेरदूषकत्वे बाधस्यैव दोषत्वमिति भावः ननु वह्निव्याप्यवत्ताज्ञानकाले कथं वह्न्यभावव
त्ताज्ञानं तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबंधकस्य सत्त्वादितिचेन्न अलौकिकतद्वत्ताज्ञानत्वावच्छिन्नम्प्र
त्येव तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य विरोधितया आनुमानिकभिन्नेंद्रियादिजन्यवह्निव्याप्यवत्ताज्ञानकालेपि प्र
त्यक्षिकवह्न्यभावव्याप्यवत्ताज्ञानोदये बाधकाभावादितिभावः असंकीर्णबाधस्य लक्षमप्याह आद्यकालावच्छि
न्नेति दोषांतरेति असिद्ध्यादिरूपदोषेत्यर्थः दोषांतराभावमेवोपपादयति नहीति व्याप्तिसत्त्वे व्यभिचारित्व
मेव पक्षावृत्तित्वे स्वरूपासिद्धिरेव दोष इत्यतः व्याप्तिपक्षवृत्तित्वयोरुभयोरभावनिराकरणम् यद्यपि धर्मिता
वच्छेदकसामानाधिकरण्येन तदभाववत्ताज्ञानस्य धर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्येन तत्प्रकारकबुद्धौ न प्र

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

83 तिबंधकत्वम् तथाप्यवच्छेदकावच्छेदेन तद्विशिष्टवृत्त्यवच्छेदकावच्छेदेन तदभाववत्ताज्ञानस्य विरोधित्वेनैव तत्
द्बोधम् ननु गंधव्याप्यपृथिवीत्ववत्तापरामर्शाज्जायमाना घटो गंधवानित्यनुमितिः पक्षतावच्छेदकसामाना
धिकरण्यावगाहित्वात् भ्रमैव न तु पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन तदनुमितिः पक्षतावच्छेदकव्यापकत्वविशिष्टसं
बंधघटितव्यापकताया गंधेऽग्रहात् व्यापकताघटितसंबंधेनैव व्यापकस्यानुमितिः तथा च सद्धेतोर
स्य कथमबाधितत्वमित्यत आह दिशेति अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ पक्षतावच्छेदकव्यापकत्वविशि
ष्टसंबंधेन व्यापकत्वावगाहिपरामर्श इव साध्यतावच्छेदकसंबंधघटितव्यापकत्वावगाह्यवच्छेदकावच्छे
देन हेतुमत्तावगाहिपरामर्शयोरन्यतरस्यैव जनकत्वेन प्रकृते गंधप्रागभावावच्छिन्नत्वविशिष्टसम
वायघटितगंधनिष्ठव्यापकतावगाहिपरामर्शासत्वेपि गंधप्रागभावकालावच्छिन्नत्वविशिष्टसमवाय
सम्बन्धेन पृथिवीत्वरूपहेतुमत्तावगाहिपरामर्शसत्वात् गंधप्रागभावावच्छेदेन घटे जायमाना गंधानुमि
तिर्भ्रम एवेति तस्याभासत्वमक्षतमेवेति भावः ननु व्यभिचारज्ञानस्यानुमितिकरव्याप्तिज्ञानविघटक
तया परंपरयानुमितिप्रतिबंधकज्ञानविषयतया यथा व्यभिचारादेर्हेत्वाभासत्वं तथोपाधेरपि स्यात्
उपाधिज्ञानस्यापि व्यभिचारज्ञानद्वारा व्याप्तिज्ञानविघटकत्वेनानुमितिप्रतिबंधकत्वेनानुमितिप्रतिबंधक
ज्ञानविषयत्वात् तथा च पंचैव हेत्वाभासा इत्यनुपपन्नमित्यभिप्रेत्याशंकते नन्विति एतएवेति पंचैवेत्यर्थः ३९

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तदन्यतमद्इति सव्यभिचाराद्यन्यतमाङ्गत्वेन इत्यर्थः तस्य उपाधे अनेवंभूतत्वात् अहेत्वाभासत्वात् अत एव स
व्यभिचारादन्यतमांतर्गतत्वाभावादेव वस्तुतस्तु सत्यप्युपाधिज्ञाने उपाधिना व्यभिचाराद्यनुमाने व्याप्तिज्ञानप्रति
बंधाभावादनुमित्युत्पत्त्यानुमितिकरणव्याप्तिज्ञानविघटकत्वाभावेन परमुखनिरीक्षकतया न हेत्वाभासत्वं ।
एवं सिद्धसाधनस्यापि पक्षताविघटकतया न तत्त्वमिति वादिविजयरूपैककार्यकारित्वसंगत्या हेत्वाभासानं
तरं उपाधिनिरूपणमारभते नन्विति आचार्यमते उपाधिपदं पंकजादिवद्योगरूढम् उप समीपवर्तिनि स्वीयध
र्ममादधातीत्युपाधिरिति योगात्स्वनिष्ठव्याप्तिरूपधर्मसंक्रामकत्वलक्षणसाध्यव्याप्यत्वं लब्धं न केवलं साध्य
व्याप्यतामात्रेण दूषकत्वमिति साध्यव्यापकत्वे रूढिरपि तथा च साध्यसमव्याप्तित्वघटितमेवोपाधिलक्ष
णम् तत्तु न सम्यक् समव्याप्तस्यैवोपाधित्वे विषमव्याप्तेरपि व्यभिचारोन्नायकत्वसत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वादि
रूपदूषकत्वबीजस्य सत्वेन तस्याप्युपाधित्वात् तत्राव्याप्त्यापत्तेरिति साध्यव्याप्यत्वांशमपहाय रूढ्यर्थं सा ।
ध्यव्यापकत्वमात्रघटितलक्षणमाह साध्यव्यापकत्वे सतीति ननु व्यापकत्वं तन्निष्ठात्यंताभावाप्रति
योगित्वं तत्प्रतियोगित्वं चाव्यापकत्वम् एवं च साध्यसमानाधिकरणात्यंताभावाप्रतियोगित्वे सति सा
धनसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगित्वं स्यात् तच्च द्रव्यं सत्वादित्यादौ संयोगाद्युपाधावव्याप्तम् अ
तिव्याप्तं च द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादौ संयोगादौ उभयत्र प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशो चातिगौरवम् साध्यत्व

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

84

साधनत्वयोर्व्यापकत्वव्याप्यत्वरूपतया व्यभिचारिणि तदसंभवः साध्यत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वसाधनत्व
प्रकारकज्ञानविषयत्वादिना तयोर्निवेशेऽभ्रमात्मकज्ञानमादाय प्रसिद्धिसंभवेऽपि यत्र न तादृशोऽभ्रमस्तत्रानुपप उपाधि २
त्तिः अगुरुत्वैवेत्यत आह तद्व्यापकत्वं चेति लाघवाद्भावागर्भव्यापकत्वमाह तदिति किंचित् तत्सामाना।
धिकरणा इति तद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणा यावन्तो यद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणास्तद्वत्त्वं तद्ध।
र्मावच्छिन्ने तद्धर्मावच्छिन्नव्यापकत्वम् अत्र च यावत्पदोपादाने वह्निमान्धूमादित्यादौ साधनाव्यापक
स्य ज्ञानसमाद्वेर्वह्निसमानाधिकरणमहानसत्वादिरूपयत्किंचिद्धर्मनिष्ठसामानाधिकरण्यनिरूपकत्वेऽपि नरा
सभादावतिव्याप्तिः यावत्त्वस्य व्यापकत्वादन्यस्य दुर्वचतया तत्सामानाधिकरण्यत्वव्यापकसामानाधिकर
ण्यनिरूपकत्वमर्थः पर्यवस्यति तदव्यापकत्वं च तत्सामानाधिकरण्यत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिसमा
नाधिकरण्यनिरूपकत्वं सर्वस्यापि द्रव्यत्वादिना तादृशाभावप्रतियोगित्वात् तन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेद
कधर्मवत्त्वम् तदर्थो वाच्यः तथा च तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकप्रमेयत्वमादाय अतिप्रसंगवारणाय यद्धर्मावच्छि।
न्नसमानाधिकरणत्वत्वं तद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं तद्धर्मवत्तद्ध।
र्मावच्छिन्नव्यापकत्वम् एवमव्यापकत्वम् तद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणत्ववन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छे।
दकसमानाधिकरणत्वत्वकत्वं बोध्यम् तद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणधर्मनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदक ४०

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सामानाधिकरण्यत्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यनिरूपकतावच्छेदकत्वे सति यद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणधर्मेति।
च्छाभावप्रतियोगितावच्छेदकसामानाधिकरण्यत्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यनिरूपकतावच्छेदकं यद्रूपं तद्धर्मावच्छिन्नं
तद्धर्मावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणतद्धर्मावच्छिन्नहेतावुपाधिः गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्य
त्र विशिष्टसत्तायाः सत्तानतिरेकितया सत्त्वाद्यव्यापकतया साध्याव्यापकप्रसंगेन द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वविशि
ष्टसत्त्वादित्यादौ सत्त्वाद्यव्यापकतया साधनाव्यापकत्वप्रसंगेन च संयोगाद्यव्याप्तिव्याप्त्योर्वारणाय लक्षणे
तद्धर्मावच्छिन्नत्वयद्धर्मावच्छिन्नत्वयोर्निवेशः [illegible] लक्षणद्वये संगमयति यथेति तत्र आर्द्रेन्धनम् तत्समानाधि
करणत्वात् आर्द्रेन्धनसमानाधिकरणत्वात् धूमसमानाधिकरणमहानससत्त्वादिनिष्ठाभावाप्रतियोगिसा।
मानाधिकरण्यनिरूपकत्वेन धूमव्यापकत्वमक्षतमितिभावः अयःपिण्ड इति वह्निसमानाधिकरणायःपिं
डत्वनिष्ठाभावप्रतियोगिसामानाधिकरण्यनिरूपकत्वेन वह्निव्यापकत्वमक्षतमितिभावः सद्धेतौ तु वह्निमा
न्धूमादित्यादौ तु नैवम् न च वह्निव्यापको धूमाव्यापकः कश्चिदित्यर्थः ननु पक्षातिरिक्ते साध्यव्यापकत्वाग्र
हादुपाधेर्दूषकत्वम् तच्च महानसादौ तदभावेन वह्निव्यापकस्य महानसे पर्वते च धूमाव्यापकस्य पक्षेतरत्व।
स्यैवोपाधेः संभवात्कथं न तत्रोपाधिरित्यत आह तत्र हेतोरिति हेतोः धूमस्य साध्यव्याप्यत्वात् वह्निव्याप्यत्वात्।
ननु ततः किमित्यत आह साध्यव्याप्याव्यापकस्य चेति तथा च पक्षेतरत्वं वह्न्यव्यापकं वह्निव्याप्यधूमाव्यापकत्वा।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

85

४१ दित्यनेन साध्याव्यापकत्वान्न पक्षेतरत्वमुपाधिः न च धूमो वह्न्यव्याप्यः वह्निव्यापकपक्षेतरत्वाव्याप्यत्वादित्यनेन हे
प्र तुना तयोः धूमत्वव्याप्यत्वे साध्यतो व्याप्तिग्रहस्योभयत्र समत्वादिति वाच्यम् धूमत्वावच्छिन्नप्रतिवह्नित्वेन हेतु
तया कार्यकारणभावरूपानुकूलतर्कसत्त्वादेव धूमे वह्निव्याप्यत्वसिद्ध्या तद्व्यापकत्वेन पक्षेतरत्वे वह्न्यव्यापक।
त्वनिश्चयादिति भावः इदम् उक्तोपाधिलक्षणम् यथा काक इति मित्रातनयस्य पक्षत्वे साधनावच्छिन्नसा।
ध्यव्यापकपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकयोरैक्यप्रसंगेन वक्ष्यमाणदोषासंगतेः अन्तरूपोरसेक रथदर्शिना य
काकपर्यन्तानुधावनम् तत्र शाकपाकजत्वम् श्यामत्वेति शुद्धश्यामत्वव्यापकमित्यर्थः किं त्विति साधनीभूत
मित्रातनयत्वावच्छिन्नश्यामत्वव्यापकमित्यर्थः विवक्षितमिति मित्रातनयत्वरूपसाधनावच्छिन्नश्यामत्व।
व्यापकत्वात् गौरमित्रातनये शरीरत्वेन मित्रातनयत्वरूपसाधनाव्यापकत्वाच्च शाकपाकत्वे लक्षणसमन्वयः।
शुद्धसाध्यव्यापके वार्द्रेन्धनादौ शुद्धसाध्यव्यापकत्वादेव सुतरां साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमिति भावः
वायुरिति वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादिति कृते प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वरूपसाधनावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वव्या
पकतयाऽव्याप्यप्रसंगनिरतः प्रमेयत्वपर्यन्तानुधावनम् तत्र रूपवत्त्वम् ननु शुद्धसाध्यव्यापकसाधनावच्छिन्न
साध्यव्यापकोभयबहिर्भूतस्य तस्य नोपाधित्वमेवेत्यत आह किं त्विति तथा च साधनावच्छिन्नव्यापकस्यैव पक्षधर्माव
च्छिन्नसाध्यव्यापकस्यापि व्यभिचारोन्नायकत्वादिरूपदूषकतावीजसाम्येनोपाधितया तत्राव्याप्तिरिति भावः न द्वती ४१

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ति वह्निर्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्ववतीत्यर्थः वहिष्ठं चात्मान्यत्वे मानसविषयान्यत्वे वा तदवच्छिन्नप्रत्यक्षत्वं रूपा
दावपि तत्र च न रूपसत्त्वमिति द्रव्यत्वनिवेशः द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वमात्मादावपीति वहिष्ठनिवेशः यथोक्त
स्थले काकः श्यामो मित्रातनयत्वादित्यादौ तथाविधेति पक्षधर्मीभूतवह्निर्द्रव्यत्वावच्छिन्नेत्यर्थः पक्षे काका
दौ असत्त्वादिति इदमुपलक्षणं प्रागभावो विनाशी मेयत्वादित्यादौ जन्यत्वावच्छिन्नविनाशित्वव्यापके भा
वत्वोपाधौ उदासीनधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापके अव्याप्तिरित्यपि द्रष्टव्यम् ननु साधनपक्षधर्मयोर्न तत्त्वेन नि
वेशः किंतु यत्किंचिद्धर्मत्वेनेति नोक्ताव्याप्तिरित्याशंकते अथेति क्वचित्काकः श्यामो मित्रातनयत्वादित्यादौ
क्वचित्तु वायुः प्रत्यक्षः प्रमेयत्वादित्यादौ धूमवान् वह्नेरित्यत्र शुद्धसाध्यव्यापके आर्द्रेन्धनादौ च पक्षधर्मद्रव्यत्वादि
कमादाय संगतिः उपाधित्वापत्तेरिति तथा च सदनुमानमात्रोच्छेद इति तादृशवह्निमति महानसान्यत्वावच्छिन्न
वह्निमति पर्वतादौ असत्त्वादिति महानसत्वाभावस्येत्यादि स्वानधिकरणेति स्वमुपाधिस्तेनाभिमतो धूमवान् वह्ने
रित्यादौ स्वमार्द्रेन्धनं तदनधिकरणं यद्वह्न्यधिकरणमयोगोलकं तद्वृत्तिद्रव्यत्वरूपधर्मावच्छिन्नधूमव्याप
कत्वादार्द्रेन्धने लक्षणसमन्वयः एवं स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यादौ स्वं शाकपाकजत्वं तदनधिकरणं यन्मित्रा
तनयत्वाधिकरणं गौरमित्रातनयः तद्वृत्तिमित्रातनयत्वरूपधर्मावच्छिन्नश्यामत्वव्यापकत्वात् शाकपाक
जत्वमुपाधिर्वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यादौ स्वमुद्भूतरूपवत्त्वं तदनधिकरणं यत्प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वा

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

86

४२ धिकरणं वायुः न हि तत्र वह्निर्द्रव्यत्वरूपधर्मावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वव्यापकत्वादुक्तरूपवत्त्वे लक्षणसंगतिः वह्निमान्धूमादि

व् त्यादौ तु महानसत्वाभावो नोपाधिः तत्र हि स्वं महानसत्वाभावः तदनधिकरणं धूमाधिकरणं महानसमेव तद्वृत्तिद्र

व्यत्वरूपधर्मावच्छिन्नवह्निमति महानस एव तस्यासत्वान्नातिव्याप्तिरिति ध्येयम् ननु द्रव्यं सत्वादित्यादौ गगन

कर्मान्यत्वविशिष्टसत्वे व्याप्तिः विशिष्टसत्तायाः सत्तानतिरेकितया सत्तानधिकरणसाधनाधिकरणाप्रसिद्धेः ।

एवं धूमवान्वह्नेरित्यत्रार्द्रेन्धनादीनां द्रव्यत्वादिनोपाधित्वापत्तेश्चेत्यत आह यद्धेति स्वपदमुपाधित्वावच्छे ।

दकत्वेनाभिमतपरं इत्थं च विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वेपि विशिष्टनिरूपिताधिकरणताया अतिरिक्तत्वाद्गुणक

र्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नानधिकरणं सत्ताधिकरणं गगनादेव प्रसिद्धं तद्वृत्तिसत्वादिरूपधर्मावच्छि

न्नद्रव्यत्वादिव्यापकत्वाद्गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्वे लक्षणसमन्वयः धूमवान्वह्नेरित्यादौ स्वपदेन द्रव्य ।

त्वेनोपाधित्वाशंका तत्र द्रव्यत्वावच्छिन्नानधिकरणं वह्न्यधिकरणाप्रसिद्धेः किंत्वार्द्रेन्धनत्वादेव तथा चार्द्रे ।

न्धनत्वेनैवोपाधित्वं न तु द्रव्यत्वेनेति नोक्तदोषदूतिभावः व्यापकत्वास्याभावादिघटितत्वेन गुरुतया लघुत ।

दाह तच्चेति नादृशसाध्यव्यापकत्वं वेत्यर्थः धूमवान्वह्नेः वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादिति सपूर्णमो ।

मित्रातनयत्वादित्यादौ आर्द्रेन्धनोक्तरूपशाकपाकजत्वादिषु यथाक्रमं लक्षणं संगमयति भवन्तीत्यादि

ना वह्निमान्धूमादित्यत्र महानसत्वाभावेति प्रसंगं वारयति नन्वेवमिति सद्धेतोः एवं न संभवतीत्यन्वयः सद्धेतोः ४२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

धूमादेरेवं उक्तधर्मावच्छिन्नाः कश्चिदिति उपाधिर्न संभवतीत्यर्थः तदेवाह नहीति वह्निमान्धूमादित्यादौ पर्वते
तरत्वत्वावच्छिन्नानधिकरणधूमवत्पर्वतादिनिष्ठद्रव्यत्वादिरूपधर्मावच्छिन्नवह्निसमानाधिकरणाः पर्वत।
त्वादयोपि तेन पर्वतेतरत्वत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणा इति न पर्वतेतरत्वेऽतिव्याप्तिरित्याह अतएवेति।
तादृशधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाभावादेवेत्यर्थः तदेवाह पक्षेति धर्मपर्वतत्वादौ तत्सामानाधिकर।
ण्याभावात् पर्वतेतरत्वसामानाधिकरण्याभावात् वह्निरनुष्णः कृतकत्वादित्यादौ पक्षेबाधेन साध्यव्याप
कतया प्रसिक्तेवह्नीतरत्वादौ बाधोन्नीतत्वात्संग्राह्यमेवेति हृदयं उपाधेर्दूषकताबीजं व्यभिचारोन्नायक
त्वं सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वं वा तथाहि धूमवान्वह्नेरित्यत्र वह्निर्धूमव्यभिचारी धूमव्यापकार्द्रेन्धनव्यभिचारि
त्वात् व्यापकव्यभिचारित्वे व्याप्यव्यभिचारित्वावश्यकत्वात् एवं वह्निमदयोगोलकं धूमाभाववत् आर्द्रेन्धना
भावात् व्यापकाभावे व्याप्याभावावश्यंभावादिति व्यभिचारोन्नायकत्वेन सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वेन वा आर्द्रेन्ध
नस्योपाधित्वं न च यथा हेतोः साध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारेण साध्यव्यभिचारः साधनीयस्तथा साध्यव्याप्यहे।
त्वव्यापकतयोपाधेः साध्याव्यापकत्वमपि स्यात्तत्रापि विनिगमनाविरहात् व्याप्तिग्राहकस्य चोभयत्रापि सत्त्वादिति
वाच्यम् अनुकूलतर्कादिनोपाधेः साध्यव्यापकतानिश्चय एवोपाधेर्दूषकताबीजं चिंतनमित्यभिसंधायाह
संक्षेपइति स्वार्थपरार्थभेदेनानुमानं द्विधा यत्र स्वयं धूमादग्निमनुमाय वह्न्यर्थी प्रवर्त्तते तत्स्वार्थानुमानं

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

४३ 87 यत्र तु स्वयं वह्निमनुमाय परप्रतिपत्त्यर्थं वाक्यं प्रयुङ्क्ते तत्परार्थानुमानं तत्र स्वार्थानुमानं सुगमत्वादुपेक्ष्य
१ परार्थानुमानप्रकारयेवाह तच्चानुमानमिति ननु पक्षधर्मत्वं सपक्षेसत्त्वं विपक्षाद्व्यावृत्तिरबाधितविषयत्वमसत्
प्रतिपक्षत्वं चेत्यादि पंचरूपोपपन्नलिंगप्रतिपादकवाक्यत्वेन न्यायत्वं पंचरूपोपपन्नो धूम इति वाक्येऽतिव्याप्तेर
तो न्यायत्वं निर्वक्ति न्यायश्चेति धूमात्पर्वतो वह्निमानित्यादिव्युत्क्रमोक्तप्रतिज्ञादिसमुदायेऽतिव्याप्तिवारणाय।
क्रमिकेति कथकसंप्रदायाविरुद्धेत्यर्थः न्यायत्वं पंचसु पर्याप्तमिति सूचनाय समुदाय इति. तेन पंचकग्रहणेनै
व समुदायलाभे कृतं समुदाय इत्यनेनेति दूषणमनवकाशं तथाचायं तस्मात्तथेत्युपनयनिगमने प्राचां नवीन
मतेनाह वह्निव्याप्येत्यादि प्रतिज्ञात्वाद्यज्ञाने तद्घटितन्यायत्वाज्ञानात्परार्थानुमानासंभव इति प्रतिज्ञात्वादि
लक्षयति तत्रेति तेषु प्रतिज्ञात्वादिषु मध्ये इत्यर्थः तत्र सद्धेतावित्यर्थ इति कश्चित्पर्वतो वह्निमानित्युदा।
सीनवाक्येतिव्याप्तिवारणाय न्यायघटकेति पर्वतो वह्निमान् आलोकादिति न्यायांतरघटकप्रतिज्ञायाः प।
र्वतो वह्निमान् धूमादिति न्यायघटकप्रतिज्ञात्वापत्तिवारणायैतन्न्यायेति अवयवेति अवयवविभाजकाः
प्रतिज्ञात्वहेतुत्वउदाहरणत्वउपनयत्वनिगमनत्वभेदात् तत्र यथायोग्यं लक्षणान्यवसेयानि पक्षेसा।
ध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति तत्र पक्षविशेष्यकसाध्यप्रकारकज्ञानजनकवाक्यं प्रतिज्ञेत्यर्थकं तच्च पर्वतो वह्निमा
नित्युदासीनवाक्येऽतिप्रसक्तमिति तन्नेदं किंतु एतद्धूमादित्यत्रोदासीनवाक्येतिव्याप्तिवारणाय न्याय। ४३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

घटकेति पर्वतो द्रव्यवान्धूमादित्यादिहेत्ववयवे पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादिहेत्ववयवत्ववारणायैतन्न्यायेति वक्तव्यं
तद्धाभायोक्तं एतदिति एतन्न्यायघटको यो धूमादित्यादिशब्दस्तद्भिन्नेत्यर्थः एवमग्रेऽपि तादृशेति अवयवविभा
जकेत्यर्थः प्रतिज्ञादिलक्षणे घटकीभूतमवयवत्वं निर्वक्ति अवयवत्वं चेति अत्रैव प्राचीनसंवादमाह उक्तं
चेति ननु प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वं प्रतिज्ञाभिन्नत्वे सति हेत्वादिभिन्नत्वं यत्तद्भिन्नत्वं तत्र च प्रतिज्ञात्वं पर्वतो वह्नि।
मानितिभागयोः प्रत्येकं पर्याप्त्यव्यासज्यवृत्तिर्वा आद्ये प्रतिज्ञात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य तद्घटके १ प्रतिज्ञाजनकवाक्यघटके पर्वत इत्याद्येकदेशे ५
सत्त्वेन प्रतिज्ञैकदेशेऽतिव्याप्तिः द्वितीये प्रतिज्ञात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य प्रत्येकं पर्वतो वह्निमानि।
प्रतिज्ञैकदेशा १ तिभागयोः सत्त्वेन प्रतिज्ञाभिन्नतादृशभागद्वयभेदस्य च प्रतिज्ञायामसंभव इति चेन्न प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छि
न्नप्रतियोगिताकभेदाधिकरणतावच्छेदकं यत्तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाधिकरणतावच्छेदकं
यत्तदवच्छिन्नत्वस्य विवक्षितत्वात् प्रतिज्ञात्वस्य व्यासज्यवृत्तित्वोपगमेन प्रतिज्ञैकदेशे प्रतिज्ञात्वावच्छि
न्नप्रतियोगिताकभेदसत्त्वात् प्रतिज्ञात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाधिकरणतावच्छेदकं पर्वत इतिभा
गत्वं तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाधिकरणतावच्छेदकं च प्रतिज्ञात्वं प्रतिज्ञा न प्रतिज्ञैकदेश इति प्रतीतेः व्या
सज्यवृत्त्यधिकरणताकभेदाभ्युपगमात् प्रतिज्ञाहेतुसमुदायो न प्रतिज्ञेति प्रतीतेः प्रतिज्ञाहेतुसमुदायो।
प्रतिज्ञाभेदसत्त्वात् न प्रतिज्ञाहेतुसमुदायेऽतिव्याप्तिः व्यासज्यवृत्त्यधिकरणताकभेदानंगीकारे तु प्रतिज्ञा

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

४४ 44 तात्वावच्छिन्नभेदपंचकाधिकरणतानवच्छेदकत्वे सति प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणताकभेदप्रतियोगितावच्छेदकं
प्र च्छेदकं यत्तदवच्छिन्नभेदाधिकरणतानवच्छेदकं यत्तदवच्छिन्नत्वमर्थोऽवसेयः प्रतिज्ञैकदेशवारणाय सत्यन्त
निवेशः पर्वतो वह्निमानिति भागयोः प्रत्येकं प्रतिज्ञाभेदसत्त्वेन तादृशभागत्वस्य प्रतिज्ञात्वावच्छिन्नप्रतियो।
गिताकभेदाधिकरणतावच्छेदकत्वात् व्यासज्यवृत्त्यधिकरणताकभेदानभ्युपगमात् प्रतिज्ञाहेतुसमुदाये
प्रतिज्ञाभेदासत्त्वेन प्रतिज्ञाहेतुसमुदायेऽतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदलनिवेशः तत्र प्रतिज्ञायां प्रतिज्ञाहेतुस
मुदायभेदसत्त्वेन तादृशभेदप्रतियोगितानवच्छेदकं तादृशसमुदायत्वं तदवच्छिन्नभेदस्य च तादृशसमुदा।
येऽसत्त्वेनातिव्याप्तिविरहादिति प्रतिज्ञादीनां न्यायघटकघटितत्वाच्च नोदासीनेऽतिव्याप्तिरिति ध्येयं अत्र च
प्रतिज्ञादिवाक्ये खंडवाक्यार्थबोधः ततो वाक्यैकवाक्यतया न्यायरूपमहावाक्यार्थबोधः अवांतरवाक्यार्थज्ञान
स्य समस्तवाक्यार्थ[redacted]ज्ञाने हेतुत्वात् यथा वह्निसंबंधाभिन्नो धूमव्यापकवह्निसंबंधाभिन्न इति उदाहर
णार्थबोधः वह्निव्याप्यधूमसंबंधाभिन्नः पर्वतः वह्निव्याप्यपक्षवृत्तिधूमज्ञानज्ञाप्यवह्निसंबंधाभिन्न इति
प्रत्येकं बोधः ततश्च धूमज्ञानज्ञाप्यवह्निसंबंधाभिन्नत्वे पर्वताभिन्नधूमव्यापकवह्निसंबंधाभिन्नधूमसंबं
धाभिन्नवह्निव्याप्यधूमसंबंधाभिन्नः पर्वतः वह्निव्याप्यपक्षवृत्तिधूमज्ञानज्ञाप्यवह्निसंबंधाभिन्न इति वा
क्यैकवाक्यतया न्यायार्थबोधः ततो न्यायार्थज्ञानसंस्कृतमनसा धूमवानयं वह्निमानिति धूमविशिष्टवह्नि ४४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वैशिष्ट्यमितिन्यायेन मनसं ज्ञानं जन्यते नच परामर्शोत्पद्यते ततः परस्यानुमिति नच न्यायार्थज्ञानेनाहत्यैव परामर्श
उत्पाद्यतां कृतं मनसा विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि जनने नेति वाच्यं तस्य वादिवाक्यजन्यत्वेनानाप्तोक्तत्वाद प्रामाण्य
शंकाकलंकितत्वेनानुमित्युपधायकपरामर्शानुत्पादकत्वात् अन्यथाऽऽप्तवाक्यादिव न्यायजन्यज्ञानादे।
वानुमितिस्वीकारापत्तेः तथाच न्यायजन्यज्ञानेन तत्तत्पदार्थोपस्थापने सति धूमविशिष्टे वह्निवैशिष्ट्यमि
ति मानसपरिच्छेदानंतरं परामर्शोत्पादः अंगीकरणीयं अत एव चिंतामणिकारेणानुमितिचरमकार
णलिंगपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकवाक्यत्वं न्यायत्वं नाद्यशाब्दज्ञानजनकवाक्यत्वमवयवत्व।
मितिलक्षणमुपन्यस्तं यद्यपि विप्रतिपत्तेः पक्षपरिग्रहे हेत्वभिधानस्याकांक्षितत्वेन प्रथमं हेत्वभिधा
नमेवोचितमिति प्रतिज्ञान्यायांगं तथापि समयबंधादिना विप्रतिपत्त्यनंतरितत्वेन हेतुवाक्यस्य निष्प्र
तियोगिकान्वयबोधासमर्थत्वात् प्रतिज्ञान्यायांगं पर्वतो वह्निमान् कुत इत्याकांक्षायां प्रतिज्ञानंतरं हे
तूपन्यासः अत्र च पर्वतो वह्निमानिति प्रतिज्ञायां ज्ञानविषयवह्नौ लक्षणा धूमादित्यत्र हेतुत्वं पंचम्यर्थः।
तस्य निरूपकतया प्रतिज्ञैकदेशार्थज्ञानेऽन्वयः ज्ञायमानलिंगस्यानुमानत्वनये धूमपदं यथाश्रुतमे
व लिंगज्ञानस्यानुमानत्वनये तु धूमपदस्य धूमज्ञानमर्थः एवं च धूमज्ञानजन्यज्ञानविषयवह्निमा
निति वाक्यैकवाक्यतया प्रतिज्ञाहेतुभ्यामन्वयबोध इति केचित् केचित्तु प्रतिज्ञायां ज्ञानेन लक्षणा प्रथम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

४५ 89

प्र

मनाकांक्षितत्वात्किंतु धूमपदस्य धूमत्वेनैव पंचम्याश्च ज्ञाप्यत्वे लक्षणा सुविभक्त्यावयवलक्षणास्वीकारादित्या
हुस्तन्मते च सबलावलिकस्थलेऽन्वयबोधानंगीकारेण सिद्धांतविरोधः वस्तुतस्तु पंचम्या ज्ञानज्ञाप्यत्व
मर्थः धूमस्य च ज्ञानेऽन्वयः संबंधिकस्थले एकदेशेप्यन्वयः स्वीकारादित्यलमप्रकृतविचारेण कथम्।
स्यगमकत्वं व्याप्त्याप्रदत्वधर्मतया चेति तत्र व्याप्तिप्रदर्शनायोदाहरणप्रसंगः तत्र प्रथमयत्पदेन यद्बोध्य
ते द्वितीययत्पदेन तदन्यबोध्यते एवं च धूमवन्महानसं वह्निमत् धूमवान्महानसान्यश्च वह्निमदिति
बोधे यावत्साधनाश्रयाभिन्नसाध्यसंबंधरूपा व्याप्तिरुदाहरणेन प्रदर्श्यते तत्र च यत्पदएव वीप्सा न तु त।
त्पदेपि द्विरूपोपस्थितयोरपि एकेन तत्पदेन परामर्शसंभवात्सर्वनाम्नां बुद्धिस्थवाचकत्वादिति अत एव
यद्यत्पापं प्रजहि जगन्नाथ नम्रस्य तन्मे इत्युक्तं ननु संचारिणी दीपशिखेव रात्रौ यं यं व्यतीयाय पतिंवरा।
चरासा नरेंद्रमार्गाट्ट इव प्रपेदे विवर्णभावं स स भूमिपालः इत्यत्र सास्नाकृतियान मृमुखीवभवेत्यादौ च
कथं तर्हि तत्पदेपि वीप्सेति चेत् यत्र यत्पदोपस्थापितं प्रत्येकरूपेणैव तत्पदेन परामृश्यते तत्र त।
त्पदेपि वीप्सा यथा स स भूमिपाल इत्यादौ यत्र तु सामान्यरूपेणैव तत्र न तत्पदे वीप्सा यत्र यथा य।
द्यत्पापं प्रजहीत्यादाविति न कश्चिद्दोषः वस्तुतस्तु व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिबोधकत्वमुदाहरणस्य।
पदार्थविधया वाक्यार्थविधया वा न संभवतीति वह्निपदस्य धूमव्यापकवह्निलक्षणा वीप्सा च तात्पर्यग्राहिका प्रव ४५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यत्पदसमभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकव्यापकत्वं विधेये भासते तत्र तत्पदे न वीप्सा यथा योयो धूमवान् सो ग्निमा
नित्यत्र यत्पदसमभिव्याहृतधूमवत्पदार्थतावच्छेदकीभूतधूमव्यापकत्वं विधेये वह्नौ भासते यत्र तु यत्पदसम
भिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकधर्मसामानाधिकरण्यं विधेये भासते तत्र तत्पदे वीप्सा यथा समम्भूमिपालह्व्यादौ
सासा हि यानमम्मुखी बभूवेत्यादौ च तत्र यत्पदसमभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकीभूतभूमिपालत्वकानरादी।
त्वव्यापकत्वस्य विवर्णीभावत्वतम्मुखीत्वरूपविधेययोर्बाधादन्वयासंभवेन भूमिपालत्वादिसामानाधिकरण्ये
नैव विधेये भानमावश्यकमिति तत्र तत्पदेपि वीप्सेति रहस्यं उदाहरणानंतरं पक्षधर्मताप्रदर्शनायोपनयप्रयो
गः विशिष्टपरामर्शस्यानुमितिहेतुत्वव्यवस्थापनेनोदाहरणांत एव न्यायप्रयोग इति मीमांसकमतं निरस्तं वो
ध्यम् उदाहरणोपनयरूपमवयवद्वयमिति बौद्धमतमप्य समंजसं कथायामाकांक्षाक्रमेणैवाभिधानात्प्रति
ज्ञाद्युपन्यासस्यावश्यकत्वात् धूमादित्येव प्रयोगो न तु धूमवत्वादिति मतशो व्यर्थत्वादिति येमन्यंते तेषां मते ऽत्र व
ह्निव्याप्यो धूम इत्येवोपनयः स्यात् न तु वह्निव्याप्यधूमवानिति मतयो व्यर्थत्वादित्यवधेयम् अबाधितत्वासत्प्रतिप
क्षितत्वबोधनाय निगमनप्रयोगः नच बाधाभावस्य तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानाभावस्य वा हेतुत्वेन ननु तद्ज्ञानस्येति किं
तद्बोधनेति वाच्यं यद्वगमे सति यत्र भवति तत्तदभावज्ञानसाध्यमिति नियमेन तत्ज्ञानस्य हेतुत्वात् नच घटाभा
वज्ञाने घटप्रत्यक्षानुदयेन तत्रापि घटाभावाभावज्ञानस्य कारणत्वापत्तिरिति वाच्यम् परोक्षज्ञाने तादृशनियमा।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

४६ १० भ्युपगमात् अत्र केचित् पक्षे साध्याभावो बाधः तदभावश्च साध्यमेवेति पक्षे साध्यवत्ताज्ञानमनुमितिहेतुरित्या
प्र याते तथा च सिद्धसाधनम् यदि च पक्षे साध्याभावप्रमा बाधस्तथापि तदभावज्ञानस्य विना पक्षे साध्यनिश्चय
मसंभवि तथा सिद्धिसाधनत्वादवस्थ्यादिति यदवगमे सति यन्न भवति तत्तदभावज्ञाने सति भवत्येवेति बाधा।
भावज्ञाने सति बाधज्ञानानुदयेन बाधज्ञानप्रतिबंधाभिप्रायेणाबाधितत्वादिबोधनं न तु ज्ञानस्य हेतुत्वाभिप्राये
णेति वदंति केचित्तु अनुमितिप्रमायां गुणानुरोधेन योग्यतावत्संशयनिश्चयसाधारणं अबाधितत्वादि
ज्ञानमपीति हेतुरित्याहुः ननु तथापि निगमनेन कथमबाधितत्वादिबोधनमपदार्थत्वादवाक्यार्थत्वादिति
न वाच्यम् तस्माद्वह्निमानित्यस्यानुवादत्वेन प्रयोजनजिज्ञासायामबाधितत्वादिज्ञानमेव प्रयोजनं तथाऽस्मी
यते तद्बोधश्च लक्षणया यदि च मानसबोधादिनापि तात्पर्यनिर्वाहे लक्षणाकल्पनमन्याय्यं यथा धूमोऽस्ती
ति वाक्यस्य वह्निपरस्याप्यानुमानिकवह्निबोधमादाय तात्पर्यनिर्वाहस्तथा प्रकृतेपीति विभाव्यते तदा मान
स एव तद्बोध इति रहस्यमत्रानुसंधेयं किंचिज्जल्पितमत्र तदङ्गतरं कृत्वा हृदि ध्यायतां दोषेणाश्रुतमस्ति यु।
क्तिनिर्वहवाक्यं मदीयं बुधाः चेद्रुः किं न कलंकितोऽपि भवति श्लाघ्यो गुणाः सतां वा लत्व यदि तत्र हेतुरघु।
नावालीयमेतद्वचः इति श्रीदीक्षितश्रीकंठशर्मविरचितायां न्यायसिद्धांतमंजरीदीपिकायामनुमानपरिच्छे
दः समाप्तः ॥ अत्र श्रीगोविंदाय नमो नमः ॥ नमो वासुदेवाय नमो नमः श्रीकृष्णचंद्राय नमो नमस्ते नमो नमः ४६

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

७१

ॐ श्रीगणेशाय नमः अनुमाननिरूपणेनानुमानजिज्ञासानिवृत्तौ अवश्यवक्तव्यत्वं उपमाने ऽस्तीत्यवसरसंग।
त्योपमानं निरूप्यते अथेति अनुमाननिरूपणानन्तरमित्यर्थः निरूप्यते लक्षणस्वरूपप्रामाण्यादिभिर्निरूप्यते
निरूपणप्रतिज्ञा च शिष्यावधानायैव तत्र उपमाने निरूपणीये अत्रोपमितिकरणत्वं लक्षणं लक्ष्यतावच्छेदकं चोप।
मानपदवाच्यत्वं यथा एकत्रोपाधिरूपेणान्यत्र च स्वरूपेणोपमितित्वस्य निवेशनान्नाभेदः अत एवोपमितित्व।
स्यैव विधेयेनोत्कीर्तनं न स्वरूपमितित्वस्यैवोपमितिलक्षणत्वे लक्षणलक्ष्यतावच्छेदकयोरभेदापत्तिरत उपाधि
रूपेणापि तदाह शाब्देति अनुमित्यादीत्यादिपदाच्छाब्दादिपरिग्रहः वह्निमानित्यादीति विशिष्योत्कीर्तनेन
गगनं शब्दवदित्यादित्यादौ शाब्दविषयकत्वसामानाधिकरण्यं सूचितं अत एव शाब्दविषयकत्वसमाना
धिकरणजातिमदित्युक्तौ अनुमितित्वशाब्दत्वादेरपि तथात्वादतिव्याप्तिवारणाय व्यभिचारीतिव्या
प्यत्वघटकगगनं शब्दवदित्यनुमितिवृत्तिन घटित्वस्य शाब्दविषयकत्वव्याप्यत्वान्नदोषः यद्वा अतिदेशवा।
क्यार्थस्मृतित्वमादाय चातिदेशवाक्यार्थस्मृतावतिव्याप्तिरत्याधर्मपदं विहाय जातीति श्रावणेति श्रावणप्र।
त्यक्षस्य शाब्दविषयकत्वावच्छेदभावेन श्रावणत्वस्य तादृशजातित्वादिति भावः ननु परोक्षत्वं इंद्रियजन्यज्ञा
नभिन्नज्ञानत्वं तथा चासंभवः ज्ञानमात्रस्य मनोरूपेंद्रियजन्यतया उपमितेरपि परोक्षत्वाभावादित्यत आ
ह प्रत्यक्षान्यपरमिति तथा च तयोक्तं परोक्षत्वं येनासंभवः स्यादिति भावः ननु कीदृशो बधीत्वरहं त्री। १

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ति पश्चेमुक्तपर्णसदृशेणौषधी ज्वरहंत्रीत्युक्ते वने ज्वरहरणतादृशौषधयोः कार्यकारणभावउपमानेनावधार्य्यते एवं चेदृशस्थले उपमितेः शब्दविषयकत्वाभावान्नोपमितित्वं शब्दविषयकत्वाव्यभिचारिणीजातिस्तथा चासंभव इत्याशंक्य ते नन्विति उपमिति हीति शक्तिपरिच्छित्तिरेव हि उपमानफलं ज्वरहरणौषधयोः कार्यकारणभावस्त्वनुमानेनावधार्य्यते एवेति शब्दविषयकत्वव्याप्यत्वमुपमितित्वस्यातस्तन्मितिनासंभव इति भावः अतिदेशवाक्यार्थज्ञानं करणं सादृश्यज्ञानं सहकारि अतिदेशवाक्यार्थस्मृतिर्व्यापारः उपमितिः फलमिति संप्रदायमतं वक्ष्यति आवश्यकत्वात् सादृश्यज्ञानं करणं अतिदेशवाक्यार्थस्मृतिर्व्यापारः उपमितिः फलमिति। नवीनमतेनाह सादृश्यज्ञानादिति तथा च सादृश्यज्ञानं करणमिति भावः प्रत्यक्षादावंतर्भावासंभवात्परिशेषेण तस्या अतिरिक्तत्वं व्यवस्थापयितुं प्रणालीमारभते न ह्येतदिति प्रत्यक्षमिति यद्यपि प्रत्यक्षसामान्यमध्ये मानसमपि निविष्टमेव इत्थं च न मानसमिति पृथगुपन्यासोऽयुक्तः तथापि तच्चक्षुःसंयोगविरहेऽपि जायमानत्वादिति हेत्वनुपपत्त्या पृथङ्मानसं निराकृतं गोवलीवर्दन्यायेन चात्र प्रत्यक्षपदं मानसान्यप्रत्यक्षपरमिति। ध्येयम् ततः मानसादनुभूयमानत्वाद् उपमित्यनंतरमुपमिनोमीत्यनुव्यवसायोदयान्मानसानंतरं च तादृशप्रतीत्यनुदयात् न मानसत्वं तस्या इत्यर्थः अनुभवानादरे त्वाह अन्यथेति अनुभवानादरे त्वर्थः अनुमिनोमीत्यनुव्यवसायस्य मानसानंतरानुदयेनानुमितेरतिरिक्तत्वसिद्धिः अनुभवापलापे तु तस्या अप्यतिरिक्तत्वं

+ विशिष्टव्याप्यपरिचिन्वानः कीदृशो गवयपदवाच्य इति कंचित्पृच्छति।। तेन गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्युक्तः।। स च विपिनमनुसरन्पदा गोसदृशपिंडमनुभवति।। [illegible] ।। अयं गवयपदवाच्य इति सेयमुपमितिर्निर्गम।। न स्वेतत्प्रत्यक्षं।। [illegible] व्यापारविगमेऽपि जायमानत्वात्।। न च मानसं तत्।। ततो विलक्षणत्वात् [illegible]

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

९२

नापि शाब्दं गवयत्वविशिष्टोपस्थापकपदाभावात् ।।
उपमितावयं गवयपदवाच्य इत्याकारे कापगवया
वच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वावगाहनात् ।। ननु गोसा
२ दृश्यावच्छेदेन तस्य गौरवेणानवच्छेदकत्वात्
अन्यथाप्रतीतमूलव्यवहारासंगात् ।।

विलीयतेतिभावः व्याप्तिज्ञानादीत्यादिपदात्पक्षधर्मताज्ञानपरिग्रहः पदाभावादिति शाब्दबोधसामान्येपदजन्य
पदार्थोपस्थितेर्हेतुतयातस्यान्यकाले चोपमित्युत्पत्त्यानोपमितेस्तद्रूपत्वमितिभावः ननु गोसदृशोगवयपद
वाच्य इत्याकारकं गोसादृश्यांशे गवयपदवाच्यत्वावगाहिज्ञानमुपमानं तत्र तत्स्वसादृश्यावच्छिन्ने गवयपद
वाच्यत्वावगाहिनी उपमितिरुत्पद्यते तत्र गवयत्वविशिष्टोपस्थापकपदाभावेपि गोसादृश्यविशिष्टोपस्थापक
पदसत्त्वात्स्याद्बाधकाभाव इत्यत उपमित्याकारं परिष्करोति उपमितावीति अयमिति गवय इत्यर्थः या
यास्तु ते उपमितेरिदंत्वावच्छेदे गवयपदवाच्यत्वावगाहित्वे गवयत्वावच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वावगाहनादि
त्युक्तिविरोधात् अन्यथा अप्रतीमूलकव्यवहारानुपपत्तेरितिदोषानुद्धारश्च नन्विति ननु गोसादृश्यावच्छेदेन गवय।
पदवाच्यत्वावगाहनमितिविभक्तिपरिणामेनान्वयः तस्य गोसादृश्यस्य गौरवेण गवयत्वापेक्षया गौरवेण तद
नवच्छेदकत्वात् गवयपदवाच्यत्वानवच्छेदकत्वात् ननु गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्यत्र गवयत्वस्यावच्छेदक
त्वेन तदवच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वस्याप्रतीत्यात्तदुपपत्तये प्रमित्यंतरं स्वीकरणीयमितिमहद्गौरवं तदपेक्षया गो
सादृश्यस्य गवयत्वापेक्षया गुरुत्वेपि अवच्छेदकत्वकल्पनं ज्यायः धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पनाया लघीयस्त्वादि
त्यत आह अन्यथेति गोसादृश्यस्यावच्छेदकत्वमंगीकृत्यप्रमाणान्तराकल्पन इत्यर्थः व्यवहारः शाब्दबोधः शाब्दप्र।
योगो वा नप्रतीतं मूलं शक्तिर्यस्येत्यर्थः शक्तिज्ञानामूलक एव स्यादिति यावत् अत्र गोसादृश्यावच्छेदेनैव गवय।

२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पदवाच्यत्वावगाहनादतिदेशवाक्यार्थज्ञानोत्तरोत्पन्नज्ञानाद्गवयइति यदा शंक्यशाब्दबोधोनुभवसिद्धो विलीयेत तत्प्र
कारकशाब्दबोधे तत्प्रकारकशक्तिग्रहस्य हेतुतया तादृशबोधाभावात्तदुत्तर गवयत्वप्रकारकशक्तिग्रहाभावात् एवं।
व्यवहारप्रवृत्तिव्यवहर्तव्यज्ञानस्य हेतुतादृशबोधाभावात्तदुत्तरं तादृशव्यवहारानुपपत्तिश्चेति गवयत्वावच्छेदे।
नैव गवयपदवाच्यत्वावगाहिज्ञानमुपेयम् तत्तु गवयत्वविशिष्टोपस्थापकपदाभावान्न शाब्दात्मकमिति।
एतेन शाब्दत्वनिराकरणप्रस्तावे गवये गवयपदवाच्यतावच्छेदकत्वं गवयत्वस्य गोसादृश्यस्य वेति विचार।
स्य प्रकृतानुपयोगित्वम् अग्रे उपमित्याकारप्रदर्शनस्यौचित्यादित्यपास्तम् मदुक्तव्याख्ययैव सर्वेषामंजसा
दितिध्येयम् नापि स्मृतिरित्याह नवेति अनुभवागोचरस्य स्मृत्यगोचरत्वादिति भावः तस्मात् प्रत्यक्षादिव्य
तिभावासंभवात् अतिरिक्तैव अनुमित्यादिभ्यो अतिरिक्तैवइयम् अयं गवयपदवाच्य इति प्रतीतिः प्रत्यक्षा
दिप्रमितिभ्यो भिद्यते तद्विरुद्धधर्मवत्त्वादित्यनुमानं बोध्यम् संप्रदायमतेनाह तस्याः करणमिति सादृश्य।
विशिष्टे सादृश्याश्रये गोसदृशो गवयपदवाच्यार्थानुभव इत्यर्थः तत्स्मृतिः तादृशवाक्यार्थस्मृतिः द्वारं व्यापा
रः गवयत्वेति अयं गोसदृश इत्याकारकः सादृश्यनिश्चयः अतिदेशवाक्यार्थानुभवरूपोपमानसहकारी
त्यर्थः ननु सादृश्यकं ज्ञानकरणकज्ञानवद्वैधर्म्यज्ञानजन्यज्ञानस्याप्यतिरिक्तत्वापत्तिरत आह तच्चेति तत्सा
दृश्यज्ञानम् वैधर्म्यज्ञानजन्योपमितिं व्युत्पादयति यथेति तच्छब्दार्थेति जलादि विधर्मे गुणवती पृथिवी।

त्सहकारीति संप्रदायः॥ तच्चोपलक्षणं॥ वैधर्म्यज्ञानादुप
मितरुत्पत्तेः॥ यथा कीदृशी क्षितिरिति पृष्टे जलादिवैध
र्म्यगुणवती पृथिवी गरुणा उत्तरितः सन् यदा जलादिवि
धर्मगुणवती यामित्यनुभवति तदा तच्छब्दार्थस्मरणादुप

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

93

ति गुरुवाक्यार्थस्मरणादित्यर्थः एवंगंधवतीति पूर्वंजलादिविधर्मगुणत्वेन इदानींतुगंधत्वेनेतिभेदः इत्युत्तरि
ते गुरुणा इत्युत्तरिते इत्यर्थः ननु वैधर्म्यज्ञानजन्यज्ञानस्योपमितित्वस्वीकारे सादृश्यवैधर्म्यज्ञानयोः परस्परज ।
न्योपमितौ व्यभिचारेण कारणत्वासंभव इत्यत आह तस्मादिति सादृश्यज्ञानजन्योपमितेरिव वैधर्म्यज्ञानज ।
न्योपमितेरप्यनुभवसिद्धतया अपलापनर्हत्वादित्यर्थः यत्किंचिदिति सादृश्यवैधर्म्यान्यतरविशिष्ट इत्य ।
र्थः विशिष्य विशेषधर्मपुरस्कारेण अपरिचितेति अनिर्णीतशक्तिकपदवाच्यत्वरूपेत्यर्थः गवयपदवा ।
च्यत्वं किंचिदस्तीति सामान्यतः शक्तिनिर्णयाद्विशेष्ये त्वज्ञानम् अत एव सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्यावा
न्तर्धर्मप्रकारकजिज्ञासां प्रति हेतुतया विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासाबोधक कीदृग्गवय इति प्रश्नोऽप्युपपद्यते ।
इतिकरणमिति उपमितिसामान्ये सादृश्यवैधर्म्यान्यतरधर्मतावच्छेदककविशिष्यानिर्णीतशक्तिकपदवा
च्यत्वरूपवाक्यार्थानुभवः करणमित्यर्थः विसदृशेऽप्युपमितिप्रसंग इत्यत आह किंचिद्धर्मविशिष्ट इति गवयत्वा ।
दिरूपधर्मविशिष्ट इत्यर्थः तद्वत्ताधीरिति यद्विशिष्टे पदवाच्यत्वानुभवस्तद्वत्ताधीरित्यर्थः गवयत्वादिविशि
ष्टे सादृश्यधीरिति यावत् नन्वेकधर्मविशिष्टे सादृश्यज्ञाने धर्मान्तरविशिष्टे पदवाच्यत्वावगाह्युपमित्यनुद
यात् यद्धर्मावच्छेदेन सादृश्यज्ञानं तद्धर्मावच्छेदेनैव पदवाच्यत्वावगाहिन्युपमितिरित्युपेयम् एवं च गवय
त्वादिरूपलघुधर्मानुपस्थितौ यदा गुरुधर्मविशिष्टे एव सादृश्यज्ञानं तदा तदवच्छेदेनैव पदवाच्यत्वावगाहि 3

न्युपमितिः स्यादित्यत्रेष्टापत्तिमाह यदाचेति लघुधर्मे गवयत्वादिरूपज्ञानौ तदस्फुरणे गवयत्वास्फुरणे गुरु
धर्मेदृति विलक्षणसंस्थानवत्त्वरूपगुरुधर्मविशिष्ट इत्यर्थः सादृश्यादिपदाद्वैधर्म्यपरिग्रहः तदवच्छेदेनैव
विलक्षणसंस्थानवत्त्वरूपगुरुधर्मावच्छेदेनैववाच्यताग्रहः गवयपदवाच्यताग्रहः सः गुरुधर्मविशिष्टेपद
वाच्यताग्रहः वाधादिति लघुधर्मोपस्थितौ लघुधर्मेशक्यतावच्छेदकेसंभवति गुरुधर्मेतत्स्वीकारस्यान्याय्य
त्वात्लघुधर्मविशिष्टेगवयपदवाच्यत्वावगाहिज्ञानमुपपद्यते गुरुधर्मविशिष्टविषयकज्ञानेत्वप्रामाण्य।
ज्ञानंतदनंतरंजायतइतिभावः केचित्तु लघुधर्मानुपस्थितौगोसादृश्यावच्छेदेनापिपदवाच्यतावगाहना
ज्ञानादृश्यंगौरवेणानावच्छेदकत्वमित्युक्तमयुक्तमित्यतआह यदाचेति गुरुधर्मविशिष्टेसादृश्यादिधर्मविशि
ष्टेतदवच्छेदेनैवसादृश्यवच्छेदेनैवेत्यर्थ इतिव्याचक्षते तदसत् गुरुधर्मविशिष्टएव सादृश्यज्ञानं जायतइत्य
स्यासंगतत्वापत्तेः गोसदृशोगवय इतिसादृश्यज्ञानस्यासंभवितत्वादितिदिक् ननु संभवत्येवनानुमानप्रा।
माण्ये अनुमानाधीनशक्तिग्रहमूलकत्वाद्वाक्यार्थानुभवरूपोपमानस्यतदेवतुनप्रमाणाभावात् एवंच नोप
मानशब्दौ परपीतिव्याहृतं चत्वारिप्रमाणानीति तथाहि वह्न्यादिगोचरप्रत्यक्षेर्वह्निव्याप्यवत्ताप रामर्शरूपवि
शेषधर्मदर्शनमूलकत्वस्यतादेवोपपत्तौनानुमानस्यप्रमाणत्वम् नन्वान्वयव्याप्तिज्ञानकालेसाध्यज्ञानस्या
वश्यकत्वाद्वह्न्यादिविषयकोपनीतभानोपपत्तावपीतरभेदज्ञानशून्यकालेइतरव्यापकीभूताभावप्रतियोगि

यदा च सत्यपि लघुधर्मे तदस्फुरणे गुरुधर्मविशिष्ट एव सा-
दृश्यज्ञानं जायते॥ तदा तदवच्छेदेनैव वाच्यताग्रहो
जायते॥ परं तु स भ्रमो॥ गौरवेण बाधादिति शेषः
इति श्री चूडामणिमहाचार्यविरचितायां न्यायसि-
द्धान्तमंजर्यामुपमानपरिच्छेदः समाप्तः॥ =॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

94

४ पृथिवीत्ववती पृथिवीत्यादिव्यतिरेकव्याप्तिज्ञाने इतरभेदज्ञानाभावात्तदुपनीतभानासंभवेन तत्र प्रमित्यन्तरस्वीकार
आवश्यक इति वाच्यम् अभावत्वादिसामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिबलादेवेतरभेदगोचरप्रत्यक्षोपपत्तेः एवं घटमानयेति
वाक्यश्रवणानन्तरं घटकर्मत्वानयनकृत्यादीनां परस्परसंसर्गविषयकविलक्षणप्रमितिरसिद्धा शाब्दबोधात्पूर्वमुपस्थि।
तेरावश्यकत्वात् ज्ञाने दृश्यमानसोपनीतभानेनैव निर्वाहात् न च संसर्गोपस्थितेरनैयत्यात्कथं संसर्गबोध इति वाच्यम् बा
धाभावादिबलात्तस्यापि संसर्गतया भाने बाधकाभावात् न च तदुपनीतभानं प्रति तदुपनायकज्ञानत्वेन कार्यकारण
भावे व्यभिचार इति वाच्यम् सांसर्गिकविषयताभिन्नालौकिकविषयतायास्तज्जन्यतावच्छेदकत्वेन व्यभिचा।
राभावात् प्रमित्यन्तरस्वीकारे तन्नियामकत्वेन इतरकार्यकारणभावकल्पनापेक्षया संसर्गभेदविषयतानिवे।
शोल्लाभात् संसर्गविषयकयोग्यताज्ञानसत्त्वात् सांसर्गिकविषयताभेदानिवेशेऽपि तदभावाच्च एवं गवय।
त्वविशिष्टे सादृश्यज्ञानसहकृतगोसदृशो गवयपदवाच्य इति ज्ञानोत्तरोत्पन्नमयं गवयपदवाच्य इति ज्ञान
मप्युपनीतभानमेवेति कथमेतदिति चेदत्रालिंगपरामर्शोत्तरोत्पन्नप्रमित्यनन्तरमनुमिनोमीत्यनुव्यवसा
योयस्तदनुभवसिद्धस्तद्विषयीभूतानुमितित्वाख्यजातिविशेषावच्छिन्नकरणतयानुमानस्य प्रमाणान्त
रत्वम् अथ वह्निमान्पर्वतो घटवानित्यनुमित्यनन्तरं पर्वते वह्निमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायापत्त्या वह्निनिष्ठवि।
धेयताख्यो विलक्षणविषयताविशेष उपगंतव्यो यदभावात्तदनंतरं न तादृशानुव्यवसायः एवं चानुमिनोमीत्य ४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नुव्यवसायस्य तादृशविषयताविशेषविषयकत्वेनोपपत्तेरलमनुमितित्वरूपजातिस्वीकारेणेति कुतस्तदवच्छि
न्नकरणतया प्रमाणान्तरत्वमिति चेन्न लिंगपरामर्शविरहे तादृशविषयताकज्ञानानुत्पत्त्या तदवच्छिन्नकरण
तयैव प्रमाणान्तरत्वमिति वस्तुतस्त्वनुमिनोमीत्यनुव्यवसायस्य तादृशविषयतामात्रविषयकत्वे आपत्तिशाब्द
बोधोत्तरमपि तादृशानुव्यवसायापत्तेः अनुमित्यापत्तिशाब्दबोधादिषु तादृशविषयताया ऐक्यात् अनुमितित्वजा
त्यंगीकारे त्वापत्त्यादिषु तादृशजात्यसत्त्वान्न तादृशानुव्यवसायापत्तिरिति तदवच्छिन्नकरणतया अनुमानस्य प्र
माणान्तरत्वमावश्यकमेव एवं शाब्दश्रवणेनेतरं ज्ञायमानत्वानोत्तरं शाब्दयामीत्यनुव्यवसायोत्पत्त्या तद्विषयत
यासिद्धशाब्दत्वाख्यजातिविशेषावच्छिन्नकरणतया प्रामाण्यसिद्धिः एवमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायवलादुपमा।
नस्यापि प्रमाणान्तरत्वमिति अथानुमित्या नन्वा यात्वनुमितित्वादितयापि तत्प्रत्यक्षत्वव्याप्यत्वमेवास्तीति न।
दवच्छिन्नकरणतया न प्रमाणान्तरत्वम् अथानुमित्यादेर्मानसत्वेन तदुत्तरं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायापत्तिः अ
नुमित्यादेः साक्षात्कारत्वादिति चेन्न लौकिकविषयताशालिसाक्षात्कारस्यैव तादृशप्रतीतिविषयत्वात् अत एव त ४
सुरभि चंदनमित्याद्युपनीतभानानन्तरं चंदनं पश्यामि न सौरभमिति सार्वजनीनः प्रत्ययः संगच्छते तथा च लौकि
कविषयतायाः साक्षात्कारत्वव्यंजकतया ज्ञानानुमित्याद्यनन्तरं साक्षात्करोमीति प्रत्ययः अथैव तत्र साक्षात्कारत्व
सत्वे प्रमाणाभावः साक्षात्करोमीति प्रत्ययाभावेन प्रत्यक्षस्याप्रयोजकत्वाच्च अनुमानस्यापि मानसत्वेन वक्तु

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

५ 95 मशक्यत्वात् अत्र कश्चित् अनुमितित्वादेः प्रत्यक्षत्वव्याप्यत्वे लाघवमेव तथाहि अनुमितिसामग्रीकाले प्रत्यक्षसामग्री
काले प्रत्यक्षवारणायानुमितिसामग्र्याः प्रत्यक्षम्प्रति प्रतिबंधकत्वं कल्पनीयम् प्रत्यक्षत्वव्याप्यत्वे त्वनुमित्यात्मक
प्रत्यक्षस्यैवोत्पत्त्या तदकल्पनप्रयुक्तलाघवमक्षुण्णमेवेति तदसत् अनुमितित्वस्य चाक्षुषत्वव्याप्यत्वे त्वाप
रामर्शोत्तरोत्पन्नज्ञाने अनुमितित्वानापत्तेः चाक्षुषत्वस्य तद्व्यापकत्वमतएवासंभवि परस्परव्यभिचारि।
णोस्तयोरेकत्र समावेशे सांकर्यापत्तेरिति चाक्षुषत्वादिविरुद्धं तदुपगन्तव्यम् एवं चानुमितिसामग्रीकाले चा
क्षुषादिवारणाय चाक्षुषादिकं प्रत्यनुमितिसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वम् कल्पनीयम् एवंच सामान्यतः प्रत्यक्षं
प्रति अनुमितिसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वमयापि न कल्प्यते इति लाघवम् नन्वनुमितित्वादेर्मानसत्वव्याप्यत्व।
मेवास्ताम् अनुमितिसामग्रीकाले मानसवारणाय मानसं प्रत्यनुमितिसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वकल्पने गौर
वम् मन्मतेतु अनुमित्यात्मकमानसस्यैवोत्पादेन तत्रेष्टापत्तेः नच वह्न्यनुमितिसामग्रीकाले घटादिमानस।
वारणाय तत्र प्रतिबंधकत्वस्यावश्यकतया घटादिकमभिवेश्य मानसत्वमेव तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकमिति वाच्यं
घटादिमानसं जायतामितीच्छानामुत्तेजकत्वानुरोधेन विषयं निवेश्य प्रतिबध्यप्रतिबंधकत्वकल्पनस्यावश्यक
त्वात् एवं शाब्दादिस्थलेपीति मैवं घटादिचाक्षुषसामग्रीकाले वह्निमानसानुदयेन चाक्षुषसामग्र्याः मानसं
प्रति प्रतिबंधकतायां घटादिसामग्रीकाले वह्न्यनुमित्युत्पत्तेरनुमित्यन्यमानसत्वं चाक्षुषसामग्रीप्रतिबध्यतावत्। ५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

च्छेदकं भवता वाच्यमित्यनुमित्यन्यनिवेशे गौरवात् एवमनुमितिसामग्रीकाले ऽनुमित्यन्यमानस्य वारणायानुमित्य।
न्यमानसत्वमनुमितिसामग्रीप्रतिबध्यतावच्छेदकमुपेयमित्यनुमितिसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वकल्पनमावश्यक
मनुमित्यन्यत्वनिवेशे गौरवम् पुनरधिकम् एवं शाब्दोपमितिस्थले शाब्दत्वान्यत्वोपमित्यन्यत्वनिवेशगौरव
मिति तेषां न मानसांतर्भाव इति सुष्ठूक्तं चत्वारि प्रमाणानीति दिक् इति श्रीदीक्षितश्रीकंठशर्मविरचितायां।
न्यायसिद्धांतमंजरीदीपिकायामुपमानपरिच्छेदः समाप्तः ॥३॥३॥३॥० श्रीगणेशाय नमः जटाजूटलस।
द्गंगाजलभूषितमस्तकं पुनातु गिरिजाप्रेमपात्रमेकमनेकधा १ उपजीव्योपजीवकभावसंगत्योपमाननिरूप
णानंतरं शाब्दं निरूपयन् शिष्यावधानाय प्रतिजानीते अथेति अत्र ज्ञायमानस्य पदस्य शाब्दप्रमाणतयोप शाब्दप्रमाणे १
उपमितिशाब्दप्रमयोः = ६ = दे उपमानोपजीवकत्वाभावात् फलयोः स्वरूपफलयोऽत्र संगतिर्वोध्या तेस्याऽत्र फलनिष्ठत्वेपि स्वाश्रययोः स्वउपजीव्योपजीवकभावसंगतिः १
रणत्वात्मकपरंपरासंबंधेन करणनिष्ठत्वात्करणयोरानंतर्यमेवसेयम् तथाहि शक्तिपरिच्छित्तिरेवो। भिधाननियामकत्व
पमितिस्तस्याश्चसर्वस्यापि शाब्दबोधजनकत्वेन फलयोरुपजीव्योपजीवकत्वसम्भवः एवं स्वरूपफलयो
रपि अतिदेशवाक्यार्थज्ञानरूपोपमानप्रमाणस्योपमितिद्वारा शाब्दबोधोपजीव्यत्वादिति केचित्तु ज्ञाय।
शक्तिविशिष्टत्वेन मानं पदं करणमित्यस्यार्थः शक्तत्वेन ज्ञायमानमित्यर्थात् सविशेषणे हि विधिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्राम शक्ति = २
तः सति विशेष्यबाधे इति न्यायेन सर्गाध्वस्त इति वह्निशेषणीभूतशक्तिज्ञानमादायोपमानोपजीवकत्व।

शक्तपदे करणत्व
बाधे सति करणत्वे
शक्तत्व संक्रामति =

शक्तिविशिष्टे = २ करणत्वविशिष्टे = २

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

शाब्दस्य शक्तिमत्पदविषयकज्ञानरूपत्वात्तस्यैवोपमितित्वं तेन प्रत्युपमानस्य जनकत्वमेवेति भावः = ६

पदज्ञानरूपशाब्दप्रमाणत्वकल्पनाद्युपमितेः ३ संगतः २

अर्थज्ञानं प्रतिशाब्दज्ञानहेतुकारणत्वात् ४

संभवेन स्वरूपत उपजीवकत्वमपि संगतिरित्याहुः पदज्ञानस्य शाब्दप्रमाणत्वांगीकर्तृनवीनमते उपमितेः शक्तिमत्
पदविषयकत्वेनातिदेशवाक्यार्थज्ञानात्मकोपमानप्रमाणस्योपमित्यात्मकशाब्दप्रमाणोपजीव्यत्वेन स्वरूपत उ। उपमानशाब्दयोरिति शेषः २
पजीवकत्वमदृष्टमेवेति ध्येयम् नन्वतिदेश[illegible]वाकरूपशाब्दप्रमाणस्याप्यतिदेशवाक्यार्थज्ञानरूपोपमानोप।
जीव्यत्वादुपमानमेवादौ निरूपितं ननु शाब्द इत्यत्र किं विनिगमकमिति चेन्न प्रमाणतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नो। ९६
पजीव्यतानिरूपितोपजीवकताया एव संगतित्वात् प्रमाणतावच्छेदकधर्मश्चेन्द्रियत्वादिः अवच्छिन्नत्वं व्यापकत्वं
एवंचोपमानस्य संकेतमात्रग्राहकतया सर्वस्यैवोपमानस्य शाब्दप्रमाणोपजीव्यत्वं शाब्दप्रमाणस्य तु न सर्वस्यातिदेश
वाक्यार्थज्ञानात्मकोपमानोपजीव्यत्वं घटमानयेति शाब्दे तदभावात् न च यद्ज्ञानत्वेन शाब्दत्वावच्छिन्नस्मृतिहे
स्वरूप ६ तुतया घटमानयेति शाब्दनिरूपितशाब्दत्वावच्छिन्नकार्यताया उपमानेपि सत्त्वाद्युक्तदोषतादवस्थ्यमिति वाच्यं
उपमितिकरणे उपमाने प्रमाणविभाजकोपाधिनियतधर्मावच्छिन्नाया उपजीवकताया विवक्षितत्वात् प्रमाणविभाजकोपाधिश्च सा। प्रमाणविभाज
क्षात्कारकरणत्वादिः अवच्छिन्नत्वं चात्र स्वरूपसंबंधविशेषः इत्थंच शाब्दत्वादेरुपमितिकरणत्वानियतत्वाद कोपाधिनियत
तिदेशवाक्यार्थज्ञानत्वादेरेव तथात्वेन तस्य च प्रमाणतावच्छेदकशाब्दप्रमाणत्वव्यापकोपजीव्यतानिरूपितोपजी धर्मावच्छिन्न
वकताया अनवच्छेदकत्वाद्युक्तदोषाभावात् केचित्तु यत्र कीदृग्गवायव इति प्रश्नानंतरं चित्रलेखादिना तादृशपिं निरूपितोपजीव्य
डप्रदर्शनं तत्रातिदेशवाक्यं विनापि मानसरूपातिदेशवाक्यार्थज्ञानात्मकोपमानोदयेन व्यभिचारात्पूर्वोक्तो नोपजी तानिरूपितोप जीवकताया विवक्षितत्वा ८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कीदृशगवयइतिप्रश्नानंतरं
गवयस्यचित्रप्रदर्शने = २

शाब्दस्योपमानाजनकत्व
व्यभिचारएवविनिगमकः १

व्यइति उपमाने शाब्दोपजीवकत्वाभावान्नाविनिगमइति वदंति तदसत् शाब्दीह्याकांक्षा शाब्देनैव पूर्यत इति
न्यायादेतै गावय इत्यभिप्रायकशब्दकल्पनाया आवश्यकत्वात् शाब्दी आकांक्षा शाब्दबोधविषयकेच्छा विशे
षेन विषयसिद्धावाराग्निवर्त्यते इति तदर्थात् यदिच यदा प्रवृत्तीनमात्रे इच्छा नतु शाब्दबोधे न तत्र शाब्दकल्पना
नवकाशः तत्र शाब्दगोचरेच्छाया अभावेन तादृशस्य न्यायस्यानवतारात् नचातिदेशवाक्यार्थशाब्दत्वेनैवो
पमितिकरणतया शाब्दकल्पनमावश्यकम् पदजन्यपदार्थोपस्थितेरेव शाब्दबोधहेतुत्वात् शाब्दी शब्दबोधोपयोगिनी
आकांक्षा अन्वयप्रतियोग्युपस्थितिरूपा शाब्देनैव पूर्यते संपाद्यते इति तदर्थात् तादृशन्यायस्यावतारा
दिति वाच्यम् अतिदेशवाक्यार्थशाब्दत्वेनोपमितिकरणत्वे मानाभावात् परित्युइपनिष्ठित्वा व्यभिचारकेरू
पं गृह्यमाणव्यभिचारेण कारणत्वकल्पनानुदयात् नच निश्चयत्वमपेक्ष्य शाब्दत्वस्य लघुतया तन्निवेश
एवसम्यगिति वाच्यम् सादृश्यज्ञानोपमानत्ववादिमते इवातिदेशवाक्यार्थस्मृतिरूपव्यापाराभावेनैवान
तिप्रसंगे निश्चयत्वनिवेशप्रयोजनाभावादिति विभाव्यते तथापि व्यवहारादिनापि शक्तिग्रहात् शाब्दबोधो
दये न व्यभिचारात् शब्दप्रमाणेप्युपजीवकत्वव्याघातः क्वाचित्कोपजीवकत्वस्य च शब्दप्रमाण इवोपमानप्रमा
णे सत्वाद विनिगमनता दवस्थ्यादिति नकिंचिदेतत् न व्यास्तु स्वतंत्रेच्छस्य नियोगपर्यनुयोगानर्हत्वादिति ।
न्याय एव विनिगमको न नु संगतिरिति तस्यास्तुल्यत्वेपि नहतिरित्यादिक् निरूप्यत इति लक्षणस्वरूपप्रामा

॥ण्यशब्दो निरूप्यते॥

गवयादिविषयता
नतारा

धो

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तत्रशाब्दप्रमितिकरणं शब्दः ॥ शाब्दत्वं चश
ब्दात्प्रत्येमीत्यनुभवसिद्धो जातिविशेषः ॥ १

७९७ एवादिप्रकारकवर्तमाननिरूपणविषयः शब्दजन्यधीः तत्र शाब्दे निरूपणीये शाब्देति अत्र शाब्दप्रमितिकरणं।
त्वं लक्षणं शाब्दप्रमाणपदवाच्यत्वं लक्ष्यतावच्छेदकं प्रमितिकरणत्वं प्रत्यक्षादावतिव्याप्तमतः शाब्देति ननु
शाब्दत्वं शब्दजन्यत्वं तथाच शाब्दजन्यप्रमाकरणत्वं लक्षणं पर्यवस्यति तच्च विषयविधया शब्दजन्यप्रत्य
क्षप्रमितिकरणे श्रोत्रेन्द्रिये तिव्याप्तमत आह शाब्दत्वं चेति तथाच शाब्दत्वरूपजात्यवच्छिन्नप्रमितिकर
नाति णत्वं न तत्रेति तिव्याप्तिरिति भावः केचित्त्वतीतानागतशब्दानुसंधानादपि शाब्दबोधोदयाच्छब्दो न करणं।
किंतु शब्दज्ञानमित्यं च शाब्दजन्यप्रमाकरणत्वस्य लक्षणत्वे असंभवः शब्दज्ञानजन्यप्रमाकरणत्वस्य ल
क्षणत्वे तु विषयविधया शब्दज्ञानजन्यप्रत्यक्षप्रमाकरणे मनस्यतिव्याप्तिरत आह शाब्दत्वं चेतीत्याहुः शा यो
ब्दत्वस्य प्रत्यक्षाद्यन्यत्वरूपत्वे गौरवादाह शाब्दत्वं चेतीत्यपि कश्चित् ननु लक्षणलक्ष्यतावच्छेदकयोरभेद।
इत्यत आह जन्येति केचित्तु ननु शब्दाद्घटं प्रत्येमीत्येवानुभवो न तु शब्दात्प्रत्येमीति आत्मविशेषगुणविषय नं
विनिर्मोकेणाभानानुपगमात् तथाच शाब्दजन्यघटादिविधेयकज्ञानत्वमेव तद्विषयानत्वतिरिक्तं शाब्दत्वं।
जातिरित्यत आह जन्यपदधीतीत्याहुः तदसत् शब्दलिंगकघटानुमितेरपि शब्दजन्यघटविधेयकज्ञानत्वे घटशब्दः वाचकतासंबं धेन घटवान् ॥ घटशब्दा तान्नुमितेरित्यर्थः २
न तद्वत्त्वरमपि शाब्दयामीति प्रतीत्यापत्तेः शाब्दत्वजातिस्वीकारस्यावश्यकत्वात् तदस्वीकारमादायच्छितीय
लक्षणप्रणयनेन तद्व्यापकशाब्दत्वस्येन्यग्रिमग्रंथासंगतेश्चेत्यवधेयम् जन्यपदधीजन्यत्वव्यभिचारिणी। ७

अनुमवार्थे
शाब्दत्व

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अनुभवत्वाव्यापिका च या जातिः प्रत्यक्षत्वादिस्तच्छून्यत्वे सति पदविषयकत्वाव्यभिचारिण्या जातिरूपमितित्वं ।
तच्छून्यधीत्वमिति लक्षणार्थः अतिव्याप्तिं वारयति तत्रेति प्रत्यक्षानुमितिस्मृतिष्वित्यर्थः तादृशीनाम् जन्यपद
धीजन्यत्वव्यभिचार्यनुभवत्वाव्यापकानाम् सत्वादिति तथा च तच्छून्यत्वाभावान्नातिव्याप्तिरिति भावः स्मृति
त्वस्य जातित्वमनुभवसामग्रीप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वेन ननु प्रत्यक्षादावतिव्याप्तिवारणाय जातिशून्यत्वे ।
सतीत्यास्तां यद्दि च एवेऽपि ज्ञानत्वादिजातिसत्वादसंभव इति विभाव्यते तदानुभवत्वाव्यापकजाति ।
शून्यत्वे सतीत्येवास्त्वत आह जातिशून्यत्वमिति जातिशून्यत्वमात्रमित्यर्थः अनुभवत्वेति अनुभव
त्वव्यापकजातिशून्यत्वमात्रमित्यर्थः अनुभवत्वादीनामिति आदिना ज्ञानत्वगुणत्वसत्वादिपरिग्रहः
तथा च दृष्टा जातीनां सत्वाज्जातिशून्यत्वं न वक्तव्यमित्यर्थः अत्र यद्यपि ज्ञानत्वादीनामित्येव वक्तुमुचि
तम् तथापि तदव्यापके त्यत्र तच्छब्देनानुभवत्वपरामर्शायानुभवत्वादीनामित्युक्तम् तदव्यापकेति
अनुभवत्वाव्यापकेत्यर्थः अनुभवत्वाव्यापके त्यस्य व्यावृत्तिमाह जन्येति तथा असंभवितादृगिति ।
जन्यपदधीजन्यत्वव्यभिचारीत्यर्थः नन्वनुभवत्ववारणायानुभवान्यत्वमेवोपादीयतामित्यत आह
आदीति आदिना ज्ञानत्वपरिग्रहः अनुभवत्वाव्यापकत्वं चानुभवनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं ते
नानुभवत्वादिव्युदासः नन्वनुभवत्वव्याप्यत्वमेव किं नोपादीयते एतमव्यापकत्वघटितत्वेनेति चेन्न

सत्यंतं प्रत्यक्षानुमितिस्मृतीनां वारणाय॥ तत्र तादृशीनां प्रत्यक्षत्वा
दिजातीनां सत्वात्॥ जातिशून्यत्वे अनुभवत्वाऽव्यापकजातिशू
न्यत्वं चाऽसंभवि॥ अनुभवत्वादीनां तदऽव्यापकत्वाद्व्यत्वस्य सत्वा
त्॥ जन्यपदधीजन्यत्वव्यभिचारिजातिशून्यत्वमपि तथा॥ ता
दृशानुभवत्वादीनां सत्वात्॥ पदधीजन्यत्वव्यभिचार्यनुभ
वत्वाव्यापकजातिशून्यत्वं चानुमितावपि॥ = २ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

९८

८

ताप्यमितिकपधीपदाऽनिवेशेनतदुपसर्जनप्राप्य
मितजन्यपदस्यापिनिवेशयोजननतया
तदऽनिवेश्यैव धीपदप्रयोजनमादप
देत्यादि = ४

अन्येत्याहुः

तथाविधाऽनुभवत्वव्याप्यत्वस्य स्मृतित्वेऽसत्त्वेन तच्छून्यत्वस्य स्मृतौ सत्त्वादति
व्याप्तिरुद्धारणाय चरमधीपदस्याऽनुभवलाक्षणिकत्वापातात् ॥ तन्मते गौरव
मिति भावः ॥ यद्यप्य त्राऽनुभवत्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वरू
पापरत्वनिवेशे स्मृतित्वस्यापि तथात्वेन स्मृतावतिप्रसंगाभावे न च स्मृ । धीप
दलक्षणां वेनैव निर्वाहः स्यादिति तथाऽपरत्वाव्यापकत्वयोरनर्थान्तरत्वान्न दो
ष इति भावः । तत्र परन्तेवं दित्त
नुभवत्वसमानाधिकरणाभाव
प्रतियोगित्वरूपमनुभवत्वसामा
नाधिकरण्यमित्यनिर्वाच्यते ॥ च
रमधीपदमत्रं विनाऽनिर्वाहात्
दव [redacted] स्यावेति भावः ॥ ३

वापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्यत्वनिवेशो गौरवात् एवमनुभवत्वस्यापि स्वव्याप्यत्वान्न वारणाय भेदघटि
तेव्याप्यत्वस्यावश्यं वाच्यतयाऽतिगौरवाच्च मन्मतेऽनुभवनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्याप्यनुभवेऽ।
सत्त्वेनानुपपत्त्यभावात् स्मृतावतिव्याप्तिवारणाय चरॅंधीपदस्यानुभवपरत्वं विनाऽनिर्वाहाच्चेति पदज्ञा
न्यत्वे व्यभिचार्यनुभवत्वाव्यापकजातिशून्यत्वमिति कृते असंभवः ज्ञायमानपदस्य करणत्वासंभवेन।
शाब्दत्वस्यापि पदज्ञजन्यत्वव्यभिचारित्वाद्दतो जन्यधीति अयं च जन्यपदव्यावृत्तिमाह पदधीतिनत्वनुमि
तित्वस्यापि ताद्दशस्य सत्त्वात्कथमतिव्याप्तिरत आह अनुमितित्वस्येति भगवदिति अनुमितित्वस्येश्व
रीयपदधीजन्यत्वव्याप्यत्वेनात्मत्वादिजातिरेव तथा तच्छून्यत्वमनुमितावपीत्यतिव्याप्तिः जन्यपदो।
पादाने चानुमितित्वस्यापि तथात्वेन तच्छून्यत्वाभावान्नक्षतिरिति भावः अतः अतिव्याप्त्यादितः समुदित।
मिति जन्यपदधीजन्यत्वव्यभिचार्यनुभवत्वाव्यापकजातिशून्यत्वान्तमित्यर्थः अत्र जन्यत्वव्यभिचारीति
जन्यधीत्वव्यभिचारीति धीत्वव्यभिचारीति धीजन्यत्वव्यभिचारीति जन्यधीजन्यत्वव्यभिचारीति जन्य।
जन्यत्वव्यभिचारीति च नोक्तम् अनुमितित्वस्य जन्यज्ञानत्वजन्यव्याप्तिज्ञानजन्यत्वव्याप्यत्वान्न व्यभि
चारिजातिशून्यत्वस्यानुमितावपि सत्त्वादतिव्याप्तेः जन्यपदधीत्वव्यभिचारिजातिशून्यत्वमात्रोक्तौ प्रा।
क्षत्वस्यापि तथात्वेनासंभवापत्तिरिति विशिष्टमुपादेयमेव ननु जन्यपदधीजन्यत्वव्यभिचार्यनुभव।

धीपदानिवेशे च पदमात्र
स्यैव जन्यतया तद्विशेषण
तया जन्यपदोपादानवै
यर्थ्यादिति भावः = ५

अनुमितित्वस्य भगवत्पदधीजन्यत्वा
व्यभिचारित्वात् ॥ अतः समुदितम्
पदज्ञ ॥ उपमितित्वे मित्यादिवा
र्णायपस्तु ज्ञानत्वात् ॥ = ६

८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अप्रमितावतिव्याप्तिवारणाय पृथ्वीतमस्या ॥ अप्रमितावितिव्याप्तिवारणायप्रथि

त्वाव्यापकजातिशून्यत्वमेव लक्षणमस्तु कृतं विशेष्यदलेनेत्यत आह उपमितावितिउपमितेः पदविषयंका
तिदेशवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वनियमेन जन्यपदधीजन्यत्वव्यभिचारिप्रत्यक्षत्वादिजातिशून्यत्वादितिभावः
शून्यांतमपदविषयकत्वाव्यभिचारिजातिशून्यत्वमित्यर्थः पदविषयके शाब्दबोधे पदस्यापि भानात्पद
विषयकत्वसमानाधिकरणशाब्दत्वशून्यत्वाभावादसंभव इति समानाधिकरणेति विहायाव्यभिचा।
रीति ननु सर्वत्र शाब्दबोधे पदस्य भानेवाधकाभावाच्छाब्दत्वस्यापि पदविषयकत्वाव्यभिचारित्वमेवेति चे
न्न वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितितात्पर्यज्ञानादेरेव शाब्दबोधहेतुतया शाब्दस्य सर्वत्र मानेमानाभावात् य
त्र भिन्नविषयकानुमितिसामग्रीकाले घटमानयेति शाब्दे छावलास्थो बोधः तत्र शाब्दविषयक शाब्दं जायता
मितीच्छाविरहविशिष्टानुमितिसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वेन शाब्दसामान्यानुपपत्तेश्च घटशाब्दस्यापि तत्रो
त्तेजकत्वेन तद्दिच्छाभावकूटनिवेशेनातिगौरवात् मिथो विशेषणविशेष्यभावविरहेण तत्कार्यकारणभावक भवे स्थिति गमना
संभवा
ल्पनापत्तेश्चेति शाब्दाविषयकशाब्दस्यैवोत्पत्त्या शाब्दत्वस्य पदविषयकत्वाव्यभिचारित्वाभावेनासंभवाभावादि।
ति न किंचिदेतत् ज्ञानाविति ज्ञात्वादावित्यर्थः तत्र ज्ञात्यभावादिति भावः मणिकृतस्तु प्रयोगहेतुभूतार्थत
त्वज्ञानजन्यः शाब्दः प्रमाणमिति लक्षणं प्रयोगो वाक्यं तद्धेतुभूतं यदर्थतत्त्वज्ञानं तज्जन्यशाब्दत्वं प्रमाणशाब्द।
त्वमित्यर्थः वाक्यार्थभ्रममादाय वह्निना सिंचतीत्यादावयोग्येऽतिव्याप्तिवारणाय तत्त्वपदम् तथापि पदार्थ

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

८ ९९

तत्त्वज्ञानमादाय योग्येऽतिव्याप्तेः प्रयोगहेतुभूतेति इत्थं चार्थपदस्य वाक्यार्थपरत्वपर्यवसानान्न पदार्थतत्त्वज्ञा।

नमादायातिव्याप्तिः तथाहि हेतुपदसमभिव्याहृतभूतपदस्य भू प्राप्ताविति धात्वनुसंहितरनैरपेक्ष्यव्युत्पन्नतया

स्वसजातीयनैरपेक्ष्यस्य चात्र विवक्षिततया यत्प्रयोगप्रतिपाद्यज्ञानं प्रयोगे कर्तव्ये प्रयोगप्रतिपाद्यज्ञानान्तरं नापेक्षते

तादृशपदार्थतत्त्वज्ञानजन्यत्वं लब्धं नहि वाक्यार्थज्ञानवत्पदार्थज्ञानमपि अर्थज्ञानानपेक्षं प्रयोगहेतुर्वाक्यार्थज्ञानस्यै

वापेक्षणीयत्वात् अत्र च प्रयोगो वाक्यं तथा च तत्कालीनतत्पुरुषीयस्वजन्यज्ञानविषयविषयकं प्रमात्मकं ज्ञा।

स्वस्मिन् जननीये प्र योगप्रतिपाद्यज्ञानान्तरं नं प्रकृतवाक्ये जननीये योग्य तत्कालीनतत्पुरुषीयस्वजन्यज्ञानविषयविषयकज्ञानान्तरं [illegible] नापेक्षते ता

दृशार्थतत्त्वज्ञानजन्यत्वमर्थः वाक्यार्थज्ञानेन वाक्ये जननीये स्वपूर्ववर्तिपदार्थतत्त्वज्ञानस्यापेक्षणात् अन्यथा त

स्याहेतुत्वापत्तेरिति स्वोत्तरोत्पन्नत्वमपि स्वजन्यज्ञानविषयविषयकज्ञानान्तरे विशेषणीयम् तथा च तत्काली

नतत्पुरुषीयस्वजन्यज्ञानविषयविषयकम् यत्प्रकृतवाक्यार्थप्रमात्मकं ज्ञानम् स्वस्मिन् जननीये तत्कालीन

तत्पुरुषीयस्वजन्यज्ञानविषयविषयकस्वोत्तरोत्पन्नज्ञानान्तरं नापेक्षते तादृशज्ञानजन्यप्ररूढत्वं तत्कालीनतत्पु प्रकृतवाक्यार्थ

रुषीयप्रमाणप्ररूढत्वमिति फलितम् अत्र स्वोत्तरोत्पन्नेत्यत्र स्वपदमर्थतत्त्वज्ञानपरम् स्वपदेन तानि प्रकृतवा

क्यपराणि पदार्थतत्त्वज्ञानेन च वाक्ये जननीये स्वोत्तरोत्पन्नप्रकृतवाक्यजन्यज्ञानविषयविषयकस्य वाक्यार्थ

ज्ञानस्यापेक्षणान्न पदार्थज्ञानजन्यत्वमादाय योग्येऽतिव्याप्तिरिति संस्कारादावतिव्याप्तिवारणाय लक्षणे प्राक् ८

प्रयोगपूर्वकालीनप योगप्रतिपाद्यार्थवि षयविषयकज्ञान स्वजन्यज्ञानभिन्नत्वं ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पदम् प्रमाणमात्रस्य लक्षत्वे प्रत्यक्षादावतिव्याप्तेर्लक्षेपि शाब्दपदमनुषंजनीयमिति ननु तत्कालीनतत्पुरुषीयस्व
जन्यज्ञानविषयविषयकम् यत्प्रमात्मकं ज्ञानं स्वस्मिन् जननीयं तत्कालीनतत्पुरुषीयस्वजन्यज्ञानविषयवि
यकप्रमांतरेनापेक्षते तादृशप्रमाजन्य शाब्दत्वं तत्कालीनतत्पुरुषीयप्रमाणशाब्दत्वमिति फलितम् प्रमात्वं।
च यावद्भ्रमभिन्नत्वं नातः आंशिकप्रमादायातिप्रसंगः इत्थं च वह्निनासिंचतीत्यादौ पदार्थतत्वज्ञानस्य स्वस
मानजातीयवाक्यार्थज्ञानांतरापेक्षणतया तदादायातिव्याप्त्यभावेपि कंठाभिघाते वाक्यरूपेष्टसाधनताप्रमामा
दायातिप्रसंगः वह्निकरणकसेकानुकूलकृतिमानिति प्रकृतवाक्यजन्यज्ञानविषयकरणक घटकीभूतता
भावादिरूपविषयधीविषयकत्वेनेष्टसाधनताज्ञानस्यापि प्रकृतवाक्यजन्यज्ञानविषयविषयकार्थतत्व।
ज्ञानत्वात् तेन च वाक्ये जनयितव्ये सजातीयज्ञानांतरापेक्षणादिति एवं शाब्दो द्रव्यमिति वाक्यस्यापि तादृश
वाक्यजनज्ञानविषयतया तादृशवाक्यजन्यज्ञानविषयवाक्यविषयकवाक्यरूपेष्टसाधनताप्रमामादाय
शाब्दो द्रव्यमित्ययोग्यवाक्ये तिव्याप्तिः अपि च पयःकरणकसेकानुकूलकृतिमान् गुणश्च द्रव्यमित्यांशि
कभ्रमात्मकस्य महालवनजन्ये पयसा सिंचतीत्यादिवाक्येऽव्याप्तिः तादृशवाक्यार्थज्ञानस्य भ्रमभिन्नत्वाभा।
वात् ईश्वरीयवाक्यार्थज्ञानस्य च स्वसमानजातीयास्मदीयवाक्यार्थज्ञानसापेक्ष्यतया तदादाय लक्षणगम
नात् अन्यथा तदीयपदार्थतत्वज्ञानमादायायोग्येऽतिप्रसक्तेर्दुर्वारत्वादिति कथमेतदिति चेन्न यादृशार्थ

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१ 100 तत्त्वज्ञाने स्वसमानजातीयज्ञानांतरानपेक्षं सत्प्रयोगहेतुस्तज्जन्यमिति न लक्षणार्थः किंतु प्रयोगहेतुभूतं पदार्थ
ते॰ पृ॰ तत्त्वज्ञानं प्रकृतवाक्यजन्यज्ञानविषयविषयकं तज्जन्यत्वं लक्षणे तत्कालीनतत्पुरुषीयस्वजन्यज्ञाने यद्यत्संस
र्गिकयद्यत्प्रकारकत्वावच्छिन्नयद्यद्विशेष्यताकं तत्संसर्गकतत्प्रकारकतद्विशेष्यताकभ्रमभिन्नज्ञानजन्य।
शाब्दत्वं तत्कालीनतत्पुरुषीयप्रमाणशाब्दत्वमिति पर्यवसितोऽर्थः वह्निनासिंचतीत्यादौ वह्निकरणकसेका
नुकूलकृतिमानिति बोधादयेन तद्विषयविषयकज्ञानस्य भ्रमत्वान्न तत्रातिव्याप्तिः एवं शाब्दो द्रव्यमित्यादा।
वपि भ्रमात्मकसमूहालंबनजन्ये पयसासिंचति पयसासिंचतीत्यादौ तदीयस्वरीयप्रमामादाय संगतिः एवमन्य
त्रकोटीरितवाक्ये मौनिश्लोकादावपीति अथ यत्र वह्निनासिंचति पयसासिंचतीत्यादिवाक्याभ्यां वह्निकरण
कसेकानुकूलकृतिमानयः करणकसेकानुकूलकृतिमानिति समूहालंबनशाब्दबोधः तत्र पयसासिंच
तीत्यादौ वाक्येऽव्याप्तिः तद्वाक्यजन्यज्ञानं यद्यद्विशेष्यताकं तत्तद्विशेष्यताकभ्रमभिन्नज्ञानाप्रसिद्धिरिति चेन्मै
वम् यद्यद्विशेष्यताकत्वांशे स्वजन्यज्ञाने तत्तद्विशेष्यताकत्वांशे भ्रमभिन्नत्वज्ञानत्वस्य विवक्षितत्वादित्याहुः इ
दं च बुधोपिपाद्यैकवाक्यत्वावच्छिन्नप्रतिवाक्यार्थज्ञानं हेतुरिति संप्रदायमतेन वस्तुतस्तु बुबोधयिषया।
अन्यथासिद्धतया तस्य कारणत्वासंभवेन तदुपेक्ष्य शाब्दप्रमितिकरणं शाब्द इति फलघटितमेव लक्षणं मत्र कृ १०
तमिति ध्येयम् प्रत्यक्षातिरिक्तप्रमाणसत्त्वे मानाभावात् इति शाब्दस्याप्रमाणतया व्यर्थम् ।तन्निर्वचनमिति चार्वा राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कमतं कटाक्षयन् शाब्दप्रमाणत्वं साधयति सोयं शाब्द इति शाब्दप्रमितिकरणं शाब्द इत्यर्थः सकलेति शाब्दं प्रमाणमित्यनुभव
विषय इत्यर्थः दुरपह्नव इति तादृशप्रत्यक्षस्यान्यविषयकत्वे बाधात् शाब्दविषयकत्वेनैव पर्यवसानेन शाब्दसिद्धिः प्र।
तीतेस्तत्साधकत्वे पदार्थमात्रोच्छेद इत्यर्थः ननु न वयं शाब्दमेव नास्तीति ब्रूमोऽपि तु तस्यातिरिक्तं शाब्दप्रमितिकर
णत्वमेव नास्तीत्यत आह तज्जनकत्वमपीति तस्य शाब्दस्य जनकत्वमपि शाब्दप्रमितिजनकत्वमपीत्यर्थः वस्तु
तस्तु सोयं पूर्वोक्तेः इति पाठः शाब्दयामीति प्रतीतिसिद्धः तज्जनकत्वमपि शाब्दे तादृशशाब्दप्रमितिकरणत्वमपीत्यर्थः
तथा दुरपह्नवं तत्र हेतुमाह आगोपेति प्रतीतेरिति वाक्यादमुमर्थं प्रत्येमीति ज्ञानस्य प्रत्यक्षविषयकत्वासंभवेन प्र।
त्यक्षातिरिक्तप्रमितिस्वीकारः शाब्दस्य तत्करणत्वस्वीकारश्चावश्यक इति भावः नन्वस्तु शाब्दस्य प्रमाणत्वमास्तां
वा तज्जन्यज्ञानस्य प्रत्यक्षातिरिक्तत्वं तथाप्यनुमित्यात्मकत्वमेव तज्जन्यज्ञानस्यास्त्वतोर्थः पृथक्त्वं निरूप।
णमित्यत आह केवलमिति अनुमानविधया अनुमानत्वेन अन्यथा वेति शाब्दविधया वेत्यर्थः नन्वतस्य प्रत्य
क्षातिरिक्तप्रमितिजनकत्वमेव नास्तीति विवाद इति भावः विप्रतिपद्यंते विप्रतिपत्तिस्तु शाब्दः अनुमितित्वासमा
नाधिकरणप्रमितिविभाजकोपाध्यवच्छिन्नजन्यतानिरूपितप्रमाणविभाजकोपाधिनियतधर्मावच्छिन्नजन
कताश्रयो न वेत्याकारा अत्र विधिकोटिर्नैयायिकानां निषेधकोटिर्वैशेषिकाणाम् विधिकोटिप्रसिद्धिः प्रत्यक्ष
प्रमाणे इंद्रियस्यैव प्रत्यक्षप्रमाणतया प्रत्यक्षं प्रतींद्रियत्वेन हेतुत्वेन तादृशजनकताश्रयत्वात् निषेधप्रसिद्धिः।

सोयं शाब्दः सकलजनानुभवसिद्धो दुरपह्नवः ॥ तज्ज
नकत्वमपि तथा ॥ आगोपालगनमाचपंडितं चैतत्रवाक्या
दमुमर्थं प्रत्येमीति प्रतीतेः ॥ न च शाब्देन प्रमाणम् ॥
एतद्वाक्यस्य शाब्दात्मकत्वेन प्रामाण्ये आगतं शाब्द
स्य प्रामाण्यं ॥ केवलमनुमानविधयाऽन्यथा वेति वि
प्रतिपद्यंते ॥ तत्रानुमानविधयेति वैशेषिकाः ॥ नैया
यिकास्तु पृथगेव शाब्दोपानम्

इंद्रियत्वरू
प्रमितिकरणत्वरू

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

101

११

नत्वनुमानं शब्दस्य तत्रार्थो व्याप्यत्वात् ॥ नहि यत्र ध
व्याप्त्रघटानयनं जोर्थः ॥ शब्दस्य ऽकाशब्दानि
त्वोरपयदेश्यात दशान्तिचात् = ॥ शम ॥ शम

अघटादावेवसत्वात् अत्र सिद्धसाधनवारणायानुमितित्वासमानाधिकरणत्वनिवेशः प्रत्यक्षेविषयस्य हेतुत्व।
याशब्दस्यापि साक्षात्कारत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकताशालित्वात्प्रमाणविभाजकोपाधिनियतधर्माव
च्छिन्नत्वस्य निवेशः अनुमितिभिन्नशाब्दाविषयकप्रमितिकरणं नवेति प्रत्यक्षानुमित्यन्यतरत्वव्याप्यानुभवनि
ष्ठजन्यतासामान्यकोन वेत्याकारावा पृथगिति अनुमितिभिन्नशाब्दाविषयकप्रमितिकरणमित्यर्थः अतोन
सिद्धसिद्धिभ्यां व्याघातः नत्वनुमानं नतु प्रत्यक्षानुमित्यन्यतरत्वव्याप्यानुभवनिष्ठजन्यतासामान्यकम्।
अतो न शब्दलिंगकानुमानमादाय बाधः नन्विदं घटानयनादिरूपार्थवच्छब्दवत्वादित्यनुमानं स्यादत आ
ह शब्दस्येति अर्थाव्याप्यत्वात् स्वजन्यप्रतिपत्तिविषयार्थनिरूपितव्याप्यभाववत्वादित्यर्थः अव्याप्यत्वमेव द
र्शयति नहीति नदवृत्तित्वात् आकाशवृत्तित्वात् नथाचाव्यभिचारितसामानाधिकरण्यरूपाव्याप्तिः शब्देन
संभवति साध्यहेत्वोर्वैयधिकरण्यादिति भावः ननु घटमानयेति पदानि तात्पर्य विषय विषयस्मारितपदार्थ
संसर्गज्ञानपूर्वकाणि आकांक्षादिमत्पदकदंबत्वादित्यत्र नवैयधिकरण्यम् नचरजततज्ज्ञानवानयमितिज्ञा
नाद्रजतत्रप्रवृत्त्यापत्तिवारणाय पुरोवर्तिविशेष्यके एतदवच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वेयो तत्संसि।
द्धिरितिवाच्यं लाघवात्प्रवृत्तिविषयइष्टतावच्छेदकवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वेनैव प्रवर्तकतया साध्यस्य ज्ञान
पदस्य प्रमापरत्वेन प्रमात्वघटकतयाप्रवृत्तेन तस्याप्यनुगतत्वात् नचानुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्व।

पु॰ श्रौ

११

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नियमेनस्मारितपदार्थत्वेनैव रजतादिसिद्धेत् ननु रजतत्वादिना प्रमेयत्वादिना तादृशज्ञानस्य प्रवर्तकत्ववार
णाय रजतत्वादिप्रकारकज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वादिति वाच्यम् एवं रजतत्वादिना रजतादेरुपस्थितत्वादितरबाधकत्वा
तेन रूपेणानुमितौ भानसंभवात् अत एव सकर्तृकत्वानुमाने लाघवोपनीतमेकत्वादिकमपि भासते ला॰ज्ञानेतरबाधा
तिरिक्तस्थल एव च व्यापकतानवच्छेदकरूपेण भानानभ्युपगमादिति यद्वा एते पदार्थास्तात्पर्यविषयमिथःसंसर्ग
वन्तः आकांक्षादिमत्पदस्मारितत्वादित्यनुमानेन विशिष्टरजतत्वादेः पक्षतावच्छेदकतया तत्सिद्धिः न च नदी
जलसंसर्गपरतयोच्चारिते अहो विमलं जलं नद्याः कच्छे महिषश्चरतीति वाक्ये प्रत्यायके नदीकच्छपदार्थयोर्व्यभिचा
रः तात्पर्यगर्भसाध्यासत्त्वादिति वाच्यं तात्पर्यगर्भपरस्परनिरूपिता आकांक्षादिमत्त्वाभावेनैवाव्यभिचारात् न
नु तथापि हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुमज्ज्ञाननिश्चयस्यैवानुमितिहेतुतया यत्र योग्यतासंशयस्तत्र योग्यतागर्भहे
तुमज्ज्ञाननिश्चयाभावादन्वयावोधप्रसंगः न च योग्यतासंशयस्य बाधसंशयपर्यवसन्नतया साध्यसंदेहस्य चानु
मित्यनुगुणतया पक्षताघटकसंशयातिरिक्तसंशयान्यत्वमेव हेतुमज्ज्ञाननिश्चयत्वमिति वाच्यम् गौरवात् साध्य
व्याप्यसाध्यवान्न वेत्याकारकसंशयादनुमित्यापत्तेश्चेति चेन्न अयमालोको धूमो वा उभयथापि वह्निव्याप्य इत्य
त्र हेतुतावच्छेदकसंदेहेऽपि नैयायिकैरनुमितेरभ्युपगमात् व्याप्यवज्ज्ञाननिश्चयत्वेनैवानुमिहेतुत्वं तस्य च योग्यता ति
रूपहेतुविशेषणस्य संदेहेऽपि संभवान्न काप्यनुपपत्तिरत आह दृश्यते चेति ननु व्याप्तिभ्रमादेवानुमितिरस्तु न च भ्र

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१२ मात्मकपरामर्शजन्यत्वादनुमितेर्भ्रमत्वापत्तिरितिवाच्यम् विषयबाधस्यैवभ्रमत्वनियामकत्वेनदोषाभावादि।
त्यतआह इत्थंचेतीत्यपिकश्चित् व्याप्तीति पदनिष्ठव्याप्तिज्ञानजन्यानामित्यर्थः नवेति नहीत्यर्थः अयंव्याप्ति
ज्ञानजन्यकालीनः शाब्दप्रयोगयोऽनुभवः तस्याः अनुमितेः नन्विदंव्याप्तिज्ञानाजन्यावैलक्षण्यैवानुमितिः नचत
त्रानुमितित्वसत्वेमानाभावः समानेविषयेशाब्दसामग्र्याबलवत्वात् अनुमितिंप्रति शाब्दसामग्र्याः प्रतिबंधकत्व
कल्पनेकल्पनेगौरवम् मन्मते तत्रशाब्दात्मिकानुमितिस्वीकारेणतत्रतदप्रतिबंधकत्वात् एवंभिन्नेपिविषये अ
नुमितिसामग्र्याः शाब्दसामग्र्याश्चप्रतिबंधकताद्वयकल्पनेगौरवम् मन्मते अनुमितिसामग्रीप्रतिबंधकतयैवो
पपत्तेरतआह प्रतिपत्तिरेवेति अननुमितमिति नच व्याप्तिज्ञानादि घटितसामग्रीजन्यानुमितित्वाभावएवतद्विषयइति
वाच्यम् व्याप्त्यप्रतिसंधानेपितस्यानुभवसिद्धत्वात् असाक्षात्कृतमिति यद्यपिनोपमितमित्यपिवक्तुमुचितम् तथा।
प्युपमितेः शक्तिमात्रविषयकतया घटादिविषयज्ञानस्याजनतोऽसंभवेन तन्निराकरणस्यनिष्प्रयोजनकत्वात् नो
पमित मितिशेषइत्यपिकश्चित् तथाच शाब्दजन्यज्ञाने अनुमितित्वाद्यभावेनविलक्षणप्रमितेरंगीकरणस्यावश्य।
कतया तत्करणस्यप्रमाणांतरत्वमितिभावः श्रुतमिति नैयायिकशाब्दजन्यशाब्दबोधविषयइत्यर्थः श्रुधातो
र्नानार्थत्वेनशाब्दत्वविशिष्टशक्तत्वात् अतएवात्मावारेद्रष्टव्यः श्रोतव्यइत्यादिश्रुतिरप्युपपद्यते इदंघटक
मीकानयनादि नैयायिकेभ्यइति वैशेषिकस्यशब्दोच्चारयितृत्वेलिंगविधयैवतद्बोधकत्वान्नैयायिकेभ्यइत्युक्तं १२ राम

इत्यत्रैवव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानत्वेनाज्ञ
वं ज्ञानपाषपरामर्शविशिष्ट तत्र व्याप्तिपक्षितम
त्वात ॥ प्रतिबंधतिथ्रस्तौ व्यक्ता अनन्तप्रतिम
साध्यत्वेतंत्र प्रकृतमित्यंजत्यावेत्य इथम
तिविशेरषा ॥ २ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नैयायिकानां शाब्दे रूपे वोच्चारणात् शाब्दतात्पर्यज्ञानसंभवाच्छाब्दबोध एव श्रोतुरिति भावः जरन्मीमांसकास्तु लौकिकवाक्य
स्थले शाब्दबोधात्पूर्वं प्रकृतवाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानवदुक्तत्वरूपाप्तोक्तत्वानुमितिसामग्रीसत्त्वेन आप्तोक्तत्वानुमितिसंभ
वाद्वाक्यार्थज्ञानस्यावश्यकत्वात् तदनन्तरं च वेदस्थले तु स्वसामग्रीतः शाब्दोत्पत्तेः लौकिकः शब्दोऽनुवादकः अनुवाद।
कत्वस्य गृहीतग्राह्यनुभवमात्रजनकत्वरूपत्वात् स्वसमानाधिकरणस्वाव्यवहितपूर्ववर्त्तिस्वसमानाकारनिश्चय
विषयविषयकतद्विशेष्यकतत्प्रकारकानुभवमात्रजनकत्वरूपत्वादिति यावत् स्वपदमनुभवपरम् वेदस्य त्वपौरु
षेयत्वेनाप्तोक्तत्वानुमानासंभवादननुवादकत्वात्प्रामाण्यं अनधिगतार्थानुभवकरणत्वस्यैव प्रामाण्यरूप।
त्वात् तच्च गृहीतग्राहीतरानुभवकरणत्वम् स्वसमानाधिकरणस्वाव्यवहितपूर्ववर्त्तिस्वसमानाधिकारनि।
श्चयविषयविषयकेतरतद्विशेष्यकतत्प्रकारकानुभवकरणत्वमिति यावत् स्वसमानाकारत्वं च स्वस्मिन्याद
शतद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारितानादृशतद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारिताशालित्वमित्यूचुस्तदसत्।
व्याप्तिस्मृतिविलंबेनाप्तोक्तत्वानुमितिसामग्र्यभावेन प्रथमत एव शाब्दबोधादननुवादकत्वेन प्रामाण्यात्।
आप्तोक्तत्वसंशय आप्तोक्तत्वाभावनिश्चये शाब्दबोधो
ननु लौकिकवाक्ये इदमाप्तोक्तं न वेति संशये शाब्दबोधानुदयाद्यत्संशयव्यतिरेकनिश्चयौ यत्प्रतिबंधकौ
आप्तोक्तत्वनिश्चयः शाब्दबोधहेतुः
तन्निश्चयस्तत्र हेतुरनुमितौ व्याप्तेरिवेति नियमेनाप्तोक्तत्वनिश्चयस्य हेतुत्वाच्छाब्दबोधात्पूर्वं तस्यावश्यक
त्वमिति चेन्न तत्कार्यतावच्छेदकं हि शाब्दत्वं वा लौकिकवाक्यजन्यशाब्दत्वं वा लौकिकत्वेन ज्ञातवाक्यजन्य

व्याप्तिसंशयस्य व्याप्तिव्यतिरेकस्य चानुमि
तौ प्रतिबंधकत्वाद्व्याप्तिनिश्चयस्य च
नुमितौ हेतुत्वमिव —

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

103

१३

त॰ प्र॰

प्रामाण्यं वा नाद्यः वेदे तदभावात् न द्वितीयः आप्तोक्तत्वानिश्चयेऽपि वेदानुकारेण पठ्यमानमन्वादिवाक्ये पौरु
षेयत्वाभिमानिनो गौडमीमांसकस्य शाब्दोदयेन व्यभिचारात् नापि तृतीयः लौकिकत्वेनाज्ञातलौकिकवा
क्यस्थलेऽप्युक्तशाब्दसामान्यसामग्रीत एव लौकिकत्वेन ज्ञातवाक्यादपि शाब्दोत्पत्तिसंभवे तस्याकारणत्वा
त् न च यत्संशये इत्यादिनियमेन तद्धेतुत्वमिति वाच्यम् तत्संशयेऽपि वाक्यार्थबोधोत्पत्त्या तत्संशयस्याप्रतिबं
धकत्वात् अव्यभिचारसंशयव्यतिरेकनिश्चयप्रतिबध्ये व्याप्तिज्ञाने व्यभिचारेण प्रयोजकत्वेन च तादृश
नियमाभावाच्च एतेन प्रामाण्यसामान्येनाप्तोक्तत्वशंकाविरहो हेतुः स च लोके आप्तोक्तत्वानुमानात् वेदे त्वपौ
रुषेयत्वानुमानात् न चापौरुषेयत्वनिश्चयदशायामेव वेदस्यानुभावकत्वे दोषवत्पुरुषप्रणीतपदस्मारि
तत्वरूपहेतुज्ञानसत्त्वेन पदार्थसंसर्गसिद्धिसंभवाद् वेदस्याप्यनुवादकतापत्तिरिति वाच्यं व्याप्तिस्मृतिविलंबेन।
तद्विलंबादिति परास्तम् अनाप्तोक्तसंशयस्याप्रतिबंधकत्वौ योग्यतासंशयवदिति दिक् प्राभाकरास्तु क्वचि
त्स्याद् भ्रमः क्वचित्तु नेति नियमनिर्वाहाय प्रामाण्यप्रमात्वावच्छिन्नं प्रति किंचित्कारणमुपेयम् तच्च न योग्य।
ताऽन्वयप्रयोजकरूपवत्त्व योग्यतायाः करकाभिप्रायप्रयुक्ते पयसा सिंचतीत्ययोग्यवाक्येऽपि सत्त्वात् अ
यदोषाभावे तथात्वस्तु दोषाश्च भ्रमप्रमादविप्रलिप्साकरणापाटवरूपा वक्तृनिष्ठाः भ्रमश्चोच्चारणीयवाक्या
र्थगोचरो भ्रमः प्रमादोऽनवधानता सा च वाक्यार्थज्ञानस्वरूपयोग्यस्य वक्तुः उच्चारणीयवाक्यार्थेनिश्चयव्यति १३

(margin notes:)
यत्संशयव्यतिरेक निश्चयौ यत्प्रति बंधकौ तन्निश्चयत्व तद्धेतुरिति ॥१०८
यदीयत्संशयव्यतिरेकनिश्चयौ यत्प्रतिबंधकौ तन्निश्चयत्वं तद्धेतुरिति नियमः स्यात्तदा
आप्तोक्तत्वसंशयेऽपि
अनुमिति संभवात्
अनुमेयत्वे विलंबात् = एतेनेत्येतेनात्रेयः
एव

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रेकः शुकीयवाक्यार्थनिश्चयव्यतिरेकवारणाय संप्रतं निवेशः अन्यथाप्रतीतस्यार्थस्यान्यथाप्रतिपादयिषा
प्रतारणा सैव च विप्रलिप्सा इच्छाविषयीभूतवर्णानुकूलकंठताल्वाद्यभिघातानुत्पादकालीनापरवर्णानुकू
लकंठताल्वाद्यभिघातः करणापाटवं करणं कंठताल्वाद्यभिघातः तस्यापाटवमसामर्थ्यं इच्छाविषयीभू
तवर्णानुकूलत्वमितियावत् इतिचेन्न भ्रांतप्रतारकवाक्ये संवादेन प्रमाणे प्रतारणारूपदोषसत्वेन व्यभि
चारात् अन्यथाप्रतीतस्याविद्यमानार्थस्य प्रतिपिपादयिषाया एवात्र प्रतारणात्वेनोक्तदोषोद्धारेपि सर्वस्या
धारणदोषत्वस्यैकाभावेन न तदभावस्य प्रसेकं कारणत्वे भ्रमसत्वेपि न्यदोषाभावसत्वात्प्रमापत्तिः अभाव
कूटस्य च कारणत्वे गौरवात् विसम्वादिशुकवाक्यादपि प्रमापत्तेश्च तस्माद्यथार्थतात्पर्यकत्वमेव लोकवे
दसाधारणं प्रामाप्रयोजकम् यथार्थतात्पर्यकत्वं च यथार्थवाक्यार्थप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वम् एकप
दार्थवदपरपदार्थप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वमितियावत् उच्चरितत्वं चानुसंधीयमानत्वं तेन तन्मते वर्णानांनि
त्यैकरूपत्वेपि नासंभवः नवाम्नौनिश्लोकादावव्याप्तिः वेदेतु पूर्वपूर्वाध्यापकेच्छामादाय संगतिम्खपत्रमा।
नवेदस्तु पंडितपठ्यमानवेदादभिन्न एव वेदस्य नित्यत्वात् नित्यानुमेयवेदेतु तदर्थज्ञापकत्वेन ज्ञानमन्यैव।
सामग्रीति न व्यभिचारः शुकवाक्येपि शिक्षकवाक्यमादायोपपत्तिर्वर्णानां तन्मते नित्यैकरूपत्वात् नचैवदेवव।
प्रासम्पन्नशुकवालादिवाक्येगत्यभावइतिवाच्यम् तस्याप्रमाणत्वाद्यवहारस्तु प्रत्यक्षादसंसर्गाग्रहाद्वेति

[illegible] ४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

104

१४
न॰ प्र॰

केचित्तु शुकबालादिभिन्नलौकिकवाक्ये यथार्थवाक्यार्थप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वं वेदे वेदत्वादि शुकबालादिवाक्ये त्वबा-
धितार्थकत्वमिति तेनानैव शाब्दप्रमाप्रयोजकं एकशक्तिमत्त्वेन च तेषां कारणत्वमिति नानुगम न च सर्वत्रा-
बाधितार्थकत्वमेव प्रयोजकमस्त्विति वाच्यम् यत्रान्यघटाभिप्रायेण गेहे घटोस्तीत्युक्ते घटान्तरं दृष्ट्वा नमानं-
यति तत्रान्यपरत्वेनाप्रमाणेपि प्रामाण्यापत्तेस्तदुक्तं यत्परः शब्दः स शब्दार्थो यत इत्याहुरिति दिक् नच।
ज्ञातमुपयुज्यते ज्ञायमानकरणे ज्ञानोपयोगित्वे सति व्यभिचारिवैलक्षण्यात् व्याप्तिवच्छब्दशक्तिवच्चे-
यथार्थतात्पर्य ज्ञाने = ६ त्ति तज्ज्ञाने हेतुः ज्ञातमुपयुज्यते शाब्दबोधनिरूपितज्ञाननिष्ठकारणतायां विषयितासंबंधेनावच्छेदकं
ना शाब्दबोधनिरूपितज्ञानावच्छिन्नकारणताश्रयस्य शाब्दस्य शाब्दबोधे जननीये उपयोगित्वे सति सहकारि-
शाब्दबोधे जनयितव्ये तात्पर्य ... सहकारित्व मित्यर्थः ॥ = ६ त्वे सति व्यभिचारिवैलक्षण्यादिति तदर्थः सामान्यमुखी च व्याप्तिः यद्यज्ज्ञाननिरूपितत्वानावच्छिन्नकार-
णताश्रयस्य यज्ज्ञाने जननीये सहकारित्वे सति व्यभिचारिवैलक्षण्यं भवति तत्तज्ज्ञाननिरूपितज्ञाननिष्ठ-
कारणतायां विषयितासंबंधेनावच्छेदकं भवति यथा व्याप्तिः शब्दशक्तिश्चेति अत्र च भूयोवयवेन्द्रियसन्नि-
कर्षे व्यभिचारवारणाय ज्ञायमानकरणे इति शाब्दबोधं प्रति ज्ञायमानकरणस्य शब्दस्य स्वप्रत्यक्षे जननी-
ये उपयोगिनि शब्दनिष्ठश्रोत्रसमवाये व्यभिचार इति ज्ञानोपयोगीति तथा च यज्ज्ञाने ज्ञायमानं करणं त-
ज्ज्ञाने जननीये सहकारीत्यर्थान्न दोषः नच सल्लिङ्गपरामर्शे व्यभिचारः ज्ञायमानेत्यस्य ज्ञानविशिष्टेत्यर्थात्। १४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

परामृश्यमानलिङ्गस्यानुमितौ
जननीये सल्लिङ्गपरामर्शस्य स
हकारित्वात् ॥ = २

न सल्लिङ्गपरामर्शस्य ज्ञायमानसहकारित्वात् यस्मिन्सति यदभावात्कार्याभावस्तस्यैव तत्सहकारित्वेन स्व
विशिष्टे स्वस्य सहकारित्वात् तथा च तज्ज्ञाननिरूपितकरणतावच्छेदकज्ञानविशिष्टकरणस्य ज्ञायमानघ
टितधर्मावच्छिन्नकारणताकज्ञाने जननीये सहकारित्वमर्थः पर्यवस्यति परामृश्यमानलिङ्गत्वेनैवानुमि
तिकरणतया परामर्शविशिष्टकरणसत्त्वे परामर्शाभावासंभवान्न व्यभिचारः ह्रदो वह्निमान् द्रव्यत्वादित्यादौ
परामृश्यमानलिङ्गासत्त्वेपि व्याप्यभावेन प्रमानुमित्यभावाद्व्याप्तिवदिति द्वितीयलक्षणसंगतिः व्याप्तिपक्षधर्मतावल्लि
ङ्गत्वे प्रमानुमितिकरणत्वात् ज्ञायमानशब्दसत्त्वे समवायाभावासंभवेनैतादृशसहकारित्वस्य शब्दसमवाये
ऽभावेपि आद्यलक्षणे धूमत्वसामान्यलक्षणाजन्यपरामर्शविशिष्टधूमसत्त्वेपि धूमनिष्ठरूपाभावेन धूमचा
क्षुषानुदयात् परामृश्यमानधूमस्य प्रत्यक्षे जननीये सहकारित्वेन धूमनिष्ठरूपादौ व्यभिचारवारणाय।
ज्ञानोपयोगीत्यत्र ज्ञायमानत्वघटितधर्मावच्छिन्नकरणताकज्ञानपरस्य ज्ञानपदस्य निवेशः अत्रेदं चिन्त्यम् प
रामृश्यमानलिङ्गसत्त्वेपि सल्लिङ्गपरामर्शाभावसंभवात् कथं सल्लिङ्गपरामर्शे व्यभिचारनिरासः न च यैर्ज्ञानं प्रत्यु
पयोगिता तज्ज्ञानकरणतावच्छेदकज्ञानविशिष्टकरणे सहकारित्वं विवक्षितम् सत्परामृश्यमानलिङ्गत्वेन प्रमा
नुमितिहेतुत्वेन सल्लिङ्गपरामर्शस्य प्रमानुमितिं प्रत्येवोपयोगितया प्रमानुमितिकरणतावच्छेदकसत्परामर्शवि
शिष्टलिङ्गसत्त्वे सत्परामर्शाभावासंभवदुक्तिवाच्यम् तथा सति व्याप्तिवदिति द्वितीयलक्षणासंगतेः व्याप्तिपक्षधर्मता।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

105

२५ तं प्र वह्निलिंगत्वेन प्रमानुमितिं प्रत्येवोपयोगितया सत्परामर्शविशिष्टलिंगत्वे व्याप्त्यभावासंभवेन तादृशासहकारित्वस्य
व्याप्त्यभावादिति आत्ममनोयोगे बाधाभावादिवारणाय व्यभिचारिवे लक्षणघटनादिति नच प्रमित्यजनकव्याव-
र्तत्वं प्रमित्यजनकज्ञानजनकसामग्र्यप्रविष्टत्वमिति यावत् नच संवादिभ्रमाभावेन प्रमित्यजनिका ज्ञानजनि-
कासामग्र्येवाप्रसिद्धा: प्रमितिपदेन भ्रमभिन्नत्वविवक्षणेपि च तन्मते भ्रमाप्रसिद्ध्याप्रसिद्धिरिति वाच्यम् स्वव्य-
धिकरणप्रकारानवच्छिन्नविशेष्यताशाल्यनुभवत्वस्य प्रमितिपदेन विवक्षणात् तादृशी च स्मृतिसामग्र्य-
वप्रसिद्धा: अयथानुभवस्य स्मृतिकरणतया सल्लिंगपरामर्शस्याप्यनेनैव वारणे ज्ञानविशिष्टकरणसहकारि-
त्वेन यत्र ज्ञानविशिष्टेत्यस्यैव यर्थ्यमिति चेन्न करणतातिरिक्तज्ञानजनकताश्रयकारणकलापस्यैव ज्ञानजनकसामग्री-
पदेन विवक्षितत्वात् अन्यथा स्वात्मककूटलिंगकानुमितिस्थानाभिषिक्तसाध्यस्मृतिमादाय स्मृतिसामग्र्यप्रविष्ट-
त्वस्य व्याप्त्यवसत्वेन दृष्टान्तासिद्ध्यापत्तेः अखण्डाभावघटकत्वाच्चासिद्धिवारकत्वेपि करणतातिरिक्तेत्यस्य नवै-
यर्थ्यम् वस्तुमात्रस्यैव स्वात्मककूटलिंगकानुमितिस्थानाभिषिक्तसाध्यस्मृतिजनकतयाऽप्रसिद्धिवारकत्वाच्च ।
जनकताकरणतोभयसाधारणजनकतात्वस्यैकस्याभावाद्विशिष्येवाभिवेशे करणतात्मकजनकताव्यक्तेर्नप्रवे।
शः ननु करणतातिरिक्तजनकतात्वेन प्रवेशादुक्तवैयर्थ्यत्वशंकाया अनवकाशाच्च उद्बोधकव्यावृत्तता च स्मृतिजनक-
तानिवेशनीया नात उद्बोधकतायाजनकतामादायासिद्धिः प्रागभावस्य तत्तद्व्यक्तित्वेनाहेतुत्वाच्च नप्रमानुमि- २५ राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ति प्रागभावे व्यभिचार इति दिक् केचित्तु इष्टप्रवृत्तिविषयवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानमेव प्रकृते प्रमितिशब्दार्थ इत्याहुः ।
अथवा ज्ञायमानकरणवृत्तिज्ञाधेयत्वं सप्तम्यर्थः तथा च यद्यज्ज्ञानीयज्ञायमानकरणनिष्ठत्वे सति यज्ज्ञानीय-
योगित्वे सति व्यभिचारित्वे लक्षणं भवति तज्ज्ञाननिरूपितज्ञाननिष्ठकरणतायां विषयितासंबंधेनावच्छेद-
कं भवतीति व्याप्त्यर्थः स्वलिंगपरामर्शस्तु न ज्ञायमानकारणं धूमादिनिष्ठः अथात्मलिंगकानुमितिं प्रति ।
ज्ञायमानकरणे आत्मनि तस्य वर्त्तत्वादवारणमिति चेन्न तज्ज्ञानानधिकरणत्वस्य ज्ञायमानकरणे निवेशा-
त् अत एव प्रागभावस्य तत्तद्घटितत्वेन हेतुत्वेऽपि न प्रमानुमितिप्रागभावे व्यभिचारः धूमनिष्ठानौपाधिकत्वा-
दिवारणाय ज्ञानोपयोगित्वे सतीति बाधाभावादिवारणाय व्यभिचारित्वे लक्षणत्वादिति तदर्थः स्वाभास ।
व्यावृत्तत्वं भ्रमजनकभिन्नत्वमिति यावत् वस्तुमात्रस्यैव लिंगविधया भ्रमजनकतया ज्ञायमानलिंगत्वाति-
रिक्तरूपेण भ्रमजनकभिन्नत्वं विवक्षणीयम् न च तन्मते तदप्रसिद्धिः विसंवादिप्रवृत्त्यादिजनकज्ञानमात्रस्यै-
व तन्मतेऽन्यथाख्यातेः न चाबाधितत्वादिना तथा बाधस्य विपरीतनिश्चयस्य सद्भावेन ज्ञानमात्राभावेन तदभाव-
स्य ज्ञानमात्रप्रयोजकत्वादिति ननु तन्मतेऽगृहीतासंसर्गकग्रहणस्मरणात्मकज्ञानद्वयस्यैव भ्रमतया वि-
संवादिप्रवृत्तिजनकत्वेन तस्य च निर्धर्मितावच्छेदकतया बाधाभावस्य न तत्र हेतुत्वमिति कथमेतत् अत्र के-
चित् विसंवादिप्रवृत्तिजनकत्वेन ज्ञानस्य प्रवेशोऽपि तु स्मृतित्वेन तथा च स्मृतिजनकतावच्छेदकावच्छि-

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

106

१६ ज्ञानत्वादिति तदर्थः जनकतावोद्बोधकव्यापकता तेन नासिद्धिरिति असंसर्गाग्रहविशिष्टज्ञानद्वयेऽन्वयव्यति
न॰ प्र॰ रेकाभ्यां बाधस्य विरोधित्वमिष्यत एवेत्यपि केचित् इतिदिक् तद्धि तात्पर्यं सामान्यतस्तत्तत्पदार्थत्वेन रूपेण तत्त
त्पदार्थघटितं विशिष्य तत्तत्पदार्थघटितं च तत्र च वेदस्थले घटपदार्थनिष्ठाम्पदार्थविशेष्यकघटपदार्थप्रकार
कप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वरूपतात्पर्यज्ञानं हेतुः ननु विशिष्य तत्तत्पदार्थघटतम् लोके तु घटविशिष्टकर्मताविशे
ष्यकघटप्रकारकप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वरूपतात्पर्यज्ञानमेव हेतुः तत्र सामान्यतः घटपदार्थत्वादिना तात्पर्य।
ग्रहेपि पटादेरपि लक्षणादिना घटपदार्थत्वसंभवेन घटविशिष्टकर्मताविशेष्यकप्रतीतीच्छयोच्चरितं न वेति।
विशिष्यसंदेहेपि शाब्दबोधापत्तेः वेदे तु लक्षणादिनान्यार्थसंभवेनैकपदार्थत्वेन ज्ञानेपि विशिष्यसंदेहाभावात्
यथा कपिञ्जलानालभेतेत्यादौ प्रथमोपस्थितत्वरूपलाघवतर्कनिर्णीतत्रित्वविशिष्टकपिञ्जलपदार्थपरत्व
ऽवचनांतं कपिञ्जलपदमिति सामान्यतः कपिञ्जलपदार्थत्वरूपेण तात्पर्यनिर्णयेपि विशिष्यकपिञ्जलत्वादि
रूपेण तात्पर्यसंशयासंभवात् लोके तु गुरुभूतेप्यर्थे तात्पर्यसंभवेन लाघवतर्कानवतारात् विशिष्यसंदेह।
संभवेन घटविशिष्टकर्मत्वविशेष्यकघटप्रकारकप्रतीतीच्छयोच्चरितमिदमिति तात्पर्यनिर्णयस्य शाब्दबोधा
त्पूर्वमवश्यापेदिततया लौकिकवाक्यमनुवादकम् तस्माल्लौकिकवाक्यं सर्वमेवानुवादकत्वादप्रमाणम्।
वेदे तु तदभावात्प्रामाण्यमित्याहुः तदसत् एकपदार्थविशिष्टापरपदार्थविशेष्यक एकपदार्थप्रकारकप्र १६

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आधुनिकसंकेतितानां चैत्रादिशब्दानां का गतिरि
ति चेत् द्वादशाहनि पिता नाम कुर्यादिति सामान्यत
स्यापीश्वरसंकेतितत्वादिति टिप्पण।। स्यादेतत्
केयं संकेतः कथं ग्राह्यः।। उपमानादिति चेन्न।।
तस्य वाक्यार्थज्ञानमूलकत्वात्।। तस्य च शक्ति
ग्रहमूलकत्वात्।। उच्यते।। प्रथमतः शक्तिग्र
हो व्यवहारात्।। तथाहि।। घटमानयेति केनचिद्

नेछाविषयाणां चैत्रादिशब्दानां मशक्तत्वापत्तिः नत्वेश्वरसंकेताभावादित्याशंकते आधुनिकेति कागतिरिति
तत्रेश्वरेछारूपसंकेतज्ञानाभावादितिभावः तस्यापि आधुनिकसंकेतितचैत्रादिशब्दस्यापि ईश्वरेति द्वादशा
हकालीनपितुरुच्चरितनामत्वादिनानामवाच्यः शिशुरित्याकारकेछये श्वरेणतादृशश्रुतिप्रणयनात्तत्रापीश्व
रसंकेतोस्तीतिभावः ईश्वरीयज्ञानस्येछायाकृतेर्वाशक्तिरूपत्वमितिविनिगमनाविरहादतिरिक्तैव शक्तिरि।
तिनव्याः संकेतग्राहकप्रमाणाभावेन संकेतग्रहासंभवात्कथं शक्तिज्ञाने हेतुरित्याशंकते स्यादेतदिति कथंग्राह्यः
केनप्रमाणेनग्राह्यः शंकते उपमानादितीति तस्यातिदेशवाक्यार्थज्ञानस्योपमानस्यवाक्यार्थज्ञानेत्ति गोसदृशो
गवयपदवाच्यइत्यतिदेशवाक्यार्थज्ञानंतावच्छाब्दं तच्च गोसदृशइतिखंडवाक्यार्थज्ञानेसतिस्यादित्यर्थः त।
स्यचगोसदृशइतिवाक्यार्थज्ञानस्यशक्तिग्रहमूलकत्वात् गोपदंगविशक्तमितिशक्तिज्ञानमूलकत्वादित्य।
र्थः तथाचतच्छक्तेरप्युपमानांतरानुहेऽनवस्थापत्तिरितिभावः व्यवहारादिति प्रयोज्यप्रयोजकवृद्धव्यवहारा
दित्यर्थः व्यवहारश्च घटानयनादिक्रियारूपः केनचित् प्रयोजकवृद्धेन कश्चित् प्रयोज्यवृद्धः तदर्थम् प्रयोज
कवृद्धवाक्यार्थम् घटमानयेति घटानयनानुकूलचेष्टावान्भवति तथाक्रियया घटानयनक्रियया तस्यप्र
योज्यवृद्धस्य प्रयत्नमिति इयंक्रियाप्रयत्नपूर्विकाविलक्षणक्रियात्वात् मत्क्रियावदित्यनुमिनोतीत्यर्थः।
ज्ञानम् घटानयनगोचरंज्ञानं अयं घटानयनगोचरः प्रयत्नो घटानयनज्ञानजन्यः घटानयनगोचरप्रय।

ते· कार्यत्वेन तदर्थं प्रतीत्य घटमानयेति ।।
तं चोपलभ्यमानो बालस्तया क्रियया तस्य प्र
यत्नमनुमिनोति।। तेन च घटपदनयनपदेन

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१८ 107

न: प्र:

न्त्वात् स्वीयस्तनपानगोचरप्रयत्नवत् योयद्गोचरप्रयत्नः स तज्ज्ञानजन्य इति सामान्यमुखीव्याप्तिरतो न
दृष्टान्तासंगतिरिति दृष्टान्तमेवाह स्वप्रयत्न इति स्वीयस्तनपानगोचरप्रयत्न इत्यर्थः तेन बालेन तथाचि
कीर्षायात् ज्ञानजन्यत्वनिश्चयात् तद्धेत्वाकांक्षायाम् घटानयनगोचरज्ञानहेत्वाकांक्षायाम् शाब्दमेव घ
टमानयेतिशाब्दमेव आवापोद्वापाभ्यामिति आवापः संग्रहः उद्वापस्त्यागः यथा घटमानयपटंनये।
त्यादि क्लृप्ते वतस्मिन्निति घटपदे घटधीजनकत्वे क्लृप्ते चेत्यर्थः अतिप्रसंगभंगाय घटपदं घटधीज
नकमिव पटधीजनकमपि स्यादित्यतिप्रसंगभंगायेत्यर्थः वस्तुतस्तु अतिप्रसंगभंगाय अगृहीतश
क्तिकानामपि घटशाब्दबोधातिप्रसंगभंगायेत्यर्थः तज्ज्ञानेनानुकूले घटधीजननानुकूलम् किमनुप
पन्नमिति तदर्थविषयकशाब्दत्वावच्छिन्ने प्रतिज्ञायमाने तच्छक्तपदत्वेन कारणत्वाज्ञानातिप्रसंगादिति भा
वः नन्वेवं व्यवहार एव शक्तिग्राहक इत्यायातम् इत्थं च शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यव।
हारतश्च वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदंति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धा इति प्राचीनगाथाविरोध इत्यत आ
ह तदनन्तरमिति आद्यशक्तिग्रहानंतरमित्यर्थः व्यवहारात् गवानयनगोचरप्रयोज्यप्रयोजकवृद्धव्य
वहारात् पूर्वं तु घटानयनगोचरव्यवहार उक्त इति नाभेदः अनवस्थाभियापूर्वं व्यवहार एव शक्तिग्राह
कः ततश्च व्यवहारेणोपमानेन वा शक्तिग्रहो जायत इत्यत्र नास्माकमाग्रह इति न प्राचीनगाथाविरोध १८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

उपमानादिशक्तिग्राहकनिरूपणम्
कोशादेरिति तदेव पदः ॥ नाम

इतिभावः उपमानादिति गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्युपमानात् गवयो गवयपदवाच्य इति शक्तिग्रहोपं
यादित्यर्थः शब्दादिति आप्तवाक्यादित्यर्थः कोकिलः पिकपदवाच्य इत्याप्तवाक्यात्पिकपदं कोकिलत्व
विशिष्टे शक्तमिति शक्तिग्रहादितिभावः व्याकरणादिति प्रकृतिप्रत्ययादीनां शक्तिग्रहो व्याकरणा
दित्यर्थः कोशादेरिति अप्येकदंतहेरंबलंबोदरगजानना इत्यत्र गणेशत्वविशिष्टे शक्तिग्रह इत्यर्थः
नन्वत्र गणेशत्वविशिष्टस्य पदार्थतया पदार्थस्य पदार्थतावच्छेदकस्य वा भेदाभावात्कथं द्वंद्व इति
चेन्न कोशस्य शक्तिग्राहकतया इदं पदम् अशक्तमिति शक्तिग्रहस्यैव तस्मादुदयेन तेषां पदानामेव पदा
र्थतया तद्भेदसत्त्वात् आदिपदाद्वाक्यशेषविवरणप्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यपरिग्रहः वाक्यशेषात्
यथा यवमयश्चरुर्भवतीत्यत्र यवशब्दो म्लेच्छप्रसिद्धिवशात्कंगोर्वाचकः आर्यव्यवहारदर्शनाद्दीर्घ।
शूकविशिष्टस्य वाचकः व्यवहारस्योभयत्राविशेषादितिसंदेहे 'वसंते सर्वसस्यानां जायते पत्रशातनम्।
मोदमानाश्च हृष्यंते यवाः कणिशशालिन इति वाक्यशेषाद्दीर्घशूकविशिष्टे शक्तिनिर्णयः न च वेदेन
दीर्घशूकविशिष्टे शक्तिबोधनेपि कंग्वादौ शक्तिसत्त्वे बाधकाभावः नानार्थत्वेनापि वेदोपपत्तेरिति वा
च्यम् अन्याय्यश्चानेकार्थत्वमिति न्यायेन वेदस्य बलवत्त्वात् तत्रैव शक्तिपरिच्छेदात् एवं यन्न दुःखेन संभि
न्नं न च ग्रस्तमनंतरम्। अभिलाषोपनीतं च ततः सुखं स्वःपदास्पदमित्यत्र वेदादेव स्वर्गपदशक्तिग्रहः ननु।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नापीत्युत्तरं स्वसमानाधिकरणेति शेषः १

योगविभूविशेषगुणानां योगपद्यनिषेधात् अस्मदादिसुखस्यापि स्वसमानाधिकरणदुःखासमानकालीनत्वा इत्यर्थः २

२५ 108

नं. पु.

दुःखासंभिन्नत्वं न दुःखासमानाधिकरणत्वं आद्यावेनैव दुःखसत्वेनासंभवात् नापि दुःखासमानकालीन
त्वं अस्मदादिसुखेपि तथात्वात् न चांतरमित्यस्याविरललग्नप्रवाहीत्यर्थकतयाऽविरललग्नप्रवाहस्य।
दुःखासंभिन्नत्वप्राप्त्यानातिव्याप्तिरिति वाच्यम् अस्मदादिसुखस्यापि कतिपयकालावच्छेदेन तथात्वसंभवा
त् चक्रवर्तिसुखेन तथात्वसंभवेनाभिलाषोपनीतमित्यनेनापि तन्निरासाभावात् अन्यथा विशेषणांतर
वैयर्थ्यापत्तिरिति चेन्न अत्र केचित् एकजन्मावच्छेदेन दुःखासंभिन्नत्वादिकं नानैव शाकतावच्छेदक।
मित्याहुः तन्न नानार्थत्वकल्पने गौरवात् तथा तात्पर्यग्राहकस्याभावाच्च केचित्तु यावत्तिनैवैयर्थ्यं तदे।
वशाकतावच्छेदकमित्याहुः अपरे तु दुःखासंभिन्नत्वादिकं न शाकतावच्छेदकं किन्त्वधर्माजन्यशरीरज।
न्यसुखत्वोपलक्षकमिदम् योगिनां तु नाधर्माजन्यशरीरं तत्र दुःखोत्पन्ने रधर्मजन्यत्वात् सुखमात्राव।
च्छेदके तच्छरीरे मानाभावात् अथ मरणस्य दुःखनियतत्वात्स्वर्गिशरीरेपि मरणजन्यदुःखसंभवादसंभवः
न च तेन रागः सुखमल्पं बहुत्यनेन न विरोधः तस्य दुःखाल्पपरत्वादिति चेन्न अनुकूलतर्काभावेन मरणस्य
दुःखनियतत्वे मानाभावात् भावे वा मरणदुःखजनकाधर्मान्याधर्माजन्यशरीरजन्यसुखत्वस्य प्रवृत्ति
निमित्तत्वात् राजेन स्वर्गेपि पातभीतस्येति श्रवणात् स्वर्गिलोकेपि पुण्यक्षयशंकया स्वर्गेपि दुःखोत्पत्तेरसं
भव इति निरस्तम् तदन्यत्वेनाप्यधर्मस्य विशेषणीयत्वात् स्वर्गिशरीरस्य सुखमात्रावच्छेदकत्वेन तत्र दुः

पुण्यक्षयज्ञानजन्यदुःखजनकाधर्मान्य इत्यर्थः १

अभिलाषोपनीतत्व ३

अन्यथेति चक्रवर्तिसुखेऽभिलाषोपनीतत्वानंगीकारे दुःखासंभिन्नत्वादिरूपविशेषणांतरवैयर्थ्यापत्तिरित्यर्थः अभिलाषोपनीतत्वेनैवातिव्याप्त्यादिवारणसंभवादिति भावः ४

१९ राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मरणजन्यदुःखजनकाधर्मान्यत्वविशेषणस्य १

तदविशेष·=

खधीर्भ्रांनैव अत एव तद्धर्ममात्रजन्यमेवेति नैं द्विशेषणेऽपि क्षतिविरहाच्चेत्याहुः अविरलतरप्रवाहि चिर।
स्थायीच्छामात्रयोर्निर्दुःखासंभिन्नसुखत्वं प्राक्तनावच्छेदकं तत्प्रकारकबोधस्यानुभवसिद्धत्वादित्यप्याहुः
नवगृहीतमिति अगृहीतत्वं चिरस्थायित्वं प्रवाहस्येति बोध्यम् विवरणात् यथा पचति पाकं करोतीति यत्नार्थ
क करोतिना सर्वाख्यातस्य यत्नत्वविशिष्टे शक्तिः यद्यपि पूर्वोच्चरितवाक्यस्य स्वसमानार्थकोत्तरोच्चरितवा।
तत्पदप्रमाणविधया ५ क्येनार्थकथनरूपविवरणस्य शक्तिग्राहकत्वान प्रकृतविधया इदं पदमत्र शक्तमिति शक्तिबोधकपदाभावा।
त्तथाप्याख्यातपदं यत्न विशिष्टे शक्तं यत्नत्वविशिष्टशक्तकरोतिधातुप्रतिपादितार्थकत्वात्पाकत्वविशि
ष्टशक्तपाकपदप्रतिपादितार्थकपचधातुवत् यद्धर्मविशिष्टशक्तपदप्रतिपादितार्थकं भवति तद्धर्मवि
शिष्टे शक्तं भवतीति सामान्यमुखी व्याप्तिस्तत्राभिमता इहसहकारतरौ मधुरं पिको रौतीत्यत्र सहकारत
रुप्रसिद्धपदसमभिव्याहारेण पिकपदे कोकिले शक्तमिति प्रसिद्धपदसमभिव्याहारेण शक्तिग्रह इति
ध्येयम् ननु कोशस्य शक्तिग्राहकत्वे गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिंगास्तु तद्वतीत्यनेन शुक्लादिपदानां गु
णे गुणविशिष्टे च शक्तिप्रतिपादनाद्गुणविशिष्टेऽपि शक्तिः स्यादिति चेन्न अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थतया
शुक्लादिपदानां गुणविशिष्टे लक्षणयैवोपपत्तौ न तत्र शक्तिः कल्प्यते असति बाधक एव कोशस्य शक्तिग्रा
हकत्वात् अत एव व्याकरणेनाख्यातस्य कर्तरि शक्तिप्रतिपादनेऽपि लाघवात्कृतावेव शक्तिरित्यग्रे वक्ष्यते।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तिदिक् तयोः प्रयोज्यप्रयोजकवृद्धयोः पप्रथता वालेन अन्ययोः स्वपूर्वकालीनप्रयोज्यप्रयोजकवृद्धयोः अन
वस्थेति तयोर्व्यवहारोप्यन्यान्यव्यवहारपूर्वक एवेत्यनवस्थापत्तेरित्यर्थः इयम् अनवस्था वीजांकुरवद्।
नाद्यनवस्थानदोषाय प्रामाणिकत्वादितिभावः तदसंभवादिति न त्राद्योत्पन्नवालस्य स्वपूर्वकालीनप्रयो।
ज्यप्रयोजकवृद्धव्यवहारादर्शनाच्छक्तिग्रहासंभवादित्यर्थः ननु संसारस्यानादित्वात्खंडप्रलयाद्यभावेन
सर्गाद्यकालाभावात्कथं तदसंभव इत्याशंकते प्रलयइति खंडप्रलयइत्यर्थः कार्यद्रव्येति सृष्टिकालवा
रणाय कार्यद्रव्यानधिकरणेति कालिकसंवंधेन वाधिकरणत्वं वोध्यम् कार्यानधिकरणेत्युक्ताव संभ
वः खंडप्रलयेपि परमाण्वादौ रूपक्रियादिसत्वादतः कार्यद्रव्येति द्रव्यानधिकरणेत्युक्तावपि तथापरमा।
ण्वादेः सत्वादः कार्येति कार्यद्रव्यानधिकरणेत्युक्तौ महाप्रलयेतिव्याप्तिरतः कार्याधिकरणेति कार्यत्वं
चात्र ध्वंसप्रतियोगित्वं तेन महाप्रलये ध्वंसरूपकार्याधिकरणत्वेपि नातिव्याप्तिः अभावातिरिक्तकार्य
परं कार्यपदं सामान्यपदस्य विशेषपरत्वादित्यपि कश्चित् महाप्रलयस्य चरमदुःखध्वंसादिरूपतया प्र
तियोगितासंवंधेन कार्याधिकरणत्वात् कालेति कालिकसंवंधेनाधिकरणत्वं वोधकं भिन्नकालीन
योर्नाधाराधेयभाव इतिभावः वस्तुतस्तु शब्दादिरूपकार्याधिकरणत्वाद्गगनेतिव्याप्तिरतः कालेति आ
गमेति धाता यथापूर्वमकल्पयदितिवेदसिद्धत्वादित्यर्थः तथा च संसारस्य प्रवाहानादित्वमेवेतिभावः २०

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कालकपालान्यवृत्तिर्घटप्रागभावः कार्यद्रव्यानधिकरणकार्याधिकरणवृत्तिरभाववत्वाद्गगनवृत्तिघटात्यन्ता
भाववत् एतद्धर्मतावलाच्च प्रागभावे इदंशाकालवृत्तित्वंसिद्ध्यत्खंडप्रलयवृत्तित्वमादाय पर्यवस्यतीत्यनु
मानमपि तत्साधकं बोध्यम् शरीरद्वयम् प्रयोज्यप्रयोजकवृद्धशरीरद्वयम् तथा पूर्ववत् संकेतनम् घटप।
टादिपदसंकेतनम् नन्वेवं संभवतीश्वरे मानसत्वे तदेव तु नेत्याशंकते ईश्वरएवेति व्यवहारेति शक्तिग्राह
काभावाच्छक्तिग्रहे घटादिगोचरप्रवृत्त्यनुपपत्तिरेवेश्वरे मानमित्यर्थः यद्यप्यर्थापत्तेर्नास्मन्मते प्रमाणांत
रत्वं तथापि सर्गाद्यकालीनशक्तिग्रहः प्रयोज्यप्रयोजकवृद्धव्यवहारप्रयोज्यः प्रयोज्यप्रयोजकवृद्धव्यवहा
रान्याप्रयोज्यत्वे सति प्रयोज्यत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा गगनादीति व्यतिरेकानुमानमेव तदानीमन्यवृद्ध
संभवादीश्वरसाधकमिति हृदयम् मन्वादय इति तथा च नेश्वरसिद्धिरिति भावः यद्यप्येतत्वतापि न संकेत
ग्रहानुपपत्तिस्तथापि प्रसंगादीश्वरोपि साध्यत इति भावः तेषामिति कपिलमन्वादीनां सर्वज्ञत्वे भवतु व्य
वहारहेतुत्वं परं तु तेषां तथात्व एव विवाद इति भावः ननु व्यवहारान्यथानुपपत्तिर्भवन्मते ईश्वर इव मन्मते।
पि तेषु सर्वज्ञत्वे एव मानं स्यात् धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पनाया लघीयस्त्वं चेत्याह व्यवहारेति एवमपि पूर्व।
सर्गसिद्धसर्वज्ञत्वकमन्वादिस्वीकारेपि अनुपपत्तेरिति पूर्वसर्गात्पूर्वं सर्गसिद्धसर्वज्ञत्वकः कश्चिदादि।
स्यात्तदा तत्तत्र व्यवहारप्रवर्तना स्यात्स एव तु नास्तीति भावः तत्रापि पूर्वसर्गेपि ख पूर्वसर्गसिद्धसर्वज्ञ अन्यएवेति १

तिचेन्न ॥ प्रतिसर्गेभ्य्यसातथा कालु
राम॥ राम॥ राम॥ राम॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्वं घटादिः॥ तदुपादानं कपालादिः॥ तद्विषयकजन्यापरोक्षज्ञानं
जन्यापरोक्षचिकीर्षा॥ जन्यापरोक्षकृतिजन्यानि॥ क्षित्यंकु
रादीनि॥ सकर्तृकाणि॥ कार्यत्वात्॥ = ९

110

२१ त्वकोऽन्य एवेत्यर्थः तथाभावः व्यवहारप्रवर्तकत्वम् ननु सर्वदा सार्वज्ञ्यादिशाली एको मनुरेव सर्वत्रमस्तु।
मित्याशंकते अस्त्वेक एवेति स एवेति सार्वज्ञ्यादिशाली मनुत्वेन भवदभिमत इत्यर्थः तथा च नाम्नि भेदो
न तु नाम भवतीति भावः क्षितीति स्वोपादानगोचरजन्यापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिजन्यानि सकर्तृका
णि कार्यत्वाद्घटवदित्यनुमानमपीश्वरसाधकमवसेयम् ननु शाब्दबोधे शक्तिज्ञानस्य हेतुत्वेपि घटप
दं घटे शक्तमिति शक्तिज्ञानकाले पटशाब्दबोधापत्तिः न च तदा घटशाब्दबोधोत्पत्त्या शाब्दत्वावच्छिन्नं ज्ञा धी
यत एव पटशाब्दत्वावच्छिन्नस्यापादकाभाव एवेति वाच्यम् योग्यताज्ञानादेरेव तदवच्छिन्नापादक
त्वादित्याशंकते स्यादेतदिति ननु तदर्थविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति तच्छक्तपदज्ञानत्वेन हेतुत्वक
ल्पनान्नोक्तापत्तिरित्याशंकते अथेति तस्य देशान्तरीयस्य पुंसः तस्या एव काशीस्थगोरेव अप्रती
तेरिति असन्निकृष्टत्वादिति भावः गोः काशीवृत्तिरिति वाक्यजन्यबोधे काशीस्थगोरेव विशेष्यता एवं
च देशान्तरीयपुंसस्तादृशगोरसन्निकृष्टत्वेन तत्र शक्तेरग्रहाच्छाब्दबोधानुपपत्तिरिति तद्विशेष्यकशा
ब्दत्वावच्छिन्नं प्रति तद्विशेष्यकशक्तिग्रहत्वेन कारणता दुर्वचेति शाब्दत्वशक्तिज्ञानत्वाभ्यामेव का
र्यकारणभावो वाच्यः योग्यताबलाच्चागृहीतशक्तिकव्यक्तेरपि भानमुपेयम् एवं च घटपदात्पटशा।
ब्दबोधापत्तिर्जागरूकैवेत्यनुपपत्त्या शाब्दप्रमितिरनुमित्यन्तर्गतैव वाच्या एवं च घटपदान्न पटशाब्द। २१

प्रं अस्त्वेक एव सर्वत्र मनुरिति चेत्तर्ह्यस्माक
मीश्वर इति दिक्॥ स्यादेतद्घटादिशक्तिग्रहः
सहकारी तदा घटशाब्दज्ञानात्पटप्रत्ययः किं
न स्यात्॥ अथेति चेत् स्याच्छक्तिग्रहोऽपि घटे॥
ते विषयः शाब्दो यत्र गृहीतशक्तिकः स तदर्थं
बोधयतीति चेत्तन्न काश्यां गौरस्तीति वा
कादेशान्तरीयस्य गोप्रत्यक्षेण स्यात्॥ नहि तस्य काशीस्थायां गवि शक्तिग्रहोऽस्ति
तस्मान्न वा प्रतीतेः

घटपदं कम्बुग्रीवादिमति शक्तं
घटपदत्वादित्यनुमानेन तस्य
स्वपदान्यपदशक्त्यनिरिति
भावः॥ ८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कथंतर्हीव्यक्तिलाभइतिचेत्तत्राक्षेपादित्याहुः = ४

बोधापत्तिः तन्निरूपितव्याप्तिज्ञानादेरभावादित्याशयेनाऽलभावार्थीवसेयः अत्र शाब्दत्व शक्तिज्ञानत्वाभ्यां कार्यकार।
णभावविचारे गोत्वएवेति गोत्वविशिष्टेशक्तिस्वीकारे आवश्यकत्वान्नागृहीतविशेषणन्यायेन गोत्वएवशक्तिः
विशिष्टेशक्तिस्वीकारमपेक्ष्यविशेषणेशक्तिस्वीकारेलाघवात् तदिदमुक्तं विशेष्यंनाभिधागच्छेत्क्षीणशक्तिर्वि
शेषणेऽइति कथंतर्हीति व्यक्तेरशक्यत्वेऽइत्यर्थः लाभःबोधविषयता अशक्यस्यापि शाब्दबोधविषयत्वोपग।
मे पटपदात् घटादेरपिबोधापत्तेरितिभावः नन्वाक्षेपोऽनुमानंतच्चनसंभवति पक्षसाध्यहेतुप्रयोगासंभवात्।
तथाहि अयंगौः गोत्वादितितावत् अनुमानेसंभविशाब्द्यात्पदाज्ञानात् नापिगोत्वंगवाश्रितंगोत्वत्वादितिपक्ष
तावच्छेदकहेत्वोरैक्येनसिद्धसाधनात् अथगोत्वंबोध्यतयाश्रितंजातित्वादित्यनुमानेनपक्षधर्मतावलात्का
श्रयव्यक्तिसिद्धिरितिचेन्न जातित्वादेर्लिंगस्यपदादनुपस्थितेः व्याप्त्यादिप्रतिसंधानमंतरापिव्यक्तिबोधस्या
नुभवसिद्धत्वाच्चेति कथमाक्षेपाद्व्यक्तिलाभइत्याशयेनाशंकते ननुकोयमिति समाधत्ते तस्येति गवादिधर्मि।
णइत्यर्थः अर्थापत्तिमेवाह गोत्वंहीति अनुपपन्नमिति आनयनाद्यन्वयेऽनुपपन्नमित्यर्थः तम् स्वाश्रयम्
आक्षेपतीति अनुपपत्तिज्ञानजन्यार्थापत्त्यात्मकज्ञानेव्याप्त्यादिज्ञानस्यानपेक्षितत्वात् अत एव शत धर्मिणोव्याप्त्यादिज्ञानस्यानपेक्षितत्वादेव ३
वर्षजीविनोगृहेऽभावोवहिः सत्वंविनाऽनुपपन्नइत्यनुपपत्तिज्ञानाद्वधिकरणे नापिशतवर्षजीविगृहाभावे
नवहिःसत्वसिद्धिरितिभावः तथाच गोशब्दाज्जातित्वस्य शाब्दबोधःव्यक्तेस्त्वनुमितिविषयत्वमर्थापत्तिविषय

धर्मिणः ३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२२ ।।।

नं. पु.

श्वेतं ... त्यक्तेः

त्वं वा न तु शाब्दबोधे तस्याः प्रवेशः भट्टमते पदोपस्थिता एव शाब्दबोधे भासंते यथा गामानयेत्यादौ पदानुपस्थिता एव वा
यथा पश्यतः श्वेतिमा रूपं हेषाशब्दं च शृण्वतः खुरविक्षेपशब्दं च श्वेतोऽश्वो धावतीति धीरित्यत्र पदानुपस्थिता इ।
ति श्वेतादीनां नामेव शाब्दबोधविषयत्वं न तु शाब्दयामीत्यनुभवात् ननु केचित्पदोपस्थिताः केचिच्च पदानुप।
स्थिता इति अर्द्धजरतीयन्यायस्य भट्टैरनंगीकारात् न च गौरिति पदं युगपदेकजातिव्यक्त्योः प्रतीतिर्व्याहन्ये
त एवं गोपदाज्ञानत्वधीः ततोऽनुपपत्तिज्ञानेन तत्र व्यक्तिधीरिति ज्ञानधाराकल्पने च गौरवमिति वाच्यम् गो
पदस्य जातिमात्रवाचकत्वे सिद्धे युगपत्प्रतीतेरप्रसिद्धेः ज्ञानधाराकल्पनस्य च फलमुखत्वेनादोषत्वात् य
था पचतीत्यत्र कृतिमात्रशक्ताख्यातेन कृतिमात्रप्रतीतेः कर्तुर्लाभस्त्वाक्षेपादेव अन्यथा सकर्तृक्रियाया

आक्षेपलभ्यत्वात्तत्र कर्तरि

एवावगतेस्तत्रापि कर्तरि शक्तिः प्रसज्येत अन्यलभ्यत्वात् तत्र न शक्तिरिति चेदत्रापि तुल्यत्वादिति ध्येयम्।
अनुपपत्तीति गामानयेत्यादौ गोत्वस्यानयनेऽन्वयानुपपत्त्या व्यक्तेराक्षेपसंभवेऽपि गौरस्तीत्यत्र गोत्व।
स्यास्तित्वेऽन्वयसंभवेनानुपपत्तिज्ञानस्यैवासंभवितया न तेन व्यक्तेर्लाभसंभव इत्यर्थः न त्वनुपपत्तिज्ञा
नेन विनापि व्यक्तिबोधस्यानुभविकतया तदनुपपत्तेरित्यर्थः तथा सति पचतीत्यत्राप्याख्यातस्य कर्तरि।
शक्त्यापत्तेः अनुभवस्य तुल्यत्वात् अत एव गामानयेति विहाय गौरस्तीत्येवोक्तमिति चिंतामणिकृतस्तु।
व्यक्तेरपदार्थत्वे सुबर्थसंख्यादीनां तत्रान्वयासंभवः सुप्विभक्तीनां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वनिय

अनुपपत्तिज्ञानपूर्वकव्यक्तिबोधानुपपत्तेः ।।२

नञ्कद्वयपाति ज्ञानमन्तरेणापि गौरस्तीति
वाक्याद्बोधविशिष्टवाक्यप्रतीतेः

तन्नेत्यत्रोक्तनका
रस्याऽभिप्रायमाह
ननु इति ।। = ४

२२ राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मात्र् लिङ्गसंख्यादीनां कर्तर्येवान्वयात्सन्निवेशः जातावेव शक्तिस्वीकारेऽपि पश्वादिपदे उपाधिविशिष्टव्य
क्तौ तैरपि शक्तिस्वीकारेण तत्रैव तन्नियमावधारणात् न च प्रकृतिपदतात्पर्यविषय एव तदन्वय इति नि।
यम इति वाच्यम् लक्षणोच्छेदापत्तेः गौरवाच्च न च पचतीत्यत्र यथाख्याताक्षेपलभ्येनैव कर्त्रा संख्यान्वयस्तथा
क्षेपलभ्यव्यक्त्यापि तदन्वयः स्यात् आदृशनियमस्य च तत्रैवात्रापि संकोच इति वाच्यम् तत्रापि चैत्र इति पदम
ध्याहृत्यैवान्वयबोधस्वीकारात् तदिदमुक्तम् अयमेव ह्याक्षेपो यत्पुरुषमंत्यपदोपस्थाप्यत्वं नामेति।
असंकोचेनोपपत्तौ व्युत्पत्तिसंकोचे मानाभावाच्च न ह्येकत्र संकोच इत्यन्यत्रापि सः व्युत्पत्तिमात्रोच्छेदा।
पत्तेरिति यत्तु गोपदस्य गोत्वे शक्तिर्व्यक्तौ लक्षणेति मंडनमिश्राः तदुक्तम् ज्ञानावस्तित्वनास्तित्वे न हि क।
श्चिद्विवक्षति नित्यत्वाल्लक्ष्यमाणायाव्यक्तेस्ते हि विशेषणे इति अस्तित्वे नास्तित्वे उत्पत्तिविनाशौ गौरु
त्पन्ना गौर्नष्ट इत्यादौ गोत्वस्य नित्यत्वेनोत्पादविनाशयोरसंभवाद्व्यक्तौ लक्षणा तात्पर्यज्ञानसत्त्वे गंगायां
घोषमत्स्यौ स्त इत्यत्रेव युगपद्वृत्तिद्वयविरोधे मानाभावादिति तन्न शक्यादन्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणा य
थागंगायां घोष इत्यत्र तीरत्वेन ज्ञाते न ह्यत्र व्यक्तिर्गोत्वादतिरिक्तेन रूपेण ज्ञाता व्यक्तित्वेन सास्नादिमत्त्वेन ज्ञा
ने च तेनैव शाब्दबोधापत्तेः लक्ष्यतावच्छेदकरूपेणैव लक्ष्यस्य भाननियमात् किं च जातिमात्रे शक्तिर्व्यक्तौ लक्षणेति त
दास्याद्यदि जातिमात्रे मुख्यः प्रयोगः न चैवम् किं च गां पश्य गौरस्ति इत्यादौ मुख्यार्थान्वयानुपपत्त्यभावेन लक्षणायां

तात्पर्यविषयस्यैव प्रतीतेः
शक्त्यैव प्रतीतेः = ३

नत्ता हि शक्तिनियमे प्रमाणाभावः। सर्वत्र जातावेव शक्ति
स्वीकारे तत्र गवत्वं द्वित्वादिसंख्यान्वयासंभवादित्य
त्यत्तन्मात्र गौता वेदेति

तु
लोमलांगूलादिविशिष्टव्यक्तौ

संख्यान्वयः

पश्वादिपदे
इति नियम इत्यस्यायम
भिप्रायः तात्पर्यविषये
एव संख्यान्वयः न तु
स्वित्यस्यादिपदानां व्य
क्तौ कापि च जातावि
त्यभिप्रायः

मुख्यभक्त्यादिनिय
मावधारणात् = २

आख्यातविभक्ति रि
वि लब्धिमत्त्वापि = ४

पचतीत्यादावेकत्र नियमसंको
चः अन्यत्रापि मुख्यभक्त्या वापि
तत्प्रयुक्त्या मसंकोचेनेत्यर्थः

एवं जातिमा
त्रे मुख्यः प्र
योगा नास्ति

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तस्मात्समानसंवित्तिवेद्यत्वमात्रेण: इति गुरव॥ यावतीति ज्ञातिधी: व्यक्तिं विषयी
करोतीति व्यक्तेर्लाभ: इदमेव कथमिति चेज्जातिभानसामग्र्या एव तद्बोधकत्वादिति
गृहाण॥

२३ ११२ मानाभावाद्व्यक्तिबोधानुपपत्तिश्चेति ध्येयम् तस्मादिति अन्यविधादेः पस्य दुर्वचत्वादित्यर्थः समानेति एकज्ञा
ने॰ पृ॰ नविषयत्वमेवेत्यर्थः इदमेव विशदयति यावतीहीति व्यक्तिप्रत्यक्षं विना जातिप्रत्यक्षस्याभावेन तत्रैव तन्नि यावती हीत्यादि २
यमावधारणमित्यर्थः ननु प्रत्यक्षस्थले संयुक्तसमवायादिरूपजातिप्रत्यक्षसामग्रीसत्वे संयोगादिरूपव्य
जातिविषयिक स्यापि व्यक्ति विषयिकात्व ४
क्तिभासकस्य सत्वादस्तु तथा शाब्दे तु कथमेवमित्याशंकते इदमेवेति समानवित्तिवेद्यत्वमेवेत्यर्थः जाति
भानेति जातिविषयकशाब्दबोधे जातिशक्तिज्ञानस्य हेतुतया तद्बलाज्जातिशाब्दबोधे जायमाने व्यक्तिर
पि भासते न त्वपदशक्यविषयकशाब्दबोधे तत्पदनिरूपितजातिशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वादित्यर्थः इदं तु गुरु
मते कुत्रशक्तिस्वीकारे बोध्यम् तथाहि तन्मते जातौ व्यक्तौ च शक्तिः परं तु जातिविषयकशक्तिज्ञान।
मेव जातिविशिष्टव्यक्तिविषयकशाब्दबोधे कारणं व्यक्तिशक्तिस्तु स्वरूपसत्युपयुज्यते न च जातिविशि
ष्टव्यक्तिशाब्दबोधे व्यक्तिशक्तिज्ञानमेव कारणं जातिशक्तिस्तु स्वरूपसत्युपयुज्यत इत्येव किं न स्यादिति वा स्वस्वरूपैलैवहेति स्थ
च्यम् तथासति देशान्तरस्य गोविशेष्यकशक्तिज्ञानाभावेन तद्बोधानापत्तेः एवं च गोपदात् घटादिबोधा
पत्तिरपि न तत्पदशक्यविषयकशाब्दबोधं प्रति तत्पदनिरूपितजातिशक्तिज्ञानत्वेन कारणत्वादिति कुत्र
शक्तिवादिमतनिष्कर्षः ननु कुत्रशक्तिवादिमते व्यक्तिशक्तिज्ञानस्य हेतुतया न स्वीकारे प्रयोजनाभावः।
न च तथासति जातिविषयकशाब्दत्वमेव जातिशक्तिज्ञानकार्यतावच्छेदकं योग्यतावलाच्च व्यक्तिरपि भास २३ राम

इति वाच्यम्

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ऽपदात् घटादिभानापत्तिः गोत्वव्यक्तिघटव्यक्त्योः शक्यत्वेऽविशेषात् १

तेऽत्यत्वेवोपेयम् तथाच घटादेरपि भानापत्तिः अशक्यत्वाविशेषात् मन्मते च तत्पदशक्यविषयकशाब्दत्वस्यै
व कार्यतावच्छेदकत्वेनुपपत्त्यभावादिति वाच्यम् जातिप्रकारकव्यक्तिविशेष्यकशाब्दबोधं प्रति जातिविषयक।
शक्तिज्ञानत्वेन कारणत्वे तन्निर्वाहादित्यलं कुब्जशक्तिवादिमतेनेत्यत आह यद्वेति तथाचेष्टापत्तिरिति भावः।
कुब्जशक्तिवादस्यैकदेशिमतेनेति न तदस्वीकारे तेषां सिद्धान्तविरोध इति भावः जातिशक्तिरेवेत्येवकारेण व्य
क्तौ कुब्जशक्तेः स्वरूपसदुपयोगित्वव्यवच्छेदः अन्यथा जातिशक्त्या अन्वबोधने तत्पदाशक्त्या व्यक्तिबोधने।
अतिप्रसंगः घटादिबोधनप्रसंगः तत्पदाशक्यत्वाविशेषात् मन्मते च व्यक्तेरपि तत्पदशक्यतया न व्यक्तिबोधने।
कापि क्षतिरिति भावः उत्तरयति गोत्वे शक्तमिति गोत्वप्रकारकगोविशेष्यकशाब्दबोधं प्रति गोत्वशक्तिज्ञा
नत्वेन कारणता तथा न घटादिबोधापत्तिरित्यर्थः ननु गोत्वप्रकारकगोविशेष्यकशाब्दं प्रत्येव गोत्वशक्तिज्ञा
नस्य कारणत्वस्वरूपे यते घटत्वप्रकारकघटविशेष्यकशाब्दबोधं प्रति तु नेत्यत्र विनिगमकाभावोऽशक्यत्वा।
विशेषादित्यत आह अन्यथानुपपत्त्येति गोपदाद्गोत्वविशिष्टस्यैव बोधः ननु घटत्वादिविशिष्टस्येति फ
लानुपपत्त्येत्यर्थः तथैव गोत्वविशिष्टशाब्दबोधं प्रत्येव कल्पनात् गोत्वशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वकल्पना।
त एवकारेण घटादिशाब्दबोधं प्रति तु न तथा हेतुत्वकल्पने फलाभावादिति सूचितम् अथवा एवं च
कुब्जशक्तिवादिमतेऽस्वरसं प्रकाशयति अन्यथेति अन्यथा कुब्जशक्तिं स्वीकृत्य व्यक्तिबोधोपपादने अनु

७ अवच्छिन्नमिति शक्तेरवच्छेदक [illegible] घटत्वं न ब्र
ह्मणाश्रयणात् अन्यथैवानिरासंगः गोत्वे शक्ते
पदं गोत्वविशिष्टं बोधयति [illegible]
अत्यन्तशक्यत्वाच्चैवकल्पना इति २

113

पपत्या उपपत्त्यभावेन व्यक्तौ कुत्र शक्तिस्वीकारे प्रयोजनविरहेण तन्मते प्रमाणाभावेनेति यावत् तथैव गोत्व
विशिष्टबोधप्रत्येव कल्पनात् गोत्वशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनादित्यर्थ इति वस्तुतस्तु जातिभासकसामग्र्या
एव व्यक्तिभासकत्वादिति अग्रे च जातिशक्तिरेव व्यक्तिबोधिकेति ग्रंथपर्यालोचनया कुत्र शक्तिवादमादाय य
द्वा एवं ग्रंथसंगमने गोत्वपदस्य व्यक्तौ शक्त्यभावेन तथासतीत्यग्रिमदूषणदानस्य यद्वा एवंकल्पे संभवितया
नैवं व्याख्येयम् न च यद्वेति निष्कृष्टमते एव तथासतीति दूषणदानमिति वाच्यम् संदर्भाशुद्धेरपरीहारात्।
किंत्वन्यथैव तथाहि जातिभानेति जातिप्रकारकत्वमेव जातिशक्तिज्ञानकार्यतावच्छेदकं जातिभाने च ज्ञायमाने
व्यक्तिविषयकस्य तस्याभावाद्व्यक्तिरपि भासते यद्धि येन विना न भासते तद्बोधकस्य तद्बोधकत्वनियमाज्जा
तिभासकसामग्र्या एव तद्बोधोपधायकत्वादित्यर्थः ननु जातिविषयतां विनापि व्यक्तिप्रत्यक्षोदयाज्जातिभा।
सकसामग्र्यतिरिक्ता व्यक्तिभासकसामग्री अवश्यमुपेया न च शाब्दस्थले तथा नियमः तथापि जातिभासक
सामग्र्या व्यक्तिबोधोपधायकत्वेन ततो घटादेरपि कुतो न बोधः न च व्यक्तिबोधे समानवित्तिवेद्यत्वमेव निया
मकमिति वाच्यम् न हि व्यक्तिबोधे समानवित्तिवेद्यत्वेन कारणता तथा च व्यक्तिविषयतायाः कारणनियम्य
शक्ति त्वावश्यकत्वे व्यक्तिज्ञानमेव कारणं स्यादित्यस्वरसादाह यद्वेति जातिशक्तिरेवेत्येवकारेण व्यक्तिशक्तिव्यवच्छे
दः तथा च व्यक्तिविषयतायाः जातिशक्तिज्ञानकार्यतावच्छेदककोटौ निवेशान्न तस्याः कारणानियम्यत्वमिति २४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भावः गोत्वशक्तिज्ञानस्य घटबोधं प्रत्येव हेतुत्वमास्तामित्यत आह अन्यथेति गोपदाद्गोरेव बोधो न तु घटादेरतो।
गोशाब्दं प्रत्येव हेतुत्वकल्पनादित्यर्थः यद्वा ननु व्यक्तिशक्तिरेव जातिविशिष्टबोधकेत्येव किं न स्यात् भवन्मते न
त्पदशक्त्यायां व्यक्तेरिव मन्मतेपि जातेर्भाने बाधकाभावादित्यत आह अन्यथेति अथवा ननु तत्पदशाब्दबोध
नैतिप्रसंगाज्जातिविशिष्टशक्तिरेव बोधकेत्येवास्तामित्यत आह अन्यथेति व्यक्तिशक्तिज्ञानस्य कारणत्वे द।
शान्तरस्य गोबोधानुपपत्त्या जातिशक्तिज्ञानत्वेनैव हेतुत्वकल्पनादित्यर्थ इति ध्येयम् तथा सतीति ज्ञानावेवस्य।
क्तिस्वीकारेण गोत्वविशिष्टविषयकशाब्दं प्रति गोत्वविषयकशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वस्वीकार इत्यर्थः गोत्वमस्ती
ति गोत्वपदस्यापि गोत्वशक्तित्वेन गोपदगोत्वपदयोरविशेषात् गोत्वविशिष्टशाब्दबोधापत्तेरित्यर्थः न च गो।
त्वं गोपदशक्यमिति निर्धर्मितावच्छेदककं गोपदशक्तिज्ञानं गोत्वविशिष्टशाब्दबोधहेतुः गोत्वत्वधर्मितावच्छेद
ककगोत्वपदशक्तिज्ञानं गोत्वत्वरूपेण गोत्वशाब्दबोधहेतुरिति नातिप्रसंग इति वाच्यम् गोत्वं न पदशक्यमि
ति बाधकालेपि निर्धर्मितावच्छेदककशक्तिज्ञानसंभवेन गोत्वविशिष्टशाब्दबोधापत्तिरिति गोत्वत्वधर्मिताव
च्छेदककशक्तिज्ञानहेतुताया आवश्यकत्वात् एवं च गोत्वत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वावश्यकतया तद्रूपेणैव गोत्वजातेरेव।
न घात्वमुचितमित्यपि लाघवमवसेयम् अथ गोत्वे निरवच्छिन्नैव शक्तिः गोपदं गौरित्याकारकं शक्तिसंवेधेन स्वरू
पतः गोत्वप्रकारकगोपदत्वावच्छिन्नविशेष्यकशक्तिज्ञानं गोत्वविशिष्टशाब्दबोधहेतुरिति न बाधकाले शाब्दबो

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

धापत्तिः गोत्वपदं गोत्ववदिति गोत्वत्वेन गोत्वप्रकारकशक्तिज्ञानं च गोत्वशाब्दबोधे हेतुरिति न गोत्वमलीत्य
त्तो गोत्वविशिष्टबोधापत्तिरिति चेत् तथापि गोपदात्कदाचित्समवायेन गोत्वविशिष्टबोधः कदाचिच्च कालि
कादिसंबंधेन तद्विशिष्टबोध इति नियमानुपपत्तिः गोत्वविषयकशक्तिज्ञानस्याविशिष्टत्वात् अस्मन्मते तु स
मवायेन गोत्वविशिष्टशाब्दबोधं प्रति समवायेन गोत्वविशिष्टशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वेनानुपपत्तेरभावात् न च ता
त्पर्यज्ञाननियमात् तथा नियमः तथा सति जातावपि शक्तिस्वीकारे प्रयोजनविरहात् एवं गोत्वं गोपदशक्यमि
त्याकारकस्यैव शक्तिज्ञानस्य तैर्हेतुत्वोपगमेन तन्निरुक्तं तन्न भंगाच्च एवमुपाधिप्रवृत्तिनिमित्तस्थले तैरप्युपाधि ।
विशिष्टे शक्तिस्वीकारात् यथा पशुपदस्य लोमवल्लांगूलविशिष्टे शक्तिस्तथा जातिविशिष्टेपि तदनुभवस्य तुल्य
त्वात् न च जातेर्व्यक्तिवित्तिवेद्यत्वनियमाद्व्यक्तेर्भानम् उपाधौ तु नादृशानियमाभावाद्व्यक्तिबोधार्थमुपाधिवि
शिष्टे शक्तिरिति वाच्यम् न हि नियमबलादेव व्यक्तेर्भानम् कारणनियम्यत्वात्कार्यस्य तथा च जातिविशिष्टबो
धे जातिशक्तिज्ञानस्य कारणत्ववदुपाधिविशिष्टबोधे उपाधिशक्तिज्ञानस्यापि कारणत्वस्य सुवचत्वादिति दि
क्। कुत्र शक्तिवादिनस्तु जातौ व्यक्तौ च शक्तिः परं तु जातिविषयकत्वेनैव ज्ञाता शक्तिर्व्यक्तिविषयकशाब्दबोधे
कारणं व्यक्तिशक्तिस्तु स्वरूपसदुपयुज्यते न चैवं व्यक्तिशक्तिस्वीकारवैयर्थ्यमिति वाच्यम् तत्पदाशक्यस्यापि
भाने घटादेरपि भानप्रसंगेन व्यक्तिशक्तिस्वीकारस्यावश्यकत्वात् तथा च गोत्वप्रकारकगोविशेष्यकशाब्दबोधं

गोपदं गोरिति शक्ति
ज्ञानं गोत्वविशेष्यकशा
ब्दबोधं प्रति कारणमि
ति मीमांसकसिद्धान्तभं
गादिति भावः ॥

२५ राम

प्रति गोत्वविषयकगोपदशक्तिमती गौरित्याकारकं शक्तिज्ञानं हेतुर्न तु गोत्वविशिष्टविषयकगोपदशक्तिमती
गौरित्याकारकम् गोत्वमस्तीत्यादौ तु तादृशगोत्वप्रकारकशक्तिज्ञानाभावान्न गोत्वविशिष्टबोधापत्तिरित्याहुः
तदसत् गोत्वविषयकगोपदशक्तिमती गौरित्याकारकस्य गोत्वविषयकत्वेन शक्तिज्ञानस्य हेतुत्वे गोत्वविषयक
त्वस्य कारणतावच्छेदककोटौ निवेशगौरवात् अथ मास्तु गोत्वविषयकत्वनिवेशः तथापि गोपदशक्तिमती गौ।
रिति गोत्वप्रकारकशक्तिज्ञानत्वेनैव गोत्वविशिष्टशाब्दबोधं प्रति हेतुता नैवैव मम विवाद इति वाच्यम् व्यक्तिविष
यतायाः कारणतावच्छेदककोटौ निवेशादित्येवं तन्मते निष्कर्षात् देशान्तरस्य गोविशेष्यकबोधानुपपत्त्या समा
नविशेष्यकत्वेन कार्यकारणभावासंभवेन लाघवेन च समानप्रकारकत्वेनैव कार्यकारणभावोपगमादिति चे
त् न व्यक्तिविषयतायाः कारणतावच्छेदककोटावनिवेशे व्यक्तौ शक्तिस्वीकारवैयर्थ्यात् न च तदस्वीकारे गोत्व।
प्रकारकशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वासंभवः व्यक्तौ शक्त्यभावेन शक्तिज्ञानस्य भ्रमत्वापत्तेरिति वाच्यम् शक्तिर्हि न स्व
रूपसती शाब्दबोधे हेतुः अपभ्रंशादपि शाब्दोदयात् किं तु ज्ञाता तथा च यदंशे शक्तिज्ञानं हेतुस्तदेव शक्यमि।
ति जातिवद्व्यक्तिविशिष्टस्यैव शक्यत्वमेव अन्यथा व्यक्तावेव शक्तिः शक्तिज्ञाने च ज्ञानेरपि प्रकारत्वात्समानप्रकार
त्वेनैव कार्यकारणभाव इति जातावपि शक्तिरिष्यते न च यद्विषयकत्वेन शक्तिज्ञानं हेतुस्तदेव पदशक्यमिति
नियमाज्जातावपि शक्तिरिति वाच्यम् नहि यद्विषयकत्वेन शक्तिज्ञानस्य हेतुता तदेव शक्यमिति नियमेन।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

115

व्यक्तिविषयकत्वेन शक्तिज्ञानस्य हेतुत्व एव व्यक्तिशक्तिस्वीकारौचित्यादितिदिक् नैयायिकमतं तद्दूषयन्ति तस्मादि।
ति गोत्वविशिष्ट इति ज्ञातौ व्यक्तौ वैशिष्ट्ये च शक्तिरित्यर्थः तृतीयोपस्थाप्यकरणत्वैकत्वयोरिव ज्ञातौ व्यक्तौ पशुनायजेतेत्यादौ २
च विशिष्टाकलिततया शक्तौ गोत्वं व्यक्तिश्चेति वोधप्रसंगात् ननु गौरिति तथा च वैशिष्ट्येपि शक्तिः एवमवयव।
संयोगरूपाकृतौ तत्र वैशिष्ट्ये च गोपदशक्तिः गोपदाज्जात्याकृतिविशिष्टस्यैव प्रतीतेः तदुक्तम् जात्याकृतिव्य
क्तयः पदार्थ इति एकशक्तिसूचनाय पदार्थ इत्येकवचनं ननु तत्प्रकारकतद्विशेष्यकशाब्दबोधं प्रति तत्प्रका
रकतद्विशेष्यकशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वमित्यायातं तेन च काशीस्थायां गवि शक्त्यग्रहान्न बोधानापत्तिरूपबाधक
ग्रस्तमित्याशंकते न वेति उक्तदोषः शक्तिग्रहाविषयीभूतबोधानापत्तिरूपदोषः समाधत्ते गोत्वेति तथा।
च सर्वत्रापि शक्तिग्रहात् शक्तिग्रहाविषयव्यक्तेरलौकिकतया न तद्बोधानुपपत्तिरितिभावः सामान्यलक्षणानंगी।
कारेप्याह अस्तु वेति एकैव लौकिकसाक्षात्कारविषय एव अन्यगवीति शक्तिग्रहाविषयगवीत्यर्थः ननु।
योग्यतावशात् शक्तिग्रहविषयव्यक्तेरपि भाने वाधकाभाव इत्यत आह अन्येति अतिप्रसंगः गोपदाद्घटादेरपि।
वोधापत्तिः शक्तिग्रहाविषयत्वस्याविशेषादितिभावः प्रत्यायक इति गोत्वप्रकारकगोविशेष्यकशाब्दत्वावच्छि
न्नं प्रति गोत्वप्रकारकगोविशेष्यकशक्तिज्ञानत्वेन हेतुतया न घटादिवोधापत्तिः सर्वत्र तद्व्यक्तित्वेनापि गोर्निवे।
शाद्हेतुर्गोत्वेनैवेति द्रष्टव्यं नन्वेकस्य प्रवाहसंवंधस्य तीरत्वतीरयोरभावात् का संवंधरूपाया लक्षणाया एकस्या २८

लक्ष्यतावच्छेदकलक्ष्ययोरसंभवितया लक्ष्यतावच्छेदकविशिष्टलक्षणायांनंगीकारेण गंगायांघोष इत्या
दौ स्वरसत्यानुपस्थापितस्यापितीरत्वस्य शाब्दबोधे भानवच्छक्यतावच्छेदके शक्त्यभावेपि तादृशाकारणका
र्यभावबलादेवगोत्वभाननिर्वाहेऽलंतत्र शक्तिकल्पनेनेति संप्रदायमतेऽस्वरसं प्रकाशयन्नव्यमतमाह ग
व्येवेति गौरवात् केवलव्यक्तौ शक्तिस्वीकारेणैवोपपत्तौ जातिविशिष्टव्यक्तौ शक्तिकल्पने गौरवादित्यर्थः
नचैवमिति एवम् गोत्वे शक्त्यस्वीकारे घटादेरपिबोधापत्त्याऽशक्यस्य शाब्दविषयतया गोत्वबोधानाप
त्तिरित्यर्थः गोत्वेति गोत्वविशिष्टशाब्दबोधंप्रति गोत्वधर्मितावच्छेदकशक्तिग्रहस्य हेतुत्वेनानतिप्रसंगा
दित्यर्थः गोत्वरावशक्तिस्वीकारेच गोत्वत्वधर्मितावच्छेदककशक्तिग्रहस्य हेतुतया गौरवाद्व्यक्तावेवशक्तिरि
ति ध्येयम् ननु जातिविशिष्टे शक्तिस्वीकारेण शाब्दे व्यक्तिभानोपपत्तावपि वाक्यार्थरूपान्वयस्यापि शाब्दवि
षयतया तत्रापि शक्तिरास्ताम् नचेष्टापत्तिः जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थ इत्यक्षपादीयसूत्रविरोधादिति संप्र
दायमतेशंकते स्यादेतदिति नन्वभेदोपि शक्य एवेत्यत आह नस्येति जातिविशिष्ट एव शक्तिस्वीकारादिति
भावः ननु योग्यतादिबलात्सोपि भासत इत्याह नचेति अतिप्रसङ्गात् घटादेरपिबोधप्रसङ्गात् गो शक्तिमि।
ति इतरपदसमभिव्याहृतगोपदमित्यर्थः गवान्वयेति नच गौः शुक्ल इत्यत्राभेदः गामानयेत्यत्रान्यविधसं।
सर्गोभासते इत्यत्र किं विनिगमकमितिवाच्यम् अभेदान्वयबोधे समानविभक्तिकनञ्तत्पदसमभिव्याहारस्या

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

116

नुपूर्वीज्ञानस्यान्यत्र च तत्तदानुपूर्वीज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः पदानां ज्ञाता अभिधारूपा शक्तिः आक्षेपेण च व्य
क्तेर्लाभः अन्वयस्य चाक्षेपेण लाभासंभवादशाब्दबोधेन चातिप्रसंगादन्वये च शक्तिः इत्थं च ज्ञातौ अन्विते चा
भिधारूपा शक्तिरिति भट्टमतं तद्दर्शयति भट्टास्त्विति अन्वयविशिष्टे शक्तिग्रहात् अभिधारूपशक्तिग्रहात्।
अन्वयेति वाक्यार्थरूपेऽन्वये शक्तिरेव अभिधारूपा शक्तिरेव अन्वयस्येति गौः शुक्ल इत्यत्र वाक्यार्थरूपान्व
यस्येत्यर्थः अन्यलभ्यत्वात् अन्वयविषयकशाब्दबोधे तत्तदानुपूर्वीज्ञानत्वेन हेतुतया तद्बलादेवान्वयभा
नोपपत्तिरित्यर्थः अन्वयविशेषमानार्थं तत्तदानुपूर्वीज्ञानहेतुतायास्तवाप्यावश्यकत्वादिति भावः ननु
न्यलभ्यत्वेपि शक्तौ बाधकाभाव इत्यत आह अनन्येति शाब्दार्थत्वात् शक्यत्वादित्यर्थः ननु शक्यस्यैव शा
ब्दविषयत्वनियमादन्यलभ्यत्वेपि तत्र शक्तिरावश्यकीत्यत आह अन्यथेति अन्यथा शक्यस्यैव शाब्दविषयत्व प
मिति नियमात् तत्र शक्तिकल्पने लक्षणेति लक्षणया तीरबोधोपपत्तिरित्यन्यलभ्यत्वात् तत्र न शक्तिः शक्यस्यैव
शाब्दविषयत्वमिति नियमेन तीरेपि गंगापदशक्तिप्रसंगेन लक्षणोच्छेदापत्तेरित्यर्थः इदमुपलक्षणम् अन्वि
ते शक्तिस्वीकारेऽन्वितत्वेन पदार्थोपस्थितिः अन्वयप्रकारकशाब्दबोधश्च स्यात् न चैतदनुभवसिद्धम् नन्व
न्विते शक्तिः स्वरूपसत्युपयुज्यते न तु ज्ञाता जातौ तु ज्ञातैवोपयुज्यत इति तन्मते निष्कर्ष इति चेन्न यद्विष
यकत्वेनैव ज्ञाता शक्तिरनुभवहेतुस्तत्रैव शक्तिरित्यन्वये शक्तिस्वीकारवैयर्थ्यात् शक्यस्यैव शाब्दविषयत्वमि

तिनियमस्यच लक्ष्यव्यभिचारादिति रहस्यमनुसंधेयम् केचित्तु भट्टमते ज्ञानात्वेवाभिधारूपा शक्तिः अन्वि
तविषयक शाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति घटपदशक्तिज्ञानत्वेन कारणतेति घटपटादावन्विते आनुभाविकी शक्तिः
नैयायिकमते आनुपूर्वीज्ञानस्यैवान्वितशाब्दत्वं कार्यतावच्छेदकम् भट्टमते घटपदशक्तिज्ञानस्येति मतभेदः
अन्वयविशिष्टे शक्तिग्रहाद्दालेन घटपदादेरनुभवकशक्तिग्रहात् शक्तिरेव आनुभाविकशक्तिरेव अन्वित
विषयकशाब्दत्वे घटपदशक्तिज्ञानकार्यतावच्छेदकमित्यर्थः अन्यलभ्यत्वात् अन्वितशाब्दत्वस्यानुपूर्वीज्ञान
कार्यतावच्छेदकतया तत्कोटिप्रविष्टत्वादित्यर्थः अनन्यलभ्यस्यच आनुपूर्वीज्ञानादिरूपप्रकारांशततालभ्यस्य
च शब्दार्थत्वात् घटपदशक्तिज्ञानकार्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वादित्यर्थः तथाचान्वयविशेषशाब्दत्वस्यानु
पूर्वीज्ञानकार्यतावच्छेदकतावश्यकत्वेऽन्वयविषयकशाब्दत्वस्यघटपदशक्तिज्ञानकार्यतावच्छेदकत्वेमानाभाव
इति भावः ननु शक्तिज्ञानकार्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टस्यैव शाब्दविषयत्वमिति नियमालयेत्यत आह अन्यथे
ति तादृशनियममभ्युपेत्यतथाकल्पने लक्षणेति तादृशनियमाभ्युपगमेतीरविषयतायाअपि गंगापदशक्ति।
ज्ञानकार्यतावच्छेदककोटिनिवेशनतत्तावतीरभानोपपत्तेस्तत्र लक्षणास्वीकारोव्यर्थः वह्निर्गृहे न स्वरूपसत्तुपयु।
ज्यते किंतु ज्ञातैवेतिव्यावहः नत्संदर्भविरोधादुपेक्षणीयम् प्रभाकरास्त्विति कार्यान्विते कृतिसाध्यानयनाद्यौ।
न्विते इत्यर्थः तत्प्रयोजकतया प्रवृत्तिप्रयोजकतया कार्यताविशिष्टज्ञानमिति कार्यतारूपं कृतिसाध्यता तद्धि।

प्राभाकरानुकार्यान्वितेपदानां शक्तिः ।। प्रयोजककता
कप्रवर्त्तकं तत्प्रयोज्यप्रवृत्तिकृपत्वप्रमाकोवालः
तत्प्रयोजकतया कार्यता विशिष्टज्ञानमनुमिनोति

गोपदशक्तिपटगवान्वय
बोधजनकम् १

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

117

स्वप्रवृत्तौ तेन कार्यत्वविशिष्टज्ञानस्य हेतुत्वावधारणादतस्तद्धे
च्याकांक्षायां उपस्थितत्वाच्छब्दमेव तथावधारयति ॥ न तत्त्वान्विताद्दि
कां शक्तिं कार्यान्विते शब्दत्वावच्छेदेन कल्पयति ॥ ==== राम राम राम

शिष्टविषयकज्ञानमित्यर्थः अनुमिनोति प्रयोज्यस्येति शेषः अयं घटानयनगोचरकार्यतान्वितज्ञानवान् घटा विशिष्ट
२८ नयनगोचरप्रवृत्तिमत्वात् स्तन्यपानगोचरप्रवृत्तिविशिष्टमद्वदित्यनुमानाकारो बोध्यः अप्रयोजकत्वमाशंक्याह ।
स्वप्रवृत्ताविति स्वप्रवृत्तौ स्वीयस्तन्यपानगोचरप्रवृत्तौ तेन बालेन कार्यत्वविशिष्टज्ञानस्य कृतिसाध्यत्वविशि
ष्टज्ञानस्येत्यर्थः हेतुत्वावधारणादिति तथा च कार्यकारणभावग्रहणानुकूलतर्क इति भावः तद्धेतुत्वाकांक्षायाम् का
घटानयनादिहि ५ र्यताविशिष्टज्ञानकरणजिज्ञासायाम् शब्दमेव घटमानयेति शब्दसामान्यमेव तथा कार्यत्वविशिष्टज्ञाने हे
कार्यतान्वि तुत्वेन तन्निर्वाहिकाम् शब्दे कार्यत्वविशिष्टविषयकज्ञानोपधायकत्वनिर्वाहिकाम् कार्यान्विते इति यद्यपि
ज्ञान ४ नत्वं
घटानयनगोचरप्रवृत्तौ घटानयनगोचरकार्यताविशिष्टज्ञानहेतुत्वेन तु कार्यान्वितज्ञानत्वेनेति कार्यान्विते श
क्तौ बीजाभावस्तथापि न केवलं कार्यमिति ज्ञानात्प्रवृत्तिः किं तु घटानयनं कार्यमिति ज्ञानात् तच्च कार्यताविशि घटानयनं कार्यमिति ज्ञानं च ६
ष्टज्ञानं कार्यान्वितज्ञानमेवेति तत्र शक्तिः एवमनाकलितपदविभागस्य घटमानयेति वाक्यस्य कार्यताविशि ऽविषयीकृत ५
ष्टज्ञानजनकत्वं कार्यान्वितशक्तावेव निर्वहति अन्यथैकपदस्यैव कार्यत्वविशिष्टशक्तावितरपदस्य वैयर्थ्या
त् कार्यान्विते शक्तौ सर्वेषामपि कार्यताविशिष्टज्ञानजनकत्वे सम्भवति कार्यताविशिष्टज्ञानस्य जनकत्वे च ।
कार्यान्वितज्ञानस्यापि प्रवृत्तिप्रयोजकत्वानपायात्कार्यान्विते एव शक्तिः न च कार्यतावाचकलिङ्गादीनां कार्या
न्वितशक्तत्वसम्भव इति वाच्यम् सर्वपदानां कार्यान्वयशालिगोचरज्ञानजनकत्वात् तच्च कार्यान्वितस्वार्थेत्र । २८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

त्तिपादकतयाऽइतरान्वितकार्यरूपस्वार्थप्रतिपादकतयावेति तथाचकार्यान्वयशक्तिरेवकार्येतद्भिन्नेवा।
विशिष्टमिति सर्वत्रकार्यान्वितएवशक्तिरित्यारवंडलार्थः। आवापोद्वापाभ्याम् संग्रहत्यागाभ्याम् प्रथमे।
त्ति शब्दसामान्येकार्यान्वितज्ञानजननिर्वाहकशक्तिकल्पनानुरोधादित्यर्थः ननु लाघवात्तथास्त्वित्य
स्याह आरोपेति शब्दसामान्येकार्यान्वितशक्तिकल्पनायाविरोधापत्तेरित्यर्थः शब्दसामान्यस्यकार्यान्वित।
एवशक्तत्वेः वक्ष्यते विधेरेवप्रामाण्यं नत्वर्थवादस्येति दर्शयति इत्थंचेति शब्दसामान्यस्यकार्यान्वितशक्त
त्वेचेत्यर्थः यत्रभूतले घटोस्तीत्यादौ कार्यतावाचकेति कार्यतावाचकंपदं लिङ्लोट्तव्यः पंचमलकारः कृ
त्याश्चेति विधिप्रत्ययास्तत्समभिव्याहारोनास्तीत्यर्थः विध्यसमभिव्याहृतेवैदिकवाक्यमर्थवादः सूक्तमेवप्रमा
त्वबोधानुपधायकमेव ननु तर्हि प्रवर्तकस्यज्ञानाभावात्प्रवृत्त्याद्यनुपपत्तिरतआह व्यवहारस्त्विति प्रवृत्तिस्त्वि
त्यर्थः असंसर्गेति असंसर्गग्रहाभावात् बाधाभावबलादितियावत् तन्मते प्रवृत्तिंप्रतिविशिष्टज्ञानस्याहेतु।
त्वानभ्युपगमादितिभावः ननु शब्दसामान्यस्यैवकार्यान्वितशक्तत्वात्कार्यान्वितशक्तिज्ञानस्यैववचशाब्दबो
धेहेतुतयाविधेरिवशब्दसामान्यस्यैवकार्यतावाचकपदत्वात्कथंसिद्धार्थेकार्यवादानामप्रामाण्यमित्याशं
कते नन्विति कार्यान्वितेनेति कार्यताविशिष्टान्वितेनेत्यर्थः कार्यतान्वितवाचकत्वादितियावत् तद्वाचके
ति कार्यतावाचकपदेत्यर्थः विधेरिवपदसामान्यस्यैवकार्यतावाचकत्वादितिभावः असंगतेचेति सर्व।

योग्यतेनास्तीत्यसंगतौ [redacted] अहंगतंचार्थ
[redacted]कारस्याप्रामाण्यमितिचेत्॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

118 स्यापि कार्यतावाचकपदत्वात् कार्यतावाचकपदासमभिव्याहारप्रयुक्तमप्रामाण्यं कथमर्थवादस्येत्यर्थः अत्रा

२९ त्रयद्यपि पदानां कार्यान्विते अभिधारूपैव शक्तिः घटादिपदात्कार्यान्वितघटत्वादिनैव पदार्थोपस्थितिः

घटादिपदेन कार्यान्वितविषयकशाब्दबोधे जननीये इतरा विशेषणतया कार्यत्वोपस्थापकलिङादि।

पदस्य सहकारित्वाच्च न सिद्धार्थकार्थवादस्याप्रामाण्यमिति कार्यान्वितेऽभिधारूपशक्तिमादायार्थवाद।

स्याप्रामाण्यमुपपादयितुं शक्यते तथापि कार्यत्वोपस्थित्यर्थं हि घटादिपदानां कार्यान्विते शक्तिः साचाव

श्यापेक्षणीयलिङादिपदादेव जाते तिव्यर्थं घटादिपदानां कार्यान्विते अभिधारूपशक्तिकल्पनेन एवं कार्यान्वि

तत्वेन शाब्दबोधे अनुभवबाधश्चेत्यितोऽभिधारूपशक्तिमपेक्ष्य आनुभाविकशक्तिमादाय समाधत्ते अत्रो।

च्यते इति आनुभविका शाब्दानुभवजनिका स्मारिका पदार्थस्मृतिजनिका तत्रेत्ति कार्यत्वान्वितविष

यकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति घटपदज्ञानत्वेन कारणतेत्यर्थः स्मारिकाचेति जातिशक्तिज्ञानवत्तात्वेव

ले घटत्वजातिस्मृतिः शक्तिज्ञानस्योद्बोधकविधया पदार्थस्मृतिहेतुत्वादित्तिभावः ननु कार्यान्वितबो

धे घटादिपदज्ञानस्य हेतुतया तत्त्वे कथं नानुभवजनकत्वमत आह कार्यत्वान्वयबोधे इत्ति घटादि

पदेन कार्यान्वितविषयकशाब्दबोधे जननीये कार्यतावाचकलिङादिपदजन्योपस्थितेः सहकारित्वा।

दित्यर्थः नार्थवादस्येति विशेषसामग्रीसहकृततायाएव सामान्यसामग्र्याः फलोपधानेनेत्तत्रतया कार्य। २९ राम

त्वोपस्थापकलिङादिपदाभावेनतँज्जन्यकार्यत्वोपस्थितेः सहकारिणोऽभावात् शाब्दानुभवजन
कत्वरूपप्रामाण्यंनार्थवादादीनामित्यर्थः लाघवात् कार्यान्वितघटविषयकशाब्दत्वापेक्षयालाघ।
वात् घटादिमात्रेइति घटविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नंप्रत्येवघटपदज्ञानत्वेनकारणत्वग्रहइत्यर्थः न
न्विति ननुघटपदादेः कार्यान्वितविषयकशाब्दत्वंकार्यतावच्छेदकमित्यर्थः अन्यलभ्यत्वादिति का
र्यतावाचकपदजन्यबोधविषयत्वादित्यर्थः घटविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नंप्रतिघटपदज्ञानत्वेनका
र्यत्वविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नंप्रतिचलिङादिपदज्ञानत्वेनहेतुता यत्रचलिङादिपदसमभिव्याहा
रस्तत्रतादृशसमभिव्याहारादेवकार्यान्वयबोधः यत्रतुनतत्समभिव्याहारस्तत्रकेवलंघटादेर्बो।
धइत्यर्थवादस्यापिप्रामाण्यमितिभावः नन्वन्यलभ्यत्वेनस्वरूपसत्प्रतिबंधकंकिंतुज्ञातंयदिशाब्दं
स्यात्तर्ह्यन्यलभ्यंनस्यादितितर्कस्यतेनोत्थापनात् तथाचयत्रतत्तोपस्थितंतत्रकार्यान्वितेशक्तिग्रहे
बाधकाभावइत्याशंकते प्रथममिति प्रथमंलिङादिपदस्यकार्येशक्तिग्रहात्पूर्वंकार्यान्वितेशक्ति।
ग्रहोस्तुघटपदज्ञानस्यकार्यान्वितविषयकशाब्दत्वंकार्यतावच्छेदकमस्त्वित्यर्थः तत् अन्यलभ्य।
त्वं घटमात्रेइति घटविषयकशाब्दत्वंकार्यतावच्छेदकमस्त्वित्यर्थः सा कार्यान्वितेशक्तिकल्पना।
बाध्यताम् अप्रामाण्यग्रहविषयीक्रियताम् गौरवात् घटमात्रशक्तिकल्पनापेक्षयागौरवात् ननुसा

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

119

मान्यतः प्रथमप्रवृत्तकल्पनाया बलवत्त्वेन कथं न बाध इत्याह अथैवमिति ननु प्रथमप्रवृत्तस्य बल
वत्त्वप्रयोजकतया कथं न बलवत्त्वमत आह नहीति शास्त्रादिति शक्तियोजनमस्त्वद इति चेदणुपरिमाण
बोधकत्वोक्तेः शास्त्रादित्यर्थः तथा च चक्षुरादिना ज्ञाते स्वल्पतायामप्रामाण्यज्ञानवदत्रापि घटप
दादेः कार्यान्वितघटादौ शक्तिज्ञानेऽप्रामाण्यं कल्प्यते इति भावः ननु चंद्रादौ शास्त्रजन्यमहत्त्वपरिमा
णज्ञानेन बाधात्तत्र स्वल्पपरिमाणज्ञानेऽप्रामाण्यं कल्प्यते प्रकृते च प्रथमं कार्यान्वितघटादिशक्ति
कल्पने बाधकाभावान्न तद्बाधः असति बाधके प्रथमप्रवृत्तत्वस्यैव बलवत्त्वे तन्त्रत्वादित्यत आह ।
चरमकल्पनाया इति लाघवेति कार्यान्वितघटादौ शक्तेरबाधेऽपि कार्यान्वितत्वविशिष्टघटत्वस्य
घटत्वापेक्षया गुरुतया शक्यतावच्छेदकत्वासंभवेन कार्यान्वितघटत्वावच्छेदेन शक्त्यभावेन तेन कार्यान्वितद्
रूपेण तत्र शक्तिकल्पने बाधः स्यादेव तद्धर्मावच्छिन्नाभाववति तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारकज्ञानत्वमे।
वद्भ्रमत्वमिति भावः ननु कंबुग्रीवादिमत्त्वं घटत्वापेक्षया गुर्विति गौरवज्ञानसत्त्वेऽपि कंबुग्रीवादि।
मान्नास्तीति प्रतीत्युदयाद्यथा गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमुपेयते तथा गौरवेऽपि प्रथमप्रवृ
त्तत्वात्कार्यान्वितघटे शक्तिकल्पना स्यादेवेत्यतस्तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेनाह किंचैवमिति एवं कार्या
न्वितघटादौ शक्तिकल्पने शक्तिज्ञाने च शाब्दसामान्ये जननीये कार्यतावाचकपदजन्योपस्थितेः सह। ३०

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कारित्वेचेत्यर्थः अनुभवसिद्धत्वंयनेन दुरपह्नवत्वंसूचितम् नस्यादिति लिङादिपदरूपकारणाभावादि
तिभावः नचेति पदार्थोपस्थितिवाधाभावमात्रादेवव्यवहारादितिभावः तदापत्तेः कार्यादावनुभवसि।
द्धस्यापिसंसर्गानुभवस्यापलापेलिङादिसमभिव्याहारेप्यपलापएवस्यादितिभावः नन्विष्टापत्तिरत
आह तथाचेति ननुप्रथमंकार्यान्वितएवशक्त्यवधारणंतन्नसहकारिकार्यतावाचकपदरूपकारणाभा।
वाद्विध्यसमभिव्याहारस्थले [illegible] संसर्गाग्रहएवोपेयतेकारणाभावेकार्याभावस्या
वश्यकत्वात् विधिसमभिव्याहारस्थलेनुवाधकाभावेनशाब्दानुभवएवोपेयते अतएवशाब्दप्रामा।
ण्यमपीत्यतआह किंचैवमिति एवम् कार्यतावाचकपदसमभिव्याहारस्थलेएवशाब्दानुभवस्वी।
कारेस्यादिति तादृश पदसमभिव्याहाराभावादितिभावः ननुकेषांचिदप्रामाण्येपिलिङ्समभि
व्याहृतपदमादायैवशाब्दप्रामाण्यंस्यादेवेतितेषामप्रामाण्यइष्टापत्तिरित्यतआह तथाचेति पुरा।
णादीनामप्रमाणत्वांगीकारेवेत्यर्थः मिश्रैः वाचस्पतिमिश्रैः बुद्धवंधुरिति बुद्धेनेकस्यापिप्राव
स्यप्रामाण्यमुपेयतेप्राभाकरैस्तु कस्यचिच्छब्दस्यप्रमाणत्वांगीकारान्नतदंतर्भूतत्वमित्यतउक्तं वं
धुरिति यथानैरनुभवसिद्धोप्यनुभवोऽपलप्यतेइतिवेदस्याप्रामाण्यमुच्यते तथापुराणादेरप्रामा
ण्यंतवैतिसाम्यंवोध्यम् एवंवदन् अनुभवसिद्धस्यसंसर्गाग्रहमात्रंवदन् वर्णव्यत्यासः२कइत्यत्र।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

120

करइति लिपिसादृश्यंनकारभकारयोर्गौडलिप्यासादृश्येनताभाऽननयोःसादृश्यंबोध्यम् पुक्रमु
त्पश्यामइति अनुभवानुरोधेनैवसर्वकल्पना तथाचलिङाद्यसमभिव्याहृतस्थलेप्यनुभवस्यापि।
लापानर्हत्वेनलाघवेनघटत्वविशिष्टएवशक्तिस्वीकरणमुचितमितिभावः वस्तुतस्त्वतिप्रस
क्तधर्ममादायान्वयव्यतिरेकग्रहासंभवात्प्रत्यक्षस्थलेकार्यत्वकारणतावच्छेदकधर्मग्रहमेनतत्का
रणत्वग्रहासंभवेपिशाब्देतिप्रसक्तधर्मसामानाधिकरण्येनापितद्ग्रहः यथास्वर्गकामोयजेतेत्यादौ
गंगास्नानादिनोपिस्वर्गोदयात्स्वर्गत्वावच्छेदेनयागजन्यत्वासंभवेनवैजात्यस्यचप्रथममनुपस्थितेः
स्वर्गत्वयागत्वसामानाधिकरण्येनकार्यकारणभावग्रहः तथाप्रकृतेपिशाब्देकार्यान्वितज्ञानज
नकत्वंगृहीतेननुकार्यान्वितज्ञानत्वावच्छिन्नंप्रतितच्चेनरपदसहकारादेवोपपन्नमितिनकार्या। शाब्देकार्यान्वितज्ञानजनकत्वं
न्वितेशक्तिरिति पदंतावच्चतुर्विधम् रूढंयौगिकंयौगिकरूढंयोगरूढंच यत्रावयवशक्तिनैरपेक्ष्ये
ण समुदायशक्तिमात्रेणबोधस्तद्रूढम् यथागोपदम् यत्रावयवार्थएवबुध्यतेतद्यौगिकम् य
थापाचकादिपदम् यत्रयौगिकरूढ्यर्थयोः स्वातंत्र्येणबोधस्तद्यौगिकरूढम् यथोद्भिदादिपदम्।
यौगिकेखनित्रे रूढंयागविशेषे योगरूढंपंकजादिपदम् तत्रपंकजसमुदायः पद्मत्वविशिष्टेरू
ढोनवेति योगरूढौविप्रतिपत्तिः पंकजपदात्पद्मत्वविशिष्टप्रतीतेयेपद्मत्वविशिष्टेपंकजसमुदाय ३१ राम
विरुद्धार्थमतिघातकवाक्यद्वयंहिविप्रतिपत्तिः =

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मणिकृन्मते

स्य रूढिरावश्यकी पद्मान्नियतोपस्थितेरिति साध्यत्वात् पंकजपदाद्योगेन कुमुदस्यापि बोधप्रसंगाच्च मन्मते।
कदाचित्कुमुदबोधस्तु लक्षणयैव ननु रूढिस्वीकारेप्युद्भित्पदेन खनित्रमिव पंकजपदात्कुमुदमपि बोध्येत यो
गसत्वात् अत्र प्रांच यत्र योगरूढिभ्यामेकार्थबोधस्तत्र केवलयौगिकार्थबोधे रूढेः प्रतिबंधकत्वान्न कुमुद
बोध इति तत्र मणिकृतः रूढ्या नियमतः स्मृतं पद्ममेव कर्तृरूपव्यक्तिवाचकडप्रत्ययेन पंकजनिकर्तृतया।
ऽनुभाव्यते बाधकं विना व्यक्तिवचनानां संनिहितविशेषपरत्वनियमात् व्यक्तिवचनानां किंचिद्व्यक्ति।
तात्पर्यकाणां संनिहितत्वुपस्थितः प्रथममित्यर्थः तथा च पद्मे तात्पर्यसत्वेन पंकजनिकर्तृकतया तदेव यो
गेनापि प्रतीयते न कुमुदमिति रूढेर्न प्रतिबंधकत्वं ग्राह्याभावानवगाहित्वाज्ज्ञानकतानाविरोधित्वाच्च सिद्धे
रनुमितिप्रतिबंधकत्वस्यानापत्त्यास्वीकारेप्यन्यत्र ज्ञानस्य मणिमंत्रादिन्यायेन प्रतिबंधकत्वे मानाभावात्
इत्थं च पद्मानुभवसामग्रीसत्वात्पद्मस्यैव बोधो न कुमुदस्य सामग्रीसत्त्वात् फलाभावेन प्रतिबंधकत्वक।
स्यनादिति वदंति अत्रेदं चिंत्यम् पंकजं कुमुदमानयेत्यादौ यत्र पंकजपदस्य पद्मे तात्पर्यनिश्चयाभावः।
कुमुदे च तात्पर्यग्रहस्तत्र लक्षणां विनैव कुमुदबोधापत्तेः पद्मानुभवसामग्रीविरहात् पद्मे तात्पर्याभावनि
श्चयस्यैव तत्र बाधकत्वेन बाधकं विना व्यक्तिवचनानां सन्निहितविशेषपरत्वमिति न्यायस्य तत्रानवका।
शात् घटेन जलमाहरेत्यत्र सच्छिद्रघटस्य प्रथमोपस्थितत्वादन्वयं वारणाय बाधकं विनेत्यस्यावश्यकत्वा

निकर्तृत्व पंकजे व्यक्ति

योगार्थे सिद्धान्त ज्ञानस्य

कुमुदतात्पर्यग्रहस्य तस्यामेव प्रतिबंधकत्वं स्यात्

तात्पर्यग्राहकमते

प्राचीनमतमनुसाले त्वविचारस्यपलनेव

सच्छिद्रघटस्य पार्श्व [illegible] स्थितत्व ॥ = २

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पंकजं कुमुदमानय इत्यत्र वाक्ये ३

१२१

३२ न्, तथा च महीन पद्मप्रयोगस्य पद्मान्वयानुपपत्तिपुरःसरैव कुमुदधीरिति न स्यात् कुमुदं पंकजमित्यत्र कुमुद।
त पृ स्यैव प्रथमसन्निहितत्व संभवाच्च कुमुदस्याभिन्नपदोपस्थाप्यत्वेपि प्रथमोपस्थितिमात्रस्यैवापेक्षणीयत्वात्
अवयवापेक्षया समुदायस्याभिन्नत्वेन पद्मस्यापि भिन्नपदोपस्थाप्यत्वाच्च अथ कुमुदबोधस्तत्र शक्त्यैवा। मणिकृन्मते ३
स्तां पंकजपदस्य कुमुदे लक्षणेति प्रवादस्तु क्वाचित्काभिप्रायेण यत्र योगरूढिभ्यां पद्मानुभवस्तदनंतरं कु।
मुदे तात्पर्यज्ञानं तत्र स्वतंत्रोपस्थितये कुमुदे लक्षणेदृ यान्तरं विशेषो यत्संप्रदायमते सर्वत्र लक्षणामणि
कुमुदे प्राक्तिग्रहतात्पर्याभावे ६ स्तन्मते क्वाचित्कीति चेत् न तत्रापि पंकजनिकर्तृत्वस्य कुमुदे तात्पर्यग्रहकाले पुनः स्मृतपंकजपदेन श्र। स्मृतपंकजपदस्य ६
त्यैव कुमुदादेरुपस्थापनसंभवात्तस्य पद्मे तात्पर्याभावनिश्चयेन कुमुदे तात्पर्यनिश्चयसत्वे न च पद्मेऽन्व
पंकजं कुमुदमानय इतिवाक्ये ६ यसंभवात् अन्यथा लक्षणानापत्तेरिति यत्तु शक्त्या पुनर्नानापदतदर्थानुसन्धानपक्षे वाक्यार्थविधया।
गुरूपस्थितिकत्वं लक्षणाया पंकजनिकर्तृत्वस्य पदार्थतया लघूपस्थितिकत्वमिति तन्न पंकजमकर्तार।
मानयेत्यादौ वाक्यमात्र एव लक्षणापत्तेः ननु प्रत्येकशक्त्यैव तद्योग्यताबलाद्विशिष्टबोधान्न लक्षणेति।।
स्मृतपंकजपदे ३ चेत् प्रकृतेपि समानम् तस्माद्रूढिज्ञाने प्रतिबंधकत्वकल्पन एव लक्षणासंभवः विरोध्यविषयत्वेपि सिद्धेरनु।
मितावि व रूढिज्ञानं प्रतिबंधकमिति स्मरतः पद्मान्वयानुपपत्त्यनंतरं कुमुदधीरिति लक्षणाव्यवहारो वस्तुतो।
मुख्यत्वैवेति तन्मणिकृन्मते गतिरिति ननु पंकजपदस्य पद्मे लक्षणैवास्तां वाक्ये शक्त्यभावेपि न च घटके तत्संभवा ३२

रूढिज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वानंगीकारपक्षे लक्षणासंभवापत्तेः ३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

त्. न च स्वार्थलक्ष्यसाधारणैकरूपाभावेनाजहत्स्वार्थायास्तस्या अभावाद्युगपद्वृत्तिद्वयविरोध इति वाच्यम् स
तितात्पर्ये गंगायां घोषमत्स्यौ स्त इत्यत्रेवमणिकृन्मतेनतस्यादोषत्वादिति चेन्नैवम् शक्ये वाधके सत्येव लक्ष
णेति मुख्यवाधकाभावेन लक्षणोपनीतानपेक्षणे कुमुदसाधारणवोधापत्तेः तात्पर्यानुपपत्त्या यष्टीः प्र।
वेशयेतिवल्लक्षणोपपादनेपि पद्मकुमुदयोस्तुल्यत्वापत्तेः लक्ष्यत्वाविशेषात् तथा च पद्मान्वयानुपप
त्तिप्रतिसंधानानंतरं कुमुदधीरिति सिद्धांतव्याकोपः एवं धेनुपदमपि योगरूढमेवेति ननु पद्मत्वमेव प्र
योगोपाधिरस्तु इति चेन्न पद्मत्वज्ञानेन प्रतिवंधकमगृहीतनियतपद्मप्रयोगस्य कुमुदसाधारणवो।
धदर्शनाद्रूढिज्ञानमेव स्वाभाववत्वसंवंधेन प्रतिवंधकमिति ननु अयोग्यतया पद्मत्वमपहाय केवला
वयवशक्त्या कुमुदवोधोस्तु किं लक्षणया रूढेर्योगप्रतिवंधकत्वमतेतथासंभवेपि मणिकृन्मते रूढेः प्र।
तिवंधकत्वादिति चेन्न पद्मान्वितत्वेनोपस्थितस्य पंकजनिकर्तृत्वस्याश्रयनिराकांक्षतयास्वतंत्रोप।।
स्थितस्यैव लक्षणांगीकारात् एवं पंकजपदात्स्थलपद्मवोधो लक्षणयैव स्थलपद्मं विजातीयमेवेति पद्मा
कृतिसदृशाकृतौ स्थलपद्मत्वविशिष्टेवा पंकजपदस्य लक्षणा पद्मिवानुगतप्रतीत्या तत्रापि पद्मत्वज्ञा।
तिस्तथापि स्वतंत्रोपस्थितयेतत्र लक्षणा अयाऽयोग्यतया योगार्थोऽनन्वयेपि योग्यतया रूढ्यर्थः पद्मम।
ववुध्यते इति चेन्न योगार्थगतत्वेन पद्मत्वस्योपस्थित्या निराकांक्षत्वात् स्वतंत्रोपस्थितये तदावश्यक।

रूढिज्ञानस्य कुमुदे योऽ
भावः स्वत्वसंबंधेन ७

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

122

त्वात् यद्यपि शक्त्यादन्येन रूपेण ज्ञाने भवति लक्षणेति न्यायात् समुदायस्य पंकजत्वेन लक्षणा न युक्ता तथापि कर्तृबोधकपद

एवस्य बोध्या अत्रेदं चिंत्यम् स्थले पंकजं इत्यत्र पंकजनिकर्तृत्वस्य पंकजेन तात्पर्याभावग्रहे तेन तदनन्वितपंकजत्वस्य सा । पंकजनिकर्तृत्वस्य २

तात्पर्याभावग्रहस्थलं ३ कांक्षात्वमेव यत्र त्वा पृथममन्वयस्तत्रापि स्थलपंकजतात्पर्यग्रहानंतरं पुनः स्मरणं पंकजपदात्स्वनेत्रोपस्थिते लक्ष

लक्षणैव ४ णायैवोपेया एवं च पद्मंशे नैव तदा तदुपस्थितिरास्ताम् अयोग्यत्वेन योगार्थस्यानन्वयादिति अपि च पूर्वेणेनाभि

वरन् यत्रेनेत्यत्र वलवदनिष्टाननुबंधीष्टसाधनत्वरूपविध्यर्थविशेषणांशमपहाय यथा विशेष्यान्वयस्तथा ।

प्रकृतेप्ययोग्यतया विशेषणानन्वयेपि विशेष्यान्वये बाधकाभावः योगार्थस्यैव विशेष्यत्वे च पंकजं कुमुदमि

पंकजनिकर्तृत्वस्य ० त्यत्र तत्स्यसाकांक्षतया लक्षणानुपपत्तेरिति दिक् इदं तु बोध्यम् आकाशपदे निरवच्छिन्नैव शक्तिः व्यक्तौ नाम्ना ।

नेत्याभावेनानुगमकधर्मानपेक्षणात् न च वपुषस्यापि तस्यैव शब्दबोधविषयत्वाच्छक्याश्रयत्वे ततः कथंभा ।

सते इति वाच्यम् नियमतोयद्धर्मवत्त्वेनोपस्थापिते यत्र शक्तिग्रहस्तत्स्मरणजनकसंस्कारस्य तद्धर्मविषयतानिय ।

धर्मि ४ धर्मि ४ मेन तेन दुर्बोधकाश्रवतं देशेप्युबोधक नियमेनाकाशपदादशक्यस्यापि तत्स्वभानात् तथा हि शक्तिर्हि एकसंबंधि शक्त्याश्रयत्वस्य ४

ज्ञानमपरसंबंधिस्मारकमिति रीत्या पदार्थस्मारिका येन रूपेणोपस्थितयोः पदार्थयोः संबंधज्ञानं तद्रूपाव

च्छिन्नज्ञानात्संबंधांशे उद्बुद्धसंस्कारसहकृतात्तद्रूपावच्छिन्नस्मरणम् तत्र च संबंधितावच्छेदकस्यापि जन

कताजन्यतावच्छेदककोटिनिवेशस्यावश्यकः अत एव यथा हस्तिपके चैत्रत्वेनोपस्थिते भद्रत्वेन चोपस्थिते ह ३३ राम

संबंधितावच्छेदकस्यजन्यताजनकतावच्छेदककोटिप्रवेशानंगीकारे ।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सास्नादिमती गौरितिरूपां तरे शशृङ्गि गृहे गोत्वस्य संस्कारवि
षयत्वाभावादिति भा

शक्तिरूपानुभवः

स्मिन्नि संबंधग्रहे मनुष्यत्वेन हस्तिपकत्वानानात् गजत्वेन हस्तिस्मरणापत्तेः तथा च यद्धर्मविशिष्टे शक्तिज्ञानं
तद्धर्मविशिष्टमेव तत्स्मारयतीत्याकाशमात्रे शक्तावपि शब्दाश्रयत्वस्य स्मृतिसंभवः वत्नुपस्थाप्यत्वस्यै।
वशब्दविषयत्वेनेतत्त्वेननुस्ववत्तुपस्थाप्यत्वस्येति तत्तावच्छेदकवच्छाब्दबोधविषयत्वमपि स्यादेवं।
गोत्वमपि शक्यं न स्यात् गोश्च विशेष्यत्वं नैव संस्कारवशाद्विशेषणस्मरणेन तत्तावच्छेदकवन्नियत।
स्मृतेरनुपपत्तिः रूपांतरे शशृङ्गिग्रहे संस्कारविषयत्वाभावात् किं चान्यसंबंधेनाप्यन्यत्र संस्कारोद्बोधे
पदात्तमुपस्थितेनाकस्मरणानुपपत्तिः अनुभवविषयतत्तायाअपि नियमेनभानेसंभवात् घटत्वशक्तेरेवतं
देशोप्युद्बोधकत्वसंभवात् उद्बोधकांतरानुसरणे च तत्तावच्छेदकवन्नियतस्मरणानापत्तेः तस्मात्पदा।
न्नियतोपस्थितिः स्वसंबंधसाध्या स च संबंधः परिशेषाद्वृत्तिरेव पर्यवस्यतीति पदान्नियतोपस्थितिर्वृत्ति
साध्येति नियमात् गोत्वशक्यमिति विभाव्यते तदा शब्दाश्रयत्वेपि तुल्यमिति वेदास्ताम् तदपि शक्यं यदि नि
यमेन तदुपस्थितिः आकाशः शब्दाश्रय इत्यस्य वाकाशपदवाच्य इत्यर्थे नैवोपपन्नत्वान्नपर्यायत्वेपि स
हप्रयोगानुपपत्तिः वस्तुतस्तु कदाचिच्छब्दाश्रयत्वेन कदाचिच्चाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वेनाप्युपस्थितेर्न।
नियतानंदुपस्थितिरित्यतस्तच्छक्यम् धर्मांशे बोधकादेव तदंशेप्युद्बोधसंभवात्तत्स्मृतेः शाब्दबोधस्य चोप।

शब्दाश्रयत्व १

दाचित्तीयत्वेन तत्तावच्छेदक
पबोधः कदाचिज्ज्ञानीयत्वेन
न नु नियमेनोपस्थितिरिति भा
वः ५
अनुद्बुद्धतत्तांशक ६

शब्दाश्रयत्वे ५ विशेष्यव्यक्ति
शक्ति ७
तत्तांशके ६

तद्गत विशेषणतत्तांतद्विषय
कसंस्कारोद्बोधकसमवधा
नाभावकालीनविशेष्यां
शोद्बोधकसमवधानका।
लीनसंस्कारजन्या स्मृतिर्वं
कार्यत्वाद्विशेषकार्यत्वांशे
शक्त्यभावेपि कार्यत्वावच्छि
न्ने शक्तिसत्त्वादिति भावः
पंक्ति

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

123

पन्नत्वात् यदि च संस्कारस्य कदाचित्तुदंशेनोद्बोधः तदाऽस्तु वा पदादपि निर्विकल्पकम् आकाशपदान्नि
ष्प्रकारकमेव स्मरणं शाब्दबोधश्च पदार्थान्तरमादाय सविकल्पक एव आकाशो द्रव्यमित्यत्र भिन्नविभक्त्यु
त पनीतसंख्यामादाय भिन्नप्रकारकोपस्थितिसत्त्वात् अभेदान्वयो नानुपपन्न इति द्रष्टव्यम् अत्राहुः नियमा इत्यत्र विभक्त्योः कोपि व्यक्ति द्वयरूपमिन्नत्वं ग्राह्यम् २
नुपस्थितावपि विनिगमनाभावात् उक्तम् अदादिपदवन्नानार्थत्वेनाप्युपपत्तेः एकत्र धर्मिण्यपि प्रवृत्तिनि
मित्तद्वयोर्बाधकाभावात् वस्तुतस्तु शब्दाश्रयत्वमेव शक्यतावच्छेदकं लाघवात् घटत्ववद्रूपान्तरेण बोध। २ अपद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वेन ५
केनेव घटस्यानए स्तु शक्तिभ्रमात्कंबुग्रीवादिमत्त्वोपस्थितिवदुपपन्नेति न नानार्थत्वमपीति केचित्तु व्यक्तेरेवानुगतत्वान।
नानियतोपस्थितिर तिप्रसक्त्या नयापयोगत्वाभावेन धर्मे न शक्तिकल्पनमित्याहुः निर्विकल्पकोपस्थित्याकाशे आकाशादिश
पशक्तिभ्रमात्कंबु। नासंभवेन शाब्दबोधानुपपत्तिः एकस्यैवैकत्वस्योभयपदार्थत्वात्तद्विवक्षायां विभक्त्यर्थसंख्यामादाय। एकत्वसंख्या ६
ग्रीवादिमत् भिन्नप्रकारकोपस्थित्यभावेनाकाशो द्रव्यमित्यत्राभेदान्वयानुपपत्तिश्चेति यदान्निर्विकल्पकस्मृतिस्त्वी।
काद्धानुचितमित्यन्ये इति दिक् नन्वियता प्रबंधेन यद्ज्ञानेन शाब्दसामान्ये जननीये शक्तिग्रहः सहकारीया
मराणंच तदभावान्नशाब्दबोध इति विवेचितम् न चेदं संभवति गंगायां घोष इत्यादौ गंगापदस्य तीरेश
क्त्याभावेऽपि शाब्दबोधोदयात् तत्त्याशंकते नन्विति तीरे इति तीरे गंगापदस्य शक्त्याभावादिति भावः तत्त्वेन शक्ति
त्वेन प्रयोजकतानां तासतीशाब्दबोधोपयोगिनी किंतु वृत्तित्वेनेति प्रयोजकेति पूर्वेणान्वितम् वृत्तित्वं च द्वेधा। ३७ राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

क्तिलक्षणान्यतरत्वम् लक्षणैवेति शाब्दसामान्येच्छितिज्ञानत्वेनहेतुतयागंगापदस्यतीरेलक्षणारूपवृत्ति
ज्ञानसत्त्वात्तीरशाब्दबोधोनानुपपन्नइतिभावः ननुगंगायांघोषः प्रतिवसतीतिव्यवहारदर्शनात्गंगा
पदस्यतीरेकथंनशक्तिरितिचेन्न लक्षणीयपदार्थानामनंततयासर्वत्रशक्तिकल्पनेगौरवात् शाक्यसं
बंधरूपालक्षणानुक्तैव एवमेकसंबंधिज्ञानस्यापरसंबंधिस्मारकतयागंगापदजन्योपस्थितेःशा
क्यसंबंधरूपलक्षणाजन्यत्वमपिक्लृप्तमेव लक्षणाजन्योपस्थितेःशाब्दबोधानुकूलत्वमात्रंकल्पते शा
क्तिस्वीकारेत्वतिरिक्तधर्मिकल्पनमितिधर्मिकल्पनातोधर्मकल्पनालघीयसीतिन्यायेनतीरेलक्षणै
व अपभ्रंशशक्तिर्नातिरिक्ताकिंत्वीश्वरेच्छारूपासानुक्तैव एवंचशक्तेरपिक्लृप्ततयातज्जन्योपस्थितेशा
ब्दबोधानुकूलत्वमात्रंमयापिकल्प्यतइतिनधर्मिकल्पनान्यायावतारः नचास्माच्छब्दादयमर्थोबोद्धव्य।
इत्याकारिकेश्वरेच्छाऽक्लृप्तैवेतिवाच्यम् गंगायदात्तीरेबोधोदयेनेश्वरेच्छायास्तादृशाकारत्वावश्यक
त्वात्तस्याःसर्वविषयकत्वात् नचतालक्षणिकंपदंनानुभावकमितिगंगापदात्तीरबोधानुदयात्तादृशा
कारत्वमक्लृप्तमेवेतिवाच्यम् तथासतिगंगापदस्याननुभावकत्वेनतादृशाकारकशङ्काभावः शङ्काभा
वेवाननुभावकत्वमित्यन्योन्याश्रयादिति अथतादृशेच्छयेश्वरोच्चरितत्वंशक्तिः साचनतीरेइतितत्र।
लक्षणैव अतएवापभ्रंशेपिशक्तिभ्रमइतिचेन्न ईश्वरोच्चरितत्वेहितज्जन्यत्वं अपभ्रंशादिसाधा।

तादृशाकारत्वस्याक्लृप्तत्वेसत्वेसतिः

ईश्वर

तीरशाब्दधीहेतु
वृत्तित्वात् = ४

ईश्वरेच्छायाःसर्वविष
यकत्वेनतीरेशक्तिःक्लृ
प्तैव॥ = १

तीरे = ५

तृ

गंगायांविहंगामइत्यत्र
उपरिदेशेलक्षणेति
द्वयोऽनेनाइत्यर्थः ३

तीरपदार्थतया

अपभ्रंशतीरानुभवस्तु
दनंतरं गंगापदात्तीर
पदार्थ [illegible] स्मृतिस्त
दनंतरं तीरपदार्थ
बोधः

तदा
या

ईश्वरजन्यत्वस्याधारणात्
तादृशेच्छयोच्चरितत्वमपि
गंगापदेऽस्ति ... = ९

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

124

(श्वरोच्चरितत्वं)

रणात् नच तत्कं छन्दोस्त्वाद्युच्चरितत्वमाधुनिकचैत्रादिपदेऽभावात् गावो हि पिता नाम करोतीत्यादि
नासामान्यतः नामत्वेन तदुच्चारणोपपादनेनापभ्रंशितत्वे इत्यादिनापभ्रंशत्वेन तदुच्चारणस्यापभ्रं
शेपि सत्वात् वैदिकपदस्यापि लाक्षणिकतया तादृशेश्वरोच्चरितत्वसत्वाल्लक्ष्येपि शक्तत्वापत्ते
श्चेति चेत् अत्राहुः अपभ्रंशादपि शाब्दबोधोदयेनास्माच्छब्दादयमर्थो बोधव्य इत्याकारकेश्वरेच्छा
या तत्रापि सत्वान्न तादृशाकारकेच्छामात्रं शक्तिः किन्तु पदपदार्थसंबंधत्वविशेषिता तथाच तस्या
(ऽदेनातद्यदि देशादि) नानातीरादिसंबंधत्वकल्पने गौरवात् इच्छायाः संबंधत्वग्राहकस्य भूरिप्रयोगस्याभावाच्च न गंगाप
दतीरयोः संबंधत्वं किन्तु प्रवाहसामीप्यस्यैवेति तीरे लक्षणैव शक्तिरिति किंचापि धेहीत्यत्र द्वारोपस्था
पकपदानामनेनतया विशिष्याननुपस्थितेर्यथेतरपदमेवानुभावकं न तत्त्वध्याहृतं पदम् तथा घोष। (विधेहीति)
पदादेव तीरान्वयबोधोपपत्तेर्न गंगापदं तीरानुभावकमिति तथाच गंगापदात्तीरबोधो जायतामित्या
कारकत्वमप्यसिद्धमेवेति दिक् लक्षणां निरूपयितुं पृच्छति अथ केयमिति शक्यात् गंगापदशक्या
त्प्रवाहात् अशक्यस्य गंगापदाशक्यस्य तीरस्य उपस्थितिर्लक्षणेत्यर्थः गंगापदेन शक्या प्रवाहोप।
स्थितौ तत्र वान्वयानुपपत्तिप्रतिसंधानानन्तरं गंगापदात्पुनः स्मृतेन प्रवाहेणैकसंबंधितान्यस्यापर
संबंधिस्मारकतया स्वसंबंधितीरमुपस्थाप्यते तथाच सैवोपस्थितिर्लक्षणेति भावः उपस्थितिहेतु।

३५ राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अशक्ये तात्पर्यं लक्ष
णेत्येके ॥ अन्वयेपि
तात्पर्यस्य सत्वा ल
क्षणात्वापत्तेः ॥

हीति पदज्ञानस्य पदार्थस्मारकत्वेनैकसंवन्धिज्ञानमपरसंवंधिस्मारकमिति रीत्या सच संवंधो वृत्तिरेव ननु
तस्या उपस्थितिरूपत्वमित्यर्थः सैवेति उपस्थितिरेवेत्यर्थः अशक्येइति गंगायां घोष इत्यत्र गंगापदाशक्ये
तीरे तात्पर्यम् गंगापदतात्पर्यं गंगापदात्तीरबोधो जायतामितीच्छाविषयत्वं यत्तीरे न तदेव लक्षणेत्यर्थः ।
शक्यतात्पर्यस्य लक्षणात्ववारणायाशक्येइति अन्वयेइति घटमानयेत्यादौ घटकर्मत्वयोराधेयत्वरू
पसंसर्गे तात्पर्यसत्वात् तात्पर्यस्य लक्षणात्वं स्यादित्यर्थः नचेष्टापत्तिः अन्वयेन शक्तिर्नवा लक्षणेति
सिद्धांतव्याघातात् नच शक्यसंवंधस्य लक्षणात्वस्वीकारेप्येष दोष इति वाच्यम् अन्वये शक्यसंवं
धस्य सत्वेपि तस्य तच्छाब्दबोधानुपयोगितया तच्छाब्दबोधानुकूललक्षणायास्तत्राभावात् अन्यथा
गंगापदस्य मुख्यपरत्वेपि शक्यसंवंधस्य तीरे सत्वात् लाक्षणिकत्वापत्तिरिति लक्षणायास्तत्रमूकत्व ।
मित्यवधेयमिति तात्पर्यस्य लक्षणात्वे चान्वये तात्पर्यस्य शाब्दबोधानुकूलत्वेन तत्र तच्छाब्दबोधो
पयोगिलक्षणाया दुर्वारत्वादिति ध्येयम् ननु शक्यपदार्थतात्पर्यं लक्षणा पदार्थत्वं च पदजन्यप्रतीतिवि
षयत्वम् विषयता च प्रकारताविशेष्यतान्यतररूपा इत्थं च संसर्गस्य पदार्थत्वाभावादेव न दोष इत्यतआ
ह किंचेति तात्पर्येति वक्तापदार्थोपस्थितौ सत्यां शाब्दबोधे ज्ञाते न प्रतीतीच्छयोच्चरितत्वरूपतात्प
र्यनिर्वाहो भवतीति तात्पर्यातिरिक्ता वृत्तिरवश्यमुपेया नहि स्वयमेव स्वनिर्वाहकमिति भावः ननु वृत्तेः
किंच तात्पर्यनिर्वाहकवृत्ति ॥ न तु तात्पर्यकैव ॥ शक्येऽपि तत्वापत्तेः ॥

शक्यसंवंधमात्रस्य
लक्षणात्वे ≈

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

= किंतुतात्पर्यरूपत्वं ॥ =

शाब्दबोधनिर्वाहकत्वमेवोपेयते ननुतात्पर्यनिर्वाहकत्वमतआह शक्तेरपीति तथात्वापत्तेः तात्पर्या।
त्मकत्वापत्तेरित्यर्थः तथासति शक्तिलक्षणयोरभेदापत्तिः यदिच तात्पर्याद्विवृत्तिरितिप्रवादात् तत्रचपं
चम्यर्थान्वयानुपपत्त्यातन्निर्वाहकतयाशक्तिस्तदतिरिक्ता तदालक्षणायामपितुल्यमितिभावः अत्रय
क द्यपीश्वरेच्छारूपशक्तेस्तात्पर्यात्मकत्वेइष्टापत्तिरेव तथापिवक्तृसामान्यतात्पर्यात्मकत्वापत्तिरितिबो।
ध्यम् स्वशक्येति स्वंलाक्षणिकंपदंतस्यशक्यंतत्संबंधोलक्षणेत्यर्थः इदमेवोपपादयति आस्तिहीति
गंगायांघोषइत्यादौ स्वंगंगापदंतच्छक्यःप्रवाहस्तत्संबंधः संयोगादिरूपस्तीरेऽस्तीति गंगापदस्यतीरेलक्ष
णेत्यर्थः गौणपात्वंतरत्ववादिमतव्यवच्छेदायलक्षणायामेवतद्भावंदर्शयित्वलक्षणांविभजते सा।
चेति शक्यसंबंधस्यालक्षणाचेत्यर्थः तत्रगौणींलक्षयति सादृश्येति तद्भिन्नत्वेसति तद्गततभूयोधर्म
वत्वंसादृश्यंतदात्मकः शक्यसंबंधोगौणीत्यर्थः गौणीमुदाहरतीति यथेतिवाहीकः वाहीकदेशोद्भवः
गौःवलीवर्दइत्यर्थः अत्रवाहीकेगवाभेदस्यवाधात्तोपदेनगोसदृशोलक्ष्यते गोसादृश्यंचगोगतजाड्य
मान्द्यादिकमेव तथाचजडोमन्दश्चवाहीकइतिशाब्दबोधः एवंचलक्षणयैवोपपत्तौगौणवृत्त्यतिरिक्ताव
त्तिर्नोपेयालक्षणायामेवतद्भावादित्याशयः एवंसिंहोमाणवकइत्य~~न्वयबोधोऽवसेयः शुद्धांलक्षयति तद्दे~~।
त्रापिगौणीलक्षणयासिंहसदृशोपस्थितौसिंहसदृशाभिन्नोमाणवकइत्यन्वयबोधोऽवसेयः शुद्धांलक्षय ३६ राम

उपात्तेष्वशक्यसंबंधो लक्षणा ॥ शक्तिरिगंगापदस्य प्रवाहः ॥ तत्संबंधः तीरे ॥ सा द्विविधा ॥ गौणी शुद्धा च ॥ तत्र सादृश्यात्मकः शक्यसंबंधो गौणी ॥ तद्भिन्नः शुद्धा ॥ २ ॥

तत्पदनिरूपित १

र रहस्यसुद्धा॥शब्दाऽऽ ४ २६ रुद्रम्ब्रं सि॥

ति तदन्येति तदन्या सादृश्यान्यशक्यसंबंधरूपेत्यर्थः स्फुटमुदाहरन्ति तथाश्चायुरिति आयुःपदस्या
युर्जनके लक्षणान्तत्रायुःपदशक्यसंबन्धो जनकत्वरूपो बोध्यः तथा चायुर्जनकाभिन्नं घृतमित्यन्वयबो
धः ननु शक्यादशक्योपस्थितिर्लक्षणेति प्राचीनमते लाक्षणिकं पदं नानुभावकमिति प्रवादः संगच्छते स्व।
जन्योपस्थितिसंबंधेन पदस्यानुभावकतया गंगापदजन्यतीरोपस्थितेरभावात् गंगापदस्य तीराननुभावक
त्वात् किन्तु घोषपदस्यैव तच्छाब्दं प्रति तदन्वयप्रतियोग्युपस्थापकपदत्वेन कारणत्वात् नच तच्छाब्दं प्रति
वत्त्वात् तत्पदजन्यपदार्थोपस्थितेर्हेतुत्वात्कथमेतदिति वाच्यम् तदर्थवाचकतत्पदनिरूपितशक्तिज्ञानज
त्वं तच्छाब्दबोधं प्रति तत्पदनिरूपितशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वम् तादृशलक्षणाजन्यशाब्दबोधं प्रति तादृशस्वरू
पसत्पदार्थोपस्थितित्वेनैव हेतुत्वं न तु रूपेण हेतुहेतुमद्भावः शक्यसंबंधस्य लक्षणात्वे तु तीरोपस्थिते
गंगापदजन्यत्वात् अन्वयप्रतियोग्युपस्थापकतयानुभावकत्वं संभवत्येवेति तादृशप्रवादविरोधः अथ
मन्मते गंगापदात्स्वशक्यसंबंधेन प्रथममेव तीरोपस्थितिः नवमते तु पुनः शक्यस्मरणात्तत्स्मृतौ गौरवमि
ति चेन्न पदस्य स्वशक्यसंबंधेनान्वयप्रतियोगिस्मारकत्वस्याक्लृप्तत्वेन तत्कल्पने गौरवात् स्मृतेन प्रवाहे
ण स्वसंबन्धितीरसंस्कारोद्बोधित्वादिति चेन्नैवम् गंगापदात्तीराननुपस्थितौ प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थ
बोधकत्वव्युत्पत्तिभंगापत्तेः प्रकृत्यर्थोपस्थापकस्यापि विभक्त्यर्थान्वयेऽतिप्रसंगात् ननुभवाच्च प्रकृतिपदत्वस्य

(interlinear: गंगा)

प्रकृतिगंगापदार्थप्रवाहोपस्थापकत्वे तीरोपस्थापकत्वे तादृशविषयप्रत्ययार्थान्वयापत्तेरित्यर्थः १
गा

(margin notes:)

तीरस्य शाब्दबोधः कथं तीरस्योपस्थापकपदाभावादिति भावः ६

१ शक्यादशक्योपस्थिति

न

संबंधिज्ञानमपरसंबंधिस्मारकमिति रीत्या रः

लाक्षणिकं पदं नानुभावकमिति मते दोषमाह =२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तथेति अतिप्रसंगादित्यर्थः १

126 तीरेण तत्पदार्थः

धीविषयेणस्वार्थान्वयबोधकत्वेपि तथा धूमोस्तीति वाक्यात्तात्पर्यविषयेण वह्निना धूमपदोत्तरसविभक्त्यर्थान्व
यापत्तेः तस्माद्गङ्गापदस्यापि तीरस्मारकत्वमवश्यमुपेयम् एवं च लक्षणा शक्यसंबन्ध एव तीरस्मारकत्वेन।
कल्प्यते न तु शक्तिः तां विनाप्युपपत्तेः न चाचान्वयप्रतियोग्युपस्थापकत्वाल्लाक्षणिकस्याप्यनुभावक।
इतिनौकारणीवेदनत्वे नान्वय ४ त्वापत्तिरवशिष्यते सोपि पदानां स्वशक्यानुभवं प्रत्येव कारणत्वावधारणात् इतरपदार्थेन सह स्वश। कथं तर्हि तीरबोध इत्यत आह इतरेत्यादिना ४
क्यानुभावकत्वेन क्लृप्तात् घोषपदादेव तीरानुभवसंभवात् लाक्षणिकपदस्य नानुभावकत्वमिति रीत्या
वारणीयेति वस्तुतस्तूद्देश्यविधेयभावेन लाक्षणिकपदं नानुभावकमित्येव तदर्थः उद्देश्यविधेयभावे।
कातिसाध्येदृसाधनतायात=७ नान्वये शक्तिमत्त्वस्यैव प्रयोजकत्वात् अत एव तत्त्वार्थस्य विधेयतया भानाद्द्वितीयार्थस्य च विधेयतयै गङ्गायां घोष इत्यादौ घोषस्य द्वितीयार्थविधेयत्वादिरिति भावः ७
लक्ष्यः ६ व भानात्तद्विधोपरः शब्दार्थ इति संगच्छते किं च तन्तुसंयोगस्य पटसंयोगहेतुत्वतात्पर्यके तन्तुः पटं क।
रोतीति सर्वत्र लाक्षणिकस्थलेऽन्वयानुभवापलापापत्तेर्लाक्षणिकं पदं नानुभावकमिति नादृशप्रवादो लाक्षणिकपदेतर
ऽकिंचित्करः यत्तु शक्यादशक्योपस्थितिर्लक्षणेति मते लक्ष्यतावच्छेदके लक्षणा नास्तीति प्रवादव्या पदाभावात् गङ्गालाक्षणिकपदस्य चानन
घातः शक्यसंबंधस्य लक्षणात्वमते तु शक्यसंबंधस्य लक्ष्यलक्ष्यतावच्छेदकोभयसाधारणस्यैकस्याभा। नुभावकत्वात् = ८
वात्तदुपपत्तिरिति तन्न भवन्मतेपि यत्र लक्ष्यतावच्छेदकलक्ष्योभयसाधारणः शक्यसंबंधस्तत्रागतेः तत्र
तंदृश्यमात्रवृत्तिना निंमकसंबंधेन तस्य लक्षणात्वोपगमे ममापि लक्ष्यमात्रवृत्तिविषयतासंबंधेन तत्। ३७ राम

या घटप्रतीतीच्छयोच्चरितज्ञानमस्तीत्यादौ विषयत्वलक्षके इत्यर्थः ज्ञानविषयत्वस्य लक्ष्यतावच्छेदकत्वादुभयसाधारण्यादिति भावः २

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पो पस्थितेर्लक्षणत्वोपगमादिति एतेन लक्ष्यतावच्छेदके लक्षणं नास्तीत्यस्य लक्ष्यतावच्छेदकग्रहे शक्यसंबं
धरूपलक्षणग्रहो नापेक्षित इत्यर्थः यत्र चोभयसाधारणः शक्यसंबंधस्तत्र लक्ष्यवृत्तित्वेनैव न तत्संबंधग्र
हापेक्षा न तु लक्ष्यतावच्छेदकवृत्तित्वेनापि शक्यतावच्छेदकविशिष्टशक्तिग्रहाच्छक्यतावच्छेदकेपि विशे
षणविधया शक्तिज्ञानमपेक्षितमिति परास्तम् लक्ष्यमात्रवृत्तिविषयतासंबंधेनोपस्थिते विशिष्टबोधप्रयो
जकत्वस्य समतापि सुवचत्वादिति इदं चात्र बोध्यम् शक्तिलक्षणज्ञानयोरेकएव कार्यकारणभावः तथाहि श
क्तित्वावच्छिन्नसांसर्गिकविषयतानिरूपितपदनिष्ठप्रकारतानिरूपितार्थनिष्ठविशेष्यताकज्ञानत्वेन शाब्द
बोधं प्रति कारणत्वं शक्तिसंबंधेन शक्यसंबंधेन वा पदप्रकारकज्ञाने शक्तेः संसर्गत्वात् शक्तित्वनिष्ठावच्छेदकता
या पर्याप्तिः परं न निवेश्यते तेन शक्यसंबंधेन पदप्रकारकज्ञानस्यापि संग्रहः परं तु पदप्रकारतानिरूपितश
क्तिनिष्ठसांसर्गिकविषयतानात्मार्थविशेष्यतानिरूपता तेन शक्तिसंबंधेन पदाभावप्रकारकबाधबुद्धिप्र
तिबध्यत्वं न लक्षणज्ञानस्येति बोध्यम् शक्यसंबंधस्याविनाभावएवेति प्राञ्चः तन्न मञ्चाः क्रोशन्तीत्यत्रा २१
भावात् तत्रापि तत्तत्समयमादायाविनाभावोपपादनेपि किमनेन शक्यसंबंधमात्रस्यैव लक्षणत्वौचित्यात्
विनाभूतबोधस्थले तात्पर्यज्ञानाभावेनैव वारणीयः अनेकाविनाभूतसत्त्वेप्येकतरभानं तात्पर्यज्ञानादेवेति
भवतोपि वाच्यत्वात् मंडपं भोजयेत्यादौ रूढिः सर्वकालक्षणेति मीमांसकाः मंडपपदस्य गृहविशेषे रूढिः म

(margin, left): शक्तिसंबंधेन शक्तिबोधस्यते।। शक्यसंबंधेन लक्षणस्यते

(margin, right): अयमर्थः शक्तिसंबंधेन एतत्पदवानिति ज्ञानत्वेन शक्यसंबंधेन तथा च

(foot): शक्तिसंबंधेन गंगापदाभाववत्तीरमिति बाधज्ञानेपि शक्यसंबंधेन गंगापदवत्तीरमिति ज्ञानस्य जायमानत्वादिति भावः ४=

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

127 एडपानकर्तरि च योगः रूढिः समुदायशक्तिः योगोऽवयवशक्तिः नत्र रूढेर्योगापहारित्वेतिप्रवादादवयवशक्त्या
मेडपानकर्तृबोधासंभवेन मेडपपदस्य मेडपानकर्तरि लक्षणा इत्थं च रूढ्यर्थेन सह संबंधितावच्छेदकतया
गृहीतचैत्रत्वादिनाऽन्वयबोधो न तु मेडपानकर्तृत्वेनेति पंकजमित्यादौ तु पद्मस्य रूढ्यर्थस्य पंकजनिकर्
तृप्रयोगार्थस्याविरोधादवयवशक्त्यैव पंकजनिकर्तृबोधः ननु प्रामाणिकार्थपरत्वे संभवति लक्षणाकल्पनमन्या
य्यम् नच रूढेर्योगापहारान्न तथेति वाच्यम् कोयमपहारः न तावत् यौगिकार्थास्मृतिः रूढ्यर्थ इव यौगि
केपि स्मारकसंबंधस्य शक्तेस्तुल्यत्वात् [illegible] प्रथममस्मृतिः स इति वाच्यम् मेडपसमुदायेन यदा स्वार्थस्म
रणं तदावयवार्थस्मरणे बाधकाभावात् लक्षणापत्तेपि रूढ्यर्थेन यदा स्वसंबंधिस्मरणं तदावयवार्थस्मर
णासंभवेन यौगिकार्थान्वयबोधसंभवाच्च नच स्मृतस्याप्यवयवार्थस्यान्वयबोधवहिर्भूतत्वमेव स इति वा
च्यम् प्रयोगयतयारूढ्यर्थस्यान्वयबोधाभावेपि यौगिकार्थबोधे बाधकाभावात् अथ मेडपपदस्य सत्यपि
योगे प्रयोगप्राचुर्याभावदवयवशक्तेः कुण्ठनं कल्प्यते अन्यथाऽनेकार्थीत्वादिपदादिव मेडपानकर्तृरव।
गमोपि कदाचित्स्यादिति चेन्न नत्रे पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमिति तत्र वाजनम्।
न्नमामिक्षारूपं येषामिति योगाद्वाजिपदेन विश्वेदेवा उच्यन्ते न तु रूढ्याऽश्वा इति सिद्धान्ते स्तावनस्यात् न
ह्यत्र विश्वेषु देवेषु वाजिपदप्रयोगप्राचुर्यमस्ति मेडपानकर्तरि कदाचिदपि मेडपपदस्य योगेन प्रयोगो ना

नच योगार्थस्य ६
समुदायत्वनामके १

विश्वेदेव देवताकमन्त्रे २

नैयायिकः शंकतेनच्चितिं ४

अपहारः = ६

अपहारः

आमिक्षासाश्रितो श्रेया
हीरेष्वाहृधियोगिता॥
श्रितेपक्षे॥ = ३ ॥

३८ राम

मीमांसकः समाधत्ते

पुरुषस्य

स्त्रीतिन्नत्वैवाभिमानइति मैवम् मंडपपदाद्यदागृहविशेषस्मृतिस्तदैवमंडाद्यर्थोपस्थितिस्तदुत्तरमपिव
त्वर्थस्यतद्नन्तरप्रत्ययार्थस्यततोमंडपानकर्तृत्वेनज्ञानस्येतियोगिकार्यस्मृतिविलंबात् तदेवं रूढयो।
गरूढयोर्बलाबलं शीघ्रविलंबितधीकृतमेव तथाच रूढ्यर्थस्य शीघ्रमुपस्थितत्वाद्बलवत्त्वमौत्सर्गिकं स्वभावादेव प्राप्तं
म् यत्रतुयौगिकार्थस्यप्रकरणवशात्प्रथममुपस्थितिस्तत्ररूढेर्योगएवबलीयान् यथा अग्निर्वसुभिः
सोमोरुद्रैरिन्द्रोमरुद्भिर्वरुणआदित्यैर्बृहस्पतिर्विश्वैर्देवैरित्यत्रप्रकरणवशाद्विश्वेदेवपदेनवसुरुद्रमा।
विश्वेच ते देवाश्चेति तथाच रुदादित्यरूपसर्वदेवानामेवयोगेनस्मृतिर्ननुरूढ्यापुरूरवोमाद्रवःप्रभृतिगणानामुपस्थितिः एवंतत्रै
वयासिद्धध्यानयतिसावैश्वदेव्यामिक्षावाजिभ्योवाजिनमित्यत्रवाजमन्नमामिक्षारूपंयेषांतेवाजिनइ
वाजिनमित्यस्यार्थमाह तियोगाद्वाजिनोपिविश्वेदेववद्देवताकत्वप्रकरणेनोपस्थितत्वात् ननुवाजिपदेनरूढ्याऽश्वानामुपस्थि।
तिरितिनामिक्षासिद्धान्तविरोधः नच रूढेर्योगाद्बलीयस्त्वेनरूढ्यर्थधीरेवस्यादितिवाच्यम् रूढ्यर्थयो
गार्थयोरुपस्थितावनुपस्थितौवारूढेर्बलीयस्त्वम् प्रकृतेतुप्रकरणवशेनयोगार्थस्यैवस्मरणान्ननु
रूढ्यर्थस्यप्रकरणेनोद्बुद्धसंस्कारस्यैववशाद्वादप्युद्बोधइतिशाब्देनप्रकरणसंवलितेनयोगार्थस्मृति पुरुषस्य
रेवजन्यतेननुरूढ्यर्थस्मृतिरिति नचैवं मंडपपदादपियोगार्थस्यैवप्रथमंस्मृतिसंभवेनलक्षणेति।
वाच्यम् अत्रप्रकरणादेरभावाद्रूढ्यर्थस्यैवप्रथमंस्मृतिरितिरूढिर्विकालक्षणा यत्रच योगार्थप्रकरण

पुनरप तद्विरप ग्रथ प्रम ब्दणे

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

128

ह्यवतारस्तत्र योगार्थस्यैव बलवत्त्वान्न लक्षणा यद्यपि पदज्ञानमेवोद्बोधकं न प्रकरणादिकं तथाप्येकतरप्रकरणमप

मी मीमांसकादूनितवदंतीत्यस्य.२ रस्मृतौ प्रतिबंधकमवसेयमिति निर्वदंति तन्न रूढ्यर्थान्वयबोधो वा तत्स्मृतिर्वा यौगिकार्थान्वयबोधे प्रतिबंधिका

न तावदाद्यः रूढ्यर्थस्य प्रथममुपस्थितत्वेपि तस्या योग्यतया यौगिकार्थान्वयबोधे बाधकाभावात् न द्विती।

यः प्रकरणादिना यत्र यौगिकार्थान्वयबोधस्तत्र रूढ्यर्थस्मृतेरभावात्तस्याः प्रतिबंधकत्वोपपत्तावपि त।

स्या यौगिकार्थस्मृतौ न तदन्वयबोधे वा प्रतिबंधकत्वे मानाभावात् साक्षादविरोधिनो ज्ञानस्य जनकज्ञानवि

घटकत्वेनैव प्रतिबंधकत्वात् अनुमितौ नुसिद्धेरगत्या फलबलेन तथात्वकल्पनात् तस्माद्यत्र मण्डपप

दस्य गृहपरत्वं तत्र मंडपानकर्तृत्वरूपयोगार्थस्यायोग्यतया नान्वयबोधो न तु रूढ्यर्थस्मृतिस्तत्र प्रति

बंधिका योग्यतारूपसहकारिविरहेणैव तदबोधोपपत्तेः यत्र तु रूढ्यर्थस्यायोग्यता तत्र योग्यतया योगे।

न यौगिकार्थबोधो भवत्येव रूढेर्योगापहारप्रवादस्तु योग्यत्वे रूढ्यर्थस्यान्वयबोधो न तु यौगिकार्थस्या

योग्यत्वादित्येतत्परो न तु योग्यतादिमत्तोपि यौगिकार्थस्य नान्वयबोध इत्येतत्परः यत्र च रूढ्यर्थे गृहसं

बंधिचैत्रे चैत्रत्वादिना तात्पर्यं प्रमाणांतरादवधार्यते तत्र रूढिपूर्विका लक्षणा न तु सर्वत्रेत्यवधेयम् ल

क्षितलक्षणापि वरत्वेन रमिति प्राञ्चः द्विरेफपदेन द्वौ रेफौ यत्रेति व्युत्पत्त्या भ्रमरपदं लक्ष्यते भ्रमरपदेन च स्व

शकसंबंधी भ्रमररूपोर्थो लक्ष्यत इति द्विरेफपदस्य भ्रमरे लक्षितलक्षणा नच द्विरेफपदलक्ष्यभ्रमरपदस्य २६ राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

शक्तैव निर्वाहेऽलं भ्रमरे लक्षणयेति वाच्यम् प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वनियमेन भ्रमरस्य द्विरे
फपदार्थत्वाभावेन तत्र विभक्त्यर्थानन्वयापत्तेः मन्मते च लक्षितलक्षणया द्विरेफपदस्यैव वृत्तितया भ्रम।
रस्य द्विरेफपदार्थत्वादिति न च शक्यादन्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणेति भ्रमरपदशक्यतावच्छेदकभ्रम
रत्वस्य कथं लक्ष्यतावच्छेदकत्वं शक्त्यैव तद्बोधसंभवादिति वाच्यम् शक्येन रूपेण लक्षणानङ्गीकारे शक्त्यै
व तद्बोधसंभवे लक्षणाकल्पनमफलमित्यस्यैव बीजतया प्रकृते च शक्त्या भ्रमरत्वविशिष्टस्य बोधस्वीका
रे भ्रमरस्य द्विरेफपदार्थत्वाभावेन विभक्त्यर्थान्वयानुपपत्त्या शक्यस्यापि लक्षणयैव भानमुपेयते एतन्।
न्मते लक्षितस्य पदस्य लक्षणा लक्षितलक्षणा सा च द्विरेफपदस्य वृत्तिरिति नन्वशक्यसंबन्धो हि ल
क्षणा न तु शक्यस्य साक्षात्संबन्धो गौरवात् एवं च परम्परासंबंधेन लक्षणे क्लृप्ते तल्लक्षणास्वैलक्ष्यप।
दघटितलक्षणास्त्वेति तु यावत् तथा च परम्परासंबंधेन लक्षणया एवं तथात्वेन द्विरेफपदस्य स्वलक्ष्यभ्र
मरपदघटितपरंपरासंबंधेन भ्रमररूपार्थोपस्थापकत्वसंभवात् द्विरेफपदलक्षणयैवोपपन्ने नातिरिक्त
वृत्तिकल्पनमिति दिक् सा च लक्षणा क्वचिज्जहत्स्वार्था क्वचिदजहत्स्वार्था च आद्या गङ्गायां घोष इत्या।
दौ स्वार्थस्य प्रवाहस्य त्यागात् तीरे घोष इत्येव बोधात् यदि च गंगासंबंधितीरत्वेन बोधः तदा त्वजहत्स्वार्थै
व अन्त्या च काकेभ्यो दधि रक्ष्यतां छत्रिणो यान्तीत्यादौ दध्युपघातकत्वेन काककुक्कुरादीनामेकसा

स्वं द्विरेफपदं तल्लक्ष्यपदं भ्रमरपदं तद्घटितलक्षणेत्यर्थः एवं च द्विरेफपदवाच्यरेफद्वयघटितभ्रमरपदवाच्यत्वरूपो द्विरेफपदस्य भ्रमरे यः संबंधः स एव लक्षितलक्षणेति भावः ६

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

४० 129

न॰ पृ॰

मंचस्य

यिगाहित्वेन छत्त्र्य छत्रिणां बोधात् एवं मंचाः क्रोशंति यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ मंचपदस्य पुरुषे यष्टिपदस्य यष्टि
धरे लक्षणाऽजहत्स्वार्थैव स्वार्थपरित्यागेन परार्थलक्षणा जहत्स्वार्था स्वार्थापरित्यागेन परार्थलक्षणा
ऽजहत्स्वार्थेति तल्लक्षणात् ननु छत्रिणो यांतीत्यादौ छत्रिशब्दस्य वाक्यत्वान्नत्र न लक्षणा नापि छत्र।
पदे छत्त्रपदार्थत्यागेनाजहत्स्वार्थत्वायोगात् किंचात्र लक्षणतावच्छेदकेनैकसार्थगन्तृत्वेन यानीत्य।
स्यानन्वयापत्तेः गंतृत्वेनोपस्थितस्य गमनाकांक्षाविरहादिति अत्राहुः छत्रपद एव एकसार्थलक्ष'
णामनुवर्थस्य संबन्धः तथा चैकसार्थवंतो यांतीति वाक्यार्थबोधः छत्रिवाक्यलक्षणाभिप्रायेणाचाज'
अजहत्स्वार्थेत्यत्रार्थपदस्य हत्स्वार्थतोक्तिः अर्थपदस्य प्रतिपाद्यपरत्वाभिप्रायेण वा केचित्त्वेकसार्थवत्वेन छत्रस्याप्यन्वयान्नया
एकसार्थवत्त्वस्य त्वम् अत एव प्राक्लक्षसाधारणमप्युपपद्यत इत्याहुः अपरे तु प्रकृतावेव एकसार्थवत्तिलक्षणा।
प्रत्ययस्य तात्पर्यग्राहकः अथवा संबंधिसामान्यशक्तिमतुप्प्रत्यये एकसार्थसंबंधित्वेन लक्षणा छ
शक्य
त्रपदं तात्पर्यग्राहकमित्याहुः अत्र वल्लक्षकसंबंधस्यैव लक्ष्यतावच्छेदकत्वे यथा दध्युपघातकत्वे
तस्माहेत्यादाविति शेषः ३ कसार्थवाहित्वादीति बोध्यम् एवं पदानां स्वपरत्वे लक्षणैव न शक्तिः अन्यलभ्यत्वात् केचित्तु पदा।
स्वपरत्वे शब्दपरत्वे २ नामौत्सर्गिकमर्थपरत्वं तदभावे स्वपरत्वं तथा च प्रत्यक्षेणापदजन्योपस्थितिसत्वाच्छाब्दं तज्ज्ञानमि पदमानं २
त्याहुः तन्न प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वनियमेन तत्र विभक्त्यर्थान्वयानुपपत्तेरिति। ४० राम

विषयविधया पदजन्यपदार्थोपस्थितिरित्यर्थः २

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्वीकारस्यावश्यकत्वात् अत एव पदस्य स्वबोधकत्वं वृत्तिं विनैव स्वभावात् अन्येन ह्यन्यबोधनेऽ
तिप्रसंगाद्वृत्तिः कल्प्या स्वस्य स्वबोधने तु नैवमित्यादिपदस्य स्वार्थान्वयानुपपत्तेः सहकारित्वाच्च
न सर्वत्र स्वबोधप्रसंगः एवं स्वबोधित्वे स्वस्मिन् विभक्त्यर्थान्वयोपीति परास्तम् प्रत्ययानामित्ति वृ।
त्यन्निभंगप्रसंगात् न चैवं निरर्थके जबगडदशमाहेत्यादौ स्वशक्त्याभावाल्लक्षणानुपपत्तिरिति।
वाच्यम् प्रत्येकवर्णेषु वृन्देन स्मर्यमाणक्रियापदार्थान्वयात् समुदायोच्चारणसंभवेन तत्र तद
नन्वयात् तेषां च शक्तत्वेन तत्रैव लक्षणोपगमादिति गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वतीति।
कोशस्योभयत्र शक्तिबोधकत्वेपि नीलादिपदानां धर्मे शक्तिर्धर्मिणि लक्षणम् मत्सरशब्दे तु मात्सर्ये धर्मे।
धर्मिणि च शक्तिरिति संप्रदायः नीलादिपदवत् मात्सर्ये [illegible] शक्तिर्धर्मिणि लक्षणा न च मत्सरशब्द ॰ अत्र...नपाह = ६
स्य धर्मे धर्मिणि च तुल्यप्रयोगादुभयत्र शक्तिरिति वाच्यम् नीलादिपदस्यापि गुणिनि प्रयोगप्राचुर्या
त् धर्मिणि लक्षणयैवोपपत्तौ न तत्र शक्तिरिति तु मत्सरशब्देपि तुल्यमिति मत्सरशब्देपि धर्मे शक्तिर्ध
र्मिणि लक्षणेत्यन्ये अत्र सुब्विभक्तौ न लक्षणा सर्वनाम्नि न लक्षणा वादिवाक्ये न लक्षणा विधौ न लक्ष।
णा विधेयार्थे न लक्षणा विधेयता शालिशब्दबोधत्वं शक्तिज्ञानकार्यतावच्छेदकं लक्षणया शाब्द।
बोधस्तु न विधेयता शालीति नव्यभिचार इति विधेयतया लक्ष्यार्थबोधो नास्तीति प्रवाद बीजं लाघव।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

130

४१ शिकंपदंनान्नभावकमितिप्रवादस्योद्देश्यविधेयभावेनान्वयोनास्तीत्यर्थः एवं विशिष्टवाचकानां।

ने० पु विशेष्यमात्रपरत्वेनलक्षणा[illegible] प्रकारादन्येनरूपेणज्ञानेभवतिलक्षणा लक्ष्यतावच्छेदके।

नलक्षणेतिप्रवादास्त्वनुसंधेयाः केचित्तु लक्ष्यतावच्छेदकेलक्षणायाऽकल्पनेगौरवेशक्तिविलोपप्र

सङ्गः वस्तूपस्थाप्यस्यैवशाब्दबोधविषयत्वनियमात्तत्वेशक्तिकल्पनेलक्ष्यतावच्छेदकेपितथा अथ तीर

त्वत्वेनोपस्थितिंविनातीरत्वेनगङ्गायाःशक्तिसंबंधग्रहाभावान्नत्रनलक्षणेति चेन्न घटोनेत्यादौयथाघ

टत्वप्रतियोगितावच्छेदकत्वंसंसर्गमर्यादयाभासतेतथागंगायांतीरमित्यत्रतीरत्वेपिसामीप्याव

च्छेदकत्वसम्बन्धोभासतेसंबंधग्रहेचयादृशोयस्याभानेतथैवतस्यस्मरणम् तथाच लक्ष्यतावच्छे

दकेपिपरंपरासंबन्धात्मिकालक्षणैवेति प्राहुः राजपुरुषइत्यादौशक्त्यालक्षणयावाराजसंबंधिपु।

रुषबोधानुपपत्तेरतिरिक्तावृत्तिरवश्यमुपेया तथाच कथंशक्तिलक्षणएववृत्ती इत्युक्तमित्यभिप्राय

वाञ्छंकते नन्विति एतएव शक्तिलक्षणेएव एवकारेणवृत्त्यन्तरव्यवच्छेदः षष्ठ्यर्थेति तत्रषष्ठ्या।

लुप्तत्वेनराजपदादेश्च संबंधेशक्त्याद्यसंभवात्कथंसंबंधबोधइत्यर्थः तदेवाह नहीति ननु प्रकारत

याविशेष्यतयावाबोधेवृत्तेरपेक्षा नतुसंसर्गमर्यादयाभाने तथाच घटमानयेत्यादौघटकर्मत्वयो।

राधेयतारूपसंसर्गवत् राजपुरुषइत्यत्रापिस्वस्वामिभावरूपसंबंधभानेवृत्तिंविनैवस्यादित्याशंकते।

ननुयद्येतएववृत्तीकथंतर्हिराजपुरुषइत्यादौषष्ठ्यर्थ
लाभः॥नहिराजपदंसम्बन्धेशक्तं॥अथसम्बन्धोऽन्व
यविधयाभासते॥नीलोघटइत्यत्राभेदइवेतिचे
न्न॥राजापुरुषइत्यत्रापितदापत्तेः॥अपदार्थयो
रभेदेनैवान्वयोनतुअन्यथातथैवव्युत्पत्तेः॥राजः
पुरुषइत्यत्रतुनामार्थयोरन्वयः किन्तुविभक्त्यर्थना
मार्थयोरिति॥ =

४१ राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अथेति नीलइतिनीलपदस्यनिरूढलक्षणयानीलत्वविशिष्टमर्थः तस्यचाभेदसंसर्गेण घटेन्वयइ।
त्यर्थः तथाच यथानीलघटयोरभेदःसंसर्गमर्यादयाभासतेतथाषष्ठीतत्पुरुषेपिसेव्यसेवकभाव
लक्षणःसंबंधः संबंधविधयेवभासतइतिभावः तदापत्तेरिति षष्ठ्यर्थसंबंधभानापत्तेरित्यर्थः राज
पुरुषइत्यत्रेवात्रापिसंसर्गस्यसंबंधविधयाभानापत्याराजसंबंधिपुरुषइत्यन्वयबोधापत्तेरितिभावः
ननु घटःकर्मत्वमानयनेकृतिरित्यत्रघटमानयेत्यत्रेवाधेयतासंबंधेनकर्मत्वेघटान्वयबोधापत्त्या
घटकर्मकानयनानुकूलकृतिमानित्यन्वयबोधापत्तेर्नामार्थयोरभेदातिरिक्तसंबंधेनान्वयबोधोन
स्वीक्रियतइत्युत्पत्तिरवश्यमुपेया एवंच राजापुरुषइत्यत्रकथमभेदातिरिक्तसंबंधेनान्वयबोध
मापादयसीत्याशंकते अथेति अभेदेनैवेत्येवकारेणाभेदातिरिक्तसंबंधव्यवच्छेदः एवकारार्थस्पष्ट
यति नत्वन्यथेति नत्वभेदातिरिक्तसंबंधेनेत्यर्थः नन्वेवं नियमेमानाभावइत्यतआह तथैवेति।
अन्यथा घटःकर्मत्वमानयनेकृतिरित्यत्राप्याधेयतासंबंधेनघटीयाकर्मतेत्यन्वयबोधापत्तेरिति
भावः ननु राज्ञःपुरुषइत्यत्रराजपुरुषयोरभेदातिरिक्तसंबंधेनैवान्वयबोधोदयात्तत्राहतत्रानियम
इत्यतआह राज्ञइति नामार्थयोरेकत्वतथान्वयः राज्ञःपुरुषइत्यत्रतुषष्ठ्यर्थस्यनामार्थत्वाभावेना।
भेदातिरिक्तेनापिसंबंधेनान्वयोनानुपपन्नइत्यर्थः विभक्त्यर्थेति षष्ठ्यर्थसंबंधनामार्थपुरुषयो

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

४२ 131
ने पृ:

इत्यर्थः षष्ठ्या तत्समासत्वे स्वायत्तमिह नामेव भिन्नमियुक्तविकल्पत्वादिति भावः नन्वु राज्ञः पुरुष इत्यत्र से
व्यसेवकभावलक्षणसंबंधप्रकारक इव सेव्यसेवकभावलक्षणसंबंधेन राजप्रकारकपुरुषविशेष्यको
प्यन्वयबोधो भवति यथा घटमानयेत्यत्र कर्मतासंबंधेनानयनोपरि घटोऽन्वेतीति सिद्धान्तात् त
था चैतन्नियमभंग इति चेन्न तस्यैकदेशिमतत्वात् तन्मते तु नामार्थयोरभेदातिरिक्तसंबंधेन साक्षा
दन्वयबोधो न स्वीक्रियत इति नियमात् विभक्त्यर्थमद्वारीकृत्याभेदातिरिक्तसंबंधेनान्वय इति याव।
त् प्रकृते च संबंधस्य विभक्त्यर्थत्वात् तद्द्वाराऽन्वयबोधोपगमेपि क्षतिविरहादिति ध्येयम् नहीति तादृशनि।
यममभ्युपेत्य राजपुरुष इत्यत्र तथान्वयवारणेऽहीत्यर्थः तयोः राजपुरुषयोः तथान्वयः अभेदातिरिक्त
संबंधेनान्वयः विभावयेति ताद्धनियमानभ्युपगमे राजपुरुष इत्यत्रैव तथान्वयबोधापत्तिः अभ्युपग
मेत्यत्रापि न तथास्यादित्यर्थः ननु राजपदस्य राजसंबंधे लक्षणैवास्ताम् राजपुरुष इत्यत्रान्वभेदएवता
त्पर्येण न संबंधे लक्षणेत्याशंकते अथेति तथापीति राजपदस्य राजसंबंधलक्षकत्वेपीत्यर्थः इति व
दिति इति वाक्यवदित्यर्थः नामार्थयोरभेदातिरिक्तसंबंधेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् राजपदार्थस्य रा।
जसंबंधस्य आश्रयाश्रयिभावसंबंधेन पुरुषेऽन्वयासंभव इति भावः तद्दोषेति राजसंबंधी पुरुष इत्य।
न्वयानुपपत्तिरूपदोषतादवस्थ्यादित्यर्थः ननु राजपदस्य राजसंबंधलक्षकत्वासंभवेपि राजपुरुष इ ४२ राम

इति बोधार्थं राजपुरुषपदस्य कर्मधारयतत्पुरुषयोश्च
षष्ठ्यर्थः॥ इति द्वितीयपक्षे विशेष्यविशेषणभावः॥ अ
सम्बन्धस्य सम्बन्धिता विशेषणार्थ इति
संबंधः पुरुषादि विशेषणत्वं स्यात्॥
इति राजादि समासवद् भवति॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तिवाक्यमेव राजसंबंधिपुरुषलक्षकमस्तीति शंकते अथेति समुदाय एव राजपुरुषं इतिवाक्ये एव शक्तिविरहे ।
वाक्ये कुत्रापि शक्तिविरहे लक्षणायाः वाक्ये लक्षणाया अयोगादित्यर्थः ननु गंगापदस्य तीरे शक्त्यभावेपि य
थातीरे लक्षणा तथा वाक्ये कुत्रचिदप्यर्थे शक्त्यभावेपि लक्षणा स्यादत आह शक्येति तथा च लक्षणायाः शक्ति
घटितत्वात्तदभावे तदनुपपत्तिः तीरे गंगापदशक्त्यभावेपि गंगापदशक्यसंबंधसत्वात्तत्र लक्षणोपपत्तिः अत्र
तु शक्ये कुत्राप्यर्थे शक्तेरसत्वाल्लक्षणानुपपन्नेतिभावः संबन्धेति राजसंबन्धिलक्षकमित्यर्थः क्वचित्त
थैव पाठः ननु नामार्थयोरन्वयबोधो न स्वीक्रियते इति कथं पुरुषपदार्थे तदन्वय इत्यत आह तथा चेति रा
जपदस्य राजसंबन्धिलक्षकत्वे चेत्यर्थः अभेदेनैवेति अन्वयः राजसंबन्धिपुरुषयोरन्वयबोधः नामार्थ
योरभेदातिरिक्तसंबंधेनान्वयो न स्वीक्रियते न त्वभेदेनापि तदस्वीकार इतिभावः न चैवमिति षष्ठीतत्पुरु
षेपि विशेषणविशेष्यवाचकपदार्थयोरभेदान्वयस्वीकारे इत्यर्थः अभेदे कर्मधारय इत्यनेनाभेदबोधस्य ।
लेकर्मधारयविधानादितिभावः समाधत्ते समासेति लक्षणा हि वाक्यार्थान्वयानुपपत्त्या स्वीक्रियते समा
सपूर्वं तु न राजपदादौ लक्षणा अनुपपत्तेरभावात् तथा च समासपूर्वं विशेषणविशेष्यवाचकपदयोः समा
नार्थकयोर्यत्राभेदेनान्वयबोधकत्वं तत्रैव कर्मधारय इतिभावः पदयोः राजपदपुरुषपदयोः तुल्येति एक
विशेष्यकबोधजनकत्वाभावादित्यर्थः पदे तुल्याधिकरणे विज्ञेयः कर्मधारय इत्यनुशासनादितिभावः

राज्ञः पुरुष इति वि
ग्रहदशायाम् ३

अथ राजपुरुषात्मकसमुदाय एव राजसंबंधिपुरुषे सशक्तौ वेति
चेन्न ॥ शक्तिविरहे लक्षणाया अयोगात् ॥ विशक्यसम्बन्धो हि
लक्षणा इत्युक्तं ॥ उच्यते ॥ राजपदं राजसंबंधिलक्षकं ॥
तथा चाभेदेनैव पदार्थान्वयः न चैवं कर्मधारयाऽऽपत्तिः ॥ स
मासपूर्वं दशायां पदयोस्तुल्यार्थत्वाभावात् ॥ = रा म ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१३२

४३ ननु राज्ञः पुरुष इत्यत्र संबंधप्रकारको बोधः राजपुरुष इत्यत्र संबंधिप्रकारक इति विग्रहवाक्यसमासवाक्ययोः

न॰ पु॰ समानार्थकत्वभङ्गापत्तिः समानार्थकसमासारम्भकवाक्यस्यैव विग्रहवाक्यत्वादिति राजसंबंधी पुरुष इ।

त्येव विग्रहवाक्यं वाच्यमिति कर्मधारयापत्तौ तत्पुरुषोच्छेदः न च शक्त्याऽभेदप्रतियोग्युपस्थापने कर्मधा

रय इति वाच्यम् नीलोत्पलमित्यादौ नीलपदस्य नीलविशिष्टे शक्तिविरहेण कर्मधारयत्वाभावापत्तेः त

स्माद्राजपदस्य राजसंबंधिलक्षणा स्वीकर्तुमुचिता न च राजसंबन्धः पुरुष इति वदनन्वयापत्तिः तत्कै

व नामार्थयोरिति व्युत्पत्तेरिति वाच्यम् घटो नेत्यादौ नामार्थयोरप्यन्वयस्य दृष्टत्वात् निपातातिरिक्त।

स्थल एव तादृशनियमाभ्युपगमे च समासातिरिक्तस्थल एवमयापि तादृशनियमाभ्युपगमात् न चैवं राज

तादृशनियमानभ्युपगमे राजपुरुष इत्यत्राऽभेदान्वयाप्तिः स्यादेवाप्रमाणत्वा न॥ = ६ संबन्धे लक्षणावैयर्थ्यमिति वाच्यम् व्याससमासयोः समानप्रकारकबोधजनकत्वरूपसमानार्थक।

त्वरक्षणायैव संबन्धे लक्षणाया उपगमात् संबंधप्रकारकबोधस्यानुभवसिद्धत्वाच्चेति मैवम् समानविषय

कबोधजनकत्वमित्येव हि समानार्थकत्वं न तु समानप्रकारकबोधजनकत्वं तेन आरूढवानरो वृक्ष इत्यत्र आ

रूढो वानरो यमिति विग्रहात् यत्कर्मकारोहणकर्ता वानर इति बोधेन समासाच्च वानरकर्तृकारोहणकर्मवृक्ष

इति बोधेन भिन्नप्रकारकबोधस्योदयेन व्यभिचारात् एवं प्राप्तोदको ग्राम इत्यादावपि तत्र प्राप्तमुदकं यमि

ति विग्रहात् यत्कर्मकप्राप्तिकर्तृ उदकमिति समासाच्च उदककर्तृकप्राप्तिकर्मीभूतो ग्राम इत्यन्वयबोधात्। ४३ राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अ.:११

अत्रैतदुक्तम्भवति षष्ठ्यन्तावयवघटितषष्ठीलोपप्रसंगानवकाश

आन्वयप्रत्ययःशक्तिभ्रमात् ।। राजपदलक्षणया वेति वृत्तौ

अथ वहुव्रीहेरविग्रहतया नास्य विग्रहवाक्यत्वं चित्रगुरित्यत्र चित्रा गावो यस्येति हि समासार्थकथनं न तु विग्र
हः समस्यमानपदैरेवार्थकथनस्य विग्रहत्वादिति चेन्न नहि तत्र विग्रह एव नास्तीति समासारम्भकवा
क्यस्यैव विग्रहत्वात् किन्तु वहुव्रीहौ तस्य साधुत्वं समस्यमानपदैरेव विग्रहस्य साधुत्वात् अत एव वहुव्री
हौ विग्रहस्यासाधुत्वज्ञापनाय तत्र नित्यसमासत्वाभिधानम् अत एव चाविग्रहोऽस्वपदविग्रहो वा नि
त्यसमास इति तल्लक्षणम् अथ समस्यमानपदैरेवार्थकथनरूपविग्रहस्य साधुविग्रहस्य वा व्याससमा
सयोः समानार्थकत्वनियमे प्रवेशान्नोक्तस्थले व्यभिचार इति चेन्न अप्रयोजकत्वात् वस्तुतस्तु नामार्थयो
रभेदेनैवेति व्युत्पत्तेः संकोचे मानाभावात् संबंधिनि लक्षणया आवश्यकत्वे समानविषयकबोधजनकत्व
मित्येव कल्पनात् ननु समानप्रकारकबोधजनकत्वरूपसमानार्थकत्वमिति दिक् षष्ठ्येवेति समन्तासनी।
तिशेषः एवं च षष्ठ्या एव संबन्धोऽर्थः आश्रयाश्रयिभावेन पुरुषे भासते नामार्थयोरेव चाभेदातिरिक्तसं
वंधेनान्वयवोधनिषेधादिति भावः ननु यस्य न षष्ठ्या लोपस्तानेन तस्य लुप्तषष्ठीस्मरणासंभवेनान्वय
वोधानुपपत्तिरित्यत आह षष्ठीलोपमिति अज्ञानतस्तु अननुभवतस्तु शक्तिभ्रमात् राजपुरुष इति स
मुदायस्य राजसंवंधिनि पुरुषे शक्तिभ्रमात् न तु राजपदस्य शक्तिभ्रमादित्यर्थः तथा सति राजपदलक्ष
णया वेति राजपदस्य लक्षणयैव सहान्वयकथनानुपपत्तेरिति ध्येयम् नन्वेवं तत्र शक्तिभ्रमास्त्वावु।

तस्य विग्रहस्य

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

दोषेणाविनाभावमानत्यन्ते ॥

४४ 133

बोधस्वीकारे तत्र दोषादीनामननुगतानां नियामकत्वकल्पने नियमतस्तत्पूर्वं नादृष्टादोषकल्पने च गौरवमतस्त्रा

न. पृ. ह राजपदेति पूर्वकल्पने तु राजपदस्य राजसंबन्धिनि निरूढलक्षणा एतन्मते तु षष्ठीलोपस्मरणासंभवस्य ।

पृ. ले राजपदे स्वारसिकी लक्षणा इदमेव च लाघवमिति भेदः न च अस्य राजमातंगा इत्यादावेतन्मते लुप्तषष्ठी । असाधुवाक्यस्य ल इति शेषः ३

स्मरणस्यावश्यकतया समानविभक्तिकत्वेनाभेदेनान्वयबोधापत्तिरिति वाच्यम् नहि समानविभक्तिकत्वा

समानविभक्तिकत्वाभावः इति शेषः

भावनिबंधनमभेदेनान्वयाननुभावकत्वं किन्तु समासाघटकपदसापेक्षतयात्तदभावे सविशेषणा । अभेदान्वयानुभवा

नां वृत्तिर्न वृत्तस्य च विशेषणयोगो नेति नियमात् न चेत्थं शरैः शातितपत्र इत्यत्र सदासभार्यादि इत्यादौ शर भावे प्रयोजकमित्यर्थः

घटकीभूतेत्यर्थः ३

करणकत्वे चैत्रनिरूपितत्वयोः समासविशेषणीभूतशातनदासत्वयोः कथमन्वय इति वाच्यम् अभेदेना

राजन्मते विरुद्धं च स्तुप्रतिद् न बोध्यः किं तु साज्ञात्यन्द्॥

न्वयेनतथानियमात् स्तोकं पचतीत्यादावभेदान्वयानुरोधेन समानविभक्तिकत्वमित्यस्य विरुद्धविभक्ति स्तोकमिदं

राहित्यमित्यर्थकत्वावश्यकतया भवन्मतेप्यगत्या स्वीचक्रुरित्यस्य स्वरसोद्भावनम् न हीजं नु कश्चित्समा । क्रियाविशे

स सर्वं विग्रहश्रवणस्य समासार्थकथनपरतया विग्रहश्रवणस्य सर्वत्रानावश्यकतया लुप्तषष्ठीस्मरणक षणं=१

ल्पने गौरवात् क्वचिद्राजसंबंधिनि स्वारसिकलक्षणाग्रहस्थलानुरोधेन राजसंबंधिप्रकारकबोधोनाद् ।

शसमभिव्याहारज्ञानस्य कारणत्वकल्पनाया आवश्यकतया तत्र निरूढलक्षणाया एवन्याय्यत्वात् न च सं

बंधिनि तात्पर्यस्यानादित्वकल्पनमेव निरूढलक्षणाकल्पने गुरुः अनादितात्पर्यविषयीभूतार्थनिरूढलक्ष ४४ राम

समानविभक्तिकत्वं

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

एतयाएवनिरूढलक्षणात्वादितिवाच्यम् नियमतोलुप्तषष्ठीस्मरणकल्पनापेक्षयातात्पर्यानादित्वकल्प
नायाएवयुक्तत्वात् नचैवंदधिपश्यतीत्यादावपिदधिपदस्यदधिकर्मकेलक्षणापत्यातत्रापिलुप्तविभक्त्य
नुसंधानंविनापिबोधापत्तिरितिवाच्यम् तत्रदधिपदस्यद्वितीयेतरविभक्त्यन्तत्वभ्रमदशायांदधिकर्मकःप ।
श्यतीतिदधिकर्मकेनपश्यतीत्यत्रैवान्वयावबोधेनकर्मत्वार्थकविभक्तिंविनानिराकांक्षत्वेनतदनुसंधानस्या
वश्यकत्वात् ॥ समासस्थलेत्वन्यथैवव्युत्पत्तिः अतएवाग्निनौदनंपचेनेत्यत्रतान्येवपदानिसमर्थानिन ०
तुतदर्थकानि अग्निकरणकौदनकर्मकपाककृतिरिष्टसाधनमितितुवाक्यंनपदमित्युक्तमिति समा वैयाकरणमतंदर्शयति द
सस्याऽऽइति घटमानयेतिशाब्दसमुदायवारणायसमासस्यइति राजपुरुषइत्यादिसमासस्याप्यस्यइत्य ।
र्थः विशिष्टार्थे राजसंबंधिपुरुषादिरूपेविशिष्टार्थे शक्तिरेवेति तथाच समासेशक्तेरेवविशिष्टार्थबोधो
पपत्तेनीतिरिक्तवृत्तिकल्पनमितिभावः एवम् समासेशक्तिस्वीकारे राजपदेति राजपुरुषइत्यत्रराजपदंरा
जशक्तिमितिशक्तिज्ञानशून्यकालेपिराजपुरुषपदंराजसंबंधिपुरुषेशक्तमितिशक्तिज्ञानसंभवेनतादृ
शबोधापत्तेरित्यर्थः समस्तेति समस्तस्थलेविशिष्टार्थेशक्तिग्रहइत्यर्थः नचेति नहीत्यर्थः अवयवश ।
क्त्यग्रहे राजपदादिशक्त्यग्रहे अनुशासनग्रहः अनुशासनजन्योविशिष्टार्थेशक्तिग्रहः तच्छक्तिग्रहस्य
अवयवशक्तिग्रहस्य समुदायग्रहे समुदायशक्तिग्रहे हेतुत्वादिति व्यवहारादिनानात्रशक्तिग्रहः किं ।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

४५

त॰ प्र॰ शु॰

तुव्याकरणादिना व्याकरणेन हि प्रत्येकशक्तराजपदादिसमुदायो विशिष्टार्थशक्त इति बोधनीयम् ननु
प्रत्येकशक्त्यग्रहेन संभवतीति तज्ज्ञान्यसमस्तशक्तिग्रहेऽवयवशक्तिग्रहस्याहेतुत्वाद्राजपदादिशक्तिग्रहा
भावे समुदायशक्तिग्रहस्याप्यभावात्ततोन्वयबोध इति भावः अवयवेति राजपदस्य राजसंबंधि।
निलक्षणैवेत्यर्थः समुदाये शक्तौ समासवाक्ये विशिष्टार्थशक्तौ मानाभावादिति अनन्यलभ्यो हि
शब्दार्थ इति न्यायादिति भावः ननु गंगायां घोष इत्यत्रैव जहत्स्वार्थैवात्र लक्षणोपेयासा तु न संभव।
ति राजपदस्य राजसंबंधिनि लक्षणायां स्वार्थपरित्यागाभावादित्यत आह तदुक्तमिति यत्र रूढिः श
क्तिर्विरोधिनी स्वार्थविषयकविशिष्टार्थबोधस्वरूपाऽयोग्यानत्रैव जहत्स्वार्थानत्वन्यत्र अन्यत्र त्वज
हत्स्वार्था यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र नीराधिकरणको घोष इत्येवान्वयबोध उपेयस्तत्र च प्रवाहस्य तादृ
शबोधविषय॰त्वाभावेन तादृशबोधस्वरूपायोग्यत्वमस्त्येवातो गंगापदे जहत्स्वार्थालक्षणमच्छाः।
क्रोशन्तीत्यत्र तु मंचपदस्य मञ्चस्थपुरुषे लक्षणायां मञ्चरूपस्वार्थस्यापि तादृशबोधविषयत्वादजह
त्स्वार्थैव लक्षणा एवं च न केवलं जहत्स्वार्थैव लक्षणा येन राजपदस्य राजसंबन्धिनि लक्षणं कल्पनं न।
स्यात् किं त्वजहत्स्वार्थापीति सात्राङ्गीकार्येति भावः वस्तुतस्तु नन्वेवं पंकजमित्यादावपि समुदायेश।
क्तिर्न स्यादवयवलक्षणयैव पद्मत्वविशिष्टबोधोपपत्तेरित्यत आह तदुक्तमिति यत्र रूढिः प्रसिद्धिः योग ४५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

विरोधिनी तत्रैव जहत्स्वार्था लक्षणा यथा कर्मणि कुशल इत्यादौ दर्भे रूढिः प्रसिद्धिः कुशान् लातीति कुशाद
नकर्तृयोगार्थस्य विरोधिनी दर्भे कुशादानकर्तृत्वबाधादिति कुशलपदस्य विवेचकत्वरूपशक्यसंबन्धस।
त्वाद्दक्षे लक्षणा बाधेन शक्यांशावयवार्थबाधाभावान् न चात्र विवेचकत्वेन लक्षणायामजहत्स्वार्थत्वमिति।
वाच्यम् यत्र स्वार्थस्य विशेष्यतया क्रियान्वये प्रवेशः सा जहत्स्वार्था यथा छत्रिणो यान्तीत्यादौ एवं च य
ष्टीः प्रवेशयेत्यत्रापि जहत्स्वार्थैव प्रकृते च राजपुरुष इति समुदायस्य राजसंबंधिपुरुषे रूढिः प्रसिद्धिः रा
जाभिन्नपुरुषस्य योगार्थस्य विरोधिनीति तत्र जहत्स्वार्था लक्षणा स्वार्थस्य राज्ञो विशेष्यतया क्रियान्व।
येप्रवेशाभावात् पंकजमित्यादौ तु पद्मस्य रूढ्यर्थस्य पंकजनिकर्तृत्वयोगार्थस्याविरोधादवयवशक्त्यै
व पंकजनिकर्तृबोधः पद्मत्वविशिष्टबोधार्थं च पंकजपदस्य पद्मत्वविशिष्टे लक्षणाकल्पने तु शक्त्या।
पंकजनिकर्तृयोगार्थस्य लक्षणया च पद्मत्वविशिष्टस्य बोधो वाच्यः तस्य च युगपद्वृत्तिद्वयविरोधेना।
संभवात् पंकजपदस्य पद्मत्वविशिष्टे समुदायशक्तिरावश्यकी तस्माद्युगपद्वृत्तिद्वयविरोधेन शक्त्याल
क्षणया च बोधानुपपत्तेः पंकजपदे समुदायशक्तिरावश्यकी समासे तु नैवमिति अथवा पंकजमित्य।
त्रापि लक्षणयैव बोधोपपत्तेः समुदायशक्तिर्न स्यादत आह तदुक्तमिति यत्र रूढिः समुदायशक्तिः योगविरोधि
नी योगः अवयवशक्तिः तद्विरोधिनी तत्रैव जहत्स्वार्था लक्षणा यथा मंडपं भोजयेत्यत्र हि मंडपपदस्य गृ

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

135

४६

हविशेषे रूढिः योगविरोधिनी रूढ्यर्थगृहे मंडपानकर्तृत्वासंभवात् तत्र च रूढेर्योगापहारित्वेनातिप्रवादात्
अवयवशक्त्या मंडपानकर्तृर्बोधासंभवान्मंडपपदस्य मंडपानकर्त्तरि लक्षणा इत्यं च रूढ्यर्थगृहसंबंधि
तावच्छेदकतया गृहीत चैत्रत्वादिनान्वयबोधो न तु मंडपानकर्तृत्वेन पंकजमित्यादौ तु रूढ्यर्थस्य पंक
जनिकर्तृत्वस्य योगार्थस्याविरोधादवयवशक्त्यैव बोधः पद्मत्वविशिष्टस्य च लक्षणया बोधोपगमे युग।
पद्वृत्तिद्वयविरोधात् पंकजपदे समुदायशक्तिरावश्यकी राजपुरुष इत्यत्र तु राजसंबंधिपुरुषे राजाभि
न्नपुरुषस्यावयवार्थस्याविरोधादवयवशक्त्या तद्बोधाभावेन युगपद्वृत्तिद्वयविरोधाभावाल्लक्षणैव स्वा
र्थस्यावयवार्थस्य त्यागाज्जहत्स्वार्थेत्योक्तिरिति सारम् स्वोक्ते समासेऽवयवलाक्षणिकत्वे उपष्टम्भक
माह तदुक्तमिति यत्रेति यत्रानुभूयमानसमुदायार्थोऽवयवार्थविरुद्धस्तत्र पदे जहत्स्वार्था लक्षणे
ति समुदायार्थ इत्यपि कश्चित् एतन्मतेन तु जहत्स्वार्थैवेत्यन्वयं विनाऽगतेरिति ध्येयम् उपसंहरति।
तस्मादिति अन्यथेति अवयवलक्षणयोपपत्ताविन्यर्थः अनन्यलभ्यस्यैव शक्त्यर्थत्वात् अन्यथा गं
गापदस्यापि तीरे शक्त्यापत्त्या लक्षणोच्छेदापत्तेरिति भावः ननु चित्रगुरित्यादौ चित्रगोस्वामीत्यन्वयो तु
भवसिद्धस्तस्य चावयवशक्त्या लक्षणया वा बोधोपपत्त्यभावात्तादृशोऽशक्तिरावश्यकीति कथं न समासे
शक्तिरित्याशंकते स्यादेतदिति बहुव्रीहौ तु चित्रगुरित्यादिबहुव्रीहौ तु नन्वत्राप्यवयवलक्षणयैवोप ४६

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पत्तो नशङ्क्तिः कल्पनीयेत्यतआह नहीति लक्षणया अवयवलक्षणया निर्वाहः विशिष्टार्थबोधःअ
निर्वाहमेवोपपादयति तथाहीति नहीति गोपदस्यगोस्वामिलक्षकत्वेचित्रपदार्थस्यगव्यन्वयो।
वाच्यः सचनसंभवति पदार्थैकदेशत्वादितिभावः चित्रस्य चित्रपदार्थस्य चित्रत्वविशिष्टस्य गवा।
न्वयः गविअन्वयः गवेतितृतीयांतंवागवासहेत्यर्थः संभवतीति चित्रपदार्थस्यचित्रस्याभेदेनान्व
योनसंभवती त्यर्थः तस्य गोः नच तस्यवृत्त्याव्यवहितपूर्वोपस्थितमुख्यविशेष्यकपरामर्शकत्त।
यागवान्वयोपसर्जनतयाकथंतस्यवृत्त्वेनगोः परामर्श इतिवाच्यम् तस्यवृत्त्याव्यवहितपूर्वोपस्थित।
मात्रपरामर्शकत्वबाततात्पर्यवलादन्वयोपसर्जनस्यापि गोर्बोधनेवाधकाभावात् गवेतितृतीयांतत्वेदो
षास्पर्शाच्च पदार्थैकदेशत्वात् गोस्वामिरूपपदार्थैकदेशत्वात् गौर्नित्येत्यत्रगोत्वेनित्यत्वान्वयवारणाय।
पदार्थः पदार्थेनान्वेतिननुपदार्थैकदेशेनेतिव्युत्पत्त्यङ्गीकारस्यावश्यकत्वादितिभावः केचित्तु चित्रस्यचि
त्रविशेषणतयोपस्थितस्यचित्रत्वस्येत्यर्थः चित्रपदस्योभयत्रप्रयोगात् तस्याचित्रस्य पदार्थैकदेशत्वात्।
चित्रपदार्थैकदेशत्वात् एकविशेषणतयोपस्थितस्यान्यत्रविशेषणत्वेनान्वयेनिराकांक्षत्वादितिभावः
इत्याहुः तन्न एवमपिचित्रस्यगव्यभेदेनान्वयेबाधकानुक्तेः अतएवेति चित्रस्यगवान्वयासंभवादेवेत्यर्थः
गवान्वयेति चित्रपदस्यचित्रस्वाम्यर्थकत्वेपदार्थैकदेशतयाचित्रेनगोरन्वयः नापिचित्रस्वामिनिनासा

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र्थयोरभेदेनैवेतिव्युत्पत्तेरितिभावः पदद्वयेति चित्रपदे गोपदे चेत्यर्थः ननूभयत्र लक्षणायां गौरवात्तदपे
क्षया समुदायशक्तिरेवास्तामित्यत आह नन्विति अन्येति अनन्यलभ्यस्यैव शाब्दार्थत्वेनोभयत्र लक्ष
णायां गौरवस्याप्रामाणिकत्वादितिभावः पदद्वये लक्षणाकल्पनेऽन्यतरपदवैयर्थ्याद्वाक्य एव लक्षणा वा
दि मीमांसकमतमाह मीमांसकास्त्विति समुदाय एव चित्रगुरित्यादिवाक्य एव लक्षणा चित्रगोस्वा।
मिनि लक्षणा समुदायस्य वाक्यस्य शक्त्यभावादिति वाक्यस्य कुत्रचिद्देशे शक्त्यभावात्स्वशक्यसंबन्धरू
पा लक्षणा दुर्वचेत्यर्थः स्वबोध्यस्येति गंगापदबोध्यस्य प्रवाहस्य संबंधस्तीरेऽस्तीति तत्र तत्सत्त्वमुपप।
न्नम् परंतु शक्यत्वेन न तत्त्वप्रवेशः किंतु तद्बोध्यत्वेनेति भेदः अत्र चित्रगुरित्यत्र बहुव्रीहावित्यर्थः वा
क्यस्यापीति चित्रगुरितिवाक्यस्यापि विशिष्टं बोध्यमिति एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति न्यायेन चि।
त्रैरित्यत्र चित्रा गौरितिवाक्यस्य सत्त्वात् तस्य च बोध्यं चित्रा गौस्तत्संबन्धः चित्रगोः स्वामिन्यस्तीति भा
वः शक्यसंबंधस्य लक्षणात्वे दूषणं दर्शयन् स्वबोध्यसंबंधस्यैव लक्षणात्वमुपपादयति अन्यथेति वा
क्ये लक्षणाया अनंगीकारे इत्यर्थः का गतिः कथमन्वयबोधः तदेवोपपादयति नहीति गंभीरायामिति।
नदीपदस्य तीरलक्षकत्वे गंभीरायामित्यस्य तीरेऽन्वयो वाच्यः स च न संभवतीत्यर्थः अनन्वयमेवाह
नहि तीरमिति नदीपदस्य नदीतीरत्वेन तीरत्वेन वा लक्षणायां गंभीरस्य पदार्थैकदेशतया नद्यामन्व। ४७ रा

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यासंभवात् तीरे च विशेषणविशेष्यवाचकपदयोः समानविभक्तिकत्वस्थलेऽभेदान्वयस्य व्युत्पन्नतया
भेदेनान्वयासंभवादभेदेनैवान्वयो वाच्यः स तु न संभवति बाधादिति भावः नद्यामित्यस्येति गभीरपदस्य।
गभीरसंबन्धितीरत्वेन तीरत्वेन वा लक्षणायां नद्याः पदार्थैकदेशतया गभीरेऽन्वयासंभवात् तीरे च विशेष
णविशेष्यवाचकपदयोः समानविभक्तिस्थले भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नतयाऽभेदेनैवान्वयो वाच्यः स तु न संभ
वति बाधादिति भावः अनन्वयमेवाह नहि तीरं नदीति उपसंहरति तस्मादिति अनन्येति शक्त्या लक्ष
णया वा विशिष्टार्थबोधस्यानुपपत्त्या वाक्यमेव गभीरायां नद्यामिति वाक्यमेव लक्षकमिति पंकजपदेना
पत्त्या वाक्यशक्तिस्वीकारेप्यनन्यलभ्यत्वादत्र लक्षणैव एकत्र वाक्ये शक्तिकल्पनादन्यत्रापि तत्कल्पने च।
गंगापदस्य प्रवाहे शक्तेः क्लृप्तत्वेन तीरेपि शक्तिकल्पनापत्त्या लक्षणोच्छेदापत्तेरतः स्वबोध्यसंबंधस्य ल
क्षणात्वमुपगम्यैवारीति वाक्यमिति चित्रगुरित्यादिवाक्यमित्यर्थः नविशिष्टार्थेति चित्राभिन्नागोरि।
त्यादि विशिष्टार्थबोधकं नेत्यर्थः तद्बोधकतेति विशिष्टार्थबोधकतावच्छेदकेत्यर्थः तत्सत्त्वे च किं लक्ष
णयेति भावः अत इति शक्तेरभावात् रिक्तम् अर्थशून्यं वच इत्यर्थः अपभ्रंशेपि शक्तिभ्रमेण स्वबोध्य।
सत्त्वात् तत्रापि लक्षणापत्तिः तथा च वृत्तिमत्त्वस्यैव पदसाधुत्वरूपत्वेन पक्षेपि प्रयोगापत्तिः साधूनेव प्र
युञ्जीतेत्यनेन विरोधाभावात् अतः शक्त्या स्वबोध्यसंबंधो लक्षणेत्येव वाच्यम् न चैतद्वाक्ये संभवतीति।

गगरीपिवतीत्यत्र गगरीपदस्य
गगरीयत्रिजलेलक्ष
णास्यादिति भावः २

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

किं च गंभीरायां नद्यामिति विभक्त्यंतभागस्य तीरे लक्षणा तदाधारता प्रत्य~~येत~~यानापत्तेः॥ नापि गंभीरायां नदीति भागस्य॥ तस्याबोधकत्वात्॥

137

भावः ननु वाक्ये समुदायत्वेन शक्त्यभावेपि प्रत्येकपदशक्त्या स्वबोध्यत्वमस्त्येव गंभीरपदसमभिव्याहृ।
तनदीपदशक्तत्वमेव विशिष्टबोधकतावच्छेदकं अपभ्रंशेनु नैवमित्यस्वरसादाह किं चेति स्वबोध्येत्य।
बोधकत्वमात्रविवक्षणे गंगायां घोष इत्यत्र गंगायामिति समुदायस्यापि लाक्षणिकत्वापत्तिरतस्त पदत्वेन रू
पदत्वेन बोधकत्वे सति ४ त्वेन बोधकत्वं विवक्षणीयम् तथासत्याह गंभीरायामिति तीरे गंभीरनदीतीरे तदाधारतेति तीरा
धारतेत्यर्थः विभक्तेः प्रत्यापिकाया अभावेनाधारत्वबोधकाभावादिति भावः विभक्तिशून्यभाग।
स्यापि न लक्षणेत्याह नापीति सप्तमीशून्यभागस्येत्यर्थः इह तु सप्तम्याएव बोधकत्वान्नाधारताप्रत्य
यानुपपत्तिरिति भावः तस्य गंभीरायां नदीति भागस्य अबोधकत्वादिति समानविभक्तिकपदस्यैवाभे
दान्वयबोधकतया विभक्तिशून्यभागस्याभेदान्वयबोधकत्वाभावादित्यर्थः तथा च स्वबोध्यसंबंधरूपा।
लक्षणापि नात्र संभवतीति ज्ञेयम् यद्यपि पदानां स्वस्वान्वयबोधकत्वं न समूहत्वेन नवेतरपदावच्छि। ०
किं तु तत्तच्छक्तपदत्वेनैवेति शेषः ४ न्नेतरपदत्वेन स्वरूपयोग्यतेति विभक्त्यंतभागस्य लक्षणात्वेप्यदोषस्तथापि इतरपदावच्छिन्नेतरप। क
दे फलोपधानरूपं बोधकत्वं संभवत्येव गंभीराभिन्नानदीति शाब्दबोधात् समानविभक्तिक गंभीरपदस
मभिव्याहृततनदीपदज्ञानत्वेनानुपूर्वीज्ञानस्य कारणत्वादिति पूर्वत्र नायं दोष इति ध्येयम् नन्वभेदान्व।
येन समानविभक्तिकत्वं तंत्रं स्तोकं पचतीत्यत्र व्यभिचारात् किं तु विरुद्धविभक्तिराहित्यमेव न च विभक्ति। ४८ राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

न

शून्यभागेप्यस्तीत्यत आह बोधकत्वेवेत्तिलक्षे नीरकूपलक्षार्थे विभक्त्यर्थैत्ति आधारत्वानन्वया
पत्तेरित्यर्थः अन्वयमेवाह प्रत्ययानामित्ति यथा घटमित्यत्र घटीयाकर्मतेत्ति घटरूपप्रकृत्यर्था।
न्वितकर्मत्वरूपस्वार्थप्रतिपादकत्वमस्त्विभक्तेः नच धवखदिरौ छिंधीत्यादौ द्वितीयार्थकर्मत्व
स्याप्रकृत्यर्थधवान्वितत्वात्कथमेतदित्तिवाच्यम् यादृशसमुदायोत्तरं विभक्तिस्तस्यैवप्रकृतित्वेन
धवस्यापिप्रकृत्यर्थत्वात् सभागः गभीरायां नदीत्तिविशिष्टवाक्यात्मकभागः प्रकृत्तिरित्ति नदीप
दोत्तरविभक्तेः श्रूयमाणतया नदीपदमेवप्रकृत्तिस्तदर्थश्च भवन्मते विशिष्टनदीतीरं विशिष्टवा।
कोत्तरं च क्वापिविभक्तेरदृष्टत्वेननवाक्यस्यप्रकृत्तित्वमितिभावः ननु ङिस्यकपित्थसमुदायवद्गभी
रायां नदीतिवाक्योत्तरमेवविभक्तिरित्तितस्यापिप्रकृत्तित्वमास्तामित्यत आह गभीरायामितीत्ति गभी
रायां नदीत्तिवाक्योत्तरं यदिविभक्तिस्तदा सुपोधातुप्रातिपदिकयोरेतयोरवयवस्य लुक्स्यादित्यने।
नगभीरायामित्तिसप्तम्यालुक्स्यादित्तिगभीरायां नद्यामित्तिनस्यात्किं तु गभीरनद्यामित्तिस्यादि।
त्यर्थः वस्तुतस्तु ननु नीलं घटमानयेत्यत्र विशिष्टे कर्मत्वान्वयोनस्यान्नीलस्याप्रकृत्यर्थत्वा। घटपदोत्तरद्वितीयार्थकर्मत्वस्यान्वयोनस्यादित्यर्थः ३
दित्यत आह गभीरायामित्तीत्ति विशेषणवाचकपदस्यविशेष्यवाचकपदसमानवचनत्वानु
रोधेन गभीरायामित्तिसप्तमी भवन्मतेच नदीपदस्यविशेष्यवाचकपदत्वाभावाद्गभीरायामि।

ननु सुयोधातुप्रातिपदकयोरित्यनेन समासएव विभक्तिलोपविधाने नास्य चासमासत्वेन तल्लोपापादन
मसंगतमत आह वस्तुत इत्ति ३

बोधकत्वेवालक्षे विभक्त्यर्थानन्वयापत्तेः॥ प्रत्ययानां प्रकृत्य
र्थान्वितत्वार्थबोधजनकत्वात्॥ नदीसभागः प्रकृतिर्येन
तदर्थे [redacted] र्थान्वयः स्यात् गंभीरायामितिसप्तम्यनापत्तेः॥

विभक्त्य

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

138

४९

ने प्र

श

अथ विभक्त्यर्थं तभागस्यैव गंभीरनदीतीराधारलक्ष
कत्वमिति चेन्न॥ अशक्तत्वात्॥ राम॥

विभक्त्यर्थगंभीरामिन्न नदीतीराधारकत्वस्याश्रयता संबंधेनैव
बोधेऽन्वय इत्यर्थः ४

एवमिति पदत्वेन
बोधकत्वस्वीका
र इत्यर्थः ५

न्यस्य विशेषणवाचकपदत्वाभावाच्च सप्तमीनस्यादित्यर्थं इति सारम् नदीपदोत्तरसप्तमी न एव ल
क्ष्यार्थ आधारत्वान्वयसंभवे गभीरायामित्यत्र विभक्त्यर्थान्वयासंभवादिति भाव इत्यपि कश्चित्
नदीपदस्य गभीरामिन्न तन्न वक्ष्यमाणस्वमतेऽपि तद्वैयर्थ्यसत्वात् अथेति गभीरायां नद्यामित्ति विभक्त्यंतभागस्यैवेत्यर्थः
नदीतीरलक्षकत्वमतेऽ विभक्त्यंतस्य नामत्वाभावेन नामार्थयोरित्तिव्युत्पत्त्यनवकाशाद्भेदेनैव बोधे तदर्थान्वय इति भावः अशक्त
त्वादिति गंगायामित्ति समुदायस्यापि लाक्षणिकत्वापत्त्या तत्त्वेन बोधकत्वं वाच्यम् एवमपभ्रंशवारण पदत्वेन ५
यशक्यतोत्यावच्छेदकम् इत्यंच शक्तावच्छिन्नाया तत्त्वावच्छिन्नाबोधकता तस्या एव निवेशनाद्वाक्यत्वे पदत्वावच्छिन्नेत्यर्थः ६
न बोधकतायां च शक्तेरनवच्छेदकत्वान्न वाक्ये लक्षणसंभव इति भावः वस्तुतस्त्व पभ्रंशवारणाय श प्रत्यः १ एवं सत्यावतरण
क्तताया स्वबोधकेतुस्यावच्छेदकतया वाक्ये न शक्तिरित्याह वाक्यमित्यादि नन्वपभ्रंशस्यापि लक्षकत्वे मा इत्यवतरणस्वितिं
इतिनु
इष्टापत्तिः वृत्तिमत्त्वमेव पदसाधुत्वमित्यत्र च शक्यसंबंधरूपलक्षणायाएव वृत्तित्वघटकतया तत्र वाक्यं न विशिष्टार्थ
स्व ४ वृत्तिमत्त्वरूपसाधुत्वाभावात् प्रमाधीनबोध्यसंबंधो लक्षणेत्यस्य वा तल्लक्षणत्वेनापभ्रंश बोधकमिति एवमग्रे
स्य प्रमाधीन बोध्याभावान्नानुपपत्तिरित्यस्वरसात् तत्त्वेन बोधकत्वावच्छेदकत्वमभिप्रेत्य दोषमा
ह किंचेति अशक्तत्वादिति स्वबोध्यत्वं हि न स्वजन्यबोधविषयत्वं समवायेन घटपदस्यापि तत्ग
गनादेः संबंधग्रहादुपस्थितस्य शाब्दबोधापत्तेः न च स्वजन्यशाब्दबोधविषयत्वेन तदिति वाच्यम् ४९ राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तात्पर्याग्रहे तत्तीरं वा कोशान्तराभावात्प्रकृते चासंभवतीति भावः उपसंहरति
तस्मादिति वाक्ये लक्षणा २

गंगायां घोषा इति वा
कारस्य गंगापदेन

गंगायां घोष इत्यादौ गंगापदे लक्षणानापत्तेः तेन गंगापदेन प्रवाहशाब्दबोधाजननात् तस्मात्स्वशक्या
स्वजन्यबोधविषयत्वमेव तत्त्वं वाच्यम् तच्च शक्यसंबंधस्य लक्षणात्वेऽयाऽसंभवादित्यर्थः पदद्वयए
व गभीरपदे नदीपदे च विनिगमकेति एकतरपक्षपातिनी युक्तिर्हि विनिगमना तस्या अभावादित्य
र्थः विशिष्टेति विशिष्टा गभीरा या नदी तस्यास्तीर इत्यर्थः नन्वेकस्यैव लक्षणया विशिष्टार्थबोध
संभवेऽपरपदं व्यर्थमित्याह नचेति एकपदवैयर्थ्यं नचेत्यन्वयः परस्परेति नदीपदेन गभीरन।
दीतीरबोधे जननीये गभीरपदसमभिव्याहारो नियामकः गभीरपदेन वा तादृशबोधे जननीये नदी
पदसमभिव्याहारो नियामक इत्यर्थः लक्ष्यार्थबोधे तात्पर्यज्ञानस्य हेतुतया नदीपदं गभीरनदी
तीरप्रतीतीच्छयोच्चरितमिति तात्पर्यज्ञानं गभीरपदसमभिव्याहारादेव भवति अन्यथा केवलं न
द्यामित्युक्तौ गभीरनदीतीरबोधापत्तेरिति भावः एकत्रैव पदे यदा लक्षणाप्रतिसन्धानं तदा तत्पद
एव लक्षणा यदा तूभयपदे लक्षणाप्रतिसंधानं तदोभयपदलक्षणैव शाब्दबोधप्रयोजिका संभेदे
नान्यतरवैयर्थ्यमिति न्यायेन वै क्रमेव विशिष्टतीरं बुध्यत इति द्रष्टव्यम् अत्रेदं बोध्यम् गभीरन
द्यां रन्वयबोधात्तरं गभीरनदीसंबंधग्रहान्नदीपदेन विशिष्टतीरं लक्ष्यते अन्यथा नदीसंबंधग्रहा
द्विशिष्टतीरबोधानापत्तेः इत्थं च स्वप्रतिपाद्यसंबंधो लक्षणा सा च पद एव न वाक्ये ऽशक्तत्वात् वाक्ये

संभेदे एकार्थोपस्थापकानेकपदसमभिव्याहार इत्यर्थः ४

तस्मात्पदद्वयवैशिष्ट्यविनिगमकाभावात्किंचिद्विशिष्टनदीतीरे लक्षणा
नवैकपदद्वैयर्थ्यं ।। परस्परतात्पर्यग्राहकत्वादिति संभवद
शक्तिः ।। संत्यपदलक्षणा ।। विभक्तिपदमाश्रयतयेत्यर्थादि
गिरुतवत्ता ।।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प· 139

ते श्र·

श्रा·

लक्षणावादिमतेपिप्रत्येकं पदद्वयेविनिगमकाभावाल्लक्षणायादुर्वारत्वाच्च नचैवं नीलं द्विरेफमानये
त्यत्रविशिष्टसंबंधिनिलक्षणानुपपत्तिः पदद्वयस्यापिलाक्षणिकतयाननुभावकत्वेनस्वशक्याप्राप्र
सिद्धेरितिवाक्येलक्षणावादिनासहतुल्यत्वमिति वाच्यम् लाक्षणिकस्याप्यनुभावकत्वाङ्गीकारा।
त् वस्तुतस्तु शक्यसंबंधएवलक्षणा नदीपदस्यनद्याइवगभीरनद्याइवेप्यपिशक्यत्वात् गभीरप
दस्यतात्पर्यग्राहकतयाचगभीराभिन्नानदीत्यर्थांतरवाक्यार्थबोधंविनापिगभीरनदीरूलाभसं। ती
भवइतिदिक् संप्रदायइत्यनेनास्वरसः सूचितः सचगभीरपदस्यगभीरत्वशक्ततयातस्यस्वा।
श्रयाभिन्ननदीसंबंधएवतीरवाच्यइतिपरंपरासंबंधगौरवात् साक्षात्संबन्धसंभवान्नदीपदए।
वलक्षणायुक्ता यदिच धीरोदात्तपदवद्धर्मिण्यपिशक्तिः नीलादिपदवत्केवलंगुणमात्रेगभीरपदा
प्रयोगाइतिविभाव्यते तथापि शुक्लादिपदानांगुणमात्रवाचकत्वेनशुक्लायांनद्यांघोषइत्यादौसा।
क्षात्संबंधसंभवाद्विशेष्यवाचकपदेएवलक्षणायाः क्लृप्तत्वात्सर्वत्रोत्तरपदएवलक्षणा एवंचित्र।
गुरित्यत्रापिगोपदएवसा तथाच सर्वत्रोत्तरपदएवबहुव्रीहौलक्षणेति केचित्तु गभीरपदेलक्षणा
यांनदीपदोत्तरसप्तम्याअन्वयोनस्यात् विशेषणविभक्तेः प्रयोगसाधुत्वादितिविशेष्यवाचकप।
दएवलक्षणा नच विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तेरवात्रशब्दसाधुत्वमास्त्वामिति वाच्यम् विशेषण · प·

नीलद्विरेफाश्रयीभूतं पुष्पमा
नयेत्यभिप्रायेणप्रयुक्ते नील
द्विरेफमानयेतिवाक्यइत्यर्थः १

मनुलाक्षणिकं पदं नानुभाव
कमितिशङ्कायामनुपपत्तिरत्ने।
आह वस्तुतस्त्विति ४

प्रकारांतरेणसमुदायमतेऽस्वरसंसूचयंतो मतमाहकेचित्त्विति ३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

धवखदिरौ छिधीत्यादौ ८

विभक्तित्वेन सामान्यतः प्रयोगसाधुत्वकल्पनादित्याहुः तदसत् लाक्षणिकार्थानुभावकगभीरपदस्य
विशेषणपदत्वाभावेन गभीरपदोत्तरसप्तम्या एवान्वयसंभवादिति अपरे तु प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वा
र्थबोधकत्वव्युत्पत्तेरुत्तरपदस्यैव लक्षणा अव्यवहितपूर्ववर्तिन एव प्रकृतित्वात् अन्यथा राजपुरुषमा
नयेत्यत्र राजानमानयेत्यपि बोधापत्तेः न चैवं सर्वप्रधाने द्वंद्वे पूर्वपदप्रधाने ऽव्ययीभावे घटंभूतलमि
त्यत्र बहुव्रीहौ नञ्समासे ऽद्विपिप्पलीत्यादि तत्पुरुषे च विभक्त्यर्थान्वयानुपपत्तिरिति वाच्यम् तदतिरि
क्तस्थल एव तन्नियमादित्याहुः ननु चित्रगुरित्यत्र चित्रपदं चित्रगोसंबंधिपरं गोपदं च गोस्वामिपरं चित्र
गोसंबंधिन अभेदान्वयेन गोपदार्थस्वामिन्यन्वय इति सर्वपदानामेव सार्थकत्वे किमिति परस्परं तात्पर्यग्रा
हकत्वम् एवमारूढवानर इत्यत्र धातोर्वानरारोहणे क्तप्रत्ययस्य कर्मत्वे वानरपदस्याश्रये लक्षणा वान
रारोहणकर्मत्वाश्रय इति बोधः चैत्रदत्तधन इत्यत्र चैत्रपदस्य चैत्रकर्तृके दाधातोर्धनदाने क्तप्रत्ययस्य
संप्रदानत्वे धनपदस्याश्रये लक्षणा चैत्रकर्तृकधनदानसंप्रदानत्वाश्रय इति बोधः अथवा वानरपदस्य
वानरकर्तृकमर्थः तस्य च धात्वर्थ आरोहणे ऽभेदेनान्वयः क्तप्रत्यये कर्मपरः एवं धनपदस्य धनकर्मक
मर्थः तस्य च चैत्रकर्तृकदाने ऽन्वयः क्तप्रत्ययस्य संप्रदानमर्थः एवं गभीरायां नद्यामित्यत्र गभीरपदं गभी
रनदीसंबंधिपरं नदीपदं च तीरपरमित्यत आह विस्तरस्त्विति चित्रगुपदात् चित्रगोस्वामीत्येवानुभ

विस्तरस्तु मणिमरीचिनिबंधतात्पर्यदीपकादेरनुसंधेयः॥ =१

पिप्पल्युत्तरभक्तौ निषेधः ५
चैत्रेण दत्तं धनं यस्मै

प्रकृत्यंतरेण तन्मते ऽस्वरसं सूच
यतामतमाह अपरे त्विति २

अत्र नञो ऽभावनि लक्षणा ४
चैत्रदत्तधन इत्यत्र चैत्रपदस्य
चैत्रकर्तृके दाधातोर्धनदा
ने क्तप्रत्ययस्य संप्रदानत्वे
धनपदस्याश्रये लक्षणा
चैत्रकर्तृक धनदानसंप्र
दानत्वाश्रय इति बोधः ५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

५२ 140
न॰ वृ
शा॰

वान्तायंत्राकारः साधुः एवं शोभनचित्रगुरित्ति त्रिपदबहुव्रीहौ चित्रपदस्य चित्रगोसंवंधिपरतायां पदार्थै
कदेशतयागविशोभनान्वयानुपपत्तेरगत्या चित्रपदस्य शोभनचित्रगोसंवंधिपरता शोभनपदंचता।
त्पर्यग्राहकमित्तिरीतिं विनातवाप्यगतेरुवेति केचित्तु चित्रपदस्य चित्रस्वामीगोपदस्य गोस्वामीत्यर्थः।
व्यक्तिवचनानांसन्निहितविशेषपरत्वमितिन्यायेनच चित्रत्वेन गोत्वेनचैकैकव्यक्तिर्बुध्यते आरूढ
वानरइत्यत्र क्तप्रत्ययस्य कर्तृसंवंधीवानरपदस्य वानरसंवंधीत्यर्थः एकदेशेपिकृतावारोहणस्या।
न्वयः पक्केत्यत्रेवेत्याहुः तदपि चित्रगोस्वामीत्यनुभवापलापादुपेक्षणीयम् अन्येतु गोपदं गोस्वामि
लक्षकं गविच चित्रस्याभेदेनान्वयः एकदेशेपिस्वुत्पत्तिवैचित्र्येणान्वयस्वीकारादित्याहुः परेतु गोप।
देनशक्त्यागोः लक्षणयाचस्वामीबोध्यते युगपद्वृत्तिद्वयविरोधस्यानंगीकारात् पंकजपदस्य पद्मत्व
विशिष्टेलक्षणानंगीकारस्तु समुदायेशक्तत्वव्यवहारस्यप्रामाणिकत्वात् अन्यथा तत्रापीष्टापत्ति।
रितिवदंति अत्रेदंबोध्यम् गोपदस्य चित्रगोस्वामिपरतायांसंवंधितावच्छेदकतयागृहीतचैत्रत्वादिना
चित्रगोसंवंधित्वेनेववाभानेनीरत्ववद्गंगासंवंधितीरत्ववदा आरूढवानरोवृक्षइत्यत्र आरूढोवान।
रोयमितिवाक्ये आङ्पूर्वकरुहधातोरूर्ध्वदेशावच्छिन्नसंयोगानुकूलक्रियाक्तप्रत्ययस्याश्रयः द्वि।
तीयायाआधेयत्वमर्थः वृक्षवृत्त्यूर्ध्वदेशावच्छिन्नसंयोगानुकूलक्रियाश्रयोवानरइत्यन्वयबोधः स ५२ राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

संबंधस्यस्वावयविच्वं ५

मासेत्वारोहणकर्तृवानरसंबंधिवृक्ष इत्यन्वयधीः संबंधः स्वकर्तृकारोहणकर्मत्वम् एवं चैत्रदत्तधन इत्यत्र चै
त्रेण दत्तं धनं यस्मै इति वाक्ये चैत्रकर्तृकयत्संप्रदानकदानकर्मधनमित्यन्वयबोधः समासे तु चैत्रकर्तृकदा
नकर्मधनसंबंधीत्यन्वयबोधः संबंधः स्वकर्मकसंप्रदानत्वमिति अत्र च समानाधिकरणबहुव्रीहिः चक्र
पाणिरित्यादौ तु व्यधिकरणबहुव्रीहिः चक्रं पाणौ यस्येति विग्रहवाक्ये यत्संबंधिपाणिवृत्तिचक्रमित्यन्वय
धीः समासे तु चक्रयुक्तपाणिसंबंधीति बोधः स च तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिरतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिश्चे
ति द्वेधा भूवादयो धातव इत्यादौ भोजय लंबकर्णमानयेत्यादावाद्यः अन्त्यस्तु चित्रगुरित्यादौ तथा।
हि भूवादय इत्यादौ क्रियावाचित्वेन निमंत्रितत्वेन लंबकर्णावयविनोर्यः संबंधस्तदवच्छिन्नत्वेन चा
न्वयबोधः लक्षकसंबंधस्यैव लक्ष्यतावच्छेदकत्वात् तेन रूपेणैव बोधात् विशेषणस्यापि भ्वादेः क्रिया।
न्वयादजहत्स्वार्थात्र लक्षणा तस्य समस्यमानपदार्थस्य गुणीभूतस्यापि सम्यक् विशेष्यविधयात्तानय।
स्मादित्युच्यते इति संप्रदायः अत्राहुः यदि लंबकर्णमित्यादावजहत्स्वार्था लक्षणा तदा लंबकर्णस्यापि विशेष्य
त्वेनैवान्वये ऽनुभवबाधः तस्मादत्रापि जहत्स्वार्थैव विशेष्यत्वेन विधेयान्वये स्वार्थत्यागात् यत्र विशेष
णतया स्वार्थस्य विधेयान्वयः स तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः उपलक्षणतया यत्र स्वार्थस्य विधेयान्वयः सो
ऽतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः स्वविशेष्यान्वयिनान्वयित्वमेव विशेषणत्वम् यद्यपि लंबकर्णमित्यादौ लंबक

मैत्रादिः क्रियाः

यत्रापि गुणीभूतस्या
पि विशेष्यविधया
... तस्या देवाज
हत्स्वार्था ॥ ४

गुणीभूतस्यापि ४
विशेष्यस्यैव

यदि गुणीभूतस्यापि
विशेष्यत्वेनैवान्वयः
स्यात्तदैवाजहत्स्वार्था
स्यादित्यत उक्तं तरपदा

चैत्रस्यापि क्रियान्व
यित्वम्

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

विशेषणस्य गोः क्रियान्वयाभावात्

१४१

५२ तोसंबन्धित्वेनोपस्थितिः चित्रगुरित्यादौ चित्रगोःसंबंधित्वेनोपस्थितिस्तुल्यैव तथापि लंबकर्णादेर्विशेष्या

न पु. न्वयिनाऽन्वयाद्विशेषणतयाविधेयान्वयः चित्रगोस्तूपलक्षणतया न घेति अत्र शाब्दस्वाभाव्यमेव तंत्रमि स्वभावएव २

ति केचित्तु भूवादिः प्रथमः पठितो येषामिति विग्रहवाक्यात् भूवाभिन्नः प्रथमपठितो यत्संबंधीतिबो।

धः समासात्तु भूवाभिन्नप्रथमपठितसंबंधीतिबोधः एवं चैत्रआदिः प्रधानो येषामिति विग्रहवाक्याच्चै

त्राभिन्नः प्रधानो यत्संबंधीतिबोधः समासात्तु चैत्राभिन्नप्रधानसंबंधीत्यन्वयबोधः संबंधश्च स्वपा

ठप्राथम्यावधित्वं स्वनिष्ठप्राधान्यावधित्वं च अत्र भूवाभिन्नप्रथमपठितसंबंधित्वं चैत्राभिन्नप्रधा समासे

नसंबंधित्वादिनादिशाब्दस्य लक्षणा लक्ष्यतावच्छेदकस्यापि भूवादेर्विशेष्यान्वयिधातुत्वादिनान्वया। विधेयधातुसंज्ञान्वयात्

त्तद्गुणत्वं लक्षणायामजहत्स्वार्थत्वं चेत्याहुः अपरे तु लम्बकर्णेत्यादौ विशेष्यतयान्वयान्न तु भवादस्तु।

जहत्स्वार्था भूवादय इत्यत्र तु गणपठितत्वनिमंत्रितत्वादिनैव बोधः शक्यलक्ष्ययोर्विधेयान्वया नुभवा

न काके भ्यो दधि रक्ष्यतामित्यत्रेव शक्यलक्ष्ययोर्विशेष्यान्वय्यन्वयमात्रादेव लंबकर्णे भूवादि साधारणे

तद्गुणत्वादिकमित्याहुः आदिपदे गणपठितत्वनिमंत्रितत्वादिना लक्षणा भूचैत्रादिपदं तात्पर्यग्राह।

कमित्यन्ये भूत्ववात्वादिना चैत्रत्वमैत्रत्वादिना निरूपेण लक्षणा युगपद्वृत्तिद्वयविरोधानुपगमात् त

दुपगमे तु पुष्पवंतादिपदे नानारूपेणैकशक्तेश्चिन्नानारूपेणैकलक्षणायाः स्वीकारान्न दोष इत्यपरे ५२ राम

एकयोक्त्या पुष्पवंतौ दिवाकरनिशाकरौ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

चैत्रशब्देनशक्त्याचैत्रत्वेनादिशब्देनचलक्षणयामैत्रत्वादीनांबोधः चैत्रपदार्थादिपदार्थयोरभेदेनान्वय ०
बोधस्यापिनान्वयविषयत्वात् द्वन्द्वेचाभेदान्वयाभावान्नद्वन्द्वतापत्तिरित्यपि केचिदितिकृतेपञ्चवि
तेन अव्ययीभावसमासेपिशक्त्यभावमुपपादयति उपकुंभमिति उपकुंभमित्यव्ययीभावः अर्द्धपि
प्पलीतितत्पुरुषः उपशब्देनिपातेषष्ठ्यंतस्याकांक्षत्वाभावात्कुंभस्योपेतिनात्रविग्रहः किंतु कुंभस्य
समीपइतिउपकुंभमितिद्रष्टव्यम् उत्तरपदेति कुंभपदस्यकुंभसंबंधिनिपिप्पलीपदस्यपिप्पलीसं
बंधिनिलक्षणातस्यचोपपदार्थेसामीप्यादावभेदेनान्वयः वस्तुतस्तूपपदार्थःसामीप्यंनतुसमीपः
तथाचोपपदस्यापिसमीपार्थेलक्षणाएकदेशेचसामीप्येकुंभादिसंबंधिनस्तादात्म्येनान्वयइति
पदद्वयलक्षणापेक्षयाकुंभपदस्यैवकुंभसमीपपरताउपपदंचतात्पर्यग्राहकमिति केचित्तुचन्द्रइव
मुखमित्यादावविवादार्थसादृश्यस्यभेदेनमुखेऽन्वयेनाव्ययभिपातिरिक्तस्थलेएवनामार्थयोर्भेदे।
नान्वयबोधानङ्गीकारात् उपपदार्थसामीप्येकुम्भस्यान्वयबोधसंभवात्संबधप्रकारकानुभवानुरो
धेनपरंकुम्भपदस्यकुम्भसंबंधेलक्षणा अनुभवाननुरोधेनतुअत्राप्युत्तरपदेनलक्षणेत्याहुः अन्येति।
उत्तरपदलक्षणादिनलभ्यत्वादित्यर्थः अनन्यलभ्यस्यैवशब्दार्थत्वादितिभावः एवंनिर्मक्षिकमित्यव्ययी।
भावेप्युत्तरपदेमक्षिकाभावेलक्षणापूर्वपदंतात्पर्यग्राहकमितिध्येयम् समाहारद्वन्द्वइतरेतरद्वंद्वभेदेन

उपकुंभमर्द्धपिप्पलीत्यादावपि उत्तरपदलक्षणयैवोपपत्तौ न शक्तिकल्पेत्यपते। अनन्यलभ्यत्वाभावात्।।

142

त्रै

५३ द्वन्द्वो द्वेधा तत्र समाहारद्वन्द्वे पाणिपादमित्यादौ पाणिपादपदस्य पाणिपादप्रतियोगिकसमाहारे शक्ति।

ने॰ पु॰ क्तिरिति मतं दूषयति समाहारे इति पाणिपदस्य पाणिप्रतियोगिके पादपदस्य च पादप्रतियोगिक।

शा॰ समाहारे पदद्वय एव लक्षणा पाणिप्रतियोगिकाभिन्नपादप्रतियोगिकसमाहारं वादयेत्यन्वयबो।

धः समाहारे च विभक्त्यर्थैकत्वान्वयः अत एव समाहारस्यैकत्वादेकवचनमेवेत्युत्तरपद एव पाणि

पादप्रतियोगिकसमाहारे लक्षणा पूर्वपदं च तात्पर्यग्राहकमित्यप्याहुः ननु समाहारे शक्तिरन्य।

लभ्यत्वादित्याह न पाणीति समाहारं लक्षयति समाहारश्चेति क्रियाधातूपनीतफलानुकूलस

जातीयविज्ञातीयव्यापारप्रचयस्तस्यैकरूपस्तुल्यः सम्बन्धः समाहारः यथा पाणिपादं वादयेत्यत्र

वादनक्रियायां तुल्यवदेव पाणिपादयोरन्वयः एवं धवखदिरौ छिन्धीत्यत्र छिदानुकूलो यावान्व्या

पारः स धवखदिरयोस्तुल्य एव भासते नन्वेकक्रियान्वयित्वस्य वादनादिरूपैकक्रियान्वयरूपत

यातस्य च संबंधिभेदाद्भेदेनाननुगमइत्यत आह सेनेति यथा सेनात्वं नाम तत्तदश्वादिविषयकज्ञा

नविषयत्वम् एवं तत्तद्वस्त्रादिविषयकज्ञानविषयत्वं वनत्वम् तथाऽपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वमेव।

॰ समाहारः अपेक्षाबुद्धेरव्यासज्यवृत्तेरपि विषयतया व्यासज्यवृत्तित्वोपगमान्नाननुगम इति भावः न

नु समाहारस्य संबंधिभिन्नत्वे क्रियाजन्यफलशालित्वरूपकर्मत्वस्य क्रियायामसंभवेन कथं पाणि · ५३ राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पादमित्यत्र कर्मविभक्तिरित्याशंकते नन्वेवमिति एवं समाहारस्य तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वरूपत्वे वस्तुत
स्तु एव मित्यस्य पाणिपादसमाहारस्य लब्धत्वे इत्यर्थः अनन्वयः द्वितीयार्थकर्मत्वादेरनन्वयः अन।
न्वयमेवाह समाहार इति तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वरूपे इत्यर्थः वादनेति वादनरूपक्रियाजन्यफ।
लप्रशालित्वरूपवादनकर्मत्वस्य तत्राभावादित्यर्थः तथा च वादनकर्मत्वं पाणिपादयोरेव न तु समा
हारे इति भावः परंपरयेति स्वाश्रयप्रतियोगिकत्वरूपपरंपरयेत्यर्थः तत्र समाहारे एके इत्यनेन।
साक्षात्संबन्धेनानुभूयमानकर्मत्वबोधस्य परंपरयोपपादनमेवास्वरसः सूचितः समाहारेति।
समाहारवाचकपदोत्तरविभक्तीत्यर्थः समाह्रियमाण एव समाहारप्रतियोगिन्येव एवकारेण न
तु समाहारे साक्षात्संबंधाभावादिति पूर्वंत्रास्वरसो दर्शितः ननु प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थगतस्वार्थबोध न्वि
कत्वनियमभङ्गप्रसंग इत्यत आह व्युत्पत्तीति व्युत्पत्तिराकांक्षा न द्वैविध्यात्कार्यकारणभेदेन कार्य।
कारणभावस्य भिन्नत्वात्प्रकृते भिन्न एव कार्यकारणभावः कल्प्यते अनुभवानुरोधात् तादृशव्युत्प
त्तेश्चात्र संकोच इति भावः अत्र समाह्रियमाणयोर्द्वित्वाद्द्विवचनापत्तिः प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तिसं।
कोचश्चान्य इत्यनेनास्वरसः सूचितः पाणिपादमित्यत्र पाणिपादसमाहारस्यानुभवसिद्धत्वाद्वा।
पाणिपादाविति द्विवचनापत्तिभिया वा इतरेतरसमाहारसंज्ञानुरोधाद्वा पाणिपादसमाहारे लक्ष।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

143

५४

प्रं

णाकल्पनमितिनत्रदूषणत्रयमुद्धरन्नव्यमतमुपपादयति पाणिपादंवादयेत्यत्रेति पाणिपादमात्रे
ति मात्रपदात्समाहारव्यवच्छेदः अनुभवसिद्धत्वात्समाहारेवृत्तिकल्पनं नदेवनअनुभवस्यैवाभावा
दितिभावः वैयाकरणप्राचीननैयायिकभेदेनशक्तिलक्षणयोरुपादानम् ननु पाणिपादमित्यत्र।
समाहारेवृत्त्यकल्पनेपाणिपादयोर्द्वित्वात्पाणिपादाविति द्विवचनापत्तिः ममतु समाहारस्यैकत्वा
त्तत्रद्वित्वान्वयासंभवेननतदापत्तिरित्यभिप्रेत्याह नचैवमिति एवंपाणिपादयोरेवप्रतीतावित्यर्थः।
असाधुत्वादिति व्याकरणेप्रतिपन्नत्वादित्यर्थः द्वंद्वश्चप्राणितूर्यसेनांगानामेकवद्भावोवक्तव्यइ
त्याद्विसूत्रेणतत्रैकवचनमेवविहितम् यथादाराणांबहुत्वाभावेपिबहुवचनमितिभावः ननुसमा
हारसंज्ञानुपपन्नासमाहारबोधस्यततोऽनुदयेनान्वर्थसंज्ञायाअलाभात् समाहरणंसमाहारो
नेकस्यैकीकरणमेकोधर्ममितियावात् नबाधकोद्वंद्वः समाहारद्वन्द्वइति हिसंज्ञेत्यतआह इतरेतरेति
इतरेतरसंज्ञासमाहारसंज्ञावित्यर्थः नदीति नदीसंज्ञावद्धिसंज्ञायथापारिभाषिकीतथासमाहार
संज्ञापीत्यन्वर्थसंज्ञाभावेपिनक्षतिरितिभावः खदसेति धवखदिरस्वरूपद्वयप्रतीतेरित्यर्थः नलक्षणे
ति यद्यपि शक्तेर्मुख्यत्वान्नशक्तिर्नवालक्षणेत्येवलेखनमुचितम् तथापि प्राचीननैयायिकमते।
समाहारद्वंद्वेलक्षणायाः प्रक्रांतत्वेनसैवादौनिराकृतेति अत्रापीति इतरेतरयोगेपीत्यर्थः अपि।

५४ राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

का

इति परे भेदः धवेति धवपदस्य खदिरपदस्य वा धवखदिरसाहित्याश्रये १ ३

मीमांसकैस्तु सत्यपि धवखदिरसाहित्याश्रये लक्षणा। तदुक्तं: साहित्येपि द्विवचनबहुवचने द्वंद्वसमासे भवेति साहित्यमुपलक्ष्य वदेकक्रियान्वयित्वं॥

नासमाहारद्वंद्वसमुच्चयः समाहारे साहित्ये लक्षणा अत्र तु साहित्याश्रयैर्लक्षणा इतरपदं च तात्पर्य
ग्राहकम् मीमांसकमतत्वाद्वाको एवं वा लक्षणा धवखदिरसाहित्याश्रयौ छिंधि इत्यन्वयबोधः न।
नु कृतं साहित्यलक्षणयेत्यत आह तद्बाहुरिति एतत्सूत्रार्थो हि सर्वं वाक्यं साधारणमिति न्यायेन
साहित्ये गम्यमाने एव द्विवचनबहुवचने भवतः द्वंद्वसमासो वा वाकारश्चार्थे द्वंद्वसमासश्च साहि।
त्ये गम्यमान एव भवतीत्यर्थः धवत्वेन खदिरत्वेन चोपस्थितेसंख्यान्वये धवद्वयधीः खदिरद्वय।
धीश्च स्यात् अन्वयितावच्छेदकव्याप्यसंख्याबोधकत्वाद्विभक्तीनाम् अन्यथा घटपटवृत्तिद्वित्व
मादाय एकस्मिन्नपि घटे घटावित्यस्य प्रसंगः साहित्ये लक्षणायां तु सहितत्वेनोपस्थितेर्द्वित्वा।
न्वयः एवं चार्थे द्वंद्व इति सूत्रे समुच्चयान्वाचयसमाहारेतरेतरयोगे इति चत्वारश्चार्थाः तत्र समुच्चया
न्वाचयातिरिक्तचार्थे द्वंद्वसमास इति तदर्थः समुच्चयान्वाचययोः साहित्यानवगमान्न द्विवचनबहु
वचनापत्तिः न वा द्वन्द्वसमास इति द्वन्द्वे साहित्यलक्षणं विना द्विवचनबहुवचनानुपपत्तिः द्वंद्वसमा।
सानुपपत्तिश्चेति तत्र लक्षणावश्यकीति भावः ननु समुच्चयान्वाचययोः कथं न साहित्यबोध इत्यत
आह साहित्यश्चेति एतेन साहित्यलक्षणस्य पुनर्वर्णनमसंगतमिति शंका निराकृता समुच्चयादि
वारकत्वेन न तत्संगतेः तुल्यवदित्यस्य व्यावृत्तिमाह अत एवेति तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वस्य साहि।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

144

५५

त्वरूपत्वादेवेत्यर्थः ननु यजमानस्येव पत्न्या अपि यागादावन्वयात्साहित्यं दुर्वारमत आह यागादाविति।
अनुमतीति एवंकुरुइत्याज्ञाकारेत्यर्थः तथा च यथा यजमानस्य क्रियायां कर्तृत्वेनान्वयो न तथा।
पत्न्याः अत्र पत्न्याः कर्तृत्वेन साहित्यं न विवक्षितं व्यापारसंबंधाभावात् यदा च प्रयोजकत्वमात्रं तयोः। यजनव्यापार
संबंधो विवक्षितस्तदा भवत्येव साहित्यं यथा दम्पत्योरित्यादि तथा द्वन्द्वे साहित्यत्वेन क्रियान्वयात् य।
त्रान्योन्यं साहित्यान्वयपूर्वकमितरेतरपदार्थान्वयस्तत्र समासः इतरेतरसमाहारयोस्तयान्वयात्समा
सः साधुः समुच्चये त्वसंबद्धयोरेकैकस्याः क्रियान्वयः ननु साहित्याश्रयतया यथा धवं खदिरं च छिन्धी।
ति समुच्चये तुल्यवदसंबद्धयोः क्रियान्वयधीः एकरूपसजातीयविजातीयव्यापारप्रतियोगित्वरूपसा।
हित्ये चादीनां द्योतकतया पक्षात्मानान्तरेणावगम्यते चादीनां वाचकत्वेऽपि तुल्यवत्साहित्यान्वयाभावा
द्विवचनबहुवचनयोरेव साहित्यव्यञ्जकत्वादिति क्रियाभेदे त्वन्वाचयः यथैधानाहर्तुं वनं व्रज शाकम।
प्यानेष्यसीति ननु धवं छिन्धि खदिरमपि छिन्धीत्यत्रान्वाचयेऽव्याप्तिः क्रियाभेदाभावात् किं च घटं प
टं चानयेत्यत्र समुच्चयेऽतिव्याप्तिः उभयत्र प्राधान्येन क्रियान्वयेन तात्पर्येण तस्य समुच्चयत्वात् एवमाह
एधानयनयोः क्रिययोर्भेदादेधानाहर्तुमित्यादिनान्वाचयेऽव्याप्तिश्च निरूपकभेदेन क्रियाभेदोपपादनेन स
मुच्चयेऽतिव्याप्तेरितिचेन्न प्राधान्येन यत्र क्रियान्वये तात्पर्यं स समुच्चयः प्रधानगुणभावेन यत्र क्रियान्व। ५५

श्री

स

प्रतियोगिधवादि=

क्रियान्वया त्वप्रसक्तात्

तुल्यबलान्वय ॥ पक्षौ स्वविरोधान्वयः ॥ =८

यत्र धवखदिरौ छिन्धीति द्विवचनं बहुवचनं वा भवति तत्रैव साहित्यं ॥ ननु धवं खदिरं चाछिन्धीत्यादौ ॥ =८

अन्वाचयल क्षणम् येनातात्पर्यं सोन्वाचयः सपुत्रको गच्छतीत्यादौ पुत्रस्यैकक्रियान्वयित्वेपि विशेषणत्वेनैवान्वयान्नाति।
व्याप्तिरिति यत्र च युगपत्क्रियान्वये तात्पर्यं तत्र समासः समुच्चये च क्रमेण क्रियान्वयो न तु युगपत्तत्क्रिया
व्यापारमात्रम् इत्थं च तुल्यवदेकविधेयान्वयित्वं साहित्यं तेन धवखदिरौ छिनत्ति क्रियारहिते धातूप
नीतफलानुकूलव्यापारवत्त्वाप्रतीतौ कथं साहित्यबोध इति निरस्तम् चैत्रमैत्रौ स्थितिगतिमन्ताविति। तत्र विभक्तेरेकविधेयत्वं च
यथासंख्यस्थले तु न भवत इति क्रियाध्याहारादेव द्वंद्वः यद्यप्येतावता द्वित्वान्वयार्थमन्वयितावच्छे धवखदिरौ छिन्धीत्यत्र
दकतया साहित्यभानमित्यायातं तत्र च घटेन जलमाहरेत्यत्र सच्छिद्रेतरत्वस्येव योग्यतावच्छेदकतयैव
भानोपपत्तौ मीमांसकमते साहित्यलक्षणायां न बीजं तथापि पदानुपस्थितस्य शाब्दे न भानमिति।
मतमंगीकृत्येदम् आहुरित्यस्वरसोद्भावनं न बीजं तु प्रत्येकमुपस्थितयोर्धवखदिरयोर्द्वित्वबोध
संभवे साहित्यलक्षणाकल्पनमनर्थकम् अन्वयितावच्छेदकसमानाधिकरणसंख्याबोधकत्वं विभ।
क्तीनां न तु व्याप्यत्वं तेनाभावोपि गौरवात् घटो नय पटं चेत्यत्र पटमादाय घटे न द्वित्वान्वयः पटस्या
प्रकृत्यर्थत्वात् प्रकृत्यर्थमात्रवृत्तिसंख्यावाचकत्वाद्विभक्तीनाम् यादृशसमुदायोत्तरं विभक्तिस्त।
स्य प्रकृतित्वेन धवस्यापि प्रकृत्यर्थत्वात्प्रकृते न दोषः किं च धवादिपदानां साहित्येनैव यदि बोधस्त।
दा चैत्रमैत्रौ गच्छत इत्यत्र गमनस्याप्यासत्तिवृत्तितया तत्रान्वयप्रसंगः एवं च द्वित्वबोधार्थं साहि।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

145

५६ नं श्र श्रा

स्त्रीतयोरवास्थितेसाहित्येन

त्य

तत्वेन लक्षणागमनबोधार्थं चैवैत्रत्वेन बोध इति युगपद्वृत्तिद्वयविरोधः सङ्गिन्नावस्योगमनकर्तृत्वासंभव
श्च इत्यंच द्वंद्वे क्रियान्वयात्पूर्वं साहित्यबोधो न भवत्येव उत्तरं तु भवत्येव यत्र युगपदुपस्थिते द्वये युगपत्क्रिया
न्वये तात्पर्यं तत्र समासः समुच्चये तु क्रमेणोपस्थिते क्रमेण क्रियान्वयबोधे तात्पर्यान्न समासः एवं।
प्रधानगुणभावविवक्षया विशेषणत्वविशेष्यत्वविवक्षया वा तत्र समासाभाव इति दिक् घटावितिस। अन्वाचये ४
रूपैकशेषः विरूपैकशेषे तु पितराविन्यत्र जनकशरीरत्वेन लक्षणया स्वार्थनिरूढे पितृ मातापित्रोरव।
गमः विभक्त्युपनीतं पुंस्त्वं तु पितुरेवान्वेति योग्यत्वात् प्राञ्चस्तु पितुर्लक्षणया स्वार्थनिष्ठत्वेन शक्यसंबंधे नवीनमतमाह प्राञ्चस्त्विति
न जनकस्त्रीत्वेन रूपेण मातुर्बोधकम् एकयैव लक्षणया वा पितृत्वमातृत्वाभ्यां बोधकमिति तु नव्याश्च
श्वश्रूत्वादिरूपेणेत्यर्थः श्वशुरावित्यत्र पत्नीजनकशरीरत्वेन प्रातिस्विकरूपेण वा बोधः दम्पती इत्यत्र प्रकरणे ब्राह्मणाश्चानयेत्यत्र।
पुमान् स्त्रियेति विरूपैकशेषत्वाद् ब्राह्मणपदे स्त्रीपुंसलक्षणैव विभक्त्यर्थपुंस्त्वस्य स्त्रियामनन्वयोऽयो।
ग्यत्वात् विभक्तिरेव वा शक्त्या पुंस्त्वस्य लक्षणया स्त्रीत्वस्य बोधिका ननु ब्राह्मणत्वेन शक्त्यैव ब्राह्मण्या बो
धसंभवे ब्राह्मणपदे लक्षणा व्यर्थेति चेन्न आद्यवर्णस्त्रीत्वरूपब्राह्मणीत्वेन बोधार्थत्वादादरात् किंचिन्नु।
विसृज्यमाना पितृयोनिजपुंस्त्वस्य ब्राह्मणत्वव्यञ्जकतया ब्राह्मण्यां ब्राह्मणत्वाभावेन ब्राह्मणत्वेन शक्त्या त
द्बोधाभावाल्लक्षणैव अत एव ब्राह्मणीवधे प्रायश्चित्तह्रास इत्याहुस्तन्न पुंस्त्वघटितस्य तत्व्यञ्जकत्वेनौर ५६ राम

न्यूनता

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वात् अपकृष्टत्वाल्लिण एव घट इव प्रायश्चित्तं ह्रासस्यान्यथाप्युपपत्तेरिति शिवो नमस्कुर्यादित्यत्र शिवपदं शिवदुर्गान्य
न्यतरत्वेन बोधकम् शक्त्या शिवत्वेन लक्षणया च शिवाया बोधकमिति तु न वा । भ्रातरौ पुत्राविन्यत्र भ्रातृपुत्रौ स्वसृ
दुहितृभ्यामिति विरूपैकशेषत्वाद्भ्रातृपदे भ्रातृस्वसारौ सोदरत्वेन पुत्रपदेन चापत्यत्वेन पुत्रदुहितरौ लक्ष्येते
हरीन् नमस्यावित्यत्र शक्त्यैव विष्णुत्वादिना बोधकं युगपद्वृत्तिद्वयविरोधानुपगमात् एकयैव लक्षणया विष्णु
त्वादिना बोधकमित्यप्याहुः उपपदसमासे कुंभकारः क्षीरपायी खड्गप्रणयीत्यादौ धात्वर्थनामार्थयोरभेदे
नान्वयस्याव्युत्पत्त्या लक्षणया कुंभादिपदानि कुंभविषयकक्षीरकर्मकखड्गाधिकरणकादिपराणि व्युत्प
त्तिसंकोचे तु शक्त्या कुम्भादेर्विषयकत्वादिसंबंधेनान्वयबोध इति कर्मधारये नीलोत्पलमित्यादौ नीला
भिन्नमुत्पलमित्यभेदप्रकारको बोधोनुभवसिद्धः तत्र वैयाकरणमते कर्मधारये शक्तिकल्पनात्ससमा ।
मा सत्त्वेनैवं कल्प्यते न तु विशेषतः कर्मधारयत्वेनेति सर्वत्र समासे शक्तिः अन्यमते तु नीलपदस्यैव नीला
भिन्ने लक्षणेति मतद्वयमपि निराचिकीर्षुराह नीलोत्पलमित्यादौ विति अन्वयविधयैवेति संसर्गमर्या
दयैवेत्यर्थः एवकारेण प्रकारत्वव्यवच्छेदः येन तत्प्रकारकबोधोपपत्त्यर्थमभेदे शक्तिरपि कल्प्येतेति भावः ।
ननु नीलमुत्पलमित्यत्र संभवदर्थसाधुत्वे शब्दसाधुत्वमन्याय्यमिति न्यायेन न विशेषणविभक्तिः प्र ।
योगसाधुः किं त्वभेदार्थिका युक्तं चैतत् नीलमुत्पलमिति प्राक् सामग्रीकाले नीलाभेदाभाववदुत्पलमिति ।

नीलोत्पलमित्यादौ नीलाभेदप्रकारकत्वविवक्षयैवेति
पक्षेः कर्मधारयेऽपि शक्तिर्न कल्प्यते ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

146
५७

मानसप्रत्यक्षादिवारणाय तत्र शाब्दसामग्र्याः पृथक्प्रतिबंधकतायाअवश्यवाच्यत्वात् मन्मते च नीलाभे
दप्रकारकज्ञानस्य तत्र योग्यताज्ञानविधयाऽवश्यकत्वेन विपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षनिर्णयप्रतिविशेष नीलाभेदाभावव्याप्यदर्शनस्य
दर्शनस्य हेतुतया तदभावादेव मानसवारणात् विशेषदर्शनसत्त्वे च तदभावव्याप्यवत्तानिर्णयरूपप्रति
बंधकसत्त्वेन शाब्दबोधस्यैवानुदयान्नतादृशसामग्र्याः प्रतिबंधकताधिक्यम् नच मन्मतेपि नीलस्या।
भेदसंबंधेनान्वयस्वीकारे तादृशसामग्रीकालेऽभेदसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकनीलाभाववदुत्पल
मितिप्रत्यक्षादेरनुत्पादस्य विशेषदर्शनाभावादेव निर्वाहः इतिवाच्यम् तथाप्यभेदप्रकारबोधस्वीकारे
ऽभेदे नीलस्यापि निरूपितत्वसंबंधेन भासमानतया नीलमुत्पलमिति शाब्दबोधसामग्रीकाले निरूपि।
तत्वसंबंधेन नीलाभाववानभेद इत्यादिप्रत्यक्षे प्रतिबंधकत्वांतरस्याकल्पनादिति विशेषणविभक्तेरभे।
दोर्थः एवं च नीलोत्पलमित्यत्राप्यभेदे लक्षणावश्यकी व्याससमासयोः समानाकारकज्ञानजनकत्व
नियमात् समानार्थकसमासारंभकवाक्यस्यैव विग्रहत्वात् नचैवं नीलाभेदस्यैकपदमुत्पलेऽन्वयः नामा
र्थयोर्भेदेनान्वयाभावादिति वाच्यम् समासातिरिक्तस्थल एव तन्नियमादित्यत आह अत एवेति यत एव
व कर्मधारयेन समासत्वेन शक्तिर्नवालक्षणा अत एवेत्यर्थः बलीयानिति कर्मधारये यदि समासत्वेन
शक्तिस्तर्हि तत्पुरुषेपि शक्तिरेवेति तत्पुरुषाद्बलीयस्त्वव्याघातः यदि च कर्मधारये लक्षणा तर्हि तत्पुरुषेसे ५७ राम

अत एव तत्पुरुषात्कर्म
धारयो बलीयान् तत्र
हि पूर्वपदे लक्षणैवे
त्यर्थः॥

तु

त्युभयत्रापि बलीयस्त्वव्याघात इति न कर्मधारये वृत्तिः कल्प्या न च विशेषणविभक्तेरभेदार्थकत्वमते व्या
ससमासयोः समानार्थकत्वाविरोधादभेदे लक्षणावश्यकीत्युक्तमिति वाच्यम् आह उत्तानर इत्यत्र व्य
भिचारेण तादृशनियमाभावात् तदिदमुक्तमभेदस्यान्वयविधयैव भानोपपत्तेरिति ननु राजपुरुष
इत्यत्रापि संबंधलक्षणानुपपत्तिः व्याससमासयोः समानार्थकत्वनियमानुरोधेनैव तत्कल्पनात्
नामार्थयोरिति व्युत्पत्तिश्च समासातिरिक्तस्थल एव अन्यथा संबंधलक्षणायाः निर्वाहादित्यत आ
६ तत्राहेति न तु पुरुषेहीत्यर्थः एवं च राजपदे तादृशनियमाभावेपि संबंधप्रकारकबोधस्यानुभवसिद्ध
त्वात्संबंधेलक्षणा कर्मधारये तु नैवमिति भावः ननु संबंधप्रकारकानुभवश्चेदुभयत्रापि तुल्यः नास्ति
वेदुभयत्रापि मास्तु इत्यनुभवे विवाद इत्यत आह संबंधिलक्षणेत्युक्तमिति व्युत्पत्तिसंकोचे मानाभावा
द्व्याससमासयोः सर्वत्रापि नामार्थयोरभेदेनान्वयात् राजपदस्य राजसंबंधिनि लक्षणा नीलस्य चाभेदे
नैवोपपत्तेः अन्वयान्तव्युत्पत्तिविरोध इति न कर्मधारये लक्षणाकल्पनमिति भावः न च तत्पुरुषात्कर्म।
धारयस्य बलीयस्त्वमेवासिद्धमिति वाच्यम् निषादस्थपत्यधिकरणविरोधापत्तेः तथा हि एतयैव १८५
निषादस्थपतिं याजयेदित्यत्र निषादः स्य पतिर्यस्येति बहुव्रीहिस्वीकारे उभयपदलाक्षणिकतया गौ
रवात् तस्योत्तरपदलाक्षणिकत्वमतेपि पुरःस्फूर्तिकप्रथमपदलाक्षणिकतया तत्पुरुषस्यैव लघुत्वा

स्वामि

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

147

५८

न॰ पु॰

श्रा॰

लघुत्वस्य

दितिनिषादानांस्थपतिरितिवानिषादश्चासौस्थपतिश्चेतिवासमासः नषष्ठीतत्पुरुषस्वीकारेणामा।
धियोर्भेदेनान्वयाभावेननिषादपदस्यनिषादसंबंधिनिलक्षणापत्त्यकल्पनयागौरवम् कर्मधारयेतुन
नद्दितिनदोषस्तयालघुत्वात् कर्मधारयइतिसिद्धांतः तस्यचकर्मधारयेपिलक्षणाकल्पेव्याघातः ननु
निषादस्यसंकरजातीयत्वेनतस्ययागोपयुक्तापूर्वविद्याप्रयुक्तिकल्पनेगौरवम् एवंस्त्रीशूद्रौनाधीया
यतामित्यत्रसंकोचकल्पनंचेतिनदोषस्तत्पुरुषएवसाधुः नचात्रशूद्रपदस्यनिषादेतरशूद्रपरत्व।
यासंकोचेनिषादस्यवेदाध्ययनप्रसंगः अध्ययनपदस्ययागोपयुक्ताध्ययनेतरपरत्वेचशूद्रा।
तरस्यापियागोपयुक्ताध्ययनप्रसंगइतिवाच्यम् विशेषतःप्राप्तेतराध्ययनपरत्वादध्ययनपदस्यते।
ननिषादस्ययागोपयुक्तावेदेनरवेदनिषेधः शूद्रान्तरस्यतुयावच्छेदशाप्तेरेवतस्यविशेषतःप्राप्त्यभा
वादितिचेन्नैवम् लाघवात्कर्मधारयेप्रवृत्तेउत्तरमपूर्वविद्याप्रयुक्तिकल्पनस्यफलमुखत्वेनन्या।
य्यत्वात् नकिंचिद्गौरवस्यवाप्रतिबंधकत्वात् कर्मधारयेपिलक्षणाकल्पनेतुतत्पुरुषापत्तयालघु।
त्वाभावेनापूर्वविद्याप्रयुक्तिकल्पनगौरवग्रस्तत्वेनचतत्रकर्मधारयस्वीकारोनर्थकएवस्यादितित
त्रलक्षणांगीकारएवसाधुः ननुलक्षणायाअभावेपिकर्मधारयएवस्वीक्रियतेनेनतत्पुरुषइत्यत्रबी।
जाभावः शक्तिलक्षणाज्ञानयोःप्रावृत्तौघहेतुतायांविशेषाभावात् नचमुख्यार्थपरत्वोसंभवतित्व

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नो१

त्वार्थपरतायाश्चन्याय्यत्वादिति न्यायरत्नकाराणामिति वाच्यम् असति विशेषबाधके कर्मधारयविषये
वक्तव्येदानीं प्रामाण्यं न तु तत्पुरुषविधयापीति मन्मतेपि सुवचत्वात् तस्मात्कर्मधारये समासत्वे न शक्ते
र्लक्षणया वा स्वीकारेपि वलीयस्त्वमुपपादयितुं शक्यत एवेति चेन्न शक्यसंबंधरूपलक्षणज्ञानस्य
विना शक्तिज्ञानमसंभवितया शक्तिज्ञानादेव शाब्दबोधोपपत्तौ लक्षणज्ञानकल्पने गौरवादिति वे
दिशाब्दबोधस्य शक्तिज्ञानमूलकत्वे लाघवस्यैव सिद्धांतवीजत्वादित्यलं पल्लवितेन ननु तथापि।
चित्रगुधनमित्यत्र बहुव्रीहिगर्भतत्पुरुषस्थले बहुव्रीहौ लक्षणोत्तरं तत्पुरुषे लक्षणास्वीकारे ल।
क्षितलक्षणास्वीकारापत्तिः बहुव्रीहेरन्यपदार्थसंबंधिनि अनुशासनाभावात् परंपरासंबंधेनै
कलक्षणयाऽनिर्वाहात् बहुव्रीहौ शक्तिस्वीकारस्यावश्यकतया समासत्वेन सर्वत्रैव समासे तत्क।
ल्पनमिति चेन्न चित्रगुपदस्य बहुव्रीहिलक्षणयाऽन्यपदार्थपरत्वे तत्संबंधिनि परंपरासंबंधेन तत्पुरु
षलक्षणायां च लक्षणाद्वयादेव युगपदन्वयबोधोपपत्तेः युगपद्वृत्तिद्वयविरोधस्य च मणिकृन्मते
नङ्गीकारादिति अघटः पट इति नञ्तत्पुरुषे घटभिन्नः पट इत्यन्वयबोधस्यानुभविकत्वात् नञ
असंसर्गाभावमात्रवाचकत्वेन ततोन्योन्याभावत्वप्रकारकबोधस्यासंभवितया घटभिन्ने समास।
शक्तिरिति मतं दूषयति नञ्तत्पुरुषेपीति घटसंबंधिपरमिति घटसंबंधिनि लाक्षणिक इत्यर्थः।

नञ्तत्पुरुषेप्यघटः पट

मेधाद्रस्य स्वप्रकारगोस्वामिस्वत्वसं
बंधेन गोस्वामिसंबंधिनि लक्षणया
ऽनिर्वाहादिति भावः

चित्रगोसंबंधि
नसंबंधिनि बहु
व्रीहेरभावात्

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

५९

शु॰ ने॰ शु॰

संबंधस्यात्र प्रतियोगिकत्वम् अनन्यलभ्यस्यैव शाब्दार्थत्वान्न तत्र शक्तिरिति भावः कथं तर्ह्यन्योन्याभा
वत्वप्रकारकबोध इत्यत आह नञ्पदं चेति ननु संसर्गाभावोन्योन्याभावश्च नञोर्थ इति संसर्गाभाव
त्वम् अन्योन्याभावत्वं च प्रकारतावच्छेदकमिति नञ्पदस्य नानार्थत्वकल्पनापेक्षयान्योन्याभावे ल।
क्षणैवोचिता अनन्यलभ्यस्यैव शाब्दार्थत्वादित्यभिप्रायेणाह संसर्गेति अत्यन्ताभावमात्रवाचक। नचैवं संकोचेऽत्यन्ताभावमात्रवाचकत्वमेव नञोस्त्वित्यत। आह अत्यन्तेति ४=
त्वे घटप्रागभावदशायां ध्वंसदशायां च कपाले घटो नास्तीति बुद्धेरनुदयप्रसंगः ध्वंसप्रागभावप्रति
योगिभिस्त्रिभिः सहात्यन्ताभावस्य प्राचां मते विरोधादत्यन्ताभावविषयकत्वासंभवात् अतो ध्वंसादि
विषयकत्वमेवोपेयम् तथा च तत्साधारणाय संसर्गाभावेति संसर्गाभावत्वं च संसर्गारोपजन्यप्र सतास्मिन्नतद्बुद्धिरारोपः
तीतीविषयीभूताभावत्वं ध्वंसप्रागभावदशायां कपाले घटो नास्तीति धीर्ध्वंसादिविषयिणी तत्र
चोत्तरकालीनत्वविशिष्टसमवायः प्रागभावस्य च पूर्वकालीनत्वविशिष्टसमवायश्च ध्वंसस्य प्र
तियोगिनावच्छेदकः संबंधः प्रसक्तं हि प्रतिषिध्यत इति न्यायात् उत्पत्तिपूर्वमुत्तरकालीनत्ववि।
शिष्टसमवायेन कपाले घटस्याभावात्तत्र तेन संबंधेन कपाले घटोस्तीति संसर्गारोपानंतरं घटो।
नास्तीति बुद्धिः एवं ध्वंसदशायां पूर्वकालीनत्वविशिष्टसमवायेन घटस्याभावात्तेन संबंधेन कपाले
घटोस्तीति संसर्गारोपानंतरं घटो नास्तीति बुद्धिः अत्यन्ताभावे तु संयोगमात्रेणैव घटवत्तारोपादत्यं।

५९ राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

उत्तरकालीनत्वविशिष्टसमवा
येनघटाभावः पूर्वकालीनत्ववि
शिष्टसमवायेनघटाभाव इत्य
नुभवबलेनेत्यर्थः ७

नाभावत्वधीः नचान्योन्याभावप्रत्यक्षे तादात्म्यारोपस्य हेतुतया तादात्म्यस्यापि संसर्गत्वेनान्योन्याभावे
तिव्याप्तिरिति वाच्यम् संयोगादिसंबंध एव भूरिप्रयोगात् संयोगादिष्वेव संसर्गव्यवहारात् तादात्म्यातिरि
क्तत्वेन संसर्गस्य प्रवेशाद्वा नच तथापि नेत्याकारकाभावप्रत्यक्षवारणाय भावलौकिकप्रत्यक्षे प्रतिप्रति।
योगिज्ञानहेतुताया आवश्यकत्वेपि प्रतियोगिसंसर्गारोपहेतुत्वे मानाभाव इति वाच्यम् एकदा नानासं
बंधावच्छिन्नाभावप्रत्यक्षवारणाय तत्तत्संबंधावच्छिन्नाभावप्रत्यक्षे तत्तत्संसर्गारोपस्यापि हेतुत्वात् नच
ध्वंसप्रागभावयोः प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धे मानाभावेन कथं तत्प्रत्यक्षे प्रतियोगिसंसर्गारोपः कारण
मिति वाच्यम् अनुभवबलेन प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावानुरोधेन चात्यंताभावस्येव तयोरपि प्रतियोगिताव वक्ष्यमाण— १
च्छेदकसंबंधाङ्गीकारात् तथाहि अत्यंताभावस्येव ध्वंसप्रागभावयोरपि ज्ञानदशायां तत्कालावच्छे।
देन प्रतियोगिमत्ताज्ञानानुदयात् समवायेन तद्घटवत्ताज्ञाने प्रति तद्घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकात्यं।
ताभावप्रागभावादिमत्ताज्ञानत्वादिना प्रतिबंधकत्वत्रयमपेक्ष्य समवायेन तद्घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगि
ताकाभाववत्ताज्ञानत्वेनैव प्रतिबंधकतयात्यंताभावस्येव तयोरपि संबंधावच्छिन्नविशेषधर्मावच्छिन्न
प्रतियोगिताकत्वस्वीकारात् तथाच संसर्गाभावत्वेन जन्याकारतावच्छेदकम् नचान्योन्याभावत्वमेव तथा
स्त्वमिति वाच्यम् सामान्ये पक्षपात इति न्यायेन ध्वंसप्रागभावादिसाधारणतया संसर्गाभावत्वस्यैव तत्।

प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावं दर्शयति तथाहीत्यादिना ध

नामान्यवाचकानां शब्दानाम
तिविशेषतात्पर्यग्राहकेसा।
न्ये पक्षपात इति न्यायः १

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

149

नञः संसर्गाभाववाचकत्वं दर्शयति चैत्र इत्यादिना २

यात्वात् न घटः पट इत्यादौ समानाधिकरण्यानुरोधादन्योन्याभाववत्ति लक्षणयान्योन्याभावे शक्त्या नञः प्र
योगाभावाच्च चैत्रो न पचति नेदं चैत्रस्य मतत्वेन घट इत्यादौ मतन्मते नञो मुख्यार्थतासंभवादित्याशयः
त्वाभावे नेति संसर्गाभावत्वं संसर्गारोपजन्यप्रतीतिविषयाभावत्वमिति तदपेक्षया तत्प्रविष्टत्वेनाभा
वत्वस्यैव लघुत्वेनोभयत्रैव शक्तिरिति भावः ननु संसर्गाभावत्वेन संसर्गारोपजन्यप्रतीतिविषया।
भावत्वं संसर्गारोपस्य हि अनाहार्यस्य हेतुत्वे ऽनाहार्य्यबाधबुद्धेः प्रतिबंधकतया ऽभावप्रत्यक्षानुप
पत्तिः आहार्यस्य तु तस्य तदानीं बाधाभावेनासंभवः बाधकालीनेच्छाजन्यज्ञानस्यैवाहार्यत्वात् यदि च ०
बाधसामग्रीकालीनस्याप्याहार्यत्वमिति मन्यते तथाप्यभावलौकिकप्रत्यक्षएव प्रतियोगिसंसर्गा।
रोपस्य हेतुतया ऽतीन्द्रियाभावे ऽव्याप्तिः न च संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं तत् संयोगवन्यो। संसर्गाभावत्वं २
न्योन्याभावे ऽतिव्याप्तेः संयोगितादात्म्यस्य संयोगरूपत्वेन तस्यापि संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताक
त्वात् संसर्गतया तादात्म्यतयाचावच्छेदकतावैलक्षण्यं दुर्वचम् एवं तादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिताका
भावत्वं नान्योन्याभावत्वम् संयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंयोगवत्त्वं नाभावेतिव्याप्तेः संयोगिता।
दात्म्यस्य संयोगरूपतया तादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात् तादात्म्यत्वेन तादात्म्यावच्छिन्नत्वो
क्तौ च तादात्म्यत्वस्यातिरिक्तत्वोपगम एव निस्तार इति संसर्गाभावत्वान्योन्याभावत्वादिकमखंडमेव। ६० राम

अभावप्रत्यक्षे हेतुत्वे प्रकृते चाऽहार्यारोपसत्त्वादभावप्रत्यक्षानुपपत्तिः ॥

अखण्डोपाधिः १

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नञः संसर्गाभाववाचकत्वे यत्रान्योन्याभावप्रकारकबोधस्तत्र लक्षणाभावमात्रवाचकत्वे शक्त्यैव तादृशबोधसंभवे न लक्षणेति लाघवमिति भावः १

त्ति किं तद्रूपेणाभावत्वेन लाघवम् न च सामान्यत्वाद्भावत्वं लघ्विति वाच्यम् सामान्यधर्मस्यापि ह्यव
च्छेदकत्वेन नञ्पदशक्त्यैवाभावबोधोपपत्तौ लक्षणां विनैवोपपत्तिरित्यस्यैव बीजं तथा संसर्गाभावत्वादी लाघवबीजमत्र २
नामखण्डत्वेन नञ्पदाद्यत्र संसर्गाभावत्वप्रकारकबोधस्तत्राभावत्वप्रकारकबोधस्य फलग्रस्तत्वेन नञोऽभावमात्रवाचकत्वमते लक्षणयैव तादृशबोध इति लाघवानवकाश इति भावः ३
लाघवासंभवादित्यर्थः ४ प्रकृते तदसंभवादित्यत आह विनिगमनेति संसर्गाभावत्वस्यातिरिक्तत्वेऽभावत्वस्याप्यतिरिक्तत्वे
न तदपि शक्यतावच्छेदकं इत्यर्थः अभावमात्र एव संसर्गाभावेऽन्योन्याभावे चेत्यर्थः तच्छक्यत्वेति ।
नञ् शक्यत्वावधारणादित्यर्थः इति संप्रदायानुसारिणी व्याख्या वस्तुतस्तु नञ्भावत्वस्य नञ्शक्य।
शक्यतावच्छेदकत्वे घटो नास्तीत्यत्र संसर्गाभावत्वप्रकारको बोधः घटो नेत्यादावन्योन्याभावत्वप्र।
कारको बोधः कथं स्यात् यदि च संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंसर्गिकाभावविषयकशाब्दत्वादेः का का
घटादिपदसमभिव्याहृतनञ्पदज्ञानकार्यतावच्छेदकतयेत्यर्थः ५ र्यतावच्छेदकतया तादृशानुभवोपपत्तिरिति भाव्यते तथाप्यभाव इति प्रतीतेरखण्डरूपशान्तं ताभा। वत्वध्वंसत्वादिविषयकत्वेनैवोपपत्तावतिरिक्ताभावत्वे मानाभाव इति ना ६
वत्वं शक्यतावच्छेदकमत आह विनिगमनेति संसर्गाभावत्वमिवान्योन्याभावत्वमपि शक्यताव
च्छेदकं विनिगमनाविरहादिति भावः भूरिप्रयोगस्य संसर्गाभाव इवान्योन्याभावेऽपि सत्वान्नियमतः प्र।
तीयमानेऽप्यर्थे शक्त्यस्वीकारे नानार्थोच्छेदापत्तेः चैत्रो न पचतीत्यादौ वैयाकरणमते कर्तृबोध्यतया
स्माकमपि यदा स्यात् कर्तरि लक्षणा तदा शक्त्यैवान्योन्याभावस्य नञा प्रत्यायने संभवादिति नव्यानु

पाककर्तृभेदवदभिन्नश्चैत्र इतिबोधः २

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ने॰ पृ॰ शा॰

सारिणी व्याख्येति विभावनीयम् यदि च घटो नास्तीत्यत्रात्यन्ताभावत्वप्रकारक एव बोधस्तथानुभविकः ध्वंस
प्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधेमानाभावेन ध्वंसप्रागभावकाले घटो नास्तीति बुद्धेरत्यन्ताभावविष
यकत्वेनैवोपपत्तेरिति विभाव्यते तदात्यन्ताभावत्वमन्योन्याभावत्वं चप्रकतावच्छेदकमिति मन्तव्यं
अत्र च घटवति भूतले यत्किंचिद्घटप्रतियोगिकात्यन्ताभावसत्त्वाद्भूतले घटो नास्तीति बुद्ध्यापत्तिवार
णाय यान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं व्युत्पत्तिबललभ्यम् तत्र घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगि।
ताकाभावविषयकाभावत्वावच्छिन्नं प्रति यत्किंचित्पदासमभिव्याहृतघटपदसमभिव्याहृतनञ्पदज्ञा
नत्वेन कारणता तेन नीलो घटो नास्तीत्यत्र न घटत्वावच्छिन्नाभावधीः किंचित्पदं च नीलादिप
दत्वेन विशिष्योपादेयम् तेन भूतलादिपदसमभिव्याहारेपि न दोषः न च तथापि नीले घटो ना।
स्तीत्यत्रानुपपत्तिः अभेदेन नीलादिसाकांक्षत्वेनाज्ञाततेति तदर्थात् कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीत्यादौ
तु संभवति लघौ गुरौ तदभावादिति न्यायेन कंबुग्रीवादिमत्त्वस्य घटत्वापेक्षया गुरुत्वेनानवच्छेदकत।
या कंबुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावबोधो भ्रमात्मक एव यद्यपि कंबुग्रीवादिमत्त्वाद्य
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्याप्रसिद्ध्या तेन संबंधेन कंबुग्रीवादिमतो नाभावोपरि भ्रम स्तथापि सां
सर्गिकविषयतायामपि प्रकारतात्वविशेष्यतात्वोपगमेन प्रतियोगितायां कंबुग्रीवाद्यवच्छिन्नत्वांशे

घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता काभावविषयकज्ञानानुपप त्तिरिभावः ५ ति

यत्किंचित्पदासमभिव्या हृतेतिभागार्थः ५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भ्रम इति वो ध्यम् केचित्तु घटो नास्तीत्यादौ प्रतियोगितया घटस्य स्वावच्छिन्नप्रतियोगितासंबंधेन च घट
त्वस्याभावोपरि भानम् कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीत्यत्र तु घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेन कंबुग्रीवा
दिमत्वस्याभावोपरि भ्रमः स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यैव स्वरूपसंबंधत्वादित्याहुः आशयमविद्वा
न् शंकते ननु न घट इति अभावघटयोरिति प्रतियोगितया घटस्याभावोपरि वोधोपपत्तेरित्यर्थः घटपदे
वीति शेषियो अपि नानन्यपदसमुच्चयः नामार्थयोरिति नीलो घट इत्यत्र नीलघटयोरभेदेनान्वयाद्भेदेने
ति अभेदातिरिक्तसंबंधेनेत्यर्थः तथा च नञर्थाभावे प्रतियोगितासंबंधेन घटस्यान्वयो न संभवति लुप्त
सुवंतत्वेन नञोपि नामत्वादिति भावः कथं तर्हीति नामार्थयोरिति व्युत्पत्तिस्वीकारे हीत्यर्थः न घट इति।
प्रथमायाः साधुत्वात्प्रतियोगितासंबंधेनैव नञर्थान्योन्याभावे घटस्यान्वय इति भावः अर्थसाधुत्वे सं
भवति शब्दसाधुत्वस्यान्याय्यत्वतया प्रथमायाः केवलत्वमाह प्रथमायां वेति षष्ठ्यर्थे प्रतियोगित्वे।
ननु सुविभक्तौ लक्षणा न संभवति कर्तृकर्मणोः कृतीति व्यन्त्ययानुशासनस्यैव षष्ठ्युपपत्तेः कर्तृत्वञ्च क
र्मत्वञ्च प्रकारकवोधस्य षष्ठ्या तत्धर्मविशिष्टे लक्षणयैवोपपादयितुं शक्यत्वादित्यभिप्रायेणाशंकते
नन्विति तर्हि सुविभक्तौ लक्षणानंगीकारे हि षष्ठीतः भारतस्य श्रवणं व्यासस्य कृतिरिति कर्तृकर्मकृ।
द्योगे विहितषष्ठीतः कर्मतेति कर्तृत्वेन्यपि वोध्यम् शेषषष्ठीत्यनेन संबंधमात्रशक्तषष्ठीतः संबंधत्वे।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

६२ 151 नबोधसंभवेपि कर्तृत्वत्वेन कर्मत्वत्वेन बोधो न संभवतीति तथा बोधोपपत्तये लक्षणास्वीकार आवश्यकः
ते वृः न चानुशासनस्य प्राप्तिनिर्णायकतया कर्तृकर्मणोः कृतीति योगविहितषष्ठीत्वेन कर्तृत्वादिना शक्तिरेवास्त्वामि
श ति वाच्यम् अनन्यलभ्यस्य शब्दार्थत्वादिति भावः असंदिग्धस्थलमुदाहरन्ति कथंचेति एकस्याम् स्त्री
व्यक्तौ दारा इतीति दाराः पुंसि च भूम्न्येवेति बहुवचनान्तत्वाद् दारशब्दः साधुरिति भावः यद्यपि प्रकृत्यर्थ भूम्निबहुत्वे = २
तद्गतगुण वृत्तिसंख्यावाचकत्वं सुपां न तु तन्मात्रवृत्तिसंख्यावाचकत्वमिति तद्गतगुणानादाय बहुत्वान्वयः संभ
वत्येव तथाप्येको घटा इत्यत्राप्यसाधुत्वतादवस्थ्यानाभावदशायां घटगतगुणानादाय बहुत्वापत्तिः न च भवन्म
तेपि बहुवचनेन लक्षणयैकत्वं बोध्यतामिति वाच्यम् एक इति पदेनैकत्वबोधसंभवे घटा इति बहुवचन।
स्यैकत्वे तात्पर्यग्रहेण लक्षणयैकत्वबोधवारणासंभवात् प्रकृते च संभवत्यर्थे साधुत्वे शब्दसाधुत्वस्या
न्याय्यत्वादिति आनुशासनिकीति इयं लक्षणा षष्ठ्याः कर्मत्वे बहुवचनस्यैकत्वे लक्षणेत्यर्थः इष्टैवेति
कर्तृकर्मणोः कृतीति व्यत्ययानुशासनवैयर्थ्यभिया सुब्विभक्तौ न लक्षणेत्यस्यानुशासितविभक्त्यर्था।
तिरिक्ते न लक्षणेत्येवं तदर्थ इति भारतस्य श्रवणमित्यादौ विभक्तौ लक्षणोपपन्नावपि न घटः पट इत्यत्र।
प्रथमायां कथं लक्षणा तथानुशासनाभावादिति भावः तुल्यमिति प्रकृतेपि नञ्समभिव्याहृतघटपदो।
त्तरप्रथमायामपि आनुशासनिकी लक्षणा संभवतीति तुल्यमित्यर्थः अनुशासनमेवाह तदिदमाहुरि ६२ राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रितिनियतेनेति नियतः प्रतियोगिवाचकपदेननियतःप्रयोगोयेषांतेकेचिदव्ययानञादिरूपाःप्रतियोगि
वाचकपदार्थान्वितस्वार्थबोधकाः केचिदव्ययाइतियावत् नइतिहिनकदाचिदपिप्रयोगः किंतु नघटो
नपटइत्यादिरूपएव तथाच स्वार्थप्रतियोगिवाचकपदार्थान्वितत्वमभेदेनविभक्त्यर्थद्वारावातत्रचघट।
पदस्यघटप्रतियोगिकेलक्षणायामभेदेनप्रथमायाः प्रतियोगित्वेलक्षणायांतुविभक्त्यर्थद्वारान्वयः
घटपदेलक्षणायांप्रथमायाःशब्दसाधुत्वमात्रकल्पनापेक्षयाप्रथमायाएवप्रतियोगित्वेलक्षणोचि
तेत्यत्रापिप्रतियोगित्वेलक्षणाऽनुशासनिकीतिभावः यद्यपि प्रतियोगित्वरूपार्थेप्रथमेतिनव्याक
रणेनप्रतिपादितं तथापि तादृशानुशासनतात्पर्यंतत्रैवेत्यनुशासितत्वमिति ध्येयम् शंकतेनत्पाचीति
नञर्थेति नघटःपटइत्यत्रघटान्योन्याभावस्यपटेकथमन्वयः नामार्थयोरभेदातिरिक्तसंबंधेनान्व।
यबोधासंभवादित्यर्थः शंकतेनञुत्तरेति तथाच ननामार्थयोरन्वयः किंतु विभक्त्यर्थनामार्थयोरिति
भावः ततइति नघटःपटइतिवाक्यादित्यर्थः शंकते नञ्पदमिति नञर्थस्यामितिभाववत्तःपटेऽभे।
देनैवान्वयइतिनेनव्युत्पत्तिविरोधइति भावः घटस्येति नञोभाववतिलक्षणयाघटस्यप्रतियोगि।
तासंबंधेनाभावेन्वयोवाच्यः सचनसंभवतीतिभावः तदेवाहतस्येति अभावस्येत्यर्थः पदार्थैकदेश
ति नञोऽभाववदर्थकतयाऽभावस्यैकदेशत्वेनान्वयित्वादित्यर्थः गौर्नित्यापशुरपशुरित्यादौसविशेष।

असाधुप्रयोगस्थले

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

६३ 152 णोहि विधिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्रामतः सतिविशेष्ये बाधे इति न्यायेन स्वर्गीध्वंसत इतिवन्नित्यत्व।
ने प्र॰ स्यागोत्वेनान्वयापत्या पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु पदार्थैकदेशेनेति नियमस्यावश्यकतया नञर्थाभाव
श्रा॰ वदेकदेशेऽभावे घटस्य प्रतियोगितयान्वयासंभव इति भावः तथापीति संकोचपरिसमाधाने मैवमिति
ससंबंधिकेति नामार्थयोरिति व्युत्पत्या नञोऽभाववत्तिलक्षणैव अभाववत अभेदेनैव पटेन्वय इ
ति न नामार्थयोरिति व्युत्पत्तिविरोधः पदार्थः पदार्थेनैवान्वेति न तु पदार्थैकदेशेनेति व्युत्पत्तेस्तु स।
संबंधिकपदार्थातिरिक्तस्थल एवाभ्युपगमात् नञर्थाभाववदेकदेशेऽप्यभावे घटस्यान्वये बाधका
भाव इति भावः ननु व्युत्पत्तेः संकोचे प्रमाणाभाव इत्यत आह यथेति जनकत्वे हीति जनकपुंस्त्वं हि पि
तृत्वं न त्वेकदेशो जनकत्वे यथा चैत्रस्य निरूपितत्वसंबंधेनान्वय इत्यर्थः तथा च व्युत्पत्तिसंकोच आ
वश्यक इति भावः ननु चैत्रस्य पितेत्यादौ जनकपुंस्त्वरूपपितृत्वैकदेशे जनकत्वे चैत्रस्य नान्वयः किं
तु स्वनिरूपितजनकत्वसंबंधेन पितृपदार्थ एवेति न पदार्थः पदार्थेनान्वेतीति व्युत्पत्तिसंकोचः एवं।
पट २ व प्रकृतेपि घटो नेत्यादौ घटपदस्य घटप्रतियोगिके लक्षणया घटप्रतियोगिकस्य स्वाभिन्नाभावाश्र
यतासंबंधेन प्रथमायाः प्रतियोगित्वे लक्षणा यां तु घटस्य स्वप्रतियोगिताकाभावाश्रयतासंबन्धेन पटे
ऽन्वये बाधकाभाव इति मतं दर्शयति अन्ये त्विति समुदाय एव अभाववत्त्वे व एवकारेणाभावरूपपदा। ६३ राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र्थैकदेशव्युदासः इतरपदार्थेति घटपदार्थायन्वयः परंपरासंबंधेन स्वामित्वाभावाश्रयत्वसंबंधेन स्व
प्रतियोगिताकाभावाश्रयत्वसंबंधेन वेत्यर्थः नच नामार्थयोरिति व्युत्पत्तिभंग इति वाच्यम् नामार्थयो
रभेदाघटितसंबंधेन विभक्त्यर्थाघटितसंबंधेन चनान्वय इत्येव व्युत्पत्तेरिति भावः एवं चैत्रस्य पितेत्या
दौ चैत्रस्य स्वनिरूपितजनकत्वसंबंधेन पितर्येवान्वय इति बोध्यम् आहुरित्यस्य स्वरसोद्भावनं नचैवं
तु घटीयाभाववान्पट इत्यन्वये कस्याभाव इत्याकांक्षाया अनिवृत्तिरननुभवश्चेति नन्वभाववति
लक्षणांगीकारे पदार्थ इत्यादेर्भवन्मते संकोचेन नञर्थाभावस्याश्रयतासंबंधेन पटेऽन्वयेनामार्थ
योरित्यस्य संकोच इति तुल्यत्वे किमिति अभाववति लक्षणा घटपदस्य घटप्रतियोगिकेन नञर्था।
भाववति लक्षणायां लक्षणाद्वयप्रसंगश्चेत्यत आह युक्तं चेति व्युत्पत्तिसंकोचस्याविशिष्टत्वे।
पीति शेष लक्षकत्वमेव नञ्पदस्यातिशेषः अन्यथा नञो भाववति लक्षणाकल्पने अघट इति
विशेषणविशेष्यवाचकपदयोः समानविभक्तिकत्वं विरुद्धविभक्तिराहित्यस्य वाभेदान्वयबोधे हे
तुत्वेन भवन्मतेऽभावस्यैवाश्रयतयान्वयेनाभेदान्वयबोधाभावेन प्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदयोः स
मानविभक्तिकत्वमनुपपन्नं स्यादित्यर्थः निपातेति निपातादीत्यर्थः आदिनाऽव्ययपरिग्रहः अन्ये
वेति अव्ययनिपातातिरिक्तनामार्थयोरभेदातिरिक्तसंबंधेनान्वयबोधाभाव इत्यर्थः नामार्थप्रका

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

६४ 153

रकप्रकारकबोधेऽव्ययनिपातप्रत्ययाद्यन्यतमजन्योपस्थितेर्हेतुत्वादित्यर्थः नञ्स्थले च प्रत्ययजन्योपस्थितेर

नः प्र सत्त्वेपि निपातजन्योपस्थितेः सत्त्वेन व्यभिचाराभाव इत्यपि कश्चित् नन्वन्यतमत्वनिवेशाद्विनिगमनम् ।

शु॰ नन्वव्ययातिरिक्तत्वनिवेशो गौरवमत आह अत एवेति अव्ययातिरिक्तत्वनिवेशादेवेत्यर्थः भेदे

नेति इवार्थसादृश्ये चन्द्रस्य प्रतियोगितयान्वय इत्यर्थः अत एवेति चंद्ररूपनामार्थस्य सादृश्य

रूपे वार्थेऽभेदातिरिक्तप्रतियोगितासंबंधेनान्वयोपपादनाय व्युत्पत्तिसंकोचस्यावश्यकत्वादेव

घटेति घटतदभावयोः प्रतियोग्यनुयोगिभावस्य संसर्गमर्यादयैव भानाल्लक्षणाकल्पनमन्याय्यमितिभावः मानाभावात् नामार्थयोरित्यादिनियमेऽव्ययनिपातातिरिक्तस्थल इति संकोचे

मानाभावादित्यर्थः नन्वेवं चन्द्र इव मुखमित्यादौ चन्द्रेवार्थयोः कथमन्वयबोध इत्यत आह च।

न्द्र इवेति तत्सादृश्येति चन्द्रसदृशेत्यर्थः नन्वेवमिवपदमनर्थकमत आह इवपदं चेति तात्पर्येति

केवलं चन्द्र इति पदान्न सादृश्यबोध इति चंद्रपदस्य चंद्रसदृशलक्षणायामिवपदसमभिव्याहारा

स्तंत्रमित्यर्थः नन्वनेन लक्षणाकल्पनमपेक्ष्य इवपदस्य नियतप्रतीयमाने सादृश्ये शक्तिरेवास्त्वि

त्यत आह अत एवेति चंद्रपदस्य चंद्रसदृशलक्षकत्वादेव अन्यथा लक्षणाऽकल्पने तदनुपप

त्तेः चंद्रमिवेति द्वितीयानुपपत्तेः चंद्रपदस्य चंद्रसदृशे लक्षणायां तस्याभेदेनान्वयात् अभेदान्वयेव ६४ राम

मुखे

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

विशेषणविशेष्यवाचकपदयोः समानविभक्तिकतायास्तत्र तया चंद्रमिति विशेषणवाचकपदोत्तरं द्वितीया
आवश्यकी भवन्मते त्विवार्थसादृश्यस्याश्रयतया मुखेनान्वयेनाभेदान्वयाभावाद्द्वितीयानुपपत्तेैव चंद्रइव।
मुखं पश्यामीत्यत्रापि तादृशबोधोपपत्तेरिति भावः ननु चंद्रपदस्य चंद्रप्रतियोगिकमर्थः सादृश्यं शक्तं। त्व
स्यैवेवादेः सादृश्याश्रये लक्षणा तस्याभेदेन मुखेनान्वय इत्ति रीत्या चंद्रमिव मुखमित्यत्र समानविभक्तिक
तोपपत्तिः संभवत्येव न घटः पट इत्यत्रेव अन्यथा तत्रापि घटपदस्य घटाभाववति लक्षणान्नञ्पदं ता
त्पर्यग्राहकमित्यपि प्रसज्येतेति चेन्न भूतलेन घट इत्यत्राभावविशेष्यकबोधस्य शक्तानन्ताज्ञेन।
नात् अभावशक्तस्य नञोऽभाववति लक्षणां विना केवलं चंद्र इवेत्यप्रयोगाच्च तत्राऽइवपदात्सादृश्य
विशेष्यकबोधाभावाद्द्विवादेः सादृश्ये शक्तेरेवाकल्पनात्तेषां निरर्थकत्वमेवेत्याशयात् इवादीनां सा इवादीनां
नामार्थयोरि दृश्ये शक्त्यभ्युपगमेपि न व्युत्पत्तिसंकोच इत्याह अस्तु वेति षष्ठ्यर्थे प्रतियोगित्वरूपे विभक्तौ चंद्रपदोत्त
रप्रथमाविभक्तौ इवपदोत्तरं लुप्तविभक्तेरनुसंधानम् तथा च न नामार्थयोरिति व्युत्पत्तिसंकोच इति भा
वः ननु सुब्विभक्तौ न लक्षणेत्यत आह अनुशासनेति नियतप्रयोगाद्धि केचिदव्यया इत्यनुशासनबला
दित्यर्थः अनुशासितविभक्त्यर्थातिरिक्तस्थले सुब्विभक्तौ लक्षणा नास्तीति भावः तथेति घटो नास्तीत्यत्र घ
टपदोत्तरप्रथमाविभक्तेरपि प्रतियोगित्वे लक्षणेत्यर्थः भूतलेन घट इत्यत्रेव केवलं चंद्र इवेति न प्रयोगः चंद्र

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

154

इवमुख इत्यत्र लुप्तविभक्तावपि ननु संधानेपि बोधाच्चन्द्रपदस्य चन्द्रसदृशलक्षकत्वमेवोचितमिति कुत्रापी
वादीनां प्राज्ञानां सादृश्यबोधानात्तेषां निरर्थकत्वमेवेत्यस्वरसोस्त्वित्यनेन सूचितः पृथिव्यां गंधो नज मेव
ल इत्यत्र पृथिवीवृत्तिर्निर्गंधो गन्धाभावो जलवृत्तिरित्यन्वयबोधस्वीकारे समानविशेष्यकत्वानुप।
पत्तेः पृथिवीवृत्तिगन्धो जलवृत्त्यभावीयो गन्ध इत्यन्वयबोधस्वीकारस्यावश्यक इत्यभिप्रायिणंस
न्तमाह अन्येत्विति ननु पृथिव्यां गन्धो न जल इत्यादौ समानविशेष्यकत्वानुरोधेन तथान्वयस्वीका।
रेपि भूतले घटो नास्तीत्यत्र भूतलवृत्ति घटाभाव इत्यन्वयबोधे बाधकाभाव इत्यत आह घटो ना।
स्तीति एकत्वादीति भवनान्वयिन्येव संख्यान्वयेन घटो नास्तीत्यत्र घटाभावोस्तित्वाश्रय इत्यन्व।
यस्वीकारे भावनाविशेष्ये घटाभावे द्वित्वादेरसंभवितया घटौ नस्त इति न स्यात् तत्रैकत्वसत्त्वेनैक
त्वबोधे बाधकाभावात् घटौ नास्तीति बोधः स्यात् भावनाविशेष्यवृत्तिसंख्याबोधकत्वादाख्यातस्य।
तदर्थः तर्हि कीदृशोन्वयबोध इत्यत आह किं त्विति भूतले घटो नास्तीत्यत्र सप्तम्या निरूपितत्वार्थक ले
तयाऽस्धातोर्विद्यमानार्थकतयाऽऽख्यातस्याश्रयत्वार्थकतया भूतलनिरूपितविद्यमानत्वाश्रयो
घटाभाव इत्यन्वयबोधस्वीकारे भावनान्वयिनि संख्यान्वयनियमात् भवन्मते विद्यमानत्वाश्रयत्व
रूपाख्यातार्थभावनायाश्चाभाव एवान्वयेनाभावस्यैकत्वाद्घटौ नास्तीति स्यात् मन्मते च सप्तम्याश्चा ८५ राम

भा

ल

धेयत्वमर्थः तथाच भूतलवृत्त्यभावी यो घटोस्तित्वाश्रय इति बोधोदयेन भावनाया घटएवान्वितत्वया
घटद्वयेएकत्वबोधासंभवाद्धटौ नास्तीत्यस्यानापत्तिरिति भावः क्वेति भूतलवृत्त्यभावप्रतियोगी घटोऽस्तित्वाश्र
य इत्यन्वयबोधस्वीकारे किं निरूपितास्तित्वाश्रयो घट इत्याकांक्षाया अनिवृत्तेर्न घटे भावनान्वय इ
ति भावः कथं तर्हीति भूतलनिरूपितास्तित्वाश्रयो घटाभाव इत्यन्वयबोधस्वीकारे हीत्यर्थः इत्यादी
ति भावनान्वयिन्यभावे द्वित्वाभावाद्धटौ न स्त इति न स्यात् स्याच्च घटौ नास्तीत्यर्थः भावनेति भावना
न्वयी योऽभावस्तत्प्रतियोगिनि संख्यान्वय इत्यर्थः तथाच भावनान्वयिन्येव संख्यान्वय इति नञ्समभि
व्याहारे नियमः नञ्समभिव्याहारस्थले तु भावनान्वय्यभावप्रतियोगिनि संख्यान्व इति व्युत्पत्त्यंत।
रकल्पने नैव घटौ न स्त इत्यत्र घटएव द्वित्वान्वयात् घटौ न स्त इत्यस्यानुपपत्तिः नवा घटौ नास्ती
त्यस्यापत्तिरिति भावः कथमितीति अन्यत्र भावनान्वयिन्येव संख्यान्वयस्य दृष्टत्वात्कथमत्र भा।
वनान्वय्यभावप्रतियोगिनि संख्यान्वय इत्यर्थः तथैवेति अभावप्रतियोगिन्येव संख्यान्वयप्रतीते।
रित्यर्थः तथाच नञ्समभिव्याहृताख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधे नञर्थाभावप्रतियोग्युपस्थितित्वेन
हेतुत्वं कल्प्यत इति भावः नञ्समभिव्याहारे यद्विशेष्ये यद्विशेषणं प्रतीयते तेन जातद्विशेष्येन तद्विशेष।
णाभावः प्रत्याय्यते अन्यथा वचनैकनियमानुपपत्तेः इत्थं च भूतलवृत्तित्वाभाववान् घट इत्येवा।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

६६ 155 त्वयद्वतिनियमवादिनांमतमाक्षिपति: परेत्विति इहभूतलेघटोनास्तीत्यादौ नन्वाख्यातार्थस्यनिषेधे
ने० वृ० न्वयेनदृष्टचरइत्यतआह नपचतीति पाकानुकूलकृत्यभाववांश्चैत्रइतिवद्भूतलास्तित्वाभाववाने।
प्रा० कोघटइत्यन्वयबोधेबाधकाभावइत्यर्थ: नात्त इति घटस्यविशेष्यत्वादित्यर्थ: द्विवचनेति घटौन
स्तोद्विवचनानुपपत्तिरित्यर्थ: इदमुपलक्षणं घटौनास्तीत्येकवचनानुपपत्तिरपिनेत्यपिद्रष्टव्यम् अत्र
भावस्यविशेष्यत्वे घटौनस्तइतिद्विवचनादिकंनस्यात् विशेषणपदस्यविशेष्यपदसमानवचन।
त्वनियमात् परंत्वभावस्यैकत्वाद्घटौनास्तीत्येकवचनमेवस्यात् घटस्यविशेष्यत्वेचतस्यद्वित्वव।
त्त्वयो: सत्वात् क्रियापदस्यापिद्विवचनादिकंसाध्विति भाव: घटौनास्तीत्यत्र घटाविति द्विवनेन मतांतरमुपन्यस्यति घटावित्यादिना १
२ द्वित्वावछिन्नएकत्वान्वयासंभवादयोग्यत्वम् घटौनस्तइत्यत्रचघटद्वयेन्वयसंभवाद्योग्यत्वमितिना
तइत्यस्याभावार्थइत्यपिकश्चित् ननुभूतलेघटोनास्तीत्यत्रसप्तम्यानिरूपितत्वार्थकतयाऽस्तधातो
र्विद्यमानार्थकतयाऽऽख्यातस्याश्रयत्वार्थकतयाभूतलवृत्तिविद्यमानत्वाश्रयत्वाभाववान् घटइ।
त्येवबोधस्तत्रचाख्यातार्थाश्रयत्वस्याभावएवविशेष्योननुघटइतिभावनाविशेष्यगतसंख्याबोध।
कत्वाभावात्कथंद्विवचनोपपत्तिरितिचेन्न साक्षात्परंपरासाधारणभावनाविशेष्ये संख्यान्वयस्वी।
कारेण प्रकृतेपरंपरयाभावनाविशेष्यत्वस्यघटेसत्वादिति एवंपरंपरयाविशेषणस्यापिविशेष्यसमा ६६ राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

परंपरया चैत्रविशेषणीभूतस्याख्यातस्य चैत्रसमानवचनकत्वस्य दृष्टत्वादित्यर्थः १

नवचनत्वमवसेयम् चैत्रो न पचतीत्यादौ दृष्टत्वादिति बोध्यम् न च तथापि द्वित्ववद्घटत्वावच्छेदेन
भूतलनिरूपितवियमानाश्रयत्वाभावस्यान्वये एकघटवति भूतले घटौ न स्त इति न स्यात् घटव।
द्वि द्वित्वसामानाधिकरण्येन नञर्थान्वये च घटद्वयवत्यपि घटौ न स्त इत्यपि स्यात् अधिकरणं
तदीयघटे भूतलास्तित्वाभावादिति वाच्यम् घटवद्विद्वित्वत्वावच्छेदेन नञर्थसामानाधिकरण्यान्व
यात् अधिकरणं तदीयद्वित्वेन नञर्थसामानाधिकरण्येप्येतद्भूतलवृत्तिघटवृत्तिद्वित्वे भूतला
स्तित्वाभावसामानाधिकरण्याभावान्न घटद्वयवति घटौ न स्त इत्यस्यापत्तिरिति ध्येयम् न।
न्वेवमिति सर्वत्रैवानुयोगिवृत्तित्वाभावस्य प्रतियोगिन्यन्वयस्वीकारे इत्यर्थः जातौ न सत्तेत्यस्य जा
तिवृत्तित्वाभाववती सत्तेत्यर्थः तत्र च संबन्धसामान्यावच्छिन्नजातिवृत्तित्वाभावो वा समवायसंबं
धावच्छिन्नजातिवृत्तित्वाभावो वा बोध्यते तत्राद्ये आह जातिवृत्तित्वाभावस्येति एकार्थसमवायेन सं
सत्ताया जातौ सत्त्वेन तदभावबोधनासंभवादित्यर्थः न चैककालीनत्वादिवदेकार्थसमवायस्यापि वृ
त्तिनियामकतया तेन संबंधेन सत्तायाः सत्त्वेपि संबंधसामान्यावच्छिन्नवृत्तित्वाभावोस्त्येव जन्य
मात्रस्य कालोपाधितया मूर्तमात्रस्य दिगुपाधितया कालिकदैशिकविशेषणतयोस्तत्रासंभवि
तया तदादायापि वृत्तिविरहादिति वाच्यम् जातिः सतीति प्रतीतेस्तस्यापि वृत्तिनियामकत्वात् द्वि

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

156
६७

त॰ प्र॰
गा॰

तीयात् जातिसमवेतत्वस्येवेति वृत्तियोग्यप्रसिद्धानसमवायसंबंधावछिन्नजातिवृत्तित्वाभावः प्रत्येतुं
शक्यत इतिभावः यागातिरिति जातौनसत्तेत्यत्रजातिवृत्तिः सत्ताभावइत्युपपन्नावपिजातिर्नसत्तावृत्ति
रित्यत्रसंबंधसामान्यावछिन्नसत्तावृत्तित्वाभावस्य जातावसंभवात्समवायसंबंधावछिन्नसत्ताव
त्तित्वस्यचाप्रसिद्धानिषेधासंभवात्तुल्यत्वंनवापीत्यर्थः अयोग्यमेवेति निश्चितानन्वयमपार्थकमि।
तिभावः इदंवाक्यम् जातिर्नसत्तावृत्तिरितिवाक्यम् यथाकथंचिद्योग्यतयैवोपपन्नावयोग्यत्वमन्या
य्यमतश्चाह वृत्तिपदंवेति साक्षादिति जातिर्नसत्तावृत्तिरित्यत्रलक्षणयासत्तानिरूपितसाक्षात्सं।
बंधावछिन्नवृत्तित्वाभावः प्रतीयते सत्तानिरूपितसाक्षात्संबंधावछिन्नवृत्तित्वंचस्वरूपसंबंध
मादायप्रमेयत्वादौप्रसिद्धमिति नोक्तदोषइतिभावः तुल्यमितिजातौ नसत्तेत्यपिवाक्यमयोग्य।
मेवयोग्यत्वेवाजातिनिरूपितसाक्षात्संबंधावछिन्नवृत्तित्वाभावः प्रतीयतइतिभावः केचित्तु सत्ता।
पदंसत्तासमवायपरम् सप्तम्यर्थश्चानुयोगित्वम् तथाच जात्यनुयोगिकत्वाभाववान्सत्तासमवा।
यइतिबोधइत्याहुः समवैतीतिपदाध्याहारेण तथाबोधइत्यन्येशंकते तथापीति निषेधःमत।
लास्तित्वनिषेधः कथमिति नामार्थयोरभेदेनैवव्युत्पत्तेरितिभावः निपातेति निपातातिरिक्तस्य
तएवनामार्थयोरितिव्युत्पत्तिरितिभावः ननामार्थमात्रस्य ननामार्थसामान्यस्य प्रतियंतीत्यनेना। ६७ राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्वरसः सूचितः सच व्युत्पत्तिसंकोचे गौरवम् एवं जातौ न सत्तेत्यत्र जातिवृत्तिः सत्ताभाववत्त्वेन तावत्ते
वोपपत्तौ लक्षणादिकल्पनेपि न हि जातिर्न सत्तावृत्तिरित्येकत्र लक्षणाकल्पनादन्यत्रापि तथेत्य
त्र प्रमाणमस्ति भावनान्वय्यभावप्रतियोगिवृत्तिसंसर्गबोधकत्वेनैव वचनैकनियमस्याप्युपपत्ति।
रिति न किंचिदेतत् किं नियामकमिति नञोऽभावमात्रशक्तत्वेन घटो नायमित्यत्रात्यंताभावः भू
तलेन घट इत्यत्र चान्योन्याभावः प्रतीयेतेत्यर्थः सामग्र्यास्तुल्यत्वादिति भावः शंकते अधिकरणे
ति नञ्जन्यात्यंताभावविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्यनुयोगिवाचकपदसमभिव्याहृतसप्तमीप
दज्ञानत्वेनान्योन्याभावविषयकशाब्दबोधेऽनुयोगिवाचकपदसमानविभक्तिकप्रतियोगिवाचक
पदजन्योपस्थितित्वेन च कारणत्वान्न पूर्वोक्तदोषापत्तिः सामग्र्या विलक्षणत्वादित्यर्थः न पचती
ति पाकानुकूलकृत्यभाववांश्चैत्र इत्यत्रानुयोगिवाचकपदसमभिव्याहृतसप्तमीपदज्ञानस्याभा।
वेन न तस्याः सामग्रीत्वमित्यर्थः ननु वैयाकरणमते आख्यातस्य कर्तरि शक्ततया पाककर्तृभिन्न
श्चैत्र इत्येव बोधान्नेदमत्यंताभावबोधोदाहरणं घटत इत्यत आह चैत्रस्येति चैत्रस्वत्वाभाववद्धन
मित्यर्थः षष्ठ्याः स्वत्वमर्थो न तु स्वामित्वमवृत्ति नियामकसंबंधस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन त्य
निरूपकतासंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वामित्वाभावबोधासंभवादाश्रयतासंबंधावच्छिन्नप्रति।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

योगिताकस्वामित्वांबोधस्वीकारे च चैत्रीयेपि धने नेदं चैत्रस्येति प्रसंगात् स्वामित्वस्य चैत्रवृत्तित्वेन ध
नं प्र नेऽप्याश्रयतासंबंधेनासत्वात् यदि च तादात्म्यवत्प्रारत्यनियामकसंबंधान्तरस्याभावप्रतियोगितावा
श्री च्छेदकत्वस्वीकारे स्वामित्वमेव षष्ठ्यर्थस्तथापि विनिगमनाविरहेण स्वत्वमप्यर्थोवसेयः अन्यो
न्याभावबोधे समानविभक्तिकत्वस्य नियामकत्वे व्यभिचारमाह अलघु इति क्रियाविशेषणस्थ
ले कर्मविभक्तिर्नपुंसकलिंगत्वं विशेषणविभक्त्यसाधुत्वापत्ती तथा च लघुभिन्नपाकानुकूल शीघ्रभिन्न
कृतिरन्वयबोधेऽन्योन्याभावविषयके विशेषणविशेष्यवाचकपदयोः समानविभक्तिकत्वाभावे
न व्यभिचार इत्यर्थः नञ्विनिर्मोकेति नञ्समभिव्याहारस्थले तत्रेति यथा भूतलं घट इत्युक्ते अभे
दान्वयबोधे समानविभक्तिकपदत्वेन कारणता तथा भूतलघटयोरभेदान्वयबोधेऽप्याकांक्षा अतो
नञ्समभिव्याहारे भूतलं न घट इत्युक्ते भूतले घटान्योन्याभावबोधः अन्यत्रेति नञ्समभिव्या
हारे प्रतियोग्यनुयोगिपदयोरभेदान्वये आकांक्षाशून्यस्थल इत्यर्थः अन्येति अत्यंताभावबोध
कत्वमित्यर्थः यथा पचतीत्युक्ते पाकानुकूलकृतिचैत्रयोर्नाभेदेनाकांक्षा किन्त्वाश्रयतयैव तेन
पचतीत्यत्र नान्योन्याभावबोधः किन्त्वत्यंताभावस्येति तथा च प्रतियोग्यनुयोगिनोरभेदान्वय
बोधे यादृशसमभिव्याहारस्तादृशं कारणं तयोरन्योन्याभावबोधे तादृशसमभिव्याहारस्तादृशं कारणम्

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

एवमत्यंताभावबोधेऽभेदान्वये आकांक्षाऽन्यप्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदसमभिव्याहृतनञ्पद
ज्ञानं कारणमित्यर्थः तदेवोपपादयति अस्ति चेति नञ्सत्वे नञ्समभिव्याहारे घटपटयोरिति।
विशेषणविशेष्यवाचकपदयोः समानविभक्तिकत्वस्य विरुद्धविभक्तिराहित्यस्य वाऽभेदान्वयबो
धे आकांक्षात्वादिति भावः तत्र न घटः पट इत्यत्र नाभेदेति भूतले घट इत्यत्र भूतलवृत्ति घट इ
त्येवान्वयबोधात् आधारत्वस्य सप्तम्यर्थतया नाभेदान्वयबोधकत्वमिति तत्र संसर्गाभावप्र
त्यय एवेति भावः अत्र चान्योन्याभावबोधे विशेषणविशेष्यवाचकपदयोः समानविभक्तिकत्व
स्य तंत्रत्वे दधिन सुंदरमित्यत्र लुप्तविभक्त्यनुसंधानेन शाब्दबोधोपपादनेपि चैत्रो न पचतीत्या
ख्यातस्य कर्तरि लक्षणायां चैत्रे पाककर्तुर्भेदान्वयान्न स्तोकं पचतीत्यादौ पाके स्तोकस्य भेदप्रति।
पादनाच्च तत्र समानविभक्तिकत्वाभावाद्व्यभिचारः विरुद्धविभक्तिराहित्यस्य तंत्रत्वे च प्रतियोगि।
पदोत्तरविभक्ति विरुद्धविभक्तिशून्यानुयोगिपदसमभिव्याहृतनञ्पदत्वेनानुयोगिपदोत्तरविभ
क्ति विरुद्धविभक्तिशून्यप्रतियोगिपदसमभिव्याहृतनञ्पदत्वेन वा हेतुत्वेन पचतीत्यादौ प्रतियोगि
प्रतियोगिवा पदोत्तरविभक्तेरप्रसिद्धेः न स्तोकं पचतीत्यादावनुयोगिक्रियापदोत्तरसुब्विभक्तेरप्रसिद्धतया ना
चकपदाभा नुगतरूपेण हेतुत्वम् अनयोरन्यतरस्य हेतुत्वे चाननुगमः किंतु विशिष्यानुयोगिप्रतियोग्यु।
वात्

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नहि लोकं पचतीत्यादौ क्रियाविशेषणसमभिव्याहृतद्वितीयान्तलोकादिपदसमभिव्याहृतनञ्पदत्वेन ३

158

९९ पर्यापक नामपदयोः समभिव्याहारे समानविभक्तिकत्वं तंत्रम् घटो न नील इत्य घटपदार्थान्वितनील
ने. पु. पदार्थान्योन्याभावबोधे नीलपदसमानविभक्तिकत्वघटपदसमभिव्याहृतनञ्पदत्वेन चैत्रो न पचती
श. त्यादौ धर्मिपराख्यातसमभिव्याहृतनञ्पदत्वेन हेतुतेति बोध्यम् ननु पुरुषोत्तम न तावत्कर्मधा
रयः कर्मधारये विशेषणवाचकपदस्य पूर्वभावनियमेनोत्तमपदस्य पूर्वनिपातापत्तेः न च विशे
उत्तमस्य विशेष्यत्वं पुरुषस्य विशेषणत्वमित्यर्थः ५ ष्यविशेषणभावे कामचार इति वाच्यम् जातिनिमित्तिके गुणनिमित्तकं विशेषणमेवेति निय।
मात् अत एवोत्पलनीलमिति न प्रयोगः नापि षष्ठीसमासः न निर्धारणे इत्यनेन निर्धारणे ष।
ष्ठीसमासनिषेधादित्यत आह संदेप इति पुरुषोत्तम इत्यादौ क्वचिद्विशेषणं परं स्यादित्यनेन
परनिपातस्याप्यनुशासनसिद्धत्वात्कर्मधारयस्यैवोपगमात् अथ तथापि विशेषणं विशेष्येण
बहुलमिति सूत्रे उभयोपादानबलाद्विशेषणविशेष्यतावच्छेदकयोः परस्परव्यभिचारित्व एव क।
र्मधारय इति प्राप्तम् एवं चात्र दुःखवह्निन्नत्वस्य घटादिसाधारणेन पुरुषावधिकोत्तमत्वरूप
त्वासंभवेन सार्वज्ञादिमत्त्वरूपोत्तमत्वस्य च पुरुषत्वव्यभिचारित्वाभावात्कथं कर्मधारय इति चेन्न।
उद्देश्यतावच्छेदक विधेयतावच्छेदकयोरन्यतरव्यभिचारित्व एव कर्मधारयात् अत एव शिंशुपापा
दस्येति संगच्छते एते नोद्देश्यतावच्छेदके विधेयभिन्नवृत्तित्वमेव तत्तंत्रमिति संप्रदायमतमयास्ताम्। ९९ राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रमेयवह्निमानित्यादावगतेः नच तथापि गुणवद्द्रव्यस्येत्यादावगतिरिति वाच्यम् तत्रानापत्त्याऽभेदार्थ
कषष्ठीसमासोपगमात् अन्यथा भवन्मतेप्यगतेः अथवा षष्ठीसमास एवायम् नच ननिर्द्धारण
इत्यनेन निषेधः समुदायापेक्षया जातिगुणक्रियादिभिरेकदेशस्य पृथक्करणं हि निर्द्धारणं नि
र्धार्यत्वविशिष्टसामान्यधर्मावच्छिन्नापेक्षया जातिगुणक्रियाद्यवच्छेदेन यत्किंचिद्धर्मिणो ।
भेदबोधनमिति यावत् नचात्र तत्संभवति श्रीकृष्णत्वविशिष्टोपस्थापकपदाभावात् पुरुषोत्त
मपदस्य योगरूढतया तत्संभवेपि समासवाक्यादन्यतस्तदनुपस्थितेः यथा नराणां क्षत्रियः ।
शूरतम इति ननु नरः क्षत्रियः शूर इति अपि च निर्द्धारणरूपार्थे षष्ठीसमासनिषेधेपि राहोः शि
र इतिवदभेदार्थकषष्ठीसमासे बाधकाभावः अत्र च निर्द्धारणषष्ठ्या अभेदो भेदश्चार्थः निर्द्धा
र्यपदार्थविशेष्यतया प्रकृत्यर्थविशेषणतया चाभेदान्वयः नराभिन्नः क्षत्रियः क्षत्रियान्यनरा
न्यशूरतमाभिन्न इत्यन्वयबोधः शूरतमत्वावच्छेदेन च क्षत्रियान्यनरान्यत्वान्वयः नातः क्षत्रिया
न्यनरस्य शूरतायां नातादृशप्रयोगः घटानां क्षत्रियः शूरतम इति विजातीयापेक्षया निर्द्धारणपक्षे ।
रभेदोप्यर्थः अभेदसंसर्गकबोधे विरुद्धविभक्तिराहित्यस्य तंत्रतया संसर्गमर्यादया तज्ज्ञानासंभवा
त् केचित्तु निर्द्धारणषष्ठ्या अभेद एवार्थः नराभिन्नक्षत्रियस्य तादात्म्येन शूरतमत्वावच्छेदेनान्व

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नराणां क्षत्रियः शूरतम इति न प्रयोगानुपपत्तिः २

159

७०

नै॰ प्र॰
शू॰

पानराद्यैः श्रिर इत्यादिना ऽविशेषः शूरतमत्वं च नरनिष्ठशूरतमताविशेषः तेन देवानामपि शूरत्वा
न्ततो ऽहमाद्यप्रयोगानुपपत्तिरित्याहुः तन्न क्षत्रियमुख्यविशेष्यकानुभवापत्त्यापत्तेः नराणां प्रमेयः ।
शूर इत्यपि प्रयोगापत्तेश्च क्षत्रियनरः शूरत्ववान् क्षत्रियभिन्ननरः शूरत्वाभाववानिति अनुभवम
पि प्रथमांतार्थमुख्यविशेष्यकबोधस्यानुभवापत्त्यापत्तेरनादेयम् क्षत्रियान्यनरान्वयत्वव्यापक
भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वविशिष्टतादात्म्यसंबंधेन नराभिन्नक्षत्रिये शूरतमस्यान्वय इत्यभेद
एव निर्धारणषष्ठ्यास्त्वर्थ इत्यपरे अन्ये तु निर्धारणषष्ठ्यास्तादात्म्यं व्यवच्छेदश्चार्थः व्यवच्छेदश्च
द्विरूपो ऽत्यंताभावो ऽन्योन्याभावश्च षष्ठीसमभिव्याहृतप्रातिपदिकस्य च स्वार्थीभूततत्तदन्यस्मि
न्नलक्षणा षष्ठ्यर्थव्यवच्छेदे चाधिकरणत्वेन लाक्षणिकार्थः प्रतियोगित्वेन च विधेयपदार्थाभा ।
स ते क्षत्रियाणां कर्णः प्रचुरं ददातीत्यादौ कर्णपदस्य कर्णः कर्णान्यश्चार्थः क्षत्रियाभिन्नः कर्णः प्र
चुरदानकृतिमान् क्षत्रियाभिन्नः कर्णान्यः प्रचुरदानकृत्यभाववानित्यन्वयः गवां कृष्णा संपन्न ।
क्षीरा इत्यत्र कृष्णापदस्य कृष्णा तदन्या चार्थः गवाभिन्ना कृष्णा संपन्नक्षीरा गवाभिन्ना कृष्णान्या
संपन्नक्षीरतमभिन्नेत्यन्वयबोध इत्याहुः पुरुषेषूत्तम इति सप्तमीसमास एव न च निर्धारणे षष्ठी ।
समासवत्सप्तमीसमासो ऽपि निषिद्ध इति वाच्यम् स्वरविशेषनिषेधस्यैव सूत्रप्रयोजनत्वात् षष्ठीसमा ·७० राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

से उत्तरपदस्थांतोदात्तत्वं सप्तमीसमासे तु पूर्वपदे प्रकृतिस्वर एवावतिष्ठत इति सप्तमीसमासो निर्द्धार
ण रूपेर्थेपि साधुरित्यपि केचिदिति कृतं पल्लवितेन ननु स्वायत्ते शब्दप्रयोगे किमित्यवाचकं प्रयुंज्म
हे इति न्यायेन तटे घोष इति विहाय गंगायां घोष इति लक्षणामुखप्रयोगे बीजाकांक्षायां शैत्यपावन।
त्वादिप्रतीतिरेव प्रयोजनत्वेनावसीयते सा च कुतस्त्येनोपपादयितुं शक्येति व्यंजनाख्यातिरिक्ता वृ
त्तिरूपेयेत्यत आह व्यंजना चेति न तत्त्वंतरमिति शक्तिलक्षणातिरिक्ता न वृत्तिरित्यर्थः तथा चेयं य
दि शक्तिलक्षणात्मिका तदा शक्तिलक्षणातिरिक्तत्वाभावः यदि च न शक्तिलक्षणात्मिका तदा न वृत्ति।
रिति अतिरिक्तवृत्तित्वाभावसत्त्वमव्याहतं तेन न सिद्धसिद्धिव्याघातः कथं तर्हि शैत्यपावनत्वादिप्र।
तीतिरित्यत आह लक्षणायैवेति तदर्थेति व्यङ्ग्यार्थप्रतीत्युपपत्तेरित्यर्थः प्रत्यक्षानुमित्योरिव सामग्री
भेदाद्भेद इत्याशंकते नन्विति इदम् लक्षणायैव तदर्थसिद्धिरूपम् मुख्यार्थ इति गंगायां घोष इत्यत्र गं
गापदमुख्यार्थे प्रवाहे इतरान्वयानुपपत्तिः घोषाधिकरणत्वानुपपत्तिर्लक्षणाबीजमित्यर्थः ननु कि
मेतावतेत्यत आह न चेति न हीत्यर्थः निःशेषच्युतचंदनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोधरो नेत्रे दूरमनंजने
पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः मिथ्यावादिनि दूति बांधवजनस्याज्ञातपीडागमे वापीं स्नातुमितो गतासि न पु
नस्तस्याधमस्यांतिक मित्यत्र गतामपि दूतिं प्रति न गतासीति मुख्यार्थान्वयानुपपत्तिरस्त्येवेत्यधमप

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तं॰ पृ॰ प्रा॰

दे लक्षणासंभवत्येवेत्यत आह सर्वत्रेति तदेवाह गच्छ गच्छसीति गच्छ गच्छसि चेत्कांतपंथानः संतु ते शिवाः
ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवानित्यत्र तव गमने मे मरणं भवतेत्यत स्त्वं मागा इति व्युत्पत्ते तत्र च
मुख्यार्थान्वयानुपपत्ते लक्षणाबीजस्याभावान्न लक्षणासंभव इति व्यंजनावश्यकत्वं न त्वं रमावश्यकमि
ति भावः अन्वयानुपपत्तिर्लक्षणाबीजमित्यत्र बीजशब्दार्थं विकल्प्य दूषयति किमिदमिति तज्जनकत्व
म् लक्षणाजनकत्वं गंगेति शक्यसंबंधो हि लक्षणा स च गंगायां घोष इत्यत्र गंगातीरयोः संयोगस्त
त्र च तदनुपपत्तिज्ञानं कारणमित्यर्थः तज्ज्ञापकत्वम् लक्षणाज्ञापकत्वम् वक्तुरादिनेति यत्र गंगाप।
दस्य गंगातीरत्वेन लक्षणा तत्र तत्संबंधाविषयकशाब्दात्मकज्ञानस्यानुपपत्तिज्ञानव्यतिरेकेऽनुदये
पि वक्त्रादिना तल्लौकिकप्रत्यक्षे जननीयेन तदनपेक्षणात् व्यतिरेकव्यभिचारेण न सामान्यत स्तज्ज्ञाप
कत्वसंभव इति भावः न च लक्षणाविषयकशाब्दबोधजनकत्वमेव तत्त्वमिति वाच्यम् यत्र गंगापदस्य
तीरे जहत्स्वार्था लक्षणा तत्र गंगातीरसंबंधस्य शाब्दबोधाविषयत्वेनान्वयव्यभिचारेण तस्यात्वसंभ।
व इति एवमग्रेपीति हृदयम् नापीति तत्तात्पर्यग्राहकत्वम् शक्यसंबंधरूपलक्षणातात्पर्यग्राहकत्वम्
तात्पर्येति प्रकरणादिनापि तद्ग्रहात् तात्पर्यग्रहादित्यर्थः तथा च मुख्यार्थान्वयानुपपत्तिज्ञानस्य व्यभि
चारान्न सामान्यतः तात्पर्यग्रहहेतुत्वं एवं च कचित्तदपेक्षणेपि सर्वत्रानपेक्षितत्वया प्रकारांतरेणैव ता ७१

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

त्पर्यग्रहसंभवे लक्षणायां बाधकाभाव इति भावः तन्न लक्षणाबीजत्वं यष्टीरिति यष्टीः प्रवेशयेत्यत्र यष्टिप।
दस्य यष्टिधरे लक्षणा न च तत्र मुख्यार्थे यष्टीप्रवेशनान्वयानुपपत्तिरिति व्यभिचारादित्यर्थः ननु मु
ख्यार्थ इतरान्वयानुपपत्तिर्लक्षणाबीजमपि तु तात्पर्यविषयानुपपत्तिरेवेति क्व व्यभिचार इत्याशंकते
तात्पर्येति यष्टीः प्रवेशयेत्यत्रापीत्यर्थः अस्तीति भोजनप्रयोजकप्रवेशनमेवात्र तात्पर्यविषयः त।
दनुपपत्तिर्मुख्यार्थे यष्ट्यावस्थैवेत्यर्थः सर्वत्रेति गंगायां घोष इत्यादावपीत्यर्थः अस्तु को दोष इत्य
तआह साचेहापीति साच तात्पर्यानुपपत्तिश्च इहापि गच्छ गच्छसीत्यादि व्यंजनास्थलेपि अ।
स्तीति अत्र कान्तागमनाभाव एव तात्पर्यविषयः तदन्वयानुपपत्त्या गमनबोधकपदस्य गमनाभा
वे लक्षणयैवोपपत्तौ नातिरिक्तव्यंजनकल्पनं गौरवादिति भावः लक्षणाप्रयोजनम् गंगापदस्य ती।
रे लक्षणाप्रयोजनम् शैत्येति स्वायत्ते शब्दप्रयोगे किमित्यवाचकं प्रयुंजामहे इति न्यायाद्गंगातटे घो
ष इति विहाय गंगायां घोष इति लक्षणया प्रयोगस्तत्र शैत्यपावनत्वादिप्रतीत्यर्थमेवेत्यनुमीयते।
लक्षणायाः प्रयोजनवत्त्वनियमादिति भावः तत्प्रतीतिः शैत्यपावनत्वादिप्रतीतिः लक्षणेति शैत्यपा
वनत्वादौ लक्षणा साध्येत्यर्थः प्रयोजनाभावात् प्रयोजनस्य प्रयोजनान्तराभावादित्यर्थः प्रयोजनाभा
वेपि लक्षणायां को दोष इत्यत आह लक्षणायाश्चेति यथा गंगापदस्य तीरे लक्षणायां लक्ष्यप्रतीत्यत्ति

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

161

७२ रिक्तशैत्यपावनत्वादिप्रतीतिः प्रयोजनं तथा शैत्यपावनत्वे लक्षणायां तस्य प्रयोजनांतराभावाल्लक्षण
त॰ प्र॰ याः निर्वाहे एतत्प्रकृतप्रयोजनप्रतिपत्तये व्यंजनाख्यवृत्तिरादरणीयेति भावः शैत्यपावनत्वादौ ल।
प्र॰ क्षणैव न च तस्याः प्रयोजनाभावः शैत्यपावनत्वादिप्रतीतेरेव प्रयोजनत्वादिति समाधत्ते लक्ष्येति
तथापि लक्ष्यप्रतीतिप्रयोजनकत्वेपि प्रयोजनांतरं लक्ष्यप्रतीत्यतिरिक्तं प्रयोजनांतरम् ततः किल
क्ष्यप्रतीत्यतिरिक्तप्रयोजनाभावे किमनिष्टमित्यर्थः ननु लक्षणाया लक्ष्यप्रतीत्यतिरिक्तप्रयोज।
नवत्त्वनियमभंग एवानिष्टमित्यत आह लक्षणाया हीति ननु गौरवेप्यन्यत्र दृष्टत्वात्तथा कल्पनी
यम् न ह्यत्र कार्यकारणभावे गौरवादित्यत आह अप्रयोजकत्वाच्चेति न हि यत्र कुत्रचिद्दर्शनमा।
त्रेणैव तादृशनियमावधारणे मानाभावादिति भावः तथा च लक्षणयैव प्रयोजनप्रतीतिनिर्वाहे न
वृत्त्यंतरकल्पनमिति प्रसिद्धं तया लक्षणामूलव्यंजनां निरस्याभिधामूलां तां निरसितुं शंकते स्या
देतदिति नानार्थेति सैंधवमानयेत्यादौ अर्थविशेषेति अश्वादिरूपार्थप्रत्यये प्रकरणादि गम।
न प्रकरणादि निर्णायकमिति शक्यतावच्छेदकैक्यसत्ति शक्यतावच्छेदकनानात्वमेव नानार्थत्व
म् तत्र सैंधवमानयेत्यादौ भोजनप्रकरणे शक्यविशेषाल्लवणस्येवाश्वादेरपि प्रतीत्यापत्याऽभि।
धयानानार्थविषयकशाब्दबोधे जननीये प्रकरणादिकं सहकार्यवश्यं वाच्यमिति भावः प्रकरण ७२ राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

दि अन्येति गमनादिप्रकरणशून्यायां वादिरूपार्थान्तरमित्यर्थः तत्र अर्थान्तरप्रत्यये अभिधाश
क्तिः सहकारीति प्रकरणरूपसहकार्यभावादित्यर्थः लक्षणामूलमित्यनुषज्यते अयोगात् ल
क्षणाया अयोगात् मुख्यार्थान्वयानुपपत्त्या हि लक्षणाकल्पनं प्रकृते च तदसंभवेन न लक्षणेति भा
वः अतः अर्थान्तरप्रत्ययानुरोधेन तथा च तत्प्रतीत्यर्थं व्यंजनारूपवृत्त्यन्तरमावश्यकमिति भा
वः नानार्थस्थले र्थान्तरप्रतीतिः प्राज्ञैव नच प्रकरणाभावेन सहकार्यभाववृत्तिवाच्यम् तस्य
सहकारित्वासंभवादिति न वृत्त्यन्तरमिति समाधत्ते प्रकरणादीनामिति सहकारित्वेति नानार्थ
विषयकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति प्रकरणादीनां न कारणता अननुगमेन व्यभिचारादित्यर्थः नन्व
त्प्रकरणानामननुगमेपि तात्पर्यग्राहकत्वेनानुगमान्न व्यभिचारादित्याशंकते तात्पर्येति ला
घवादिति नानार्थविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति तात्पर्यग्रहजनकत्वेन कारणत्वापेक्षया लाघ
वात्तात्पर्यग्रहत्वेनैव हेतुतास्त्विति न प्रकरणादीनां सहकारित्वमिति भावः नन्वस्तु तात्पर्यग्रहए
व सहकारी तथापि तत्स्वरूपसहकार्यभावादेव कथमभिधया पदार्थप्रतीतिरित्यत आह सचेति ।
तात्पर्यग्रहश्चेत्यर्थः इहापीति प्रकरणादिशून्यार्थान्तरस्थलेपीत्यर्थः अस्तीति नानार्थस्थलेश
ब्दाएकार्थप्रत्ययानन्तरमपरपदार्थप्रतीतिस्तत्रापि तात्पर्यग्रहोस्त्येवेत्यर्थः तात्पर्यग्रहएवार्थवि

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

७३ 162

शेषप्रत्यायकः परन्तु यत्रार्थप्रकरणं तत्र प्रथमत एव तात्पर्यग्रहादादावेव तदर्थप्रतीतिरपरार्थे तु ता
तं॰ प्रु॰ त्पर्यग्राहकाभावात् तात्पर्यग्रहे सत्यपरार्थप्रतीतिरिति कृतं वृत्त्यंतरस्वीकारेणेति हृदयम् लक्षणायैव।
ग्रा॰ व्युत्पत्ते नाभिमतं तत्तदर्थप्रतीतिनिर्वाहे लक्षणव्यंजनयेत्युक्तम् तत्र लक्षणातो भेदं साधयति स्यादेत
दिति पदवृत्ति पदनिष्ठा इयं तु व्यंजनात्वेनाभिमता तु पदतदेकदेशेति पदे पदैकदेशे वर्णे क्व।
चिदाकाररचनाविशेषे क्वचिदर्थभंगिविशेषे आकारे क्वचिदाश्रितेति आश्रयभेदात् लक्षणाव्यंज।
नयोराश्रयभेदात् भेदः लक्षणाव्यंजनयोर्भेद इत्यर्थः असिद्धेरिति व्यंजनात्वेनाभिमतवृत्तेः पदैकदेशा।
द्याश्रितत्वासिद्धेरित्यर्थः कथं पदैकदेशादिना अर्थविशेषप्रतिपत्तिरत आह तदेकेति पदैकदेशादयो।
हीत्यर्थः नतु तत्प्रतिपादकाः नतु तत्तदर्थप्रतिपादकाः येन तत्प्रतिपत्त्यनुकूलव्यंजनाख्यावृत्तिस्त
त्रस्वीकरणीयेति भावः लक्षणेति लक्षणाजन्यशाब्दबोधे कारणमित्यर्थः स्वेति स्वेन रचितेत्य
र्थः यत्र स्वमन्यतात्पर्येण काव्यं रचितं स्यात्तु अन्यपदार्थे शाब्दबोधस्तत्र एवं देवताप्रसादादिनार।
चितकाव्ये तस्यार्थज्ञानाभावेन तदर्थे तात्पर्याभावेन च तात्पर्यग्रहासंभवादिति भावः चमत्कारादिति
चमत्कारिबोधविषयत्वादित्यर्थः तथा च तात्पर्यज्ञानरूपसहकार्यभावेन लक्षणया तदर्थबोधस्यो
पपादयितुमशक्यतया व्यंजनास्वीकार्येति भावः व्यंग्य इति गंगायां घोष इत्यादौ व्यंजनया हि शैत्य ७३ राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पावनत्वं प्रतीयत इति न्वदभितम् तत्र यदि न तात्पर्यग्रहापेक्षा तर्हि लक्षणयाः प्रयोजनवत्त्वनिय
मात् शैवालकादिप्रतीतिरेव व्यंजनया स्यादिति तत्र तात्पर्यग्रहस्यावश्यापेक्षणीकृतत्वस्यंतरेणेति
भावः शंकते वासनेति सहृदयानां कस्मिंश्चिदेव संस्कारविशेषः प्रतिभाव्यपदेश्यो येन शैत्यपाव।
नत्वमेव प्रतीयते न तु केशवालुकादिकमित्यर्थः नियम इति शैत्यपावनत्वादेरेव भाननियमः।
स एव वासनाविशेषपरिपाक एव नियामकः न तु तदर्थविशेषबोधे नियामकः ननु तात्पर्यग्रहस्य
लक्ष्यार्थबोधे नियामकत्वे लक्षणायां मुख्यार्थान्वयानुपपत्त्युपयोगो न स्यात् लक्ष्यतात्पर्यग्राह
कत्वेनैव तस्योपयोगादित्यत आह वस्तुत इति अस्याः स्त्रियः उन्नीयते अनुमीयते यत्र तात्पर्यानु
मितिसामग्री तत्राह संभाव्यते वेति उत्कटकोटिकसंशयरूपसंभावनाविषयीक्रियते वेत्यर्थः।
नन्विति तथा च मागाइत्यर्थे गमनाभावप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वरूपतात्पर्यमात्रमुन्नीयते सं
भाव्यते वा न तु शाब्दात्मकस्तन्निर्णयः येन वक्त्यंतरं स्वीकरणीयमिति भावः एतेन एवेति शङ्कि।
तेन एवेत्यर्थः प्रजयतीत्यत्र प्रकृष्टो जयो बुध्यते तत्र जिधातोर्जयोर्थः प्रकर्षश्च कस्यार्थः प्रादे।
रुपसर्गस्य शक्त्यनंगीकारात् व्यंजनाख्या वृत्तिः स्वीकरणीयेत्याखण्डलार्थः तस्य प्रादेरुपसर्गस्य
द्योतकत्वात् व्यंजनकत्वांगीकारादित्यर्थः अवाचकत्वादिति उपसर्गाणां क्वचिदपि शक्त्यभावेन श

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

७४ 163 कासंबंधरूपलक्षणयाप्यसंभवादित्यर्थः तथाच प्रकर्षबोधार्थंव्यंजनास्वीकारस्यावश्यकइति
त॰ प्र॰ भावः जयतिः जिधातुः जिधातुनैवलक्षणयाप्रकर्षबोधोप्रशावत्वैयर्थ्यमतआह प्रशावत्स्विति
प्र॰ तात्पर्येति प्रकृष्टजयतात्पर्यग्राहकइत्यर्थः प्रशावत्समभिव्याहारेहिजिधातुः प्रकृष्टजयप्र
तीतीष्टयोच्चरितइतितात्पर्यग्रहात् अन्यथा जयतीत्यत्रापिप्रकर्षबोधापत्तेरितिभावः नन्वेवं।
मुपसर्गाणांद्योतकत्वप्रवादव्याघातइत्यतआह तत्वमेवेति तात्पर्यग्राहकत्वमेवेत्यर्थः नटस्यः
शक्यते नवेति जयः शक्यएव जिधातोः शक्यएव तथाच शक्त्यैवतदर्थबोधसंभवेकिमर्थंतदं।
शोपिलक्षणेतिभावः प्रकर्षइति तत्रशक्त्यभावादितिभावः शक्यं जिधातो विशिष्टजयइति प्रकृ
ष्टजयइत्यर्थः तथाच जिधातोर्जयत्वं शक्यतावच्छेदकमितिप्रकृष्टजयत्वप्रकारकबोधोविना।
लक्षणांनसंभवतीतितेनरूपेणलक्षणा नच जयस्यशक्यत्वात्प्रकर्षस्यचलक्षणयाबोधेबाधकाभाव।
इतिवाच्यम् युगपद्वृत्तिद्वयविरोधेनशक्तिलक्षणाभ्यामेकदाबोधासंभवदितिभावः ननुजयस्य
शक्यत्वात्कथंतत्रलक्षणेत्यतः प्राचांसंवादमाह तदाहुरिति शक्यादिति शक्यतावच्छेदकविशि
ष्टेशक्तिस्वीकारेणशक्यतावच्छेदकस्यापि शक्यत्वात्तदन्येनरूपेणज्ञानेलक्षणाभवतीत्यर्थः व्यक्ता
वेवशक्तिरितिनव्यमतेतुशक्यादित्यस्यशक्यतावच्छेदकादित्यर्थोवसेयः ननुप्रादेरुपसर्गस्यप्रक ७४ राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वैयाक्तिः जिधातुना च जयबोध इत्यक्त्वित्युपसर्गशक्तिवादी शंकते नन्विति अन्यलभ्यत्वादिति धातो
लक्षणादिना लभ्यत्वादित्यर्थः अन्यथा गंगापदस्यापि तीरे शक्त्यापत्तेरिति भावः ननु व्यतिसे इत्यत्रा
सधातोर्लोपात्कथं व्यत्ययप्रत्ययः धातोस्तत्र लुप्तत्वेन लक्षणाऽसंभवादनापत्त्या उपसर्गे शक्तिरस्त
आह व्यतिसे इति लुप्तो धातुरिति स्मर्तः सन्निति शेषः धातोरप्रतिसंधाने व्यत्ययबोधाभावेऽप्याप
तिमाह धातुलोपमिति ननूपसर्ग एव शक्तिः धातोरेव तात्पर्यग्राहकत्वमित्येव किं न स्यादित्यत आह ।
संदेप इति उपसर्गं विनापि जयतीत्यत्र धातुप्रयोगात्तत्र शक्तिरावश्यकी केवलस्योपसर्गस्याप्रयोगात्त
तुल्यत्वम् एवं धातोरशक्तत्वे प्रजयतीत्यादौ जये आख्यातार्थभावनान्वयो न स्यात् प्रत्ययानां प्रकृ।
त्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमिति व्युत्पत्तेरिति बोध्यम् न च जिधातोर्जयवत्प्रकर्षोपि शक्य एवास्तु किं
तत्र लक्षणया एकत्रिङुपस्थाप्यकृतिवर्तमानत्वयोरिव एक पदार्थयोरपि प्रकर्षजययोः परस्परम।
न्वयः धातूनामनेकार्थत्वस्य चक्लृप्तत्वादिति वाच्यम् धातूनामनेकार्थत्वं हि न सर्वत्र सर्वार्थक।
कत्वं किंतु व्याकरणकोशाद्यभियुक्ततन्त्रदर्शकत्वं तन्नु लक्षणयापि प्रकर्षबोधोपपत्तेर्न शक्तिः साध।
कमिति अथैवं प्रत्ययमात्रस्यैव निरर्थकत्वप्रसंगः घटमित्यादावपि घटपदस्य घटकर्मत्वलक्षणयै।
वोपपत्तेरिति चेन्न घटमानयेत्यादौ घटपदस्य घटकर्मत्वे लक्षणोपगमे चैत्रः पचतीत्यत्र पच।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

७५ धात्वोरेवपाककृतौलक्षणायांतयोरानयनचैत्रयोरनन्वयापत्तिः नामार्थयोरिव नामार्थधात्वर्थ॥
नै॰ प्र॰ योरप्यभेदातिरिक्तसंबंधेनसाक्षादन्वयबोधानुपगमात् नच तथापिद्वितीयादेरेकत्व शक्तौवीजा
श॰ भावः घटपदस्यैकत्वविशिष्टेलक्षणायाप्युपपत्तेः अमःकर्मत्वेशक्तिःएकत्वविशिष्टेघटेलक्षणा
यांतात्पर्यग्राहकत्वाच्च एवंच पचेतेत्यादौकार्यत्वेष्टसाधनत्वादेरपिविध्यर्थविलोपः पचधातो
रेवकार्यत्वेष्टसाधनत्वविशिष्टपाकेलक्षणयाप्युपपत्तेः विधिः कृतौशक्तः विशिष्टार्थेतात्पर्यग्रा
हकश्चेतिवाच्यम् घटपदादेर्वाविशिष्टेलक्षणाद्वितीयादेर्वैकत्वेइत्यत्रविनिगमनाविरहाद्विती।
यादेरेकत्वबोधकत्वेसिद्धेकर्मत्वत्वंवाशक्यतावच्छेदकमेकत्वत्वादिकंवेत्यत्रविनिगमनाविरहा।
ल्लाघवाच्चतत्रशक्तिः एवंपचेतेत्यत्रधातोर्वाविशिष्टेलक्षणाविधेर्वाकार्यत्वेष्टसाधनत्वेइत्यत्र।
विनिगमनाभावाद्विधेरपिकार्यत्वादिबोधकत्वेसिद्धेलाघवात्तत्रशक्तिरेवेति एवंचोपसर्गाणाम
प्येवस्योपसर्गस्यक्वचिदप्यर्थेशक्तिर्नप्रामाणिकीतस्यद्योतकत्वमेव यथाप्रादेः यस्यचशक्तिःप्रा
माणिकीतस्यबोधकत्वमेवयथानिरुपादेः अन्यथा उपकुंभमित्यव्ययीभावसमासानुपपत्तेः तस्यनि
रर्थकत्वेननिराकांक्षत्वात् पूर्ववाच्यंभवेद्यस्यसोव्ययीभावइष्यतेइत्यनुशासनात् नचप्रादेरपिनि।
रर्थकत्वेनतेनसहसमासानुपपत्तिः नाम्नामेवसमासविधानात् वस्तुवाचिनएवनामत्वादितिवाच्यं। ७५ राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्वार्थत्वमिह नामेष्टमित्यनेन स्वार्थत्वेन तस्यापि नामत्वात् वस्तुवाचीनि नामानीत्यस्यैकदेशिम
तत्वादिति केचित् प्रोत्तरजत्वेन प्रकृष्टजये शक्तिरित्युपसर्गाणां शक्तत्वावच्छेदकत्वमेव च द्योतक।
त्वं तथा चोपसर्गाणामौपसंदानिकी शक्तिरित्याहुः भुक्त्वा व्रजतीत्यत्र भोजने व्रजनपूर्वकाली।
नत्वस्य नियमेन प्रतीतेः पूर्वकालत्वं क्त्वाप्रत्ययार्थः न च मासादिना व्यवधानेपि तथाप्रयोगापत्ति
रिति वाच्यम् तथा विवक्षायामिष्टत्वात् अन्ये त्वव्यवहितपूर्वकालत्वं क्त्वावाच्यं अव्यवधानं च क्रि।
यांतरानुकूलविलंबाभावत्वमेव तदनुकूलक्रियायास्तदव्यवधायकत्वात् इंद्रियद्रवव्यापारा।
णामित्याहुः अत्र च तणांविषयांतरसंचारेपि भुक्त्वा व्रजतीति प्रयोगात् क्रियांतरानुकूलविलंबा।
भावरूपस्याव्यवधानस्य दुर्वचत्वात् तदुत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगिकालत्वमेव तदव्यव
हितपूर्वकालत्वम् कालश्चात्र यावता कालेन भोजनानंतरं व्रजनं तावान् स्थूलकालोपाधिर्वि।
शिष्यनिर्वचनीयः तेन नासंभवः ननु दिवसादिरूपोपि तेन न दिवसादिनाविलंबे भुक्त्वा व्रजती।
ति प्रयोगापत्तिरिति केचित् तन्न कालस्य तत्तद्व्यक्तित्वेन निवेशनादननुगतत्वाद्दुर्ज्ञेयम् तस्मात्पू
र्वकालत्वमेव क्त्वावाच्यम् ननु मुखं व्यादाय स्वपितीत्यादावोष्ठपुटविभागरूपव्यादानस्य स्वा
पोत्तरकालीनत्वाद्व्यादाने स्वापपूर्वकालत्वाभावेन कथं क्त्वानिर्देश इति चेन्न स्वापपूर्वकाले।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

165

७६ पिव्यादानसंभवेनतथाप्रयोगात् सुप्त्वाव्यादत्ते इत्यत्रैवनिरूढिलक्षणयातथाप्रयोगाद्वेति प्रभाक
त॰ पु रास्तु समानकर्तृकत्वमेवक्त्वावाच्यम् नियमतस्तेनरूपेणावोधात् समानकर्तृकक्रियाद्वयस्यैक।
प्रा॰ स्थासंभवात् भोजनव्रजनयोरेककर्तृकत्वेऽवगतेएकस्यापरपूर्वकालत्वस्याक्षेपेणैवलाभान्न
पूर्वकालत्वेपिशक्तिः विभिन्नकर्तृकेपिपूर्वकालत्वसंभवेनतेनसमानकर्तृकत्वापेक्षासंभ।
वात्समानकर्तृकत्वेशक्तिरेव नचयज्ञोपवीतंवहन्नंघानमीक्षमाणोऽधीयमानोगच्छतीत्या
दौयुगपदनेकक्रियाकर्तृत्वस्यैकस्मिन्नपिसंभवान्नतेनपूर्वकालत्वाक्षेपोयुक्त इतिवाच्यम्।
तथाप्येककर्तृकप्रधानक्रियाद्वयस्ययुगपदसंभवेनतयोः पूर्वोत्तरभाननियमात् नचावज्ञा
नासिमांयस्मात्तस्तेनभविष्यतिमनुस्मृतिमनाराध्यप्रज्ञेतित्वांशाशापसेत्यत्रमनुस्मृतिम
नाराध्यतेप्रज्ञानभविष्यतीति भिन्नकर्तृकत्वेपिक्त्वानिर्देशात्कथंसमानकर्तृकत्वंक्त्वावाच्य
मिति वाच्यम् तत्रनाराध्यस्थितस्येतिक्रियांतरमध्याहृत्यसमाधानस्यसर्वसंमतत्वादित्याहुः ध्या
तदसत् समानकर्तृकत्वस्यक्त्वावाच्यत्वेतस्यप्रधानक्रियापेक्षयोत्तरकालत्वेनाप्युपपत्तेर्नभो।
जनेनियमेनपूर्वकालत्वाक्षेपसंभवः नचभोजनव्रजनक्रिययोरेकः कर्तेतिनानुभवः अपितुभु
जिक्रियाव्रजनक्रियायैककर्तृकेति तथाचभुजिक्रियायाः प्राधान्येनोपस्थितेस्तत्रैवपूर्वत्वा। ७६ राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

न्वय इति वाच्यम् प्राधान्येनोपस्थितेर्ह्याकांक्षाप्रयोजकत्वेन पूर्वापरबोधे कथंचिन्नियामकत्वं स्या।
त् इत्याक्षेपोऽनुमानं तत्र च व्याप्तिपक्षधर्मतयोरेव प्रयोजकत्वेन पौर्वापर्यावधारणसंभवेपि पूर्व
त्वमात्राक्षेपकलिंगाभावेन पूर्वत्वाक्षेपासंभवात् नच परमते शाब्दानुपस्थितस्यापि शाब्दभान।
०० मिति वाच्यम् प्राक्छीतिन्यायेन तन्मतस्य दुष्टत्वात् नच भुक्त्वा व्रजतीत्यत्राख्यातार्थकालावच्छिन्ने। वर्त्तमान ४
न व्रजनस्य पूर्वकालान्वयनिराकांक्षतया तदनुपरुद्धत्वात् भुजिक्रियायामेव पूर्वत्वान्वयः इत्थं च कालो। वर्त्तमान ५
तरसंबंधित्वेनानुपस्थितेरेव प्राधान्येनोपस्थितिः सैव च नियामिकेति वाच्यम् पदानुपस्थितस्य शाब्दबो
धविषयतया कालान्तरासंबंधित्वेनोपस्थितेरकिंचित्करत्वात् किंच समानकर्तृकत्वेन न पूर्वत्वाक्षेपः किं
तु समानकर्तृकप्रधानक्रियाद्वयस्यैकदाऽसंभवात् प्रधानक्रियासमानकर्तृकत्वेन पूर्वत्वाक्षेप इति वा।
० च्यम् तत्र प्रधानत्वं न तावन्मुख्यत्वं तयोरुद्देश्यत्वम् मुख्यत्वं च इदं भवतु मा वा इदं तु स्यादेवेत्यनास्थाविरहरू
स्तुल्यत्व३ पम् क्रिययोर्वद्(?) उद्देश्यत्वेप्येकदासंभवेन व्यभिचारात् तयोरुद्देश्यतया स्वनियंतुमशक्यत्वात् किंच समा विनिगमनाविरहः४
गौणप्रधानयोः४ नकर्तृकत्व एव परेण शक्तिरूपेयते नेन तु प्रधानत्वेपीति कथं तेन पूर्वत्वाक्षेपः तदंशेपि शक्त्यवगमे तु किम
पराद्धं पूर्वकालत्वेनेति न किंचिदेतत् नच समानकर्तृकत्वस्य नियमेन प्रतीतेस्तत्रापि शक्तिरिति वाच्यम्
अभिन्नकर्तृकत्वरूपे समानकर्तृकत्वेऽभेदांशे शक्त्यभावेपि क्त्वालकाराभ्यां भोजनकर्तृव्रजनकर्त्रोरभेदा
क्त्वा

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नु

७७ 166 न्वयबोधसंभवात् तयोः कृतिमात्रवाचकत्वेपि व्रजनकालीनभोजनकृतिमान् व्रजनकृतिमानित्यन्वये भोजन

त॰ प्र॰ व्रजनकृत्योरैकाधिकरण्यस्यापि भानसंभवात् न च समानकर्तृकत्वस्याशाब्दत्वे चैत्रो गच्छति मैत्रो भुंक्ते

रा॰ इति प्रयोगवच्चैत्रो भुक्त्वा मैत्रो गच्छतीति भिन्नकर्तृकेपि क्त्वाप्रयोगप्रसंग इति वाच्यम् वस्तुतः समान।

कर्तृकक्रियायामेव क्त्वः साधुत्वात् भोक्तुं व्रजति पश्यन् व्रजतीत्यत्रेव लट्तुमुनोरपि समानकर्तृकत्वे।

शक्तेः केनाप्यनंगीकारात् मणिकृतस्तु आनंतर्यमेव क्त्वावाच्यम् पूर्वकालत्वस्य शाब्दत्वे व्रजनपूर्वकाली

नभोजनमिति भोजनविशेष्यकानुभवः स्यात् जायते तु भोजनानंतरं व्रजनमिति व्रजनविशेष्यकोनुभवः

तथा चानुभवस्यात्र विनिगमकत्वेनाऽऽनंतर्यमेव क्त्वावाच्यम् न च पूर्वकालत्वस्य शाब्दत्वेपि तस्य निरूप।

कतासंबंधेन व्रजनेऽन्वयोपगमे व्रजनविशेष्यकोनुभव उपपद्यत एवेति वाच्यम् न भुक्त्वा व्रजतीत्यत्र व्र।

जने स्वरूपसंबंधेन पूर्वकालत्वस्याभावबोधने भुक्त्वा व्रजत्यपि न भुक्त्वा व्रजतीति प्रयोगप्रसंगात् भोजन।

निष्ठपूर्वकालत्वस्य व्रजनेऽसत्त्वात् वृत्त्यनियामकसंबंधस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया निरूप

कतया तदभावबोधासंभवादित्याहुः केचित्तु सत्यपि कदाचिदध्ययने अधीत्य तिष्ठतीत्यप्रयोगात् नि।

रंतराध्ययनशालिन्येव तत्प्रयोगाच्च क्वचित्सामानाधिकरण्यविशिष्टाध्ययनव्याप्यत्वमपि क्त्वाप्रत्यार्थो

व्याप्तिश्च कालिकी तथा चाध्ययनसमानाधिकरणविशिष्टाध्ययनव्याप्यस्थितिमानित्यन्वधीः नि। ७७ राम

य

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

त्ति

रेतदध्ययनसामानाधिकरण्यविरहिण्यन्यदीयतथाध्ययनमादायातिप्रसंगवारणाय सामानाधिक
रण्यनिवेशः नच स्वीयाध्ययनसामानाधिकरण्यविशिष्टपरकीयाध्ययनव्याप्यस्थितिमादाय तथाप्यति
स्थितिक्रियायाम् ३ प्रसंगो दुर्वार इति वाच्यम् प्राधानक्रियायां प्रकृत्यर्थीभूतैकव्यक्तिनिरूपितयोरेव सामानाधिकरण्य। क्त्वाप्रकृत्यर्थीभूत इत्यर्थः ३
व्याप्यत्वयोः क्त्वाप्रत्ययेन बोधकत्वस्य व्युत्पत्तिविशेषबलेन कल्पनात् एतेन पूर्वकालत्वस्यैव क्त्वावा
च्यत्वे व्यादानशून्यकालेपि मुखं व्यादाय स्वपितीति प्रयोगापत्तिरिति निरस्तम् अत्रापि व्याप्यत्वस्यैव
क्त्वाबोध्यत्वात्तत्रापि व्यादाननिरूपितव्याप्तेरभावादेव तथाप्रयोगापत्त्यसंभवात् भुक्त्वाहं तृप्तो न तु पी
त्वेत्यादौ भोजनपानयोरुत्पत्तिपूर्वकालत्वस्य तृप्तौ तदानंतर्यस्य वा ऽविशेषेपि तथाप्रयोगात् जन्यत्व। पीत्वा तृप्यतीत्यप्रयोगात् ७
मपि क्वचित्क्त्वाप्रत्ययार्थः एवं च भुक्त्वा व्रजतीत्यादौ पूर्वकालत्वमानंतर्यं वा उक्तस्थले च सामानाधिक
ण्य रविशिष्टव्याप्यत्वं जन्यत्वं चार्थ इति क्त्वाप्रत्ययो नानार्थ एवेत्याहुः अपरे तु क्त्वाप्रत्ययस्य कृत्प्रत्ययान्त
र्गतत्वात्सामान्यशास्त्रात् आश्रयोपस्थितेः कृत्प्रत्ययेन संभवात् व्यादानाश्रये स्वापाश्रयत्वस्य विशि
ष्टवैशिष्ट्यमिति न्यायेनैव बोधः विशिष्टवैशिष्ट्यमिति न्यायेन शाब्दबोधे च उद्देश्यतावच्छेदकविधेय
योः समानकालीनत्वभानं व्युत्पत्तिसिद्धम् अन्यथा तिलकी कर्म कुर्वीतेत्यादौ तिलकविशिष्टकर्मकरण।
वैशिष्ट्यलाभेपि तिलके सत्येव कर्मकरणमित्यस्याप्रत्यायनात् तिलक अन्यकालेपि कृतस्य कर्मणो नैष्फल्य।

क्त्वाप्रत्ययेन समभिव्याहारस्थाने तत्प्रकृत्यर्थैकव्यक्तिनिरूपितव्याप्यत्वसामानाधिकरण्यप्रकारकज्ञानप्रतिकारणम् ४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

167

७८ नापत्तेः तद्विधायकेन शाब्दस्यानर्थक्यापाताच्च तथा चैतादृशव्युत्पत्त्या कर्मकरणेति लकसमानकालीन

न॰ प्र॰ त्वस्य भाने तच्छून्यकाले च तत्समानकालीनत्वस्याभावान्नेष्टस्योपपत्तिरिति प्रकृतेपि मुखं व्यादाय।

शा॰ स्वपितीत्यादौ व्यादानविशिष्टस्वापाश्रयत्ववैशिष्ट्यस्य भाने व्यादानसमानकालीनत्वस्य भानाद्व्यादान

शून्यकाले तथा प्रयोगापत्त्यसंभवः एवमधीत्य तिष्ठमधीतेतीत्यादावपीत्याहुरितिदिक् एवमेवकार।

स्यान्ययोगव्यवच्छेदः अयोगव्यवच्छेदोऽत्यन्तायोगव्यवच्छेदश्चार्थः तँविशेष्यसंगतैवकारस्थले पार्थ न

एव धनुर्धर इत्यादौ पार्थान्यतादात्म्यव्यवच्छेदो बुध्यते पार्थान्यतादात्म्याभाववान् धनुर्धराभिन्नः पा।

र्थ इति बोधः पृथिव्यामेव गंध इत्यत्र पृथिव्यन्यासमवेतसमवेतत्वाभाववान्पृथिवीगंध इति बो।

धात् प्रथमेतरविशेषणविभक्तिसमभिव्याहृतत्वमपि नियामकम् अत्र च भावनान्वयबोधानुपगमे

पृथिव्यामेवाकाशमित्यपि प्रसज्येत तथा चान्ययोगव्यवच्छेदबोधे विशेष्यवाचकपदप्रथमेतरविशे

षणविभक्त्यन्यतरसमभिव्याहृतैवकारो हेतुः विशेषणसंगतैवकारस्थलेऽयोगव्यवच्छेदबोधः य

था शंखः पांडुर एवेत्यादौ क्रियासंगतैवकारस्थलेऽत्यन्तायोगव्यवच्छेदबोधः अयोगश्चात्यन्तिकत्वा।

स्यान्वयितावच्छेदकव्यापकत्वरूपस्य व्यवच्छेद इत्यर्थः इत्थं चान्वयितावच्छेदकसामानाधिकरण्ये

नायोगव्यवच्छेदः अत्यन्तायोगव्यवच्छेदः अन्वयितावच्छेदकावच्छेदेनायोगव्यवच्छेदोऽयोगव्यवच्छेद। ७८ राम

शंखत्वावच्छेदेन पांडुरत्वायोगव्यवच्छेदबोधात् नीलं सरोजं भवत्येवेत्यादौ तु त्रुटि

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

आख्यातस्यैतावद्यत्न एव शक्यः पचतीत्यस्य पाकं करोतीति विवरणात् १

इति परिभाषेति शेषम् आख्यातस्येति आख्यातत्वं न जातिः तिप्त्वादिना सांकर्यात् नापि दशलकारसाधार
णं लत्वं तत् तन्मात्रसाधारणस्यैकस्य लत्वस्याभावात् किंतु रूढिसंबंधेनाख्यातपदवत्त्वं तत् यदि च ल
आर्थाणां— कारे ष्वेवाभियुक्तानामाख्यातपदरूढिः तथा च पचन्तीत्यादितादृशस्थले पर्याप्तार्थकृतिबोधापत्तिरि रव्या
ति विभाव्यते तदा तिप्त्वादिकमेव विशिष्य शक्ततावच्छेदकं बोध्यम् न चैवं केवलं तिप्पदादपि।
कृते बोधापत्तिः आनुपूर्वीज्ञानस्यापि सहकारित्वात् पाको यत्नश्चेति निराकांक्षवाक्यात्पच।
तीत्यत्रेव पाकानुकूलयत्नबोधापत्तिवारणायाख्यातपदजन्यपाकानुकूलयत्नविषयकशाब्द
बोधं प्रति तिबादिपदनिष्ठपचादिधात्वव्यवहितोत्तरत्वरूपानुपूर्वीज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनाया आ
वश्यकत्वात् यत्न एवेति यत्नत्वं शक्यतावच्छेदकमित्यर्थः न च पाकगोचरनिरंतिकालेपि पचती यत्नस्य प्रवृत्तिनिवृत्ति
ति प्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् प्रवृत्त्यभावातिरिक्तनिरत्याख्ययत्नेमानाभावात् विलक्षणविषयता जीवनयोनिभेदात् ६
संबंधेनानुकूलतासंबंधेन वा पाकस्य कृतावन्वयेनादोषाच्च करोतीति सर्वोच्चरितवाक्यस्योत्तर।
वाक्येनार्थकथनं हि विवरणम् तथा च यत्नत्वविशिष्टशक्तकृधातुनाख्यातस्य विवरणादाख्यात घो
स्य यत्नवाचकत्वमिति भावः कृञश्च यत्नाभिधायकत्वं सिद्धमेव अन्यथा [redacted] तस्य व्यापारवाचकत्वे कृञः = २
व्यापारजन्यत्वप्रतिसंधानाविशेषेपि यत्नजन्यत्वप्रतिसंधानाप्रतिसंधानाभ्यां पटांकुरयोः कृताकृ

स्मरण

पटो मत्कृतिजन्यः
अंकुरो मत्कृत्यजन्यः

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

[redacted]तस्यव्यापारवाचकत्वेपटानुकूलव्यापारवति अंकुरानुकूलव्यापारस्यसत्त्वात् पटोऽनेनकृतो नांकुरं कृतमितिव्यवहारानुपपत्तिरितिभावः १

168 व्यापारवद्विवरणादपिचशक्तिनिर्णयात् ५

७९ तव्यवहारानुपपत्तेः ज्ञानेत्यत्रैवकर्तृत्वत्रापिकृत्याश्रयबोधाच्च तथाचाख्यातपदंयत्नत्वावछिन्नेश।
ने॰ पृ॰ क्तं यत्नत्वावछिन्नशक्तकरोतिधातुप्रतिपादितार्थकत्वात् यत् यद्धर्मावछिन्नशक्तप्रतिपादितार्थ
श॰ कंभवति तत् तद्धर्मावछिन्नेशक्तंभवति पाकत्वविशिष्टशक्तपाकपदप्रतिपादितार्थकपचधातुव।
दितिसामान्यतोदृष्टानुमानेनविवरणस्यशक्तिग्राहकत्वात् ननुविवरणस्यशक्तिग्राहकत्वे किंमा
नमतमाह व्यवहारवदिति तथासति तुल्ययुक्त्याव्यवहारस्यापिशक्तिग्राहकत्वानुपपत्तेरिति भावः।
तथाचोक्तम् शक्तिग्रहंव्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च वाक्यस्यशेषाद्विवृतेर्वदंतिसां
निध्यतःसिद्धपदस्यवृद्धा इति नच विवरणस्यशक्तिग्राहकत्वेपचतीत्यत्रकर्तुरेवविवरणात्तत्रापिश। रपि॰ दि॰
क्तिःस्यादितिवाच्यम् असतिबाधके इत्यनेनविशेषणात् धर्मिणिअन्यलभ्यत्वस्यैवबाधकत्वात्। कर्तरि
एवमाख्यातस्यव्यापारवाचकत्वेकिंकरोतीतियत्नंप्रश्नेपचतीत्यस्योत्तरत्वानुपपत्तिरपि तथाहि।
घटत्व यद्धर्मविशिष्टेयद्धर्मावछिन्नस्यसंबंधोयत्प्रश्नवाक्यात्प्रतीयतेतदुत्तरवाक्यात्तद्धर्मविशिष्टेएवतद्धर्म दंडत्व
दंडवत्व व्याप्यधर्मावछिन्नसंबंधश्चेत्प्रतीतोभवतितदेवप्रश्नोत्तरभावनिर्वाहः यथाकस्माद्घटइतिप्रश्नेदंडा
२ द्घटइत्युत्तरं नतुदंडाद्द्रव्यमिति एवंच कृञोयत्नार्थकत्वात्किंकरोतीतियत्नत्वविशिष्टेप्रश्नेपचतीत्य।
नेनव्यापारत्वविशिष्टेपाकसंबंधबोधेजातेपिनोत्तरत्वनिर्वाह इत्याख्यातस्यापियत्नत्वविशिष्टवा। ७९ राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तथा च रथो गच्छतीत्यत्र न मुख्यप्रयोगः रथादीनामचेतनतया गमनानुकूलप्रयत्नस्यासत्त्वात् नापि लक्षणया विभ
क्तेर्लक्षणानंगीकारात् अन्यथा व्युत्पत्त्यनुशासनवैयर्थ्यादतः सिद्धं वत्वं तेरेति चेन्न व्युत्पत्त्यनुशासनबलाद्विभक्त्यर्थे
वा२ ऽन्यस्मिन् लक्षणानत्वेऽपि इह च विभक्त्यर्थे न लक्षणा किंतु व्यापारे इष्यते च विभक्त्यर्थे व्युत्पत्त्यनुशासनिक्तौ लक्ष
कत्वमवसेयमिति निगर्वः तथा चेति आख्यातस्य यत्नवाचकत्वे चेत्यर्थः न मुख्येति नाख्यातला
स्याशक्त्याप्रयोग इत्यर्थः मुख्यार्थबाधमेवाह रथादीनामिति नापीति लक्षणागमनेनानुकूलव्या
पारे लक्षणा अन्यथेति विभक्तौ लक्षणांगीकारे इत्यर्थः व्युत्पत्त्येति व्यासस्यकृत्तिभीरतस्य श्रव।
णं इत्यादौ कर्तृकर्मकृद्योगषष्ठीतः कर्तृत्वकर्मत्वबोधानुभवसिद्धः तथा कर्मणि द्वितीया कर्तृ
करणयोस्तृतीयेत्यनेन कर्मत्वकर्तृत्वार्थकत्वेन द्वितीयातृतीये विहिते शेषे षष्ठीत्यनेन च संबं।
धसामान्ये षष्ठी विहितेति षष्ठीतः कर्मकृद्योगे कर्तृत्वकर्मत्वबोधः कथमतः कर्तृकर्मणोः कृती
ति व्युत्पत्त्यनुशासनम् तेन षष्ठ्या अपि कर्मत्वाद्यर्थकत्वमभिहितम् यदि च विभक्तौ लक्षणांगी
कार एव तदा तत्सूत्रं विनैव लक्षणया कर्मत्वादिबोधस्योपपादयितुं शक्यतया तत्सूत्रानर्थकं स्या
दित्यर्थः अतइति रथो गच्छतीत्यादौ गमनानुकूलव्यापारबोधस्य शक्तिलक्षणाभ्यामुपपादयितु
मशक्यत्वादित्यर्थः व्युत्पत्त्येति कर्तृकर्मणोः कृतीति व्युत्पत्त्यनुशासनबलादित्यर्थः विभक्त्यर्थेन्य।
स्मिन्निति अनुशासितविभक्त्यर्थातिरिक्तविभक्त्यर्थेत्यर्थः न त्वन्यत्रापीति अन्यत्रापि अनुशासि
तविभक्त्यर्थातिरिक्तविभक्त्यर्थभिन्नेपि न लक्षणेति नत्वित्यर्थः इह चेति रथो गच्छतीत्यादावाख्या।
तस्थले चेत्यर्थः किंतु व्यापारेति व्यापारश्चानकस्यापि विभक्तेरर्थ इत्यर्थः तथा च विभक्तौ लक्षणा

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

८॰ 169

नं॰ प्र॰ शा॰

स्यैव व्यत्ययानुशासनमित्याविभक्तौ लक्षणं नास्तीति प्रवादस्यैक विभक्तेरन्यविभक्त्यर्थे लक्षणं नास्ती
त्यभिप्रायकः अन्यविभक्त्यर्थोऽनुशासितविभक्त्यर्थातिरिक्तो ग्राह्यः एवं च रथो गच्छतीत्यादावारव्या
तस्यानुकूलव्यापारे लक्षणायां बाधाभावान्न तत्यंतरकल्पनमिति भावः अनुशासितविभक्त्यर्थातिरि
क्तविभक्त्यर्थेन लक्षणेत्यत्र अन्यस्मिन्नित्यस्य व्यावृत्तिं प्रदर्शयितुमानुशासनिकलक्षणस्थलं द
र्शयति दृश्यते चेति कृद्योगे कृत्प्रत्यययोगे कर्मत्वे लक्षणेति पूर्वेणान्वयी यथा भारतस्य श्रवणं ग्राम
स्य गंतेत्यादौ भारतकर्मकश्रवणं ग्रामकर्मकगमनबोधः ननु शेषे षष्ठीत्यनेन संबंधमात्रे षष्ठीवि
धानात्कर्मत्वमपि शक्त्यैव षष्ठ्या बोध्यतां किं तत्र लक्षणयेत्याशंकते नचेति स च संबंधश्च प्रा
कारण्यषष्ठ्याः शक्य एव न लक्षणा न कर्मत्वे लक्षणानुपपादनासंभवादित्यर्थः तया लक्षण।
या तत्प्रकारकेति कर्मत्वप्रकारकेत्यर्थः किंत्विति स च शक्त्यैवेति भावः अनुशासनेति कर्तृकर्मणो
ः कृतीति व्यत्ययानुशासनेत्यर्थः षष्ठीतः कर्मत्वबोधार्थं हि तत्र तच्च शेषे षष्ठीत्यनेनैव संबंधत्वेन कर्म
त्वबोधोपपत्तौ निरर्थकं स्यादिति भावः शंकते द्वितीयायाइति तृतीयायाइत्यपि बोध्यम् असाधुत्वव्याक
रणानिष्पन्नत्वम् तत्र अनुशासनं भारतस्य श्रवणमित्यत्र कर्मणि द्वितीयेति सूत्रेण भारतं श्रवणमि।
तिप्राप्तं तन्निषिध्यते कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेन कर्तृकर्मबोधार्थषष्ठ्येव साधुः ननु द्वितीयातृतीयाचे।

यथा रथे योगे षष्ठ्याः कृ
मत्वे न च कर्मत्वमपि
संबंधः स च शक्य एवे
ति न लक्षणा कर्मत्व
प्रकारकबोधस्य त
या विनासंभवात् त
त्प्रकारकबोधो न मे
वत्येव किंतु संबंधत्व
प्रकारक इति चेन्न नि
नुशासनवैयर्थ्यात्
द्वितीयायामसाधुत्वे
नापत्तेः अनुशासने

त

अनुशासनातिरिक्तेर्थे॰ १

८० ग्राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

न पुनः प्राकृते तत्रेति[illegible]

ति द्वितीयायामसाधुत्वप्रतिपादकत्वेनैवतत्सार्थकम् षष्ठीनुशेषेषष्ठीत्यनेनैवेतिभावः निष्ठादीति क। निष्ठादिवर्जनं वैफल्यात्त
र्तृकर्मणोः कृतीत्यनेन यदिकर्तृकर्मकृद्योगेकर्मत्वविवक्षायांषष्ठीविहितास्यात्तदानिष्ठादियोगेपि। तद्वितीयायाः साधुत्व
तस्याः प्रसक्तौ नलोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनामित्यनेननिष्ठादियोगेषष्ठ्याःनिषेधोयुक्तः स्यात् तत्र न तापकमितिचेन्न कृत्य
भवन्नातेइतिभावः एतन्नत्राह्यीर्हि नलोकेति एषांयोगेषष्ठीनस्यात् कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेनप्राप्तापष्ठी योगेविकल्पविधानवै
निषिध्यते सांलादेशाः यथाओदनंपचन् पचमानइति उः कटंचिकीर्षुः कन्यामलंकारिष्णुः उकः वारा यर्थ्यात्[illegible]
णसीगामुकः लत्व्याः कामुकइतिप्रयोगात् कमेर्भाषायामप्रतिषेधः अव्ययम् कटंकृत्वा निष्ठा क्तक्तव त्[illegible]ः १
तू निष्ठा यथाओदनंभुक्तवान् देवदत्तेनकृतमिति खलर्थस्त्वयासुकरम् तृन्निति प्रत्याहारस्तेनशानच
प्रभृतीनांग्रहणम् यथासोमंपवमानइति तत्रेति निष्ठादियोगेइत्यर्थः साधुत्वेति कर्तृकर्मकृद्योगेद्वितीया
नसाधुः किंतुषष्ठ्येवेतिकर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेनविहितम् तत्रचनिष्ठादियोगेपिद्वितीयाया असाधुत्वप्रा
प्तावन्नंपक्वमित्यादावन्नस्यपक्वमित्यपिप्रसज्येतेतिनलोकेत्यादिनानिष्ठादिवर्जनम् तयाच निष्ठादि
७ योगेद्वितीयैवसाधुः ननुषष्ठीतिनिष्ठावर्जनवैफल्यमित्यर्थः कृत्ययोगइति तव्यतव्यानीयरइतिकृत्यप्र
त्ययाः तद्योगेकर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेननित्यंषष्ठीप्राप्तौ कृत्यानांकर्तरिवाषष्ठीस्यादित्यनेनकर्तरि
वाध्येनतीयावाभवतिषष्ठीवाभवतीति षष्ठीविकल्प्यते यथादेवदत्तेनकर्तव्यः कटः देवदत्तस्यकर्तव्य

बा०३ अ०[illegible]

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

170

परिशेषशास्त्रेण षष्ठीति सिद्धा स्यात्तदैव विशेषशास्त्रेण विकल्पेन विहितास्या दिति विशेषशास्त्रस्य शेषशास्त्राभ्यनु ज्ञा

कृत्यानां कर्तरि वा

९१ इति इदं तु तदा संगच्छते यदि कर्तृकर्मणोः कृतीति सूत्रं षष्ठीविधायकं तदा विशेषविधिनिषेधयोः शे = कर्तृकर्मणोः कृति

नं प्र षनिषेधाभ्यनुज्ञाफलकत्वमिति न्यायेन द्वितीयातृतीययोर्निषेधमुखेनैव नित्यं षष्ठीप्राप्तौ कृत्यानां

प्र कर्तरि वेत्यनेन तृतीया वा भवति षष्ठी वा भवतीति निषेधमुखेनैव तृतीयायां विहितायां षष्ठीप्राप्त्यर्थं

विकल्पेन षष्ठीविधानमिति भवन्मते च कर्तृकर्मणोः कृतीति सूत्रं द्वितीयातृतीययोरसाधुत्वज्ञापकं

न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनामिति च तयोः साधुत्वज्ञापकं तदा कृत्ययोगे तृतीयोपपत्त्यर्थं कृत्या।

नां कर्तरीत्येव सूत्रं प्रणयनीयं स्यात् नेत्यस्य चानुवृत्तिः तथा च कृत्यानां योगे षष्ठी नेत्यस्य तृतीया साधु।

रित्यर्थः तत एव सामंजस्ये कृत्यानां कर्तरीति सूत्रस्य विधायकत्वाभावात् षष्ठ्याः प्रतिषेधमुखेनैव तृ। कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्यनेन निषेधः

तीयोपपत्त्या विकल्पेन षष्ठीविधानमनर्थकमापद्येतेत्याखण्डलार्थः ननु कर्तृकर्मणोः कृतीत्यने।

द्वितीया न तृतीयायाश्चासाधुत्वबोधनात्कथं तृतीया स्यादतस्तृतीयाविधानमावश्यकम् तृतीयाविधाने च वि

शेषविधिनिषेधयोः शेषनिषेधाभ्यनुज्ञाफलकत्वमिति न्यायेन षष्ठीनिषेधमुखेनैव तृतीयायाः प्र

वृत्त्या षष्ठीप्राप्त्यर्थं विकल्पेन षष्ठीविधानमावश्यकमत आह नैव निषेधेनैवेति षष्ठ्याश्च निषेधमुखेनै।

वेत्यर्थः तृतीयोपपत्तिः कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्यनेन तृतीयोपपत्तेः कृत्यानां कर्तरीति सूत्रस्य नेत्यस्या

नुवृत्त्या न लोकेत्यादिवत् तृतीयायाः साधुत्वज्ञापकत्वे न तु तृतीयाविधायकत्वेन षष्ठीनिषेधकत्वमिति ९१ राम

अनिषेधेनैव तृतीयोपपत्तेः २

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पौनिर्वृषष्ठ्यन्तौ इति चेन्न संबंधत्वप्रकारकबोधजने
कायाः शेषवचनादेव सिद्धेः निष्ठादियोगे शेषषष्ठ्याः षष्ठी
साधुत्वज्ञापकत्वादिति
चेन्न तद्योगेपि तादृ
श्या बहुलोदर्शना
त्

षष्ठ्या निषेधमुखेनैव तृतीयाया उपपन्नौ विधानमफलमिति भावः षष्ठीप्राप्त्यर्थमेव विकल्पविधानमित्याशं
केते पादिकेति कृत्ययोगे षष्ठ्याः निषेधमुखेनैव तृतीयोपपन्नावपि कृत्ययोगे पक्षे षष्ठ्यपि साधुरिति।
बोधनाय विकल्पविधानमित्यर्थः संबंधत्वेति कर्तृत्वबोधार्थं हि तृतीया षष्ठी वा कृत्ययोगे विधीयते।
सा तु शेषे षष्ठीत्यनेन संबंधत्वेन कर्तृत्वबोधो भविष्यत्येवेति विकल्पविधानं व्यर्थं स्यादिति मन्मते तु कर्तृ
त्वप्रकारकबोधस्य शेषषष्ठ्या अनिर्वाहाद्विकल्पविधानं सार्थकमिति भावः शेषवचनादिति ननु शे
षषष्ठीत्यत्र उक्तादन्यः शेषः उक्तात्कर्तृत्वकरणत्वादन्यः शेष इत्यर्थः तथा च कथं कर्तृत्वादेर्बोधः।
षष्ठ्येति चेन्न कर्तृत्वत्वकर्मत्वत्वाद्यतिरिक्तरूपेण संबंधबोधे षष्ठीत्यस्य तदर्थत्वात् शंकते निष्ठादी
ति तदिति विकल्पविधायकानुशासनमित्यर्थः कृत्यानां कर्तरीति सूत्रस्य नेत्यनुवृत्त्या तृतीयायाः।
साधुत्वज्ञापकता षष्ठी तु शेषषष्ठीत्यनेनेति पादिकषष्ठ्युपपत्तेति विकल्पविधानं व्यर्थमित्युच्यते चेन्न।
दानं लोकेत्यस्यापि साधुत्वज्ञापकतया कृत्ययोग इव निष्ठादियोगेपि शेषषष्ठ्या आपत्तिरिति विकल्प
विधानम् तेन शेषषष्ठ्यपि कृत्ययोगे साधुः ननु निष्ठादियोग इत्यसाधुत्वज्ञापकतया विकल्पविधान
म् सार्थकमिति भावः तद्योगेपि निष्ठादियोगेपि तादृश्याः संबंधत्वप्रकारकबोधजनिकायाः शेषषष्ठ्याः
बहुशः इति देवदत्तस्य कृतमित्यादावित्यर्थः तदुक्तम् न लोकेति कारकषष्ठ्या प्रतिषेधः शेषषष्ठी तु।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२ त॰ प्र॰ श॰

स्यादेव ब्राह्मणस्य कुर्वन् सत्यानुरक्तानरकस्यजिष्णवः छात्रस्य हसितमित्यादि इक्ष्वाकूणां दुरापेर्थेत्व
दधीनाहि सिद्धयः अपिवागधिपस्य दुर्वचं वचनं तद्विदधीत विस्मयमित्यादि च केचित्तु इक्ष्वाकूणां सिद्ध
ये इत्यन्वयो न त्विक्ष्वाकूणां दुरापे इत्यन्वयः एवं वागधिपस्य विस्मयमित्यन्वयो न तु वागधिपस्य दुर्व
चमित्यनेनान्वय इति समादधुः तस्मात्कर्तृकर्मकृद्योगे षष्ठीति कर्तृत्वकर्मत्वप्रकारकबोधएवोपेयः
एवंच कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेन कर्मत्वत्वप्रकारकबोधजनिकाया षष्ठ्यादियोगेपि प्रसक्तौ न निष्ठादि।
ष्वित्यनेन षष्ठीनिषेधे कृते कृत्यानां कर्तरीत्येव सूत्रस्यनेत्यनुवृत्त्या कृत्ययोगेपि षष्ठीनिषेधे प्राप्ते नि।
ष्ठादिष्विव कृत्ययोगेपि षष्ठीन स्यादिति कृत्यानां कर्तरि वेति तत्र षष्ठ्या विधानं सार्थकमिति तत्र शेषष।
ष्ठ्यास्तु प्राप्तिरेव न तस्याः कर्मत्वत्वादिप्रकारबोधजनने ऽसामर्थ्यादिति षष्ठ्याः कर्मत्वत्वादिप्रकारक।
बोधजनकत्वं कर्तृकर्मकृद्योगेत्यावश्यकं तच्च न शक्त्या ऽनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वादिति कर्मत्वत्वप्रकार
कबोधो लक्षणयैवेति विभक्तावानुशासनिकी लक्षणेति ध्येयम् कर्मकृद्योगे षष्ठीति कर्मत्वत्वप्रकारक
बोधस्याविवादेपि विभक्तौ लक्षणास्यलांतरमाह किंचेति कर्मत्वे क्रियाजन्यफलशालित्वरूपे कर्मत्वे।
शक्ता द्वितीया कथं विषयतायामित्यन्वयः विषयतायामिति विषये सप्तमी विषयता च व्यापारानुबंधिनी
तथा च विषयताबोधिका कथमित्यर्थः तथा च शक्त्या विषयताया बोधासंभवात्तत्र द्वितीयाया लक्षणावश्य
किंच यदि विभक्तौ न लक्षणा कथं तर्हि भाविनं घटं जाना ८२ राम
तीति विषयतायां कर्मत्वे शक्ता द्वितीया २

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

विषयतैवेतिद्वितीयार्थः क्रियाजन्यफलशालित्वापेक्षया लघुत्वादिति तर्हि ग्रामं गच्छतीत्यत्र
कुतः कर्मत्वप्रतीतिर्लक्षणां विनेति विभावनीयं आयुष्मता आस्तांतत्रापि रत्यंतरमिति

कीतिविभक्तावपिलक्षणास्वीकारस्यावश्यक इतिभावः विद्यमानघटस्थले ज्ञानेनज्ञाततोत्पादनसंभी
कृत्यक्रियाजन्यफलशालित्वरूपकर्मत्वमपिकदाचित्संभवतीतिभावितमित्युक्तम् तत्रपूर्वं घटस्याभावे
नज्ञानेनज्ञाताजननासंभवादितिभावः शंकते विषयतैवेति द्वितीयार्थः द्वितीयायाः शक्यार्थः तथाच शक्तौ।
वतद्बोधसंभवान्नतत्रलक्षणैवेतिभावः अत्रविनिगमकमाह क्रियेति ग्राममिति ग्रामविषयकत्वस्या
मनेऽभावेनक्रियाजन्यफलशालित्वरूपंकर्मत्वंलक्षणैवतन्मतेबोधनीयत्वमितिभावः आयुष्मते
ति तथाच विभक्तौलक्षणावश्यकीतिभावः क्रियाजन्यफलशालित्वस्यविषयत्वापेक्षयागुरुत्वेपितु।
त्रभूरिप्रयोगान्नत्रैवशक्तिरुचितेत्यत उक्तं विभावनीयमिति ननु द्वितीयायाः क्रियाजन्यफलशालि।
त्वरूपेकर्मत्वेएवशक्तिः भाविनं घटं जानातीत्यादौ विषयत्वरूपकर्मत्वबोधस्तु विभक्तौ लक्षणानंगी
काराद्वृत्त्यंतरेणैवभविष्यतीत्याशंकते आस्तांतत्रापीति भाविनं घटं जानातीत्यत्रापीत्यर्थः लक्ष्
प्रेति लक्षणयैवेत्यर्थः विभक्तौ न लक्षणेति प्रवादस्तु न श्रद्धेय इति भावः वस्तुतस्तु विभक्तौ लक्षणा।
नास्तीत्यस्य सुब्विभक्तौ लक्षणा नास्तीत्यर्थः तिङ्विभक्तौ लक्षणास्वीकारा एव अत एव विद्यते व्योम।
विद्यते घटः सन्नानिष्ठतीति प्रयोगा इति हृदयम् रथो गच्छतीत्यनुरोधादाख्यातस्यव्यापारमात्रम।
र्थ इति विभक्तौ लक्षणानंगीकारेपि न क्षतिरिति मीमांसकमतमाह मीमांसकास्त्विति व्यापारमात्रम्

चेन्न लक्ष्यस्यैवो
यत्तेः मीमांसकास्तु
अनुकूलव्यापारम
त्रमाख्यातार्थः र
गच्छतीत्यादौ मूल

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ष्ठस्य प्रयोगात्तङ् इत्याहुः तन्न यत्नत्वस्य जातित्वेन तस्यैव शक्यतावच्छेदकत्वात्
न तु तदनुकूलव्यापारत्वस्य गुरुत्वात् कथं तर्हि पाकानुकूलता यत्नस्य भासत इति
चेत्संसर्गविधयेत्यवेहि कथं तर्हि जानातीच्छति यतते करोतीत्यादयः प्रयोगाः नी

८३ 172 व्यापारसामान्यम् न तु यत्न एवेति भावः मुख्य इति शक्यार्थप्रयोग इत्यर्थः व्यापारत्वस्यैवाख्यातशक्य। ज्ञानाद्यनुकूलो यत्ने
ने॰ प्र॰ शु॰ शक्यतावच्छेदकत्वेन यत्ने बाधेपि व्यापारबोधे बाधकाभावादिति भावः तस्यैव यत्नत्वस्यैव न त्विति न तु। हि मूलम्
अनुकूलव्यापारत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वमिति विभक्तिविपरिणामेनान्वयः अनुकूलत्वं जनकत्वं न तु।
कीर्तनेच्छप्रकारतया भानमभ्युपेत्य गुरुत्वात् यत्नत्वापेक्षया गुरुत्वात् व्यापारत्वस्य नियतोत्तरवर्ति
त्वरूपजन्यत्वरूपत्वादिति भावः नन्वनुकूलयत्नत्वस्याख्यातशक्यतावच्छेदकत्वेऽनुकूलत्वांशे [illegible]।
कैरावश्यकतया यत्नत्वांशं विहायानुकूलमात्र एव शक्तिरस्ताम् एवं च रथो गच्छतीत्यत्र मुख्यः प्र
योग इत्यतो नुकूलत्वांशं विहाय लाघवाद्यत्नत्वमेव शक्यतावच्छेदकमित्यवोपेयम् तथा च कथम
नुकूलत्वप्रतीये न इत्यभिप्रायेण शंकते कथं तर्हीति यत्नत्वस्यैवाख्यातशक्यतावच्छेदकत्वे हीत्यर्थः
पचतीत्यत्र पाकानुकूलयत्नो भासते तत्रानुकूलताबोधः कथम् आख्यातशक्यत्वादित्यर्थः संसर्गेति
ध पाकयत्नयोः संसर्गविधयेत्यर्थः अशक्यस्यापि संसर्गस्य भानोपगमात् तत्प्रकारकबोधस्तु नानुभव
सिद्ध इति भावः कथं तर्हीति व्यापारमात्रस्याख्यातवाच्यत्वे हीत्यर्थः यतते करोतीति यत्नप्रयत्नेड
कृञ् करणे इति धातुभेदेन प्रयोगभेदः ननु जानातीत्यादौ ज्ञानानुकूलयत्नवानिति बोधे बाधकाभाव इत्य।
तस्माह न हीति ज्ञानादीति आदिनेच्छादिपरिग्रहः ननु ज्ञानानुकूलो यत्नोस्यैव मनःसंयोगस्य ज्ञाना ८३ राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

समवायिकारणत्वात् तस्य मनः क्रियाजन्यत्वाज्ञस्याश्रयप्रयत्नवदात्मसंयोगजन्यत्वादत आह प्रतीय
तेचेति ज्ञानातीत्यादौ ज्ञानाश्रयत्वमात्रं प्रतीयते न तु ज्ञानानुकूलयत्नवानितीत्यर्थः आश्रयतेति।
ज्ञानातीत्यत्राख्यातस्याश्रयत्वे लाक्षणिकत्वादित्यर्थः घटो नश्यतीत्यत्र तु नष्टस्यापि प्रतियोगिता
संबंधेन नाशाश्रयत्वसंभवेपि प्रतियोगितासंबंधावच्छिन्नाश्रयतायां लक्षणायां गौरवात् प्रतियोगित्व
मेव तत्राख्यातार्थोऽवसेयः धात्वर्थ एव ज्ञानरूपे धात्वर्थ एव साक्षात् विभक्त्यर्थमद्वारीकृत्य तथा
चाश्रयतासंबंधेन ज्ञानं चैत्रेऽन्वेतीति नाख्यातत्वेनाख्यातस्य कोप्यर्थ इति भावः तर्ह्याख्यातं निरर्थ।
कमत आह आख्यातेति प्रतिपाद्यः लट्त्वेन एकवचनत्वादिना च प्रतिपाद्यः कालः वर्तमानादि। किंतु पचादिधातुसमभिव्याहृता
ख्यातत्वेन ७
संख्या एकत्वादिरूपा न तु यत्नोप्याख्यातत्वेनाख्यातप्रतिपाद्यः स्वयोग्यत्वादिति तथा च ज्ञानाती।
त्यादौ नाश्रयत्वे लक्षणेति भावः नामार्थेति साक्षात् विभक्त्यर्थमद्वारीकृत्य भेदेति अभेदातिरिक्त
संबंधेनान्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वादित्यर्थः स्तोकं पचतीत्यादि क्रियाविशेषणस्थले स्तोकस्य पाके
ऽभेदेनान्वयात् भेदेति न च तत्र विशेषणविभक्तेरभेदोर्थ इति वाच्यम् विशेषणविभक्तेः साधुत्वार्थ।
कत्वात् स्तोकपाक इत्यादावगतेश्च विभक्त्यर्थस्य प्रकारतया संसर्गतया च भानमिति मते घटमान।
येत्यत्र घटस्य कर्मतासंबंधेनानयनेन्वयात्साक्षादिति न च नकलंजं भक्षयेदित्यत्र कलंजभक्षणं वल।

प्रतीयत इति चेत्॥ आश्रयतालक्षणाचीदृ रत्यात् स्येतिति हाण॥ चिन्तामणिकातत्तु ज्ञानातीत्यादौ धात्वर्थ एव वे चादौ साक्षादन्वेति॥ आख्यातप्रतिपाद्यः कालः संख्या च न तु यत्नोपि॥ चयोग्यत्वादित्यादृस्ताबनयां॥ नामार्थधात्वर्थयोः साक्षाद्भेदान्वयबोधस्याऽव्युत्पन्नत्वात्॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

173

वदनिष्ठान्नत्वं धीयासाधनत्वाभाववदिति बोधात् भक्षणे धात्वर्थे नञर्थाभावान्वयाद्युत्पत्तिभंग इति
वाच्यम् निपातातिरिक्तनामार्थधात्वर्थयोरन्वयस्याव्युत्पत्तेरित्यर्थात् नञोऽभाववत्तिलाक्षणिकत्वा
त् वा अन्वयश्चेति नामार्थधात्वर्थयोर्विभक्त्यर्थमद्वारीकृत्याप्यभेदातिरिक्तसंबंधेनान्वयस्वीकार इत्य
र्थः ओदन इति ओदनं पचतीत्यत्र विभक्त्यर्थकर्मत्वादेः प्रकारतया संसर्गतया च भानोपगमात् यथा
ओदनपाकयोः कर्मतासंसर्गेणान्वयस्तथोदनः पचतीत्यत्रापि कर्मतासंसर्गेणौदनस्य पाकेन्वय
बोधापत्तेरित्यर्थः ननु निपातिरिक्तत्वमिविसविषयकवाचकधात्वतिरिक्तेन्यपि देयमत आह ।
वस्तुत इति कश्चित् नन्व नश्यतीत्यादावगतेः आसां तत्र प्रतियोगिनि लक्षणेति चेत् किमपराद्धं
तर्हि जानातीत्यत्राश्रयत्वलक्षणया व्युत्पत्तिसंकोचेनाप्यनिर्वाहे तदसंकोचस्यैव न्याय्यत्वात् ।
वस्तुतस्तु ननु नामार्थधात्वर्थयोः साक्षाद्भेदेनान्वयबोधो न स्वीक्रियत इति नियमवलान्नामार्थ
निष्ठाभेदातिरिक्तसंबंधावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासंबंधेन शाब्दबुद्धित्वा
वच्छिन्नं प्रति विभक्तिपदनिरूपितवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितित्वेन हेतुत्वम् एवं धात्वर्थनिष्ठप्रकारता
निरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासंबंधेन शाब्दबुद्धिं प्रत्ययीति लब्धम् तत्र चैत्रस्तंडुलं पचति मैत्रेण प
च्यते तंडुल इत्यत्र च चैत्रः पचति तंडुलः मैत्रः पच्यते तंडुल इत्यत्रापि तंडुलस्य कर्मतासंबंधेन मैत्र

८५ राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्यचकर्तृतासंवंधेनपाकेन्वयवारणायनामार्थप्रकारकधात्वर्थविशेष्यकान्वयवोधानुपगमेपि।
धात्वर्थप्रकारकनामार्थविशेष्यकान्वयवोधोपगमेवृत्तिविरहात् द्वितीयकार्यकारणभावेमाना।
भावात् चैत्रोजानातीत्यादावाश्रयतासंवंधेनज्ञानरूपधात्वर्थस्यचैत्रेन्वयेवाधकाभावः नचतथास
तिज्ञानंचैत्रइत्यत्रापिज्ञानस्याश्रयतासंवंधेनान्वयापत्तिरितिवाच्यम् नामार्थयोरभेदातिरिक्तसं
वंधेनान्वयाभावादितिव्युत्पत्त्यंतरेणैवतदापादनासंभवात् किंचानुपूर्वीज्ञानस्यशाब्दवोधहेतुत
याज्ञानप्रकारकाश्रयतासंसर्गकचैत्रविशेष्यकशाब्दवोधंप्रतिज्ञाधातुसमभिव्याहृताख्यातसम।
भिव्याहृतचैत्रपदज्ञानत्वेनहेतुत्वादेवतत्कारणसंभवात् भवन्मतेप्याश्रयत्वप्रकारकशाब्दवोधेताद
शसमभिव्याहारज्ञानहेतुतायाआवश्यकत्वात् अन्यथाज्ञानमाश्रयत्वंचेत्यत्रापितदापत्तेः अथैवं।
पचतिचैत्रइत्यत्रापिस्वानुकूलकृतिमत्त्वसंवंधेनपाकस्यचैत्रेन्वयोपपत्तेः कृतेरप्याख्यातार्थत्ववि।
लोपप्रसंगइतिचेन्न नपचतिचैत्रइत्यत्रवृत्त्यनियामकसंवंधस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया।
स्वानुकूलकृतिमत्त्वसंवंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकपाकाभावस्यवोधासंभवात् आश्रयतासंवंधाव।
च्छिन्नप्रतियोगिताकपाकाभाववोधोपगमेचपचत्यपिनपचतीतिप्रसंगात् नचपचतीत्यत्रपाककृ
तिमांश्चैत्रइत्याख्यातार्थप्रकारकशाब्दोदयेनाख्यातजन्यकृत्युपस्थितेःकारणत्वकल्पनेनतत्तदर्थ

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

८५ 174 निवेशणात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्याख्यातजन्योपस्थितेर्हेतुत्वकल्पने गौरवेण लाघवाद्धात्वर्थप्रकारकशाब्द।
तं प्र बोधं प्रति प्रत्ययजन्योपस्थितेः समानविशेष्यताप्रत्यासत्त्या हेतुत्वकल्पनादाख्यातस्य जानातीत्यादा
वा वाश्रयत्वार्थकत्वमावश्यकमिति वाच्यम् सामान्यतो धातुत्वस्य प्रत्ययत्वस्य चैकस्याभावेन सामान्यत
स्तथा हेतुत्वासंभवाद्विशिष्य हेतुत्वे च जानातीत्यादौ तदकल्पनात् यत्तु जानातीत्यत्र घटादौ स्वारसिकलक्ष
णाग्रहकाले ज्ञानीयो घट इति शाब्दबोधोत्पत्त्या ज्ञानप्रकारकघटादिविशेष्यकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्र
ति ज्ञाधातुसमभिव्याहृताख्यातजन्यघटोपस्थितित्वादिना हेतुत्वकल्पने घटत्वपटत्वादिनिवेशे गौर
वात् ज्ञाननिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासंबंधेन शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रत्याख्यातप
दनिरूपितवृत्तिताजन्योपस्थितेः प्रकारतासंबंधेन हेतुत्वकल्पनादाश्रयत्वे लक्षणावश्यकी आख्या
ख्यातपदजन्यपटाद्युपस्थितिकालेपि ज्ञानीयो घट इति शाब्दबोधस्यात्मनि समवायेनापत्तिः सम
वायेन तादृशशाब्दबोधे ज्ञानीयो घट इति योग्यताज्ञानस्य समवायेन सत्त्वादिति विषयं निवेश्य
पदजन्यपदार्थोपस्थितेर्हेतुत्वमावश्यकम् न च योग्यताज्ञानस्यापि विशेष्यतावच्छेदकप्रत्यासत्त्यैव।
हेतुत्वमिति वाच्यम् तथापि भिन्नविषयकानुमितिसामग्र्यभावरूपकारणबलादात्मनि तथाविधशा
ब्दबोधापत्तेर्दुर्वारत्वादिति चेन्न पदजन्यपदार्थोपस्थितेस्तद्विषयं निवेश्यात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या हेतुत्वे। ८५ राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तत्तद्विषयकत्वेः सह विनिगमनाविरहेण गौरवाद्विशेष्यतावच्छेदकतावत्प्रत्यासत्त्यैव हेतुत्वं वाच्यम् घ।
टत्वादिवृत्तिविषयतासंबंधेन ज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति घटत्वादिवृत्तिविषयतासंबंधेन ज्ञानत्वेन हेतुत्वा
न तरकल्पनेँ च दर्शितापत्तिवारणसंभवात् ज्ञाधातुसमभिव्याहृताख्यातपदजन्योपस्थितिविशिष्टघ
टत्वज्ञानस्य विरोधिसामग्र्यभावेन ज्ञानीयो घट इति शाब्दबोधे जननीये सहकारित्वात्प्रकारतासं।
बंधेन स्वाधिकरणे विषयतासंबंधेन वृत्तित्वरूपसामानाधिकरण्यसंबंधेन च तथोपस्थितिवैशिष्ट्यं
घटत्वज्ञानेऽवसेयम् इत्थं चाख्यातपदजन्यपटोपस्थितिकाले भिन्नविषयकानुमितिसामग्र्यभावरू
पकारणबलान्नात्मनि ज्ञानीयो घट इति शाब्दबोधापत्तिः आख्यातपदजन्योपस्थितिविशिष्टघटत्व
ज्ञानरूपसहकार्यभावात् न च पुरुषांतरस्याख्यातपदजन्यघटोपस्थितिकाले तथाविधसहकारिस
त्त्वादापत्तिरिति वाच्यम् एकात्मसमवेतस्यान्यात्मन्यापत्तिवारणाय तदात्मसमवेतत्वावच्छिन्नं प्रति
तादात्म्यप्रत्यासत्त्या तदात्मत्वेनापि हेतुतया तत्पुरुषीयाख्यातपदजन्योपस्थितिविशिष्टतत्पुरुषीय
घटत्वज्ञानविशिष्टतत्तदात्मविशिष्टविरोधिसामग्र्यभावस्य तत्तदात्मनि ज्ञानीयो घट इति शाब्दबोध
सामग्रीसत्त्वात् तत्तदात्मनि घटत्वज्ञानवैशिष्ट्यमेककालीनसंबंधेन विरोधिसामग्र्यभावे तत्तदात्म।
वैशिष्ट्यं च तादात्म्यविशेषणतोभयघटितसामानाधिकरण्यसंबंधेनेति इत्थं च ज्ञाननिष्ठप्रकार।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

175

८६

तं॰ प्र॰

श॰

तान्निरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासंबंधेन शाब्दबुद्धिं प्रति ज्ञाधातुसमभिव्याहृताख्यातजन्योपस्थितेः प्र
कारतासंबंधेन हेतुत्वात् चैत्रो ज्ञानातीत्यादावाश्रयत्वे लक्षणावश्यकीति तदसत् तं दादिपदेनापि ज्ञा
नीयो घट इति शाब्दबोधजननात् तत्र तथाविधाख्यातपदजन्योपस्थितेरभावेन व्यभिचारात् तथोप ।
स्थितिविशिष्टशाब्दत्वमेव तथोपस्थितेः कार्यतावच्छेदकमुपेयम् एवं च तथोपस्थितिविशिष्टशा
ब्दबोधानुत्पत्तावपि तदनंतरशाब्दबोधस्य ज्ञानातीत्यादौ उत्पत्तौ बाधकाभावः ज्ञाधातुसमभिव्याहृ
ताख्यातसमभिव्याहारज्ञानरूपकारणवत्त्वादाश्रयतासंसर्गकबोधोपगमात् न चाश्रयतासंबंधेन
ज्ञानप्रकारकशाब्दबोधे ज्ञानप्रकारकयोग्यताज्ञानस्य कारणत्वकल्पने नैतन्मते गौरवमिति वाच्यम्
भवन्मते ज्ञानाश्रयत्वप्रकारकचैत्रविशेष्यकशाब्दबोधे तथाविधयोग्यताज्ञानहेतुताया आवश्यकत्वा
त् आश्रयत्वस्यापि संबंधं निवेश्य योग्यताज्ञानहेतुत्वस्य कल्पने भवन्मत एव गौरवाच्च मन्मते चाश्रय
त्वस्यैव संसर्गत्वान्न तस्यापि संबंधो निवेश्यः त्वच्च ज्ञाधातुसमभिव्याहृताख्यातस्य यत्र ज्ञानाश्रयत्वे
लक्षणा तत्र भवतापि ज्ञानाश्रयत्वप्रकारकयोग्यताज्ञानस्य हेतुत्वं कल्पनीयमिति वाच्यम् आश्रयता।
याः संसर्गतावादिना ज्ञानाश्रयत्वप्रकारक ँ बोधस्यानुपगमात् एतेन यत्र ज्ञाधातुसमभिव्याहृताख्यातस्य
ज्ञानाश्रयत्वे लक्षणा तत्र भवतापि ज्ञानाश्रयत्वप्रकारकशाब्दबोधे ज्ञाधातुसमभिव्याहृताख्यातपदनि

ना

उपस्थितिविरहेतं तः

आश्रयतासंबंधेन ज्ञानविशिष्ट घटाद्यभिप्रायेण प्रयुक्तघटः। सघटस्तच्चेत्यादिपदे नार्थः २

विरहे तथोपस्थिति ज्ञानातीत्यादिशाब्दबोधे तथोपस्थितेः कारण त्वमिति भा॰

८६ राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ढ़पि तद्वृत्तिज्ञानजन्याश्रयत्वोपस्थितिहेतुत्वस्य लक्षणया लक्षणैनैव निर्वाहादाश्रयत्वे लक्षणा सर्वत्राव ।
प्युपकीर्ति परास्तम् तथा सति यत्र चैत्रपद एवाश्रयतासंबंधेन ज्ञानविशिष्टचैत्रोपस्थितेः लक्षणया चै
त्रो ज्ञानातीत्यत्र चैत्रपदादेवाश्रयतासंबंधेन ज्ञानवांश्चैत्र इति बोधस्यापि लक्षणैनैवोपपादयितुं शक्यतया ।
पि शक्यत्वात् न चैवं जानातीत्यस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् आख्यातत्वेनाख्यातस्यैव जानातीत्यस्य सर्व।
स्यैव तात्पर्यग्राहकतयोपगमस्य सुवचत्वात् किंच जानातीत्यत्र ज्ञानाश्रयत्वप्रकारकबोधस्यैवानु
पगमेन लक्षणयोपपत्त्यभावात् तस्मादाश्रयतासंबंधेन ज्ञानस्य चैत्रेन्वये बाधकाभावेनाश्रयत्वे लक्ष ।
णावैयर्थ्यमत आह वस्तुत इति केचित्तु यत्र ज्ञाधातोर्ज्ञानाश्रयत्वे लक्षणा तत्र ज्ञानस्य धात्वर्थैकदेश
तया चैत्रेन्वयासंभवेन ज्ञानाश्रयत्वप्रकारक एव शाब्दबोध उपगंतव्य इति तत्र ज्ञानाश्रयत्वप्रकार
कशाब्दबोधेन त्वप्रकारकयोग्यताज्ञानं हेतुत्वमुभयसिद्धम् आश्रयतासंसर्गकशाब्दबोधांगीकर्तृ ।
मते त्वाश्रयतासंसर्गकयोग्यताज्ञानकारणत्वकल्पनमधिकम् न च तच्छब्देन यत्राश्रयतासंबंधेन ।
ज्ञानविशिष्टचैत्रशाब्दबोधस्तत्राश्रयतासंसर्गकयोग्यताज्ञानं हेतुत्वमप्युभयसिद्धमिति वाच्यम् त
त्रशाब्दबोधे पदार्थांतरभाननियमेन ज्ञानविशिष्टचैत्रमात्रविशेष्यकयोग्यताज्ञानस्य ज्ञानविशिष्ट
चैत्रादिमात्रविशेष्यकशाब्दबोधहेतुतायाः कुत्राप्यक्लृप्तत्वात् वचनस्यापि भिन्नविषयकप्रत्यक्षा ।

चैत्रे लक्षणा तत्र चैत्रप
दं ज्ञानविशिष्ट २

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

८७ 176

न॰ प्र॰ प्र॰

दिकं प्रतिज्ञानातीत्यानुपूर्वीज्ञानघटितज्ञाधातुजन्यज्ञानोपस्थितिघटितशाब्दसामग्र्याः प्रतिबंधक
तायामाख्यातजन्याश्रयत्वोपस्थितिनिवेशेनगौरवमितिवाच्यम् ज्ञानाश्रयत्वाभाववांश्चैत्रः सुंदरइ
तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षेज्ञानातिचैत्रइत्यानुपूर्वीज्ञानज्ञाधातुजन्योपस्थितिघटितशाब्द
सामग्र्याः प्रतिबंधकत्वाधिक्यात् मन्मते आश्रयत्वप्रकारकोपस्थितिकालेबाधबुद्धिसंभवेननादृश
सामग्र्योर्युगपदसंभवेनक्लृप्तेनैवोपपत्तेरित्याहुस्तच्चिंत्यम् एवंसतिविशेषणविभक्तेरप्यभेदार्थकत्वा
पत्तेः तत्रापि नीलभेदाभाववान् घटइतिप्रत्यक्षादौनीलोघटइतिशाब्दसामग्र्याबाधमुद्रयैवप्रतिबंध
कतयैवोपपत्तेरतिरिक्तप्रतिबंधकत्वाकल्पनेनलाघवसंभवात् इष्टापत्तौचविशेषणविभक्तेः साधुत्व
मितिसिद्धांतव्याकोपइत्यास्तांविस्तरः आख्यातार्थेति आख्यातार्थत्वेनाख्यातार्थबोधइत्यर्थः त
स्याः आख्यातार्थसंख्यायाः आख्यातार्थेति संख्याकालातिरिक्ताख्यातार्थस्यभावनायायद्विशेष्यं ।
तत्त्वमित्वनियमादित्यर्थः भावनान्वयिन्येवसंख्यान्वयइतिनियमात्संख्याकालातिरिक्ताख्यातार्थो
हिभावनेत्यभिधीयतइतिभावः नन्वाख्यातार्थविशेष्यः कइत्याकांक्षायामाह विभक्त्यर्थाविशेषणी।
भूतइति नामार्थइत्यनेनविभक्त्यर्थनिरासः नच पचतीत्यत्रवर्तमानत्वरूपाख्यातार्थस्यकृतिरेव।
विशेष्येतिकथमीदृशनियमइतिवाच्यम् आख्यातार्थविशेष्यएवसंख्यान्वयइतिनियमप्रविष्टाख्या

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तार्थविशेष्यस्यात्राभिधानादिति भावः उपपादनपुरः विभक्त्यर्थाविशेषणीभूतेत्यस्य व्यावृत्तिमाहुस्ते
नेति विभक्त्यर्थाविशेषणीभूतस्यैव नामार्थस्याख्यातार्थविशेष्यत्वादेवेत्यर्थः तथाविधः विभक्त्यर्थावि।
शेषणीभूतः प्रथमायाः साधुत्वादिति भावः द्वितीयार्थेति द्वितीयार्थकर्मत्वे विशेषणत्वादित्यर्थः क।
र्माख्यातस्य लोप्याह पच्यतइत्यत्रेति चैत्रेण पच्यते तंडुल इत्यत्र कर्मतंडुलस्याख्यातार्थविशेष्यः न
कर्ता नैव चैत्रः तृतीयार्थेति तृतीयार्थेन कर्तृत्वावच्छिन्नत्वात् कर्तृत्वे विशेषणत्वादित्यर्थः ननु चंद्र
इव मुखमस्तीत्यादौ चंद्रपदार्थइवार्थवाभावनान्वयापत्तिः तस्य विभक्त्यर्थाविशेषणीभूतनामार्थ।
त्वात् न च विभक्त्यर्थाविशेषणीभूतेत्यस्य नराविशेषणत्वमर्थ इति वाच्यम् चंद्र इव मुखं चंद्रो राज
त इत्यत्र चंद्रे तदन्वयानुपपत्तेरिति चेन्न प्रकृतपदजन्यशाब्दबोधे विशेष्यत्वाभावभावत्वे सतियदि त।
रविशेषण त्वं तदभाववत्त्वे सतीत्यस्य तदर्थत्वात् वस्तुतस्तु चंद्र इव मुख मस्तीत्यादौ नामार्थयोरि।
ति व्युत्पत्तावव्ययनिपातातिरिक्तत्वविशेषणत्वाभावात् चंद्रपदं चंद्रसदृशलक्षकमिव पदं वता।
त्पर्यग्राहकमिति मते चंद्रसादृश्यविशिष्टे मुखे भावनान्वये विशेषणं शेपि तदन्वयेन चंद्रपदार्थे
तदन्वये इष्टापत्तिः इवपदस्य च निरर्थकतया तेर्थाभावादेव नातिप्रसंगः इवपदस्य सार्थकत्वे पि चं।
द्रपदोत्तरप्रथमायाः प्रतियोगित्वार्थकतया इवपदस्य च सदृशार्थकतया चंद्रस्य विभक्त्यर्थाविशेष

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

८८ णीभूतत्वात् इवपदार्थे सङ्कोचविशिष्टेनतदन्वयेविशेषणांशेनतदन्वयेइष्टापादनमेवेतिप्रतिभाति।
नं· पु· ननुचैत्रेणस्थीयतेइत्यत्रसंख्यानन्वयापत्तिः तत्रविभक्त्यर्थाविशेषणीभूतनामार्थाभावेनभावनाविशे
पु· ष्याभावादतइष्टापत्त्यापरिहरति स्थीयतइत्यत्रेति संख्येति भावनान्वयन्येवसंख्यान्वयनियमादत्र
भावनायाअनन्वयेनसंख्यायाअप्यनन्वइत्यर्थः अतएव भावाख्यातस्थलेसंख्यायाअनन्व।
यादेव औत्सर्गिकमिति स्वाश्रयस्यद्वित्वबहुत्वेपिसंख्यायाअनन्वयात्तृतीयमोपस्थितत्वात्साधु
त्वार्थमेकवचनमेवेत्यर्थः भावाख्यातस्थलेप्रकारान्तरेणबोधं कस्यचिन्मतेनाह धात्वर्थेति चैत्रे
णस्थीयत इत्यत्र चैत्रकर्तृकावर्तमानास्थितिरित्यर्थः नन्वेवं भावनाविशेष्यएवसंख्यान्वयात्।
धात्वर्थस्यचभावनाविशेष्यत्वाद्द्विवचनापत्तिरित्याशंकते नचैवमिति एवं धात्वर्थविशेष्यकान्व।
यस्वीकारेधात्वर्थस्यः स्थित्यादेः द्विवचनापत्तिः द्वित्वस्यतत्रबाधादिति भावः असाधुत्वादिति देव
दत्तेनस्थीयते देवदत्ताभ्यांस्थीयते देवदत्तैः स्थीयते इत्येकवचनमेवात्रसाध्विति भावः चैत्रःपचतिइ
त्यादौप्रथमांतार्थएवभावनायाअन्वयाद्भावनायांधात्वर्थस्यविशेषणत्वेनैवान्वयस्यक्लृप्तत्वाद्भाव
नाविशेषणक धात्वर्थविशेष्यकान्वयस्वीकारेव्युत्पत्त्यंतरस्वीकारेगौरवमेवात्रास्वरसः कश्चिदि
त्यनेनसूचितः आख्यातार्थकालः वर्तमानत्वादिः एकपदेति एकेनपदेनाख्यातेनोपात्तत्वात् भाव ८८ राम
स्यादेतत्।। आख्यातार्थः कालःकुत्रान्वेतीतिचेत्।। एकपदोपात्तत्वमत्यासत्याकृतानेत्यवेहि।।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नार्थो वर्तमानत्वान्वय इत्यर्थः न च संख्यायामेव कुतो न कालान्वयः समानपदोपात्तत्वाविशेषादिति।
वाच्यम् तर्हि पक्ष्केपि पचतीति स्यात् संख्यायां वर्तमानत्वस्य सत्त्वादिति भावः धात्वर्थ इति चैत्रः पचती।
त्यादौ वर्तमानो यः पाकस्तदनुकूलकृतिमानिति बोधः इदमेवमत्तमुपपादयति कथमन्यथेति वर्तमान
त्वादेर्धात्वर्थेऽनन्वये जानातीत्यादौ कृतेर्बाधादाश्रयत्वे लक्षणा आश्रयत्वे च वर्तमानत्वादेरन्वयासं
भवाद्धात्वर्थ एवान्वयो वाच्यः एवं चाख्यातार्थवर्तमानत्वादिनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छे।
दकतासंबंधेन शाब्दबोधं प्रति प्रकारतासंबंधेन धातुजन्योपस्थितेः कारणत्वान्नैव निर्वाहे आख्या
तार्थकृतौ कालान्वयस्वीकारे कार्यकारणभावान्तरकल्पने गौरवमेव पूर्वकल्पे स्वरस इति द्रष्टव्यं।
नृ भविष्यत्त्वेति स्यतासी लृलुटोरित्यनुशासनाद्भविष्यत्त्वे लृङर्थः अतीते लुङि त्यनुशासनात्तातीत।
त्वे लुङर्थ इत्यर्थः ननु भविष्यत्त्वं वर्तमानप्रागभावप्रतियोग्युत्पत्तिकत्वम् अतीतत्वं च वर्तमानध्वंसप्रति
योग्युत्पत्तिकत्वं एवं च घटो भविष्यतीत्यत्र भू सत्तायामिति भूधातोरुत्पत्तिरेवार्थः आख्यातस्य चाश्रयत्व
मर्थः तत्राख्यातार्थाश्रयत्वे भविष्यत्त्वादेरन्वयासंभवाद्धात्वर्थोत्पत्तावेवान्वयो वाच्य तथा च वर्तमानप्राग
भावप्रतियोग्युत्पत्तिकाया उत्पत्तिस्तदाश्रयो घट इत्यन्वयबोधस्वीकारे उत्पत्तेरप्युत्पत्त्यभ्युपगमोऽपसिद्धा
न्ताभावे पचननुभव इत्यत आह भविष्यत्त्वं चेति तथा च वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वमेव भविष्यत्त्वं तच्च।

आश्रयकृतिप्रागभावस्यैव भविष्यत्प्रत्ययेन चरमकृतिध्वंसस्यैवातीतप्रत्ययेनाभिधानात् ।।

पूर्वोक्तप्रागद्बोधं प्रति आख्यातत्वेना ख्यातपदजन्योपस्थितिप्रकारिता संबंधेनकारणमिति

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

८९
न॰ प्र॰
प्रा॰
178

भविष्यतीत्यादौ धात्वर्थोत्पत्तेः पक्ष्यतीत्यादावाख्यातार्थकृतावन्वेतीति भावः पचतीति सप्तम्यन्तम् आख्या
तार्थकालस्य समानपदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या कृतावन्वय इत्युक्तम् तथा च पक्ष्यतीत्यत्र वर्तमानप्रागभावप्रति।
योगिनी या पाकानुकूला कृतिस्तद्वांश्चैत्र इति बोधस्वीकारे यदा चैत्रेण पाकः क्रियते तदैकस्याः कृतेर्ज्ञानत्वे
पि ध्वंसप्रागभावयोः सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभावेन भाविनी यान्या कृतिस्तत्प्रागभावस्य स
त्त्वात्पक्ष्यतीति प्रयोगापत्तिः एवमपाक्षीदित्यत्र लुङर्थातीतत्वस्य वर्तमानध्वंसप्रतियोगित्वरूपस्य कृता।
वेवान्वये वर्तमानध्वंसप्रतियोगिनी या पाकानुकूला कृतिस्तद्वांश्चैत्र इत्यन्वयो वाच्यः एवं चाद्यकृतिनिष्ठ।
त्वेन पाकदशायामप्यपाक्षीदिति प्रयोगापत्तिरित्यर्थः समाधत्ते तस्यादिति आद्येति तथा च पक्ष्यती।
त्यत्र प्रागभावत्वेन रूपेणाद्यकृतिप्रागभावस्यापाक्षीदित्यादावन्त्यकृतिध्वंसस्यैव तत्तात्पर्यविषयत्वा।
न्न भाविकृतिप्रागभावमादाय पक्ष्यतीति आद्यकृतिध्वंसमादाय च पाकदशायामपाक्षीदिति प्रयोगाप
० त्तिरिति भावः ननु भविष्यत्त्वं यदि वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वं तदा नङ्क्ष्यतीत्यादौ प्रतियोगित्वस्या।
ख्यातार्थे तथा तत्र भविष्यत्त्वस्यान्वयासंभवाद्धात्वर्थनाशे तदन्वयो वाच्यः तथा च श्वो भाविनाशे केप
रश्वो नङ्क्ष्यतीति प्रयोगापत्तिः तथाहि परश्वस्तनकालस्य नाशेऽन्वयस्वीकारे नाशस्य परश्वस्त
नकालवृत्तित्वात्परश्वो नङ्क्ष्यतीति स्यात् न च परश्वस्तनकालस्य भविष्यत्त्वघटकीभूतप्रागभावो। ८९

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भविष्यत्त्वघटकीभूतप्रागभा
वान्वयस्वीकारे ४८

न्वयः एवंच परःश्वस्तनकालत्ववर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वनाशोऽभावान्नतथाप्रयोगापत्तिरितिवा
वाच्यम् तथासति श्वोभाविनाशके श्वो नङ्क्ष्यतीतिन स्यात् नाशप्रागभावस्यश्वस्तनकालवृत्तित्वा।
भावात् इहाद्य घटो भविष्यतीत्यादौ देशविशेषस्य कालविशेषस्य चाधिकरणत्वेनोत्पत्तिरूपधात्व
र्थएवान्वयस्योपेयत्वात् अन्यथा कपालनाशजन्यघटनाशस्थले इह कपाले घटध्वंसो भविष्यतीति
प्रत्ययापत्तेः घटस्वरूपप्रतियोग्यात्मकघटध्वंसप्रागभावस्य कपाले सत्त्वात् एवं श्वोभाविन्यद्य भवि
ष्यतीति प्रतीत्यापत्तेः अद्यतनकालवृत्तित्वस्य प्रागभावे सत्त्वात् एव मुत्पत्तिमति तदन्वयस्वीकारे भवने ।
श्वः समुत्पद्य प्राङ्गणे परश्वो मरिष्यतीति मैत्रे प्राङ्गणे परः श्वो भविष्यतीति बुद्धिप्रसंगात् उत्पत्तिमतो मैत्र
स्य प्राङ्गणवृत्तित्वात् परश्वस्तनकालवृत्तित्वाच्चेति देशविशेषस्य कालविशेषस्योत्पत्तिरूपधात्वर्थ एवा
न्वयो वाच्यः तथा च श्वोभाविनाशके परश्वो नङ्क्ष्यतीत्यापत्तिः एवं नश्यति नष्ट इत्यत्र वर्तमानत्वमती
तत्वं च धात्वर्थे नाश एवान्वेष्यतीति नष्टे नश्यतीति स्यात् नाशस्य वर्तमानत्वात् नष्टे च नष्ट इति न स्यात् ना
शेऽतीतत्वाभावादिति चेन्मैवं अत्र वर्तमानप्रागभावप्रतियोग्युत्पत्तिकत्वरूपभविष्यत्त्वस्य वर्तमानध्वंस।
प्रतियोग्युत्पत्तिकत्वरूपातीतत्वस्य च प्रत्ययार्थत्वात् प्रत्ययार्थोत्पत्तावेव च कालविशेषादेरन्वयात् भ।
विष्यत्त्वं च वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वं वर्तमानध्वंसप्रतियोगित्वमतीतत्वमित्युक्तिस्तु भविष्यति पद्यती

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तिस्थलाभिप्रायेण तत्र धात्वर्थोत्पत्तेराख्यातार्थकृतेश्चासंभवितयाऽनुपपत्त्यभावात् एवं च वर्तमानप्रागभा
वप्रतियोगित्वे लाघवात् शक्तिः नङ् द्यतनीत्यादौ वर्तमानप्रागभावप्रतियोग्युत्पत्तिकत्वबोधस्तु लक्षणयेति हृ
दयम् अयेति ओदनपदं तण्डुलपरम् विक्लित्त्यवच्छिन्नतण्डुलस्यैवौदनतया तस्य पाकासंभवेन यथा
श्रुतासंगतेः ओदननिष्ठाया विक्लित्तिजनको यो व्यापारविशेषस्तत्कर्तृत्वे तदनुकूलकृतिमत्त्वे प्रतीय।
तइत्यर्थः तत्रेति कर्तृत्वस्याख्यातलभ्यत्वादिति भावः तत्फलं द्वितीयाया इति ओदनमित्यत्र द्वितीयाया।
इत्यर्थः फलस्यैव द्वितीयार्थत्वादिति भावः तदनुकूल इति फलानुकूल इत्यर्थः विलक्षणेति अधःसंताप
नादिरूपो व्यापारो धात्वर्थ इत्यर्थः अनुकूलतयेति व्यापारानुकूलकृतिमानित्यत्रानुकूलता चेत्यर्थः।
संसर्ग इति व्यापारकृत्योः संसर्ग इत्यर्थः ननु कर्मत्वमिति कर्मणि द्वितीयेति सूत्रे कर्मत्वस्य द्वितीयार्थत्व
बोधनादिति भावः नच कर्मत्वं च न तु फलमात्रं कर्मत्वमित्यर्थः क्रियाया इति क्रियाजन्यफलशालित्व
रूपे कर्मत्वे इत्यर्थः जन्यत्वेति क्रियाजन्यत्वेत्यत्र जन्यत्वे फलशालित्वमित्यत्र च शालित्वमाश्रयत्वमित्य।
र्थः तयोः संसर्गमर्यादया लाभात् फलमात्र एव शक्तेः द्वितीयाशक्तेः कल्पनादित्यर्थः ननु क्रियादीनां धातु
त्वादिना लाभेपि द्वितीयाया अपि तत्र शक्तिरस्त्वा मत आह अनन्येति हि यस्मात् अनन्यलभ्य एव शब्दार्थः
धातुलभ्यमेवेति तथा च कथं तत्रापि द्वितीयायाः शक्तिरन्यलभ्यत्वादिति भावः वस्तुगत्या फलावच्छिन्नो यो व्या

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पारस्तवोधकत्वादेवधातूनांसकर्मकत्वव्यवहारः ज्ञानात्यादिस्पलेनुभाक्त इतिसूचनार्थंफलानुकूलत्वोप·
लक्षितमित्युक्तम् ननुफलानुकूलत्वमपि धात्वर्थइत्यनुषज्यते गौरवादिति अनुकूलत्वस्य संसर्गमर्यादया
लाभादितिभावः नन्वेवमिति व्यापारमात्रस्यधात्वर्थत्वे इत्यर्थः त्यजिगम्योः त्यजगमधात्वोरित्यर्थः उ
त्तरदेशसंयोगावच्छिन्नक्रियागमधात्वर्थः पूर्वदेशविभागावच्छिन्नक्रियात्यजधातोरर्थः तत्रफलाव।
च्छिन्नत्वंयदिनधात्वर्थस्तदाक्रियामात्रस्यैवधात्वर्थत्वात् क्रियारूपैकार्थप्रतिपादकत्वात्पर्यायतास्यात्
शक्यतावच्छेदकैक्येसतिविभिन्नशक्यतावच्छेदकत्वस्यपर्यायात्वरूपत्वादितिभावः शंकते अस्त्वामिति।
त्यजतीति गमधातुनैवत्यजधातुनापिव्यापारबोधनादितिभावः नन्वेवमिति पूर्वपक्षंसमाधत्ते मैवमिति
द्वितीयायाःफलमर्थः तत्रगमधातुसमभिव्याहारेद्वितीययासंयोगरूपंफलंबोध्यतेत्यजधातुसमभिव्याहारे
चविभागरूपंफलंबोध्यतइत्यर्थः यथोक्तेति ग्रामंगच्छतीतिवक्तव्येग्रामंत्यजतीतिप्रयोगइतिप्रसंगइतिशंकर।
णादित्यर्थः तथाच व्यापारमात्रस्यधात्वर्थत्वेत्यजिगम्योःपर्यायत्वेइष्टापत्तिः ग्रामंगच्छतीत्यत्रैवग्रामवृ
त्तिसंयोगानुकूलक्रियानुकूलकृतिमानितिबोधस्यगमिधातुसमभिव्याहाराभावात् ग्रामंत्यजतीत्यतोऽ।
संभवेनग्रामंगच्छतीतिवक्तव्येग्रामंत्यजतीतिप्रयोगापत्तेर्वारयितुंशक्यत्वादितिभावः अवच्छेदकमेव धात्व
र्थतावच्छेदकमेव फलावच्छिन्नव्यापारस्यधात्वर्थत्वादितिभावः नन्वेवंद्वितीयायानैरर्थक्यापत्तिःफलस्य

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

180 न्यायभास्करकृतस्तु ॥ फलमवच्छेदकमेव ॥ द्वितीयार्थस्तस्याश्रयता ॥ नचैवं भस्मीपततीति इत्यत्र भूमिपदाद् द्वितीयापत्तिः ॥ समभि
व्याहृतधात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयताबोधकव्युत्पत्तेः ॥ अतएव धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वमिति लक्षणं ॥ ध्रुवं नहि क्रिया
९१ धातुत एव लाभादित्यत आह द्वितीयार्थस्त्विति ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामवृत्तिसंयोगावच्छिन्नक्रियानुकूलकृति जन्यफलाश्र
ते॰ पु॰ मानित्यन्वयबोधः तत्र पूर्वकल्पे फलस्य द्वितीयार्थत्वात् आधेयत्वसंसर्गमर्यादया भासते अस्मिन्मते । यत्वं तत्र ॥
श्री॰ तु फलस्य धात्वर्थत्वाद्द्वितीयार्थ एवाश्रयतेति भावः नचैवमिति एवम् द्वितीयाया आश्रयत्वार्थकत्वे भू
माविति भस्मीपततीत्यत्र भूमावाश्रयत्वस्यावबोधाद् भूमिपदोत्तरं द्वितीयापत्तिः मन्मते तु तत्र फलस्या आधेयत्वा ३
बोधान्न तद्बोधकद्वितीयापत्तिरिति भावः समभिव्याहृतेति समभिव्याहृतो यो धातुस्तदर्थतावच्छेदकं यत्फलं
तदाश्रयताबोधकत्वं द्वितीयाया इत्यर्थः तथा च यत्र समभिव्याहृतधात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयत्वबोधस्त
त्र द्वितीया भस्मीपततीत्यादौ पततेर्धातोरकर्मकतया धात्वर्थतावच्छेदकफलाभावेन तदाश्रयत्वाबोधादाश्र
यत्वबोधेऽपि न द्वितीयेति भावः न च तथापि फलावच्छिन्नव्यापारस्य धात्वर्थत्वे फलस्यैकदेशतया कथं तत्र
द्वितीयार्थाश्रयत्वादेरन्वय इति वाच्यम् आकांक्षावैचित्र्यादेकदेशेऽप्यन्वयस्वीकारात् अत एव पदार्थान्वि
ताधेयत्वबोधकसप्तमीति द्वितीयायांभेद इति हृदयम् अत एवेति फलावच्छिन्नव्यापारस्य धात्वर्थत्वादे
वेत्यर्थः ध्रुवमिति अन्यथा व्यापारमात्रस्य धात्वर्थत्वे फलस्य धात्वर्थतानवच्छेदकतया कर्मत्वं दुर्वचमिति
भावः ननु मास्तु धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वं किंतु क्रियाजन्यफलशालित्वमत आह नहीति
तदिति कर्मत्वमित्यर्थः चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यत्रोत्तरदेशसंयोगावच्छिन्नक्रियागमधातोरर्थः तज्जन्योत्तरदेश· ९१ राम

धात्वर्थता।

द्वितीयार्थोवच्छेदके फलेन्वयेन
फलान्विताधेयत्वबोधकता
देव ४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

संयोगरूपफलशालित्वाद्ग्रामस्य कर्मत्वम् न च संयोगस्य द्विष्ठत्वाच्चैत्रस्यापि कर्मत्वापत्त्या चैत्रः स्वात्मानं गच्छती
ति प्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् परसमवेतत्वस्य क्रियाविशेषणत्वात् तथा च परसमवेतायाः क्रियाया जन्यफ।
लशालित्वं कर्मत्वम् न चोभयकर्मजस्थले मल्लो मल्लं गच्छतीतिवन्मल्लः स्वात्मानं गच्छतीति स्यादिति वाच्यं
प्रकृत्यर्थापेक्षया हि परत्वं द्वितीयादिना बोध्यते ग्रामं गच्छतीत्यत्र ग्रामभिन्नसमवेतग्रामवृत्तिसंयोगजनक
क्रियानुकूलकृतिमानित्यन्वयबोधः स्वात्मानं गच्छतीत्यत्र स्वात्मभिन्नसमवेतस्वात्मवृत्तिसंयोगजनि।
काया मल्लान्तरवृत्तिक्रियायास्तदनुकूलकृतिमत्त्वस्य स्वस्मिन्नभावेन नातादृशप्रयोगापत्तिर्वारणात् अथ प्रकृ
त्यर्थस्यान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेन परत्वान्वये पृथिवी प्रयाति विहग इत्यत्र पृथि।
वीत्वस्यान्वयितावच्छेदकतया तदवच्छिन्नभिन्नत्वस्य विहगेऽभावादनन्वयापत्तिः प्रतियोगितामात्रेणैवान्व
ये च द्वित्वावच्छिन्नभेदमादाय स्वात्मानं प्रयातीति प्रयोगापत्तिरिति चेन्न द्वितीयार्थफले यद्व्यक्तेरन्वयस्त
द्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेन प्रकृत्यर्थस्य परत्वेनान्वयात् पृथिवीं प्रयाति विहग इत्यादौ यत्पृथि
वीव्यक्तिवृत्तिसंयोगजनकं प्रयाणं शाब्दबोधविषयस्तद्व्यक्तिभिन्नत्वस्य विहगेऽबाधादिति केचित्तु सामान्यपद
स्य विशेषपरतया पृथिवीपदेन भूखंडमेव बुध्यते ननु एवं विहगसाधारणपृथिवीत्वजात्यवच्छिन्नमित्यन्व
यितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेन प्रकृत्यर्थपरत्वेन्वयेपि न दोष इत्याहुः एवमस्मोरिति एवं।

बत्वाद्युक्तौ पतनीत्यत्र तदभस्पोः कर्मजन्यविभाग
संयोगाश्रयतया कर्मत्वापत्तेः॥ ननु तन्वा
पि साधारण्ये संयोगानुकूलव्यापारस्य पतनत्व
र्थतया कर्मत्वं भवेदित्यत आह इति चेन्न॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१८१

९२ पुं

नं

पतत्यर्थफलस्यावच्छेदकत्वानंगीका
रात्तद्धात्वर्थानधिकरणत्वेसतीति
विशेषणाच्चानचैत्रस्यधात्वर्थतावच्छे
कफलग्रामसंयोगाश्रयत्वेकर्मत्व ॥
मितिस्वीकुर्वतीतिसंदेपः ॥ राम राम

स्यकर्मजन्यविभागाश्रयतयभूमेश्चकर्मजन्यसंयोगाश्रयतयेत्यर्थः पतनरूपक्रियाजन्यफलपूर्वदेशेनवृक्षे
णसहविभागः भूमिरूपोत्तरदेशसंयोगश्चेतिवृक्षभूम्योरुभयोरपिकर्मत्वापत्तिः पतधातोरकर्मकतयाद्
धापत्तेर्योगादितिभावः इदमुपलक्षणम् गमनजन्यविभागरूपफलशालित्वस्यपूर्वदेशस्त्वात्क्रमेः पूर्व
स्मिन्देशेकर्मत्वापत्तिः त्यजेश्चोत्तरस्मिन्देशेस्पन्देश्चपूर्वापरयोः कर्मत्वापत्तिरित्यपि द्रष्टव्यम् पतत्यर्थ
तया पतधात्वर्थतया दुस्त्यजमिति धात्वर्थतावच्छेदकाधःसंयोगादिरूपफलशालित्वादितिभावः पतत्य
र्थइति अधःसंयोगावच्छिन्नक्रियातपतत्यर्थः किंतुगुरुत्वासमवायिकारणिकाविजातीयक्रियामात्रमि
तिधात्वर्थतावच्छेदकफलाभावेननकर्मत्वापत्तिरितिभावः ननुधात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वस्यक
र्मत्वरूपत्वे चैत्रोग्रामंगच्छतीत्यत्रोत्तरदेशसंयोगावच्छिन्नक्रियागमधात्वर्थइतिधात्वर्थतावच्छेदकसंयोग
रूपफलशालित्वस्यग्रामइवचैत्रेपिसत्वात्तत्रापिकर्मत्वापत्तिः तथाच चैत्रः स्वात्मानंगच्छतीतिप्रयोगापत्तिः
रतआह तद्धात्वर्थेति यद्धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वंतद्धात्वर्थानधिकरणत्वेसतीत्यर्थः तेनकर्म
णोधात्वर्थानधिकरणत्वेपिनासंभवः नचैत्रस्येति गमधात्वर्थतावच्छेदकंयत्फलंग्रामवृत्तिसंयोगस्त
दाश्रयत्वेपिचैत्रस्यनकर्मत्वमित्यर्थः गमनरूपधात्वर्थानधिकरणत्वाभावादितिभावः स्वीकुर्वन्नित्यनेना । तौ०२
स्वरसः सूचितः सच फलावच्छिन्नव्यापारस्यधात्वर्थत्वेद्वितीयार्थोऽश्रयत्वस्यतदेकदेशेफलेन्वयस्वीका ९२ राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

देएकदेशान्वयापत्तिः एवं पतत्यत्रासन्नार्थकाकर्मकधातूनां व्यापारमात्रार्थकतया तत्पर्यायत्वापत्ति
वारणाय तन्मते सकर्मकधातूनामपि पर्यायत्ववारणे किमिति गुरुफलावच्छिन्नव्यापारत्वं शक्यतावच्छेद
कम् नचैवं कर्मत्वस्य दुर्वचत्वापत्तिरिति वाच्यम् परसमवेततत्तद्धात्वर्थान्वयिफलविशेषशालित्वं तत्तद्धा।
त्वर्थकर्मत्वमिति तन्निर्वचनात् संयोगरूपफलविशेषस्य गमधात्वर्थान्वयित्वादुत्तरदेशे कर्मत्वे विभागरू
पस्य फलस्य च गमधात्वर्थानन्वयेन पूर्वदेशे कर्मत्वापत्त्यभावात् पततीत्यत्र फलविशेषाववोधनाद्धा
त्वर्थान्वयिफलविशेषशालित्वरूपकर्मत्वस्य नवृक्षस्यापत्तिरिति अत्रेदमवधेयम् कर्त्राख्यातस्थले
चैत्रः पचतीत्यादौ पाकानुकूलकृतिमांश्चैत्र इति शाब्दबोधः कर्माख्यातस्थले तु चैत्रेण पच्यते तंडुल इत्यादौ
तृतीयाया आधेयत्वमर्थः फलावच्छिन्नव्यापारो धात्वर्थः आख्यातबलाच्च कृतेर्लाभः तथा च चैत्रनिष्ठ
कृतिजन्यपाकजन्यफलशालितंडुल इत्यन्वयबोधः आख्यातार्थकृतेर्धात्वर्थविशेष्यत्वविशेषणत्वाभ्या
मेव कर्त्राख्यातकर्माख्यातव्यवहार इति प्राञ्चः नव्यास्तु क्रियाजन्यफलशालित्वरूपकर्मत्वबोधस्य कर्मा।
ख्या तस्य फलबोधकत्वं विनानुपपत्तिः तथा हि फलस्य प्रकारतया भानात् संसर्गमर्यादया भानासंभवः फला
वच्छिन्नव्यापारस्य धात्वर्थत्वेपि विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासस्यासंभवात् क्रियाजन्यफलशालित्वं कथं।
युज्यते इत्थं च फलस्यात्मनेपदार्थत्वे व्यापारमात्रं धात्वर्थः चैत्रेण गतमित्यादौ तृतीयायाः कर्तृत्वार्थकत्वा

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

182

९३

वच्छेदकतया तृतीयाया एव कृतिरर्थः आख्यातार्थकृते धात्वर्थविशेष्यतयैव भानस्य कर्त्राख्यातस्थले कृप्तत्वा
तदङ्गापत्तेः सुवर्थकृतेश्च धात्वर्थविशेषणत्वेनैव भानस्य कृप्तत्वात् कर्तृत्वकर्मत्वबोधकत्वादेव च कर्तृकर्मा
ख्यातव्यवहार इति प्राहुः वैयाकरणास्तु आख्यातस्य कर्तरि शक्तिः कर्तृकर्माभिधानानभिधानाभ्यां तृतीयाद्वि
तीयानियमस्य कर्तृकर्मसंख्याभिधानानभिधानाभ्यामुपपत्तावपि लाघवादेव तत्र शक्तिः तथाहि चैत्रः पच।
तीति शाब्दसामग्रीकाले कर्तृकप्रकारकज्ञानाभावप्रत्यक्षवारणाय तादृशप्रत्यक्षे शाब्दसामग्र्याः प्रतिबंधक।
त्वं कल्पनीयं वैयाकरणमते तु विषयासत्त्वेनैव तादृशप्रत्यक्षवारणान्न तत्कल्पनम् न च कृतिप्रकारकज्ञाना।
भावप्रत्यक्षे ममापि न तत्कल्पनमिति वाच्यम् कर्तृप्रकारकज्ञानकाले कृतिप्रकारकज्ञानस्यावश्यकतया ममा
पि विषयासत्त्वेनैव तद्वारणात् कृतिप्रकारकज्ञानकाले च कर्तृप्रकारकज्ञानस्याभावेन साम्याभावात् एवं शा
ब्दसामग्र्यभावे तादृशप्रत्यक्षहेतुत्वसंबंधकल्पने गौरवमित्याहुः तदसत् गुरुशरीरकर्तृत्वप्रकारकयोग्य
ताज्ञानकर्तृभेदज्ञानाभावादिरूपबाधाभावादिघटिततथाविधशाब्दसामग्र्यभावे घटपटादिप्रत्यक्षकारण
त्वकल्पने गौरवाल्लाघवेन कृतित्वजातेरेवाख्यातशक्यत्वादिति दिक् तस्य शाब्दस्येति वन्तिमच्छब्दस्येत्यर्थः नि
राकांक्षत्वादाविति आदिना योग्यतासन्निपरिग्रहः सहकारीति ज्ञायमानसहकारीत्यर्थः तत्राकांक्षां निरूपयति।
तत्रेति यादृशान्वयेति यद्विशेष्यकयत्प्रकारकयत्संसर्गकान्वयबोधजनकमित्यर्थः इदमेवोपपादयति भ

९३ राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भवतिहीति नामपदमिति घटमानयेत्यत्रनामपदं घटपदम् उत्तरवर्त्तिविभक्तिपदेन स्वोत्तरवर्त्ति अम् रूपवि।
भक्तिपदेनैवसह अन्वयेति घटीयाकर्मतेति आधेयतासंसर्गकघटप्रकारककर्मत्वविशेष्यकान्वयबो
धजनकमित्यर्थः अनन्तस्येति घटपदस्यविभक्तिसमभिव्याहारइत्यर्थः तादृशान्वयेइति घटीयाकर्म
तेत्यन्वये आकांक्षेत्यर्थः अतएवेति यादृशान्वयेतिप्रवेशादेवेत्यर्थः घटःकर्मत्वमिति घटःकर्मत्वमा।
नयंकृतिरित्तिनिराकांक्षवाक्ये समानविभक्तिकनामपदयोरभेदान्वयसाकांक्षत्वेनघटःकर्मत्वमित्या
दावभेदान्वयसाकांक्षत्वेप्याधेयतासंबंधेनसाकांक्षत्वाभावाद्यादृशान्वयेतिविवक्षणीयमितिभावः यो
ग्यताभ्रमेणाभेदान्वयबोधस्येष्टत्वात् घटमितिवदित्युक्तम् घटीयाकर्मतेति नान्वयबोधइत्यर्थः आ।
कांक्षेति घटपदस्याम् पदसमभिव्याहाररूपाकांक्षाविरहादित्यर्थः धातुपदं चेति आनयेत्यत्रधातुप
दं चाख्यातपदेनैवसहानुकूलतासंसर्गकानयनप्रकारककृतिविशेष्यकान्वयबोधजनकमितिभवति
तत्रधातुपदे आख्यातपदसमभिव्याहाराकांक्षेत्यर्थः अतएव धातुपदे आख्यातसमभिव्याहारस्या
कांक्षत्वादेव आनयनंकृतिरित्ति अभेदान्वयसाकांक्षत्वेपि आनयतीत्यत्रानुकूलतासंसर्गकानयनप्र।
कारककृतिविशेष्यकोनान्वयबोधइत्यर्थः कृतीति कृतिवाचककृतिपदस्यसत्वेपिकृत्वाचकाख्या।
तसमभिव्याहाराभावेनेत्यर्थः निराकांक्षत्वादिति आनयनानुकूलाकृतिरित्यन्वयबोधेनिराकांक्षत्वादि

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

183

९४
त॰ वृ॰
शु॰

ननु नामपदं द्वितीयादिविभक्तिसमभिव्याहृतमेव कर्मत्वादीनामाश्रयाश्रयिभावेनान्वयबोधकमिति व्युत्पत्तिर्नियामकमिति चेत्
नाम्नः स्वार्थनिष्ठकर्मत्वानुभवजननेतदुपस्थापकविभक्तिसहकारित्वमिति नियमात् हंतैवं यस्य पुरुषस्य घटः कर्मत्वमित्यादि
दित्यर्थः नन्विति कर्मत्वबोधे कर्मत्वोपस्थापकपदत्वेन कारणतया घटः कर्मत्वमित्यत्रापि कर्मत्वोपस्थापक
पदसत्त्वेन घटमिति वत्कुतो नान्वयबोधः कार्यस्य सामग्र्यधीनत्वात् सामग्र्याश्चात्रापि सत्त्वादिति भावः कर्म
त्वादीनामिति घटादिना सहेति शेषः स्वार्थेति नामार्थेत्यर्थः तदिति कर्मत्वोपस्थापकेत्यर्थः तथा
चाश्रयाश्रयिभावसंबंधेन नामार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितकर्मत्वविषयताकशाब्दबोधत्वावच्छिन्नंप्र
ति नामपदसमभिव्याहृतद्वितीयापदज्ञानत्वेन कारणत्वात् घटः कर्मत्वमित्यादौ तु तदभावान्न घट
मितिवदन्वयबोध इति भावः हंतैवमिति एवम् आधेयतासंसर्गकनामार्थनिष्ठकर्मत्वान्वयबोधे क।
र्मत्वबोधकविभक्तेरेव सहकारित्वे घटः कर्मत्वमित्यादेर्निराकांक्षत्वे इति यावत् व्युत्पत्तिरिति आधे।
यतासंबंधेन घटीयाकर्मतेत्येवान्वयबोधे घटः कर्मत्वमिति समभिव्याहारः कारणमिति कारणत्व
ग्रहः अभूदित्यर्थः तत इति घटः कर्मत्वमित्यादिवाक्यादित्यर्थः कर्मत्वोपस्थापकविभक्तिसमभिव्या
हाराभावादिति भावः तस्मिन्पुरुषे घटः कर्मत्वमित्यादि निराकांक्षवाक्ये विपरीतव्युत्पन्ने इत्यर्थः
कर्कशेति तथा च तादृशपुरुषस्यालीकतया तस्यान्वयबोधस्याप्यलीकत्वेन घटीयाकर्मतेत्यन्वय।
बोधे कर्मत्वोपस्थापकविभक्तित्वेन कारणतायां न व्यभिचार इति भावः तादृशः स्यात् घटः कर्मत्वमिति वाक्ये
विपरीतव्युत्पन्नः स्यात् तस्य किमिति तस्यान्वयबोधः कथं भविष्यतीत्यर्थः कर्मत्वोपस्थापकविभक्तिस

वाक्यस्य सुन्यभिरस्तज्ञतस्मात्सोऽन्वयबोधा इति वृत्त
न्नस्मिन्पुरुषस्य समानं माहित्त्वक्ष्यगादवयग्ने
न्यायेधीकस्मिन्नादृशः स्यात्तस्य किं भविष्य
जीतैवाव स्तन्म

९४ रा

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

समभिव्याहाराभावादितिभावः शाब्देति घटीयाकर्मतेति शाब्दबोधाभावइत्यर्थः ननुकथंनतत्रकार्यमतआ
ह अन्वयेति प्रायशः घटमिति वाक्यएवंव्युत्पन्नानां घटःकर्मत्वमितिवाक्यात् घटीयाकर्मतेत्यनुभवाभावे
नतादृशान्वयबोधे घटमिति समभिव्याहारस्यकारणत्वावश्यकतयापुरुषभेदेनकारणत्वकल्पनेगौरवात्
घटःकर्मत्वमितिवाक्यान्नकस्याप्यन्वयबोधइति आधेयतासंसर्गकघटप्रकारककर्मत्वविशेष्यकशा।
ब्दबोधे घटपदसमभिव्याहृतकर्मत्वोपस्थापकद्वितीयाविभक्तित्वेनकारणत्वेनव्यभिचारइतिदिक् त।
स्याश्चेति समभिव्याहाररूपायाआकांक्षायाज्ञानेकारणमित्यर्थः तद्भ्रमेणेति समभिव्याहारभ्रमेणे
त्यर्थः अन्वयेति स्वरूपसत्यास्तस्याहेतुत्वेस्वरूपसत्यास्तत्राभावेनशाब्दानुदयप्रसंगात् तज्ज्ञानेकार।
णंतच्चभ्रमात्मकंतत्रसंभवत्येवेतिभावः प्रकृतेति यद्विशेष्यकयत्प्रकारकयत्संसर्गकोन्वयबोधस्त।
त्समानाकारकतद्विशेष्यकतत्प्रकारकतत्संसर्गकोयः स्वजन्यान्वयबोधः पदजन्यान्वयबोधः त
द्विरहः प्रकृतान्वयबोधे तद्विशेष्यकतत्प्रकारकतत्संसर्गकान्वयबोधे स्वरूपसतीअपराआ।
कांक्षाहेतुरित्यर्थः अतइति अपराकांक्षायाःस्वरूपसत्याहेतुत्वादित्यर्थः एकदेति घटकर्मक।
मानयनमितिबोधेजनिते अन्वयबोधानंतरम् घटकर्मकमानयनमितिबोधांतरंनजनयतीत्य।
र्थः तत्रहेतुमाह स्वजन्येति वाक्यजन्यानुभवविरहरूपकारणाभावादित्यर्थः घटमानयेत्यत्रघटक।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१८५ 184

त॰ प्र॰

श॰

कर्मकानयनानुकूलाकृतिरिति शाब्दबोधे ज्ञाते पुनस्तादृगन्वयबोधापत्तिवारणाय प्रकृतशाब्दबोधा।

भावरूपाकांक्षायाअपि कारणत्वमावश्यकमिति भावः एवं चेति स्वजन्यान्वयबोधधीविरहरूपाकां।

क्षायाअवश्यहेतुत्वे चेत्यर्थः गामिति दण्डेन गामानयेत्यत्रावान्तरवाक्यार्थबोधपूर्वकस्यैव महावाक्या

र्थबोधस्यानुभवसिद्धत्वात् गोकर्मकानयनमित्यन्वयबोधे ज्ञाते दंडेनेत्यन्वयबोधे दंडकरणकगोकर्म

कमानयनमिति महावाक्यार्थबोधे निराकांक्षतास्यादित्यर्थः नचेति नहीत्यर्थः गामिति गोकर्मकमान

यनमित्यन्वयबोधद्वित्यर्थः प्रकृतः दंडेन गामानयेति वाक्यतात्पर्यविषयः तेन गामानयेत्यन्वयबो।

धेन समानाकारद्विति समानविषयकद्वित्यर्थः तथा च प्रकृतान्वयबोधसमानाकारत्वं स्वजन्यानुभवे।

विशेषणमिति भावः नन्वेवमन्वयबोधद्वयं जायतामिति तात्पर्ये घटमानयेति वाक्यादेकबोधे ज्ञातेऽ

परान्वयबोधो न स्यादित्यत आह द्विगिति एवं तात्पर्यविषयत्वमप्यन्वयबोधविशेषणमित्यर्थः।

तथा च तात्पर्यविषयीभूतबोधद्वयस्य तत्राजातत्वान्नाकांक्षाहानिरिति योग्यतां लक्षयति योग्यता चे।

ति एकपदार्थेऽपरपदार्थस्य तादृशसंसर्गवत्त्वं योग्यतेत्यर्थः लक्षे लक्षणं योजयति पयसेति नन्वेवं कर

कामिप्रायप्रयुक्ते पयसासिंचतीति वाक्यमपि योग्यं स्यादत आह यस्मिन्नेति करकासमुद्रमध्यस्थित्तिज

लादावित्यर्थः तस्मिन् करकादिरूपे पयसि अयोग्यमिति एकाकारवाक्यस्यापि विषयबाधाबाधाभ्यां यो

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ग्यायोग्यत्वादित्यर्थः आकाशमिति आकाशे शब्दसमवायत्वादभेदान्वयमादायापि योग्यत्वापत्तिरिति प्रकृ
तेति विशेषणोपादानम् तथा चैकपदार्थेऽपरपदार्थस्य यादृशसंसर्गमादाय योग्यता प्रकृते चाभेदसंस
र्गस्याकाशशब्दयोर्बोधान्नाभेदसंसर्गमादाय योग्यतेति अस्याश्चेति एकपदार्थेऽपरपदार्थसंसर्गवत्त्वरू
पायोग्यतायाश्चेत्यर्थः तद्भ्रमेणापि योग्यताभ्रमेणापि अन्वयेति करकाभिप्रायप्रयुक्तं पयसा सिंचती
त्यत्रान्वयबोधादित्यर्थः स्वरूपसत्यास्तस्याः कारणत्वे करकायां सेकसंसर्गस्यासत्त्वेन शाब्दबोधानुद
यप्रसंगात् ज्ञानं कारणमिति भावः एतन्मते वह्निना सिंचतीतिवाक्यं स्वरूपायोग्यं बोध्यम् तदुक्तं न ह्या
रोपिन सामर्थ्यं दहति पचति चेति संसर्गस्य पयसि सेकसंसर्गस्य अपूर्वत्वात् शाब्दबोधात्पूर्वमप्रती
तत्वात् कथमिति तथा च कथं योग्यताज्ञानं शाब्दबोधकारणमिति भावः ज्ञानमात्रमिति संशयनिश्च
यसाधारणं ज्ञानमित्यर्थः अत्र पयसा सिंचतीत्यत्र संशयरूपं ज्ञानमिति तथा च निश्चयरूपज्ञाना
स्य पूर्वमसत्त्वेपि संशयस्य सत्त्वात्तज्ज्ञानकारणत्वे बाधकाभाव इति भावः ननु निश्चयस्य क्वचित्पूर्वं सत्त्वे
तत्साधारणं ज्ञानं कारणं स्यात्तदेव तत्र तदुत्पन्न आह क्वचिदिति तन्निश्चयोपि योग्यतानिश्चयोपि सं
भवतीत्यनुयुज्यते निश्चयस्थलमाह प्रत्यक्षेणेति दृष्टे घटे दृष्टे घटोस्तीति भूतले घटनिश्चये जाते
भूतले घटोस्तीतिवाक्याच्छाब्दबोध इत्यर्थः शाब्दसिद्धेरेव शाब्दबोधप्रतिप्रतिबंधकतया प्रत्यक्षनिर्णये

आकाशं शाब्द इत्यत्र समवायस्य संसर्गमादायाभेदान्वयबोधे
पि योग्यतास्त्यत आह प्रकृतेति अस्याश्च ज्ञानं कारणं तद्भ्रमे
णाप्यन्वयबोधात् ननु संसर्गस्यापूर्वत्वात्कथं प्रथमं ज्ञानं सं
भवतीति चेदुच्यते योग्यताया ज्ञानमात्रं हेतुः सिंचात्र पयः
सेककरणत्वावच्छेदेति संशयरूपं ज्ञानं क्वचिन्निश्चयोपि
यथा प्रत्यक्षेण दृष्टे घटोस्तीति मतम्

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

185

[illegible]

[illegible]

९६

२१ पु

ग

विषयावबोधोदयादितिभावः अत एव स्वजन्यान्वयबोधविरह आकांक्षेत्युक्तम् नत्वन्वयबोधविरह इति अ।
संसर्गाग्रह इति तेन संबंधेन तदभावग्रह इत्यर्थः प्रतिबंधकः शाब्दबोधप्रतिबंधकः तदभावः तेन संबंधेन त।
दभावग्रहाभावो योग्यतेत्यर्थः सा असंसर्गाग्रहरूपा योग्यतेत्यर्थः स्वरूपसतीति स्वरूपसती शाब्दबोधे हेतुः
न चैवमिति असंसर्गाग्रहस्यैव योग्यत्व इत्यर्थः जलह्रद इति जलह्रदो वह्न्यभाववानिति बाधाभावदशायां ज।
लह्रदो वह्निमानित्यपि वाक्यं योग्यं स्यादित्यर्थः इष्टत्वादिति तत्रापि योग्यताभ्रमाच्छाब्दबोधभ्रमाभ्युपगमादि
तिभावः वह्निना सिंचतीति वाक्यं तु स्वरूपायोग्यमेव न ह्यारोपितसामर्थ्यो दहति पचति वेति न चेति लाघवा
त् शाब्दबोधे कारणं कारणम् संशयनिश्चयसाधारणसंसर्गज्ञानत्वेन कारणत्वे लाघवात् नत्वसंसर्गाग्र
हः ननु संबंधाभावनिश्चयाभावः संसर्गाग्रहापेक्षया संसर्गाभावनिश्चयाभावत्वेन कारणत्वे गौरवादित्यर्थः
असंसर्गाग्रहस्येति बाधाभावस्येत्यर्थः लौकिकेति लौकिकसाक्षात्कारातिरिक्तपित्तादिरूपदोषाजन्या।
यद्विशिष्टज्ञानं तन्मात्रे एव कारणत्वावधारणादित्यर्थः तथा च विशिष्टबुद्धिसामान्य एव बाधाभावस्य
कारणत्वात् तेनैवायोग्यवारणे विशिष्य योग्यतायाः शाब्दबोधे न कारणत्वम् अतिरिक्तकारणत्वक।
ल्पने गौरवादितिभावः विशिष्टबुद्धिसामान्ये बाधाभावस्य हेतुतां व्यवस्थापयति कथमन्यथेति बाधाभावस्य
विशिष्टबुद्धिसामान्ये हेतुत्व इत्यर्थः लौकिकसाक्षात्कारातिरिक्तेत्यस्य व्यावृत्तिमाह तदभावेति घटाभाव।

[illegible]

९६ राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पं शंखेपीतत्वभ्रमस्थले द्रष्टव्ये इत्यजन्यांतं नच घटोभिधेय इत्यत्राभिधेयत्वाभावसंसर्गाप्रसिद्ध्यात अप्रसि
प्रसिद्धेः अभिधेयत्वप्रतियोगित्वेन योभाव भ्रम स्तदभावस्याप्रसिद्धेः मूलम

नुमितावपि घटस्य लौकिकसाक्षात्कारोदयाल्लौकिकसाक्षात्कारातिरिक्तत्वं विशेषणम् पित्तादिदोषाजन्ये
त्यस्य व्यावृत्तिमाह शंख इति तदभावानुमितावपीत्यनुषज्यते शंखे पीतत्वाभावानुमितावपि शंखः पी।
त इति दोषजन्यज्ञानोदयाद्दोषाजन्यत्वं देयमिति भावः अजन्यांतमिति लौकिकसाक्षात्कारातिरिक्तपित्ता।
दिदोषाजन्यत्वे विशेषणमित्यर्थः नेदं रजतमिति ज्ञाने इदं रजतमिति दोषजन्यज्ञानापत्तिवारणाय पित्ता
दिरूपदोषविशेषनिवेशः केचित्तु दोषविशेषजन्यपीतः शंख इति ज्ञानोत्तरं पीतं साक्षात्कारोमीति साक्षा
त्कारित्वग्रहोदयाल्लौकिकविषयतायाः साक्षात्कारित्वव्यंजकतया तत्र लौकिकविषयताया अवश्यं।
स्वीकारेण लौकिकसाक्षात्कारातिरिक्तत्वेनैव पीतः शंख इति ज्ञानवारणे पित्तादिदोषाजन्यत्वं प्रतिबध्यता
वच्छेदककोटौ न देयमेव नच लौकिकविषयतायां लौकिकसन्निकर्षस्यैव नियामकतया कथं तत्र तेन वि
नापि तत्त्वांशे लौकिकविषयतेति वाच्यम् लौकिकसन्निकर्षवद्दोषविशेषस्यापि लौकिकविषयतानियामक।
त्वोपगमात् फलानुरोधित्वात्कल्पनाया इत्याहुः नच घट इति घटोभिधेय इत्यत्र स्वरूपसंबंधसंसर्गकघटवि
शेष्यकाभिधेयत्वप्रकारकबुद्धिं प्रति घटविशेष्यकस्वरूपसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभिधेयत्वाभावप्रकार
कनिश्चयाभावरूपबाधाभावत्वेन कारणता वाच्या तन्नु न संभवति स्वरूपसंबंधेनाभिधेयत्वाभावस्यक्।
त्राप्यप्रसिद्धेरित्यर्थः अभिधेयत्वेति अभिधेयत्वप्रतियोगिकस्वरूपसंबंधाभावाप्रसिद्धेरित्यर्थः तन्नुहाप्रसि

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

186: [illegible]

१८८ द्विः अभिधेयत्वासंसर्गग्रहाप्रसिद्धिः समाधत्ते अभिधेयत्वेति वस्तुगत्या स्वरूपसंबंधेनाभिधेयत्वाभावस्या।

नं० पृ० प्रसिद्धावपि घटाभावेऽभिधेयत्वप्रतियोगिकत्वभ्रमः प्रसिद्ध एवेत्यर्थः तदभावस्याभिधेयत्वप्रतियोगिकत्वे

श्रा० नाभावग्रहाभावस्य प्रसिद्धेरित्यर्थः घटविशिष्टबुद्धिं प्रति वस्तुगत्या घटाभावग्रहाभावस्य हेतुत्वे यत्र घटप्र।

तियोगिकत्वेन पटाभावभ्रमस्तत्र घटविशिष्टबुद्ध्यापत्तेर्घटविशिष्टबुद्धिं प्रति प्रतियोगिनासंबंधावच्छिन्नघ

टत्वावच्छिन्ननिष्ठप्रकारितानिरूपिताऽभावनिष्ठविशेष्यताशालिनिश्चयाभावत्वेनैव हेतुतायावाच्यतया

प्रकृतेपि स्वरूपसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितासंबंधेन वाच्यत्वप्रकारकाभावविशेष्यकभ्रमस्य संभवेन।

यातदभावस्य हेतुतायां व्यभिचाराभावादिति भावः ननु भ्रमस्य दोषाधीनतया यत्र न ताऽदृशो भ्रमस्तत्र कारण

निरतस्त्राह यदि चेति सोपि भ्रमोपि यत्र घटोऽभिधेय इति शाब्दबोधे असंसर्गग्रहे प्रागुक्तबोधवारणाय हि यो

ग्यताकारणं यत्र तु स एव न प्रसिद्धस्तत्रापत्त्यभावेन तस्याश्च हेतुत्वेपि न क्षतिरिति भावः नचैवमिति एवम्

घटोऽभिधेय इति शाब्दबोधे योग्यताया अहेतुत्वे व्यभिचारात् अभिधेयत्वविषयकशाब्दबोधे व्यतिरेकव्य।

भिचारात् शाब्दबोधं प्रति शाब्दबोधसामान्यं प्रति नहीति शाब्दबोधत्वावच्छेदेन सकलपुरुषसाधारण।

विशिष्टबुद्धिसामान्येत्यर्थः शाब्दबोधत्वस्य कार्यतावच्छेदकतायाः पूर्वमनभिधानाद्यथाश्रुतासंगतेः किं

तु विशेष्येवेति नहि शाब्दबोधसामान्ये योग्यताहेतुरित्युच्यते किंतु तत्पुरुषीयतद्विशेष्यकतत्प्रकारकतद्धि

यदि च सोपि न प्रसिद्धस्सदा सां तत्र योग्यताऽहे
तुरेव न चैवं व्यभिचाराच्छाब्दबोधं प्रतियो
ग्यतायाः कथं कारणत्वमिति वाच्यम् न
हि शाब्दत्वावच्छेदेन योग्यतायाः कारण
त्वं किं तु तदीयतादृशान्वयबोधे तदीय

१८८ राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

शिष्टबुद्धिं प्रति तत्पुरुषीयतद्विशेष्यकत्वसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभावनिरूप्याभावत्वेन कारण।
त्वम् एवं चाभिधेयत्वादिकेवलान्वयिस्थले बाधाभावस्याहेतुत्वेऽपि न क्षतिः कार्यकारणभावस्य विषयभेदे
न च भिन्नत्वादिति भावः ननु समवायेन विशिष्टबुद्धिं प्रति समवायसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकबाधाभाव
स्य कारणतया विषयभेदभिन्नत्वेऽपि पुरुषभेदेन भेदे मानाभावः एकपुरुषीयबाधस्यान्यात्मन्यसत्त्वेन व्य।
भिचाराभावात् न याच घटोऽभिधेय इत्यत्र भ्रांतेः पुरुषधर्मतया नादौ संसारे कस्याप्यभिधेयत्वप्रतियोगि
कत्वेनाभावभ्रमस्याप्रसिद्ध्या तदभावस्य भ्रमशून्यपुरुषेऽपि सत्त्वेन व्यभिचाराभावात् कथं पुरुषभेदं निवेश्य व्य।
भिचारवारणमिति चेन्नैवम् बाधकालेऽप्रामाण्यग्रहदशायां विशिष्टबुद्ध्युदयादप्रामाण्यग्रहाविषयबा।
धाभावत्वेन कारणत्वे एकपुरुषस्याप्रामाण्यग्रहकाले बाधकाले पुरुषांतरस्य विशिष्टबुद्धिवारणाय तत्पुरुषी।
याप्रामाण्यग्रहाविषयबाधाभावत्वेन कारणत्वावश्यकत्वात् न च स्वविशेष्यत्वस्वसामानाधिकरण्योभ उभयत्राप्रामाण्यग्रहः स्ववदग्राह्यः ५
यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाप्रामाण्यग्रहाभावविशिष्टबाधाभावत्वेन हेतुत्वे कृतं तत्पुरुषीयत्वनिवेशा।
इति वाच्यम् प्राचीनमते वृत्त्यनियामकसंबंधस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया तथा कारणत्वासं।
भवात् न चाप्रामाण्यग्रहाभावविशिष्टबाधाभावत्वेन कारणत्वे मिथो विशेष्यविशेषणभावे विनिगमना
विरह इति तदपेक्ष्य बाधविशिष्टान्यत्वावच्छिन्नप्रतिबाधाभावः अप्रामाण्यज्ञानविशिष्टत्वावच्छिन्नप्रति

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

९८ 187
त॰ प्र॰ शा॰

वाप्रामाण्यज्ञानं हेतुरित्येवोचितं वैशिष्ट्यस्य च स्वाश्रयवह्नितोरन्त्यस्वसामानाधिकरण्योभयसंबंधेनेत्ति वाच्यं ।
तथा सत्येकस्मिन्बाधे ऽप्रामाण्यग्रहकाले ऽप्रामाण्यग्रहानास्कंदितबाधांतरसत्त्वे पि विशिष्टबुद्ध्यापत्तेरिति
दिक् अत्रत्राहुरित्यस्वरसोद्भावनं तद्वीजं तु नहि विशिष्टबुद्धिसामान्ये बाधाभावो हेतुः किंतु बाधकालेपी
च्छाकालेप्याहार्यप्रत्यक्षोदयादिच्छाया उत्तेजकत्वावश्यकतया प्रत्यक्षत्वस्यैव प्रतिबध्यतावच्छेदकतयोप ।
नीतभानसाधारणबाधप्रतिबध्यतायाः शाब्दबोधावृत्तित्वात् नच तथाप्यनुमितिसाधारणप्रतिबध्यता ।
याः शाब्दसाधारण्यमिति वाच्यं प्रत्यक्षान्यज्ञानमात्रस्य बाधप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वे प्रत्यक्षान्यत्वज्ञानत्वयो ।
र्मिथो विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेणानुमितित्वस्यैव बाधप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वात् तस्माच्छा
ब्दबोधं प्रति स्वातंत्र्येणैवासंसर्गाग्रहत्वेनैव हेतुतावाच्येति तदपेक्षया संसर्गरूपयोग्यताया ज्ञानस्यैव कार
णत्वमुचितमिति नच बाधनिश्चयत्वेन प्रतिबंधकत्वे संशयनिश्चयसाधारणप्रामाण्यज्ञानस्योत्तेजक ।
त्वं संशयनिश्चयसाधारणयोग्यताज्ञानत्वेन हेतुतायां त्वप्रामाण्यनिश्चयस्यैवोत्तेजकतया गौरवम् त
दभाववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वाभावाप्रकारकतदभाववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्व
प्रकारकज्ञानाभावविशिष्टतदभावप्रकारकज्ञानाभावत्वेनेत्ति शाब्दबोधं प्रति स्वातंत्र्येण बाधाभावहेतु ।
त्वकल्पनमेवोचितमिति वाच्यं तद्धर्मावच्छिन्नाभावाभाववत्तितद्धर्मावच्छिन्नाभावप्रकारकमित्यप्रामा । ९८ राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रतियोगितासंबंधेन घटाभावव
त्त्वभावे प्रतियोगितासंबंधेन
घटप्रकारक इत्यर्थः ४=

ण्यग्रहस्य तद्धर्मावच्छिन्नत्ववत्तितद्धर्मावच्छिन्नाभावप्रकारकमित्यप्रामाण्यग्रहस्य च तदभाववन्निष्ठत्वप्रति
बंधकतायां निवेशनीयतया द्विविधाप्रामाण्यग्रहाभावनिवेशेन बाधप्रतिबंधकतायां गौरवात् प्रमापना।
ज्ञानहेतुतायां च तदभाववत्तितत्प्रकारकमित्येकविधस्यैवाप्रामाण्यग्रहस्याभावो निवेशनीय इति लाघ
वं किं च किं च प्रतियोगितासंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभाववत्त्वभावे प्रतियोगितासंबंधेन तत्प्रकार।
कमित्यप्रामाण्यग्रहाभावस्याधिकस्य निवेशाद्बाधप्रतिबंधकतायां गौरवम् एवं शाब्दबोधे तदभाववदन्यो।
न्याभावतदभावव्याप्यवत्ताज्ञानादीनां प्रतिबंधकत्वकल्पनापेक्षया योग्यताज्ञानहेतुत्वमेवोचितम् वस्तु
तस्तु पयसा सिंचतीति शाब्दसामग्रीकाले सेकः पयःकरणकत्वाभाववानिति मानसवारणाय तादृशमा
नसे शाब्दसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वकल्पने गौरवम् मन्मते योग्यताज्ञानस्यावश्यकतया विपरीतज्ञानोत्त
रवृत्त्यभावनिर्णयं प्रति विशेषदर्शनस्य हेतुतया विशेषदर्शनाभावादेव न मानसापत्तिः विशेषदर्शनस
त्वे च तदभावव्याप्यवत्तानिर्णयरूपप्रतिबंधकसत्त्वेन शाब्दसामग्र्या एवाभावान्मानसे दृष्टापत्तेः न च नि।
र्णयं प्रत्येव विशेषदर्शनस्य हेतुतया शाब्दसामग्रीकाले मानससंशयवारणाय शाब्दसामग्र्याः प्रतिबंध
कत्वे कल्पनीये संशयत्वमनिवेश्य सेकत्वावच्छिन्नविशेष्यकपयःकरणकत्वाभावप्रकारकाभावमान
सत्वमेव तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकमिति वाच्यम् सेकत्वावच्छिन्नविशेष्यकपयःकरणकत्वप्रकारकमानसे

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

188

९९

न॰ प्र॰

शा॰

शाब्दसामग्रीप्रतिबंधकत्वांतरस्यावश्यकतया तेनैव संशयकारणांतं संशये प्रतिबंधकत्वांतराकल्पनात् न
च विपरीतज्ञानोत्तरं प्रत्यक्षनिर्णये विशेषदर्शनस्य हेतुत्वे सिद्ध एव योग्यताज्ञानहेतुत्वसिद्धिरिति वाच्यं।
गुरुभूतशाब्दसामग्रीप्रतिबंधकल्पनापेक्षया तत्कल्पनाया न्याय्यत्वादिति ध्येयं शाब्दप्रमां प्रति योग्यताप्रमा
या गुणतया यद्विशेषयोरिति न्यायेन योग्यताज्ञानस्य शाब्दसामान्ये हेतुत्वावश्यकतेत्याप्याहुः शाब्दप्रमायां
स्वपरसाधारणबाधकप्रमाविरहहेतुत्वस्य तेनसुवचतया नेयं युक्तिः साधीयसीत्यपरे आसत्तिं निरूप।
यति आसत्तिरिति एकपदे परपदाव्यवधानमासत्तिरित्यर्थः अत एव पदाव्यवधानस्यासत्तित्वादेव गि
रिति अग्निमत्पदे गिरिपदाव्यवधानस्य सत्वादासन्नमित्यर्थः अनासन्नमिति गिरिर्भुक्तमग्निमान्देवद
त्तेनेत्यत्राग्निमत्पदे भुक्तमित्यनेन व्यवधानाद्गिरिपदाव्यवधानस्याभावादनासन्नमित्यर्थः नचैवमिति।
एवम् पदाव्यवधानस्यासत्तित्वे इत्यर्थः स्थाल्यामिति सर्वेषां कारकाणां क्रियायामेवान्वयात् स्थाल्यधि
करणकौदनकर्मकपाकानुकूलकृतिमानित्यन्वयबोधो जायत इति भावः पाकेनेति पाकपदेनेत्यर्थः वि
वक्षितत्वादिति अव्यवधानपदेन विवक्षितत्वादित्यर्थः ओदनपदं चेति स्थाल्यामोदनं पचतीत्यत्रोदनपदं।
चेत्यर्थः अनुकूलमेवेति तथाचौदनपदेन व्यवधानेपि तस्यान्वयबोधानुकूलत्वादन्वयबोधाननुकूलपद
व्यवधानाभावस्य सत्वान्नानासन्नत्वापत्तिरिति भावः यत्र स्थाल्यां पचतीत्येवान्वयबोधे तात्पर्यं तत्रौदन।
पदस्यान्वयबोधाननुकूलपदव्यवधानाभावस्य विवक्षितत्वात् ओदनपदं च स्थाल्यधिकरणक ओदनकर्मक ९९ राम
पाककर्त्ता इत्यन्वयबोधानुकूलमेव स्थाल्यां पचतीत्यन्वये तु अनासन्नमेवेति प्राचः मूलम्

विपरीतदर्शीनो नरश्च प्रत्यक्षनि
र्णयप्रतिविशेषदर्शनस्य हेतु
त्वकल्पनायाः ३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नचैवं श्लोकादेर्योजनया प्यन्वयबोधः कथं व्यवहितत्वेन पदत्वहानेः अव्यवहितत्वभ्रमासंभवादिति वाच्यम् तज्जै

पदेन व्यवधानेऽनासन्नत्वेऽप्रापत्तिरित्याह स्यात्वामिति प्रोचइति यद्यदाकांक्षितं योग्यं सन्निधानं प्रप
द्यते तेन तेनान्वितः स्वार्थः पदैरेवावगम्यत इति तेषां गाथापि नचैवमिति पदाव्यवधानस्यैवासत्तित्वेऽत्यर्थः
श्लोकादेरितिपंचमी कथमिति पदाव्यवधानाभावादितिभावः नन्वासत्तिर्नस्वरूपसती हेतुः किंतु तज्ज्ञानं
एवं चाव्यवधानभ्रमादेव तत्र शाब्दबोध इत्यत आह व्यवहितत्वेनेति भ्रमेति तथाच तत्र विशेषदर्शने।
नाव्यवहितत्वभ्रमासंभवादासत्तिभ्रमोपि न संभवतीतिभावः तत्रापि श्लोकेपि श्लोकपदा।
त् श्लोकघटकपदात् नान्वयबोध इति तथाच श्लोकस्यानासन्नत्वेपि नक्षतिरितिभावः कथं तर्हि तत्र
शाब्दबोध इत्यत आह किंत्विति योजनेति क्रियाकर्मभावेनान्वयबोधजनकपदसमूहादित्यर्थः त।
त्र चासन्नत्वमस्त्येवेतिभावः आहुरित्यस्वरसं सूचयन्नव्यमतमाह वस्तुतस्त्विति आकांक्षादीत्यादिना
योग्यतापरिग्रहः व्यवहितेपीति श्लोकादावपीत्यर्थः तद्विलम्बेन पदाव्यवहितत्वज्ञानविलंबेन अविलं।
बाच्च शाब्दबोधविलंबाभावाच्च तथाच व्यतिरेकव्यभिचारइतिभावः किंत्विति अव्यवहितपदतात्पर्यज्ञा
नं हेतुरित्यनुषज्यते तथाच पदतात्पर्यमासत्तिरिभावः तच्चेति अव्यवहिततात्पर्यं चेत्यर्थः अभिसंदधा
त्विति एतत्पदमेतत्पदेन सहसंभूयान्वयबोधं जनयत्विति अभिसंधापयितुरिच्छेत्यर्थः ननु वक्तुरिच्छै
त्वेवास्तु कृतमभिसंधापयितुरितिनिवेशनेत्यत आह अतएवेति मौनीति मौनिनो वक्तृत्वाभावेप्य।

न्वयबोधः किंतु योजनावाक्यादित्याहुः वस्तुतस्तु
आकांक्षादिमत्वे सति तात्पर्यज्ञानेऽव्यवहितादव्यवहि
ताच्चान्वयबोधात् तद्विलंबेनाविलंबाच्चेन न ज्ञानं हे
तुः किंत्वव्यवहिततात्पर्यज्ञानं तच्चैतत्पदमेतत्पदेनाव्य
वहितोत्तरमभिसंदधातु इत्यभिसंधापयितुरिच्छा अतः मौ
निश्लोकेप्यासत्तिः वक्तुरभावेप्यभिसंधापयितुः सत्वात्

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

189

१०० तं० पृ प्रा

[illegible]

मिसंधापयितृत्वादितिभावः ननु शुकवाक्याद्बोधो न स्यात् शुकस्यार्थज्ञानाभावेनाभिसंधापयितृत्वाभावाद
तआह शुकवाक्ये चेति भगवदिति यत्र शुकवाक्याच्छाब्दबोधस्तत्रेश्वरीयतात्पर्यसत्त्वात्तदतात्पर्यज्ञानस्य कार
णतायां न व्यभिचार इतिभावः सत्यर्थेति अर्थतात्पर्यज्ञाने विद्यमाने एतद्विलंबेन पदतात्पर्यज्ञानविलंबेन
शाब्दबोधविलंबाभावादित्यर्थः तथाच न पदतात्पर्यमासत्तिरितिभावः तस्मादिति अन्यविधासत्तेर्दुर्वच
त्वादित्यर्थः वृत्त्या शक्तिलक्षणान्यतररूपसंबंधेन पदजन्यायापदार्थोपस्थितिः सैवाऽऽसत्तिरित्यर्थः ।
साचेति वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितिरूपासत्तिश्चेत्यर्थः ननु स्वरूपसत्त्या तस्या हेतुत्वे यत्र न सा स्वरूप
सती तत्रान्वयबोधो न स्यादत आह नहीति नचेति व्यर्थमित्यनेनान्वयः घटपदादिति पदस्य पदार्थे ।
स्मारकत्वमेकसंबंधिज्ञानमपरसंबंधिस्मारकमितिन्यायेन एवंच घटपदस्य शब्दत्वात्समवायेनाकाश
स्मारकत्वेन घटपदादाकाशशाब्दबोधापत्तेर्वृत्त्येति निवेशनीयम् तथाच समवायेनाका।
शस्मारकत्वेपि शक्तिलक्षणान्यतरसंबंधेनास्मारकत्वान्न दोष इतिभावः नन्विति घटकर्मकानयना
नुकूलकृतिमानिति शाब्दबोधे घटकर्मतानयनकृत्युपस्थितीनां कारणता वाच्या सा च न संभवति एक
क्षणे तासामसंभवादित्यर्थः असंभवे हेतुमाह आशुविनाशिनामिति तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगि।
नामित्यर्थः क्रमिकाणां एकाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणोत्पत्तिकानाम् मेलनाभावादिति एक।

शुकवाक्ये च भगवत्तात्पर्यमासत्तिर्वा नातिरिक्तेत्यत्राह तदपि न
सत्यर्थतात्पर्यज्ञानादावेतद्विलंबेन शाब्दबोधाविलंबात्
तस्माद्वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितिरासत्तिः सा च स्वरूप
सती हेतुः नहि पदार्थानुपस्थितान्वयबोधः न च वृत्त्या पद
जन्येति व्यर्थं घटपदात्समवायेनाकाशस्मृतौ घटोस्तीति
वाक्यादाकाशान्वयबोधापत्तेः ननु घटमानयेत्यत्र घट-

१०० राम

थि

क्रमिकपदानुभवजन्यैरेकसंस्कारैर्युगपत्तावत्पदस्मरणा
द्युगपत्तावत्पदस्मरणाच्चयद्बोधःसंभवतीतिसंदेवः
१ तएवाव्यवधानेनपदजन्यपदार्थोपस्थितिरित्य
पिपराहतंतृतीयांतवैयर्थ्यात् व्यवहितोपस्थितावे
कस्याउपस्थितेर्विनाशात् मूलम्

तएणव स्थायित्वाभावादित्यर्थः आशुविनाशिनामपितानानांसहोत्पन्नानांयौगपद्यात् क्रमिकाणामिति।
क्रमिकाणामपिघटपटादीनांमेलनादाशुविनाशिनामितिमिलितोपादानम् क्रमिकेति क्रमिकानिया
निपादानितदनुभवजन्यायेऽनेकसंस्कारास्तैर्युगपत्तावत्पदानांस्मरणाद्युगपत्तावत्पदार्थानांस्मृतौस
त्यांशाब्दबोधःसंभवतीत्याखंडलार्थः तथाच सर्वत्रसमूहालंबनात्मकपदजन्यपदार्थोपस्थितावेवशा
ब्दबोधइतिभावः ननु घटगोचरसंस्कारात्पटस्मरणानुदयेनसमानविषयकसंस्कारस्यसमानविषय
कस्मृतिहेतुत्वतयाकथंनानापदगोचरैःप्रत्येकसंस्कारैर्भिन्नविषयकंनानापदगोचरमेकंस्मरणमतआ
ह संदेवइति भिन्नविषयकत्वांशेसंस्कारःकारणंनेत्येवनतुजायमानेस्मरणंभिन्नविषयकमेवनजाय
तेइतियथाघटपटचक्षुःसंयोगसत्वेसमूहालंबनमेकंप्रत्यक्षमितिभावः अतएव वृत्त्यापदजन्यपदार्थोप
स्थितेरासत्तित्वादेवेत्यर्थः तृतीयांतेति अव्यवधानेनेत्यस्यवैयर्थ्यादित्यर्थः ननु गिरिर्भुक्तमग्निमान्देव
दत्तेनेत्यत्रकारणार्थमेवतदित्यतआह व्यवहितेति अव्यवधानस्यभेदघटितत्वेकार्थैः स्यात्त्यामोदनंप
वतीत्यादौव्यवहितक्रमिकपदार्थानामुपस्थितौ एकस्याउपस्थितेः क्रमिकपदार्थोपस्थितेर्नष्टत्वादित्य
र्थः अव्यवधानस्यभेदघटितत्वेव्यवधानेनक्रमिकपदार्थोपस्थितौतासांसर्वासामेकदाऽसंभवेनसमूहा
लंबनस्मृतेरेवकारणत्वंवाच्यं इत्थंच तेहिसाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणत्वेसतितदधिकरणक्षण

पदार्थोपस्थितिः।

संस्कारस्यभिन्नविषयकस्मृतौकारणत्वाभावेपिप्रत्येकपदानुभवजनितसंस्कारैर्युगपद्बोधकसमवधानेनजायमानंस्मरणंसमूहालंबनात्मकमेवभवतीतिभावः१

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

190

२१

ता॰ प्र॰

शा॰

ध्वंसाधिकरणक्षणोत्पत्तिकत्वरूपभेदघटितान्यव्यवधाननिवेशोऽसंभवान्नत्वं साधिकरणक्षणध्वंसानधिकर
णक्षणोत्पत्तिकत्वरूपभेदाभेदसाधारणाव्यवधानमेव निवेशनीयम् तथा च तदुपादानेपि गिरिर्भुक्तमि।
त्यादौ समूहालंबनात्मकस्मृतिमादाय व्यवधासंभवादव्यवधानाशोऽव्यर्थ एव गिरिर्भुक्तमित्यादावन्वयबोधा
भावस्यार्थतात्पर्यज्ञानविरहेणैवोपपन्न इतिभावः आसत्तिं निरूप्य तात्पर्यं निरूपयति तात्पर्यं चेदमिति
अर्थतात्पर्यं चेत्यर्थः एकस्मिन्निति इदं पदमेकस्मिन्नर्थेऽपरस्य परपदार्थस्यान्वयं प्रत्याययतु बोधयत्वि।
तीच्छयोच्चरितं इत्यर्थः अभिसंधापयितृमात्रमिति एकपदार्थे परपदार्थज्ञानवत्त्वमात्रमित्यर्थः ननु वक्त्रैव
न तु श्रावकोच्चारयितैव मौनीति तत्र श्रावकोच्चारणाभावेन तात्पर्याभावप्रसंगादित्यर्थः नन्वेवं शुकवाक्ये।
शुकस्यार्थज्ञानाभावेनाभिसंधापयितुरभावात्तात्पर्याभावप्रसंग इत्यत आह शुकवाक्ये चेति भगवदि।
च्छैव ईश्वरेच्छैव गतिरित्यर्थः तथा च तत्रापीश्वरतात्पर्यसत्त्वान्न दोष इति भावः तस्य चेति तात्पर्यस्य
चेत्यर्थः अस्येति तात्पर्यस्य संशये व्यतिरेकनिश्चये वान्वयाबोधादित्यर्थः यत्संशय व्यतिरेकनिश्च
यो यत्र प्रतिबंधको तन्निश्चयस्तत्र हेतुरिति नियमवलादित्यर्थः तद्भ्रमे चेति तात्पर्यभ्रमे च भ्रमप्रमासा
धारणतन्निश्चयो हेतुरित्यर्थः संदेप इति अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्यतामित्यादौ राजपुत्रसं।
सर्गप्रतीतीच्छयोच्चारिते राज इत्यस्य पुरुषपदेन साकांक्षत्ववारणाय यत्पदं यत्पदव्यतिरेकतात्पर्यविष

१०१ राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सोयं शब्दो द्विविधः विधिरर्थवादश्च तत्र विध्यभिधायकः प्रत्ययस्तद्घटितवाक्यं वा विधिः २ मूलम्

योभूतार्थान्वयाननुभावकं तत्पदं तेन पदेन साकांक्षमिति तात्पर्यगर्भाकांक्षाज्ञानकारणत्वावश्यकत्व
याआकांक्षाघटकतयैव तात्पर्यज्ञानं हेतुर्न तु स्वातंत्र्येणेत्यादि सोयमिति आकांक्षादिसहकृतः शब्द।
इत्यर्थः तत्र तयोर्विध्यर्थवादयोर्मध्ये विध्यभिधायकेति अभिधायकप्रत्ययत्वे स्वादिविभक्तावतिव्या
प्तमतो विधीति विधिः विध्यर्थः विधिप्रत्ययस्य विधिप्रत्यये विध्यर्थे च प्रयोगदर्शनात् अत एव अथ स्व।
र्गकामो यजेतेत्यादौ विष्टसाधनत्वं कार्यत्वं वा विधिः सः समभिव्याहृतक्रियान्वयी तदन्यान्वयी वेति मणि
कृद्भिः कार्यत्वं वा विधिरित्युक्तम् तथा चार्थविशेषाभिधायकप्रत्ययविधिप्रत्यय इत्यर्थः स च लिङ्लो।
ट्तव्यपंचमलकारकृत्यप्रत्ययरूप इति ननु यजेय समभिव्याहृते लिङ् पदे विधित्वेनाव्यवहारो तस्मा।
ह तद्घटितमिति तद्घटितं विध्यभिधायकप्रत्ययघटितं वाक्यमित्यर्थः तच्च स्वर्गकामो यजेतेत्यादिकम्
ननु कस्तावद्विध्यर्थः तत्राभिधैव लिङर्थः सैव च प्रवृत्तिहेतुरिति भट्टाः तेषां चायमाशयः करणस्य फलनि
ष्ठव्यापारजनकत्वे स्वनिष्ठव्यापारद्वारेति नियमः यथा घटं प्रति करणस्य दंडादेश्चक्रनिष्ठभ्रमिरूपव्या
पारजनकत्वं स्वनिष्ठस्पन्दार्जनद्वारा व्यापारेण व्यापारे जननीये स्वनिष्ठव्यापारांतरापेक्षणेनवस्थाप
त्त्याव्यभिचारवारणाय करणस्येति अभिधारूपव्यापारसिद्धये स्वनिष्ठेति अन्यथेष्टसाधनताज्ञाना।
दिरूपव्यापारमादाय सिद्धसाधनापत्तेः तथा च विधेः प्रवर्तकतया परनिष्ठप्रवृत्तिरूपस्वर्गादिफलक।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१०२ नं॰ प्र॰ शा॰ व्यापारजनकत्वस्वनिष्ठव्यापारद्वारेतिलिङ्समवेतोलिङ्जन्यः अभिधारूपव्यापारः स्वीकरणीयः
भट्टमते शब्दस्यद्रव्यत्वात्तस्यसमवायिकारणत्वाविरोधात् तन्मते हिभावनाद्विविधाशाब्दीआर्थीच।
तत्रचेयंशाब्दीनिष्ठत्वाच्छाब्दीभावनेत्युच्यते अन्याचार्थी अर्थोयागादिस्तद्विषयिणीप्रवृत्तिरूपा त
दुक्तम् अभिधांभावनामाहुरन्यामेवलिङादयः अर्थात्मभावनात्वन्यासर्वाख्यातस्यगोचरा इति आ
र्थीभावनाचकर्मकरणमितिकर्तव्यतांचापेक्षते इत्यंशत्रयवती तथाच स्वर्गकर्मिकायागकरणिका
प्रयाजादीतिकर्तव्यताकाचार्थीभावना इयमपितुभावनात्वेन किंकेनकथमित्यंशत्रयवती किंभाव
यति केनभावयतिकथंकिंसहकारिणमासाद्यभावयतीतितदर्थात् तथाचोक्तं लिङोभिधासैवच।
शब्दभावनाभाव्याचतस्याः पुरुषप्रवृत्तिः संबंधबोधः करणंतदीयंप्ररोचनाचांगतयोपयुज्यते इति सं
बंधबोधः लिङ्पदेशक्तिग्रहः प्ररोचनास्तुत्यर्थवादः अंगतया सहकारितयोपयुज्यते तत्रचाभिधा
स्वरूपसती अभिधात्वेनज्ञानाभावान्नप्रवर्तिकेति प्रवर्तनात्वेनतज्ज्ञानंकारणं प्रवर्तनात्वंचप्रवृत्तिजनकत्वं।
यजादिपदसमभिव्याहारेणचयागविषयकप्रवृत्तिजनकत्वंग्राह्यम् तत्रच समानसंवित्संवेद्यतयायागो
कृतिसाध्यताबोधोपि एवमिष्टसाधनताज्ञानंविनाप्रवृत्तिजनकत्वदुर्ग्रहमितिभावनात्वेनापितज्ज्ञानं।
कारणम् भावनात्वंचभाव्यजनकत्वं भाव्यत्वंचेष्टत्वं एवमभिधात्वेनापितज्ज्ञानंकारणं अन्यथा घ॰

र्मितावच्छेदकापरिचयेन स धर्मितावच्छेदकबोधानुपपत्तेः तथाच गुरुमते विध्यर्थकार्यविशेष्यकबो।
धः भट्टमते तु यागविषयकप्रवृत्तिजनिकाऽभिधा स्वर्गजनिका अभिधात्वज्ञानानुकूलाप्रवर्तनात्वज्ञा।
नानुकूलाभावनात्वज्ञानानुकूलाभिधोत्पत्त्यनुकूला चेति शक्तिचतुष्टयं अभिधाज्ञानं वैदिकप्रवृत्तिप्र।
वृत्तिहेतुः लौकिकप्रवृत्तिं प्रति त्विष्टसाधनताज्ञानं हेतुरिति बोध्यं वस्तुतस्तु प्रवृत्तिर्हि द्विविधा स्वरसवाहि
नी पराधीना च तत्र पराधीनप्रवृत्तौ प्रवर्तनाज्ञानं हेतुः अत एव राज्ञा तथा पितुः शिरश्छेदादौ प्रवर्तने।
शात्प्रवृत्ताव्याचार्यादेः प्रवर्तकत्वम् आचार्यप्रेरितोऽहं ग्राममानयामि न तु स्वेच्छयेत्यनुभवात् आचा
र्यादेश्च साक्षात्प्रवर्तकत्वे किंतु शब्देन स्वप्रवर्तनां ज्ञापयित्वेतीच्छामुत्पाद्येत्यनुभवसिद्धम् प्रवर्त
ना च प्रवृत्तिप्रयोजकः प्रवर्तयितुर्व्यापारः स च चेतनस्येच्छारूपः अहमेनं प्रवर्तयामीत्यनुभवसिद्धः अचे
तनस्य शब्दादेस्तु पदार्थान्तरमभिधा भावना प्रवर्तना शब्दादिव्यपदेश्यः सैव च लिङर्थः तथाच विधीराज्ञे
व मां प्रवर्तयतीति प्रवर्तनाज्ञापनेन पुरुषं यागादौ प्रवर्तयतीति भट्टमतनिष्कर्षः तदसत् सामान्यतः प्रव
ृत्तिसामान्ये इष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वेनैवोपपत्तौ प्रवर्तनाज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभावात् राज्ञा तथा पितुः।
शिरश्छेदादौ प्रवृत्तिरपि स्वेष्टप्रवृत्तिसंधायैव नहि प्रयोजनमनुद्दिश्य मंदोपि प्रवर्तते इति एवमभिधा।
यामिष्टसाधनत्वे ज्ञातेपि यागेपीष्टसाधनत्वाज्ञाने प्रवृत्तेः अभिधायामिष्टसाधनत्वं यागे इष्टसाध

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

192

१९३
नं॰ प्र॰
श॰

[illegible]

नतोविनानुपपन्नमितियागेष्टसाधनताज्ञानस्यावश्यकत्वेकृतमभिधाज्ञानहेतुतायानचकरणस्ये
त्यादिनियमादभिधासिद्धिः अप्रयोजकत्वात् अनुमितिकरणव्याप्तिज्ञानादौव्यभिचाराच्चेतिनाभिधा।
लिङर्थइत्यतः प्राभाकरमतंदर्शयति अभिधेयविधिरेति प्रतिपाद्यरूपोविधिर्विध्यर्थइतियावत् प्रा
गभावप्रतियोगित्वरूपंकार्यत्वंनप्रवर्त्तकज्ञानप्रकारकंइत्यतआह नचेतिकार्यत्वंचेत्यर्थः शंकतेकि
मत्रेति अत्रकृतिसाध्यत्वस्यविध्यर्थत्वे अलंसमर्थः यस्यबुद्धिः यद्विषयणीबुद्धिः सइति प्रवृत्तिज
नकेच्छाजनकज्ञानप्रकारइत्यर्थः विधेरभिधेयः विधेःप्रतिपाद्यः तज्जननीचेति कृतिसाध्यत्वप्रकारे
च्छाजननीचेत्यर्थः ननुतादृशेच्छांप्रतिज्ञानत्वेनैवकारणत्वमास्तामतआह कृत्यसाध्यत्वेति तदनुत्प
त्तेः कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छानुत्पत्तेरित्यर्थः ननुनियतपूर्ववर्त्तित्वेनक्लृप्तत्वात् कृत्यसाध्यत्वज्ञानाभा
वएवहेतुर्नतुकृतिसाध्यताज्ञानं तत्रनियमानन्यथासिद्धत्वयोर्द्वयोः कल्पनेगौरवादतआह नन्विति
नतुकृत्यसाध्यत्वज्ञानाभावोहेतुरितिभावः गौरवादिति कृत्यसाध्यत्वप्रकारकज्ञानाभावत्वेनकारण
त्वेगौरवाल्लाघवात्कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानत्वेनैवनियमानन्यथासिद्धत्वयोः कल्पनादित्यर्थः न
नुकृतिसाध्यतानिश्चयत्वेनकारणत्वमपेक्ष्यलाघवेनकृत्यसाध्यत्वप्रकारकज्ञानाभावत्वेनैवहेतुत्व।
मितिचेन्न निश्चयत्वेनहेतुत्वेसंशयनिश्चयसाधारणप्रामाण्यज्ञानस्यैवोत्तेजकत्वम् कृत्यसाध्यता

तिष्यामिधेयेकार्यंवितच्चकृतिसाध्यत्वमितिकिमत्रमान
मितिचेत्विधेस्तावत्प्रवर्त्तकज्ञानमजनियितापवृत्ति
जनिकामिच्छामजनयित्वानप्रवृत्तिजननायालंप्र
तीयस्यबुद्धिःप्रवृत्तिजननीमिच्छांसतेसविधेरभिधेयः
प्रवृत्तिजननीचकृतिसाध्यत्वप्रकारिकाइच्छातज्जननीच
कृतिसाध्यत्वप्रकारिकाबुद्धिःकृत्यसाध्यत्वज्ञानेतद

१०३

अत्रद्वितीयपाठः अभिधेयविधिस्थ१

ज्ञानत्वेन प्रतिबंधकत्वे चाप्रामाण्यनिश्चयस्योत्तेजकत्वमिति गौरवात् अप्रामाण्यज्ञानेः प्रामान्यज्ञानस्य
वोत्तेजकत्वानभ्युपगमात् एतेनाप्रामाण्यनिश्चयस्योत्तेजकत्वेन तत्राप्रामाण्यनिश्चयस्योत्तेजकत्वमिति
विपरीतगौरवमिति परास्तम् वस्तुतस्तु कृत्यसाध्यताज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वे कृतिसाध्यत्वाभाववत्तिसा
ध्यभेदतद्व्याप्यतदवच्छेदकधर्मदर्शनादीनां प्रतिबंधकत्वापत्त्या कृतिसाध्यताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वमुचितमि
ति ननु ज्ञायमानेष्टभेदाग्रहस्यापि तन्मते कारणत्वेन स्यात् तत्राप्यभेदग्रहकारणत्वे लाघवात् यदि च नियत
पूर्ववर्तित्वेन क्लृप्तत्वात् तद्धेतोरिति न्यायेन कारणत्वे तदा प्रकृतेपि तुल्यमित्यत आह सर्वदेति तत्सत्त्वा
त्कृत्यसाध्यताज्ञानाभावसत्त्वात् ननु भवन्मते सर्वदाभेदाग्रहसत्त्वात्सर्वदा विसंवादिप्रवृत्त्यापत्तिः यदि च
ज्ञायमानेष्टभेदाग्रहत्वेन कारणत्वं तदा ममापि ज्ञायमानकृतिसाध्यत्वाभावज्ञानाभावकारणत्वमपि स्तु।
वचमतत्राह अत इति तन्मते अन्यथाख्यात्यभावेनेष्टाभेदग्रहेष्टभेदाग्रहयोर्युगपदुपस्थित्यभावेन भे।
दाग्रह एव विसंवादिप्रवृत्तिहेतुः अत्र तु कृतिसाध्यताज्ञानकृत्यसाध्यताज्ञानाभावयोर्युगपदुपस्थित्या ला
घवेन कृतिसाध्यताज्ञानत्वेनैव प्रवृत्तिहेतुत्वमिति भावः केचित्तु साक्षाद्विरोधिनो ज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वं ज
नकज्ञानविघटकत्वेनैवेति नियमात् कृत्यसाध्यताज्ञानस्य साक्षाद्विरोधिनः चिकीर्षाकारणकृतिसाध्य
ताज्ञानविघटकत्वेनैव प्रतिबंधकत्वमिति कृतिसाध्यताज्ञानं हेतुरिति ननु बाधादिवारणाय साक्षाद्वि

सर्वदा चिकीर्षोत्पत्त्यापत्तेः अ सर्वदा तत्सत्त्वात्
अतः कृतिसाध्यत्वमेव विध्यर्थ इति मूलम्

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

193

१९४ रोधित्वविशेषणम् तदर्थक्रग्राह्याभावत्वघ्याप्याद्यनवगाहित्वम् तच्च प्रकृतेप्यसिद्धम् चिकीर्षाविषयकृ
नं पु तिसाध्यत्वाभावावगाहित्वात् कृत्यसाध्यताज्ञानस्य यद्विकारिणीभूताभावप्रतियोगित्वरूपं प्रति।
शा बंधकत्वं घटकं तदापि कृत्यसाध्यताज्ञानस्य साक्षादेवविरोधित्वोपगमेन साक्षादविरोधित्वासिद्धेरि।
ति कथमेतत् उच्यते साक्षादविरोधिनं प्रतियत्प्रतिबंधकं भवति तज्जनकज्ञानविघटकं सदेव प्रतिबं
धकं भवतीति नियमः साक्षादविरोधित्वं च तद्विषयविरोध्यवगाहिज्ञानभिन्नत्वं तेन न सत्प्रतिप।
क्षादौ व्यभिचारः चिकीर्षावज्ञानभिन्नत्वादेव साक्षादविरोधिनीति तज्जनकज्ञानविघटकत्वेनैव ज्ञा
नस्य प्रतिबंधकत्वमिति गुरुमते सिद्धेरनुमितिप्रतिबंधकत्वाभावान्न तत्र व्यभिचारः सिद्धत्वज्ञान
स्येच्छाप्रतिबंधकत्वेन छायत्त्वप्रतिबंधकतानिवेशनीया असिद्धत्वज्ञानमेव वा हेतुः असाधुत्वज्ञान।
स्य शास्त्रबोधप्रतिबंधकत्वे मानाभावः न च विसंवादिप्रवृत्तौ तन्मते इष्टभेदाग्रहस्य हेतुतया तत्र व्यभिचार इ
ति वाच्यम् संवादित्वविशेषणेन तद्वारणात् संवादिप्रवृत्तौ तु तन्मतेपि विशिष्टज्ञानं हेतुरिति न क्वा। प्राभाकरमतेपीत्यर्थः ४
पि व्यभिचार इत्याहुः तन्न साक्षादविरोधिनो ज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वे जनकज्ञानविघटकत्वेनैवेत्येव
नियमस्यानेनाभ्युपेयत्वात् साक्षादविरोधिनं प्रतियत्प्रतिबंधकं भवति तत् जनकज्ञानविघटत्वेनैवे
ति नियमामादाय साक्षादविरोधित्वशरीरे च ज्ञानभिन्नत्वत्र ज्ञाने ति निवेश्य कृतिसाध्यताज्ञानहेतु। १०४ राम

तथा च विषयविरोध्यविषयकज्ञानान्यसंवादिनिरूपतासिद्धत्वज्ञानावत्तिप्रतिबंधकत्वं यत्र तत्र जनकज्ञानविघटकत्वमिति पर्यवसितं ४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तासाधनस्य शापत्तनिर्णयतापत्तिरिति ध्येयम् ननु कृतिसाध्यताज्ञानं चिकीर्षाद्वारा प्रवृत्तिहेतुरिति सिद्धम् एवं च
जीवनयोनियत्नसाध्ये प्राणपंचकसंचारे प्रवृत्त्यापत्तिः अथादृष्टवदात्मसंयोगेनैव प्राणपंचकसंचारोपपत्तौ।
जीवनयोनियत्ने मानाभावः न च भस्त्रावायूदीरणदृष्टांतेन वायूदीरणत्वेन हेतुना यत्नजन्यत्वानुमानात्परिशे
षात्तत्सिद्धिरिति वाच्यम् वात्यावायूदीरणे व्यभिचारात् न च तस्यापीश्वरयत्नजन्यत्वान्न व्यभिचार इति वाच्यं
प्रकृतेपि तेनैवार्थान्तरात् जन्यत्वविशेषणे च वात्यावायूदीरणे व्यभिचारात् यत्तु समाधिस्थितानां श्वासधा
रणे श्वासक्रियानुदयः सर्वसिद्धिः जीवनादृष्टस्य च तदापि सत्त्वेन तदानुत्पादो जीवनयोनियत्नव्यतिरेका
दिति तन्न तदानीं जीवनयोनियत्नानुत्पत्तिर्युक्त्यप्रयुक्ता तत एव श्वासक्रियाविरहोपपत्तेरिति मैवं धावतः
प्रयत्नोत्कर्षेण श्वासक्रियोत्कर्षदर्शनाच्छ्वासक्रियात्वावच्छिन्ने एव यत्नजन्यत्वनिश्चयात् यद्विशेषयोः।
कार्यकारणभावोऽसति बाधके तत्सामान्ययोरपीति न्यायाज्जीवनयोनियत्नसिद्धेः न च विषभक्षणव्याव
र्तनाय स्वविशेषणवत्ताप्रतिसंधानजन्यकार्यताज्ञानस्यावश्यकहेतुतया तदभावादेव न प्राणपंचकसंचारे
प्रवृत्तिरिति वाच्यम् अहंकृतसाध्यप्राणपंचकसंचारो जीवित्वात् प्राणपंचकसंचारो मत्कृतिसाध्यः म
त्कृतिं विनाऽसत्त्वे सति मदिष्टसाधनत्वादिति च तत्संभवादिति उच्यते चिकीर्षाधीनकृतिसाध्यताज्ञान।
त्वेन प्रवृत्तिकारणत्वात् ननु तथापि भोजने चिकीर्षाधीनकृतिसाध्यत्वेनांतरीयकश्रमे प्रवृत्तिप्रसंगः अत्र।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

194

१०५ कश्चित् चिकीर्षाधीनकृतित्वेन न श्रमजनकत्वं द्वेषयोनियत्नादपि श्रमोत्पत्तेरित्याहुः तन्न शत्रुवधप्र
त॰ प्र॰ वृत्तौ प्रतियोगिनि शत्रौ द्वेषः कारणमिति तावद्दुर्वचनं तस्य भिन्नविषयकतया शत्रुवधप्रवृत्तावहेतुत्वात् किं
ग्रा॰ तु शत्रुवधस्येष्टसाधनत्वेन तदिच्छयाएव तत्र हेतुत्वात् नचैवं शत्रुनिवृत्तौ शत्रुद्वेषस्य समानविषयकत्वे
न हेतुत्वप्रसंग इति वाच्यम् इष्टत्वात् द्वेषयोनिनिवृत्तिजनकस्तु न श्रमोत्पत्तिसंभावनापि व्याघ्रादिसमीपव
र्तिदेशादेव निवृत्तेः तत्र देशावर्जनरूपेष्टसाधनताज्ञानात् पलायनप्रवृत्त्यैव श्रमसंभवात् नच प्रवृत्त्यभाव
एव निवृत्तिरिति वाच्यम् निवृत्त्यभाव एव प्रवृत्तिरित्यस्यापि सुवचत्वात् नच प्रवृत्त्यभावकाले कदाचिन्निवृ
त्तेर्व्यवहारात् प्रवृत्त्यभाव एव निवृत्तिरिति वाच्यम् निवृत्तेर्द्वेषसमानविषयकत्वस्यानुभवसिद्धत्वात् अ
थ निवृत्त्याख्ययत्नास्वीकारे विषयभेदेन प्रवृत्तिनिवृत्तियौगपद्यापत्तिरिति चेन्न इष्टानिष्टसाधनतास
मूहालंबनसंभवेपि रागद्वेषयोरेकदाऽसंभवेन तदसंभवात् नच यत्रापेक्षाबुद्ध्यात्मकं तत्स्मरणमनंतरफ
लेच्छाफलद्वेषौ न तत्र उपायेच्छोपायद्वेषौ तत्र तदापत्तिरिति वाच्यम् उपायेच्छाकाल एवापेक्षाबुद्धेर्नाशात्
उपादानप्रत्यक्षस्य साक्षात्प्रवृत्तिहेतुतया तदभावाच्च ज्ञानेच्छाद्वेषाणां यौगपद्याभावात् एवं प्रयत्नयौगप
द्यस्य चेष्टाख्यफलद्वयदर्शनाभावाच्च विंशत्यंगुल्यवच्छेदेन विजातीयविंशतिचेष्टानुरोधेन विजातीयविंशति
प्रयत्नानां युगपदुत्पादनात् अन्यथा समवायेन विजातीयेन चेष्टाप्रत्यवच्छेदकतासंबंधेन कृतेर्हेतुतया। १०५ राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

एकांगुल्यामिवापरत्रापितस्या एव कृतेरवच्छेदकतया सत्वाद्विजातीयैतच्चेष्टयैवांगुल्यंतरेप्यापत्तेः नामाकृ
तिस्वीकारे नु एतत्कृतेरवच्छेदकतयांऽगुल्यंतरेऽसत्वादेव न तद्विजातीयैतच्चेष्टापत्तिः ननु समवायसंबंधे
न विजातीयैतच्चेष्टां प्रति स्वीयविजातीयैतच्चेष्टावत्तिसाध्यत्वाख्यविषयतानिरूपितसिद्धत्वाख्यविषयता
संबंधेन कृतिर्हेतुरित्येककृतिस्वीकारेपिनानुपपत्तिः एकस्या एव कृतेर्विजातीयैतच्चेष्टावत्तिसाध्यत्वाख्य।
विषयतानिरूपितसिद्धत्वाख्यविषयताया अंगुल्यंतरेऽभावात् अथ यदा पुरुषांतरस्यैतदंगुल्यां विजातीय।
चेष्टासाध्यकृतिरुत्पन्ना तदैतत्पुरुषस्य कथं न स्वांगुल्यवच्छेदेन विजातीयचेष्टोत्पद्यते इति तत्पुरुषीयत्वंनि
वेश्यकार्यकारणभावकल्पने गौरवम् नानाकृतिस्वीकारे त्ववच्छेदकतया पुरुषांतरीयकृतेरेतत्पुरुषीयांगु।
ल्यामसत्वादेव न तदापत्तिरिति चेन्न अवच्छेदकतातादृशविषयतोभयसंबंधेन कृतेर्हेतुत्वे यामममापितत्पुरु
षीयत्वानिवेशात् भवन्मतेत्वनंतवैजात्यकल्पनेन तदवच्छिन्ननियामककल्पनेन च गौरवमिति नानाकृति।
स्वीकारो निरर्थक इति मैवम् अवच्छेदकतातादृशविषयतोभयसंबंधेन कृतेर्हेतुत्वे उभयत्वस्यापेक्षाबुद्धिवि।
शेषविषयत्वरूपस्य दुर्वचतयैकविशिष्टापरत्वरूपस्य च विनिगमनाविरहग्रस्ततया गौरवेण तादृशविषय
तासंबंधेनैव कारणता वाच्या न यावत्तत्पुरुषीयत्वनिवेशगौरवादवच्छेदकतासंबंधेनैव कृतेर्हेतुत्वेति एककृति
स्वीकारे विजातीयचेष्टानामनुपपत्त्या नानाकृतिस्वीकार आवश्यक इति दिक् अत्रोच्यते स्वचिकीर्षाधीन।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

195

१०६ कृतिसाध्यताज्ञानत्वेन कृतिकारणत्वात् भ्रमे स्वचिकीर्षाधीनकृतिसाध्यताज्ञानाभावादेवाप्रवृत्तेः अतएव।
त॰ प्र॰ चान्येच्छाधीनेच्छाविषयत्वादेर्भ्रमोनांतरीयक इत्युच्यते ननु प्राणपंचकसंचारे भ्रमेच प्रवृत्तिवारणाय स्वचि
रा कीर्षाधीनकृतिसाध्यताज्ञानत्वेन कारणतेत्युक्तम् तदयुक्तम् प्राणपंचकसंचारादेः प्रवृत्तिस्वरूपायोग्यत
यैव तत्र प्रवृत्तिवारणात् किं स्वचिकीर्षाधीनत्वविशेषणेन अन्यथा वस्तुगत्या चिकीर्षाधीनाया कृतिस्तत्
साध्यताभ्रमात् प्राणपंचकसंचारे प्रवृत्तेर्वज्रलेपत्वात् तथा च प्रवृत्तिस्वरूपयोग्यत्वज्ञानस्य पृथक्कारणत।
या प्रवृत्तिस्वरूपायोग्यव्यावर्तनविशेष्यताप्रत्यासत्त्या कृतिसाध्यताज्ञानत्वेन कारणतया वोपपत्तौ न तद्विशे
षणमिति अत्रेदं बोध्यम् स्वेच्छाधीनत्वं न तावत्तत्त्वमपि न वस्तुगत्या स्वेच्छाधीनाया कृतिस्तत्साध्यताज्ञानं
कारणमिति प्राणपंचकसंचारे वस्तुगत्या स्वेच्छाधीनकृतेरप्रसिद्धतया कथं भ्रममादायातिप्रसंगवारण
यप्रवृत्तिस्वरूपयोग्यत्वज्ञानस्य प्रवृत्तिस्वरूपायोग्यव्यावर्तनविशेष्यताप्रत्यासत्त्या कृतिसाध्यताज्ञानस्य
वाकारणत्वावश्यकतया न तद्विशेषणानुपादानमिति न च तथापि सुखेच्छामादाय सुखे प्रवृत्तिप्रसंग इति
ज्ञान तथा कारणत्वमावश्यकमिति वाच्यम् फलेच्छाया अप्रवर्तकत्वात् तथापि स्वचिकीर्षाधीनत्वस्य विव।
दोषणात् सुखचिकीर्षाजेनेन तु न प्रवर्तकत्वमिति वस्तुतस्तु प्रवृत्तिस्वरूपायोग्यव्यावृत्तिविशेष्यताप्रत्यास
त्त्या कृतिसाध्यताज्ञानत्वमात्रेण कारणत्वे घटादौ जीवनयोनिकृतिसाध्यताभ्रमकाले प्रवृत्त्यापत्तिवार १०६ राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

णाय चिकीर्षाधीनकृतिसाध्यताज्ञानत्वेन हेतुताया आवश्यकतया चिकीर्षाधीनत्वविशेषणमावश्यकमेवेति ।
एतेन प्रवृत्तिस्वरूपयोग्यत्वज्ञानं कारणमिति प्रवृत्तिस्वरूपयोग्यव्यावृत्तविध्यताप्रत्यासत्त्या कृतिसाध्यताज्ञा
नं कारणमिति वा न ब्रूमः किं तु ज्ञप्तेनैव प्राणपंचकसंचारेण प्रवृत्तिरिति तथा हि घटो घट इति तदुद्देश्यता
वच्छेदककतद्विशेषधेयकशाब्दबोधवारणाय निर्वह्निमानिति तदभावधर्मितावच्छेदककतद्धर्मावच्छिन्नप्र
कारताकानुमितिवारणाय च तद्भिन्नवृत्तिविषयतासंबंधेन गुणत्वावच्छिन्नं प्रत्येव हेतुता वाच्या तत्र च का
र्यतावच्छेदके ज्ञानत्वमनिवेश्य तद्भिन्नवृत्तिविषयतासंबंधेन गुणत्वावच्छिन्नं प्रत्येव हेतुत्वमुपेयते एवं च
प्रवृत्तिलक्षणो गुणः प्राणपंचकसंचारभिन्न एव जायते इति प्राणपंचकसंचारभिन्नवृत्तिविषयतासंबंधे
न प्रवृत्तौ प्राणपंचकसंचारभेद एव हेतुरिति नातिरिक्तकारणताकल्पनमिति चिकीर्षाधीनत्वविशेषण
मफलमिति निरस्तम् तावतापि घटादौ जीवनयोनिकृतिसाध्यताभ्रममादाय प्रवृत्तिवारणाय चिकीर्षाधी
नत्वविशेषणमावश्यकत्वादिति दिक् नन्वेवमिति एवम् कृतिसाध्यत्वमात्रस्य विध्यर्थत्वे ज्ञानत इति
वाद्यैर्निष्फलमपि मंडलीकरणं फलभ्रांत्या क्रियते तस्य च वृथाचेष्टामकुर्वीत न विप्रः क्षणिको भवेदित्या
दिना वेदनिषेधाद् अनिष्टजनकत्वेन तत्र बलवदनिष्टजनकत्वज्ञानकाले आस्तिकानामपि प्रवृत्तिप्रसंगः ।
प्रवर्तकस्य कृतिसाध्यताज्ञानस्य सत्त्वादित्यर्थः अथेति तथा च बलवदनिष्टाननुबंधित्वे सति कृतिसाध्य

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

इष्टमपि बलवदनिष्टाननुबंधिकृतिसाध्यत्वेन च मंडलीकरणं जानन् तत्र प्रवृत्तिः स्यात् प्रवृत्तिजनकज्ञानस्य सत्वात् मूलम्
196 अत्र प्राभाकरमतानुयायिनः नित्ये शौचादिसत्व प्रवृत्तिसंधानजन्यं कार्यताज्ञानं प्रवर्तकं अन्यत्र चेष्टसाधनताज्ञानजन्यमि
ष्टसाधनताज्ञानकालीनं वा कार्यताज्ञानं प्रवर्तकं हेतुः प्रवृत्तिसामान्ये च कार्यताज्ञानसामान्यमि ति मूलार्थः

१०७ त्वविध्यर्थः इति भावः इत्थमपीति बलवदनिष्टाननुबंधत्वे सति कृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रवर्तकतया बलवद
नं प्र निष्टजनकत्वज्ञानकाले प्रवृत्तिवारणेपीत्यर्थः तत्र मंडलीकरणे प्रवृत्तिजनकेति बलवदनिष्टाननुबंधि
प्र कृतिसाध्यताज्ञानस्य सत्वादित्यर्थः प्राभाकरमते इष्टसाधनत्वमपि विध्यर्थो भवत्येव अत एव तैर्नित्या
पूर्वनिषेधार्थवदप्यंपदाः पूर्वमपि संध्यामुपासीत न कलंजं भक्षयेदित्यादिनित्यनिषेधयोः कल्प्यते तस्य।
च स्वत एव पुरुषार्थत्वान्नेष्टत्वविरोध इति सर्वप्राभाकराणामेव नेदं मतमिति सूचनाय अत्र प्राभाकरम।
तांतर्वर्तिन इत्युक्तम् तथा च तदप्येकदेशिमतमिति भावः नित्य इति संध्यावंदनादावित्यर्थः शौचादी।
त्यादिना तत्कालजीवित्वपरिग्रहः संध्यामुपासीतेत्यादिस्थले अहमेतत्कालीनकृतिसाध्यसंध्यावंद
नकः शुचितत्कालजीवित्वात् पूर्वसंध्यायामहमिवेत्याकारकं कार्यताज्ञानं प्रवर्तकमित्यर्थः अन्यत्र चेति।
काम्ये चेत्यर्थः इष्टेति पाको मत्कृतिसाध्यः मत्कृतिं विना असत्वे सति मदिष्टसाधनत्वादित्यानुमानिकं
कार्यताज्ञानं काम्यगोचरप्रवृत्तौ हेतुरित्यर्थः ननु स्तनपानकार्यतास्मरणात् प्रवृत्तिर्न स्यात् व्याप्त्याद्य।
स्मरणेनानुमानिकस्येष्टसाधनताज्ञानजन्यकार्यताज्ञानस्याभावादित्यत आह इष्टसाधनताकालीनं।
वेति कालश्चात्र यावत्ताकालेन व्याप्त्यादिज्ञानात् कार्यत्वानुमितिस्तावानेव विशिष्य ग्राह्यः तेन न स्थूलका
लमादाय दोषः लिंगोपहितलैंगिकभानोपगमे तु यथाश्रुतेपि न दोष इति सामान्ये चेति प्रकृतिसामान्ये १०७ राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

चेत्यर्थः यद्विशेषयोः कार्यकारणभावोऽसतिबाधके तत्सामान्ययोरपीतिन्यायादितिभावः नाकस्मिदिति
मंडलीकरणेप्रवृत्त्यापत्तिप्रसंगरूपोदोषोनेत्यर्थः प्रवृत्तित्वावच्छिन्नंप्रतिकार्यताज्ञानत्वेनैवहेतुनाकाम्यमो
वरप्रवर्तिप्रतीष्टसाधनतालिंगककृतिसाध्यताज्ञानत्वेननित्यगोचरप्रवृत्तिंप्रतिचप्रैष्यादिमतताप्रतिसंधा
नजन्यकार्यताज्ञानत्वेनहेतुतयाविशेषसामग्रीसहकृतायाएवसामान्यसामग्र्याःफलोत्पादकतयाविशेष
सामग्रीविरहात्सहादेवनमंडलीकरणादौप्रवृत्तिरितिभावः पाकोमत्कृतिसाध्यः मत्कृतिंविनाऽसत्वेसतिस
दिष्टसाधनत्वादितिपाकानुमानम् तत्रच समेप्रवृत्तिवारणायस्वेच्छाधीनकृतिसाध्यताज्ञानस्यैवप्रवर्त
कतयास्वेच्छाधीनमत्कृतिसाधनत्वमेवसाध्यम् हेतुरपिइच्छाधीनमत्कृतिंविनाऽसत्वेसतिमदिष्टसाध
नत्वादिति तेन प्राणपंचकसंचारेनव्यभिचारः मदिष्टसाधनत्वमात्रस्यहेतोर्द्वेष्येव्यभिचारइतिसत्यंत
मदिष्टसाधनेऽपरकृतपाकेव्यभिचारवारणायमत्कृतिंविनेत्यत्रमत्पदम् श्रमेव्यभिचारवारणायविशे
ष्यदलनिवेशाच्च तस्यापिमदीयशत्रोरिष्टसाधनत्वाद्व्यभिचारइत्यतोमदिष्टेत्यत्रमत्पदं अथ मदिष्ट
साधनेनांतरीयकेज्वलनसंयोगेव्यभिचारः श्रमवत्तस्याप्यनेच्छाधीनमत्कृतिसाध्यत्वात् स्वेच्छाधीनम
त्कृतिंविनेतिविवक्षणेचश्रमेपितेनैवानतिप्रसंगान्मदिष्टेतस्यवैयर्थ्यमितिचेन्न अखंडाभावतयावैय
र्थ्याभावात् तस्यहेतुत्वेनरत्वादिति अथात्रसिद्धपाकस्यपदत्वेकृत्यनंतरभविष्यत्वरूपस्यकृतिसाध्य

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

197

१०८ त्वस्य बाधः। अनागतपाकस्य च सामान्यलक्षणानंगीकारे ज्ञानासंभव इति चेन्न पक्षधर्मताज्ञानस्य स
न॰प्र॰ मानप्रकारकत्वेनैवानुमितिहेतुतया पक्षतावच्छेदकपाकत्वप्रकारकसिद्धपाकविशेष्यकज्ञानादसिद्ध
पृ॰ पाकविषयकानुमितेः संभवात् तदुक्तं मणिकृता पाके कृतिसाध्यत्वं सिध्यत् सिद्धे बाधादनागत।
पाकमादाय सिध्यति पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यभानस्य सिध्यतीत्यनुमाने क्लृप्तत्वादि
ति ननु भाविष्येव राज्ञेः प्रवृत्तिवारणाय इदानीन्तनमत्कृतिसाध्यताज्ञानस्यैव प्रवर्तकतया इदानीन्तन
मत्कृतिसाध्यत्वमेव साध्यम् हेतुरपि चेदानीन्तनत्वघटितः स तु सिद्धपाके असंभवी असिद्धस्य चाज्ञाना
त्पक्षधर्मताज्ञानं दुर्भिक्षमिति चेन्न स्वसामानाधिकरण्यपाकत्वरूपपरंपरासंबंधेन सिद्धपाक एव हेतु
मत्ताज्ञानसंभवात् न च द्रव्यत्वेन पर्वते वह्निव्याप्यधूमवत्ताज्ञानात् द्रव्यत्वेन ह्रदपक्षकानुमित्यापत्तिः।
अन्यथाख्यात्यापत्त्या इष्टापत्तेरयोगादिति वाच्यम् द्रव्यत्वप्रकारकतत्तद्व्यक्तिपक्षकानुमितित्वं कार्यता।
वच्छेदकं द्रव्यत्वप्रकारकपरामर्शत्वेन च कारणता कारणतावच्छेदके परं न तत्तद्व्यक्तित्वनिवेशः समा
नविषयकत्वेन कारणत्वेपि तत्तद्व्यक्तिभेदेन कारणत्वस्यावश्यकत्वात् कारणतावच्छेदकत्वेपि तत्तद्व्यक्ति
निवेशस्य त्वन्मते परमाधिक्यात् इत्थं च ह्रदव्यक्तिमनंतर्भाव्यैव कारणत्वान्नोक्तदोषः ननु व्याप्यताघ
टकसंबंधेन हेतुमत्ताज्ञानस्यैवानुमितिहेतुतया तदसंभवः सिद्धपाके व्यभिचारेण स्वसमानाधिकरण। १०८ राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कत्वरूपपरंपरासंबंधस्यहेतुत्वानवच्छेदकत्वात् नच साध्यमपितेनैवसंबंधेनेतिवाच्यम् प्रवृत्तिजनचिकी
र्षीयांस्वरूपसंबंधेनैवकृतिसाध्यत्वस्यप्रकारतयातज्ज्ञानकत्वानेपितेनैवसंबंधेनतस्यप्रकारत्वात् स्वरू
पसंबंधस्यैवसाध्यतावच्छेदकत्वादितिचेन्न गुरुमतेयेनकेनचित्संबंधेनैवहेतुमत्ताज्ञानादप्यनुमिति।
स्वीकारात् कालिकसंबंधेनपर्वतेधूमवत्ताज्ञानेप्यनुमितेरिष्टत्वात् नचैवंपर्वतेधूमवत्ताज्ञानात् धूमा।
वयवहृदादौवह्न्यनुमित्यापत्तिरितिवाच्यम् पक्षतावच्छेदकभेदेनानुमितिपरामर्शयोःकार्यकारणभावा
त् हृदत्वावच्छिन्नपक्षकानुमितेरलीकतयातदंतर्भावेनकार्यकारणभावाकल्पनात् नच समानविशेष्य
तावच्छेदकताप्रत्यासत्याकारणत्वेनलाघवात् द्रव्यत्वेनहृदपक्षकानुमित्यापत्तिरितिवाच्यं अन्यथा।
ख्यात्यापत्तिभयेनगुरुत्वेपि पक्षतावच्छेदकभेदेनकारणत्वकल्पनात् अप्रामाण्यज्ञानाभावनिवेशानुरो
धेनापिपक्षतावच्छेदकनिवेशस्यावश्यकत्वाच्चेति दिक् अपरेतु सन्निकृष्टपर्वतेपर्वतत्वेनधूमाभाववत्ता
ग्रहेयेनकेनचित्संबंधेनधूमवत्तापरामर्शादसन्निकृष्टपर्वतेवह्न्यनुमित्यापत्तिः इष्टापत्तौवह्न्यर्थिप्रवृत्त्या
पत्तेरतच्चिंत्यमित्याहुः तदसत् उपादानप्रत्यक्षाभावादेवतत्रप्रवृत्तिवारणसंभवादिति नचैवमिति ए
वम् इष्टसाधनताज्ञानजन्यकार्यताज्ञानत्वेनहेतुत्वे लाघवादिति इष्टसाधनताज्ञानजन्यत्वापेक्षये
ष्टसाधनताज्ञानकालीनत्वापेक्षयाचेष्टसाधनताविषयत्वस्यनिवेशलाघवादित्यर्थः ननु नत्रापिप्रवृत्त्य

नचैवंतद्धाद्यिष्टसाधनताविषयकार्यताज्ञान

मेवप्रवृत्तिसामान्येइष्टसाधनताज्ञानस्य

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

198

१०९ नं पु. श.

प्रवृत्तिसामान्ये इति तथा च प्रवृत्तिसामान्यसामग्रीविरहादेव न मंडलीकरणे प्रवृत्तिरिति भावः नित्ये इति
संध्यावंदनादावित्यर्थः तदभावात् तस्येष्टसाधनत्वाभावेनेष्टसाधनताविषयककृतिसाध्यताज्ञाना।
भावादित्यर्थः ननु तत्रापि प्रत्यवायानुत्पादरूपेष्टसाधनत्वमस्त्येव यत्र फलं न श्रूयते तत्रापि तत्कल्प्यत।
इत्यत आह साध्यत्वे इति ननु तन्निरूपितसाध्यत्वे तन्निरूपितसाधनत्वं च विरुद्धमिति कृतिनिरूपितसा
ध्यत्वेष्टसाधनत्वयोर्भिन्नेवाधाकाभावः सामान्यतस्तु साध्यत्वसाधनत्वयोर्न विरोध इत्यभिप्रेत्य शंकते।
कथमिति अनयोः साध्यत्वसाधनत्वयोः अनयोः कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोरित्यर्थः इत्यपि कश्चि
त् साधनत्वं सेति सिद्धधर्मः पूर्वकालवृत्तिधर्मः अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्त्तित्वरूपकारणतायाः सिद्धध
र्मत्वादित्यर्थः सिद्धधर्मत्वमेवाह असिद्धेरिति भाविनः कार्यानुदयादित्यर्थः साध्यत्वं चेति अनंतरभवि
ष्यत्वरूपं साध्यत्वं चेत्यर्थः असिद्धधर्मः भाविकालवृत्तिधर्म इत्यर्थः अनन्यथासिद्धनियतपश्चाद्भावि
त्वरूपकार्यताया अनागतवृत्तित्वादिति भावः तदेवाह सिद्धतादशायामिति तदभावात् साध्यत्वाभावात्।
न चेति एककालावच्छेदेन सिद्धत्वासिद्धत्वयोर्विरोधादिति भावः येन एककालावच्छेदेन सिद्धत्वासिद्धत्व।
योः संभवेन एकदा कृतीति न चेदानीमिष्टसाधनमग्रे च कृतिसाध्यमिति ज्ञानादेव प्रवृत्तिरास्तामिति वाच्यं
इदानीमग्रेतनकालयोरननुगमेन तथा व्याप्तिग्रहासंभवादिति भावः नवीननैयायिकमते इष्टसाधनता

नित्ये तदभावात् साध्यत्व साधनत्वयोर्विरोधेन एकदा
एकस्मिन्न्… ति साध्यत्वेष्टसाधनत्वयोर्भानासंभवाच्च
कथमनयोर्विरोध इति चेदिष्टसाधनत्वं हि सिद्धधर्मः अ
सिद्धावस्यात्कार्यानुत्पत्तेः साध्यत्वं हि असिद्धधर्मः सिद्ध
तादशायां तदभावात् न चैकदा सिद्धासिद्धत्वं येनैकदा
इति साध्यत्वमिष्टसाधनं च स्यादिति मूलम् १०८

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ज्ञानस्यकृतिसाध्यताज्ञानस्यच पृथगेवकारणत्वाभेदाह ज्ञत्वन्तेति लाघवादिति कारणतावच्छेदकलाघवादि
त्यर्थः प्रवर्तकमिति प्रवृत्तिसामान्येकारणमित्यर्थः ज्ञानादीति आदिनेष्टसाधनताज्ञानकालीनकार्यताज्ञा
नपरिग्रहः गौरवादिति जन्यत्वादिप्रवेशेनकारणतावच्छेदकगौरवादित्यर्थः फलाभावादिति संध्यावंदनादौ।
नोस्वर्गादिरूपफलाभावादित्यर्थः नित्येति संध्यावंदनादावपीत्यर्थः फलश्रुतेरिति संध्यामुपासतेयेतुसत
तंसंशितव्रताः विधूतपापास्तेयांतिब्रह्मलोकंसनातन मित्यादिनातत्रापिफलबोधनादित्यर्थः सर्वत्रनि।
त्यफलश्रवणाभावादाह वक्ष्यइति अतएवाह यत्रचेति नित्यइतिशेषः विश्वजिदिति विश्वजितायजे
तेत्यत्रेष्टसाधनत्वस्यविध्यर्थत्वेनविशेषतः फलानुपस्थितोप्रवर्तकत्वानुपपत्त्याविशेषतः तत्फलंक।
ल्पनीयम् तत्रस्वर्गापवर्गयोरेवमुख्यपुरुषार्थत्वेनापवर्गस्याभावरूपतया गौरवेणलघुत्वात्स्वर्गएवफलं
कल्प्यते तथाऽस्तु नफलेनित्येपीत्यर्थः ननयदकरणेप्रत्यवायस्तन्नित्यमितितत्रप्रत्यवायपरिहारस्यैव
श्यकत्वात्सएवफलंननुस्वर्गः गौरवात् नच निरुपाधीच्छाविषयत्वरूपमुख्यपुरुषार्थत्वासंभवइतिवाच्यं
बलवद्द्वेषविषयत्वाभावत्वेनदुःखजनकाभावेपितत्वाविरोधादित्यतस्तथैवाह प्रत्यवायेति नच तत्परिहार
स्यप्रागभावः तस्यचकथंफलत्वंप्रागभावस्याजन्यत्वादितिवाच्यम् यत्सत्त्वेयत्सत्त्वंयदभावेयदभावइत्येवं
रूपयोगक्षेमसाधारणजन्यत्वस्यतत्रापिसंभवादितिभावः नचैवमिति नित्येपीष्टसाधनताज्ञानवत्वादेव।

+त्रिस्यान्नतुनित्यत्वमितिवाच्यम् मूलम्

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

199

११० प्रवृत्तिस्वीकारे इत्यर्थः काम्यत्वमिति कामनाधीनकर्तव्यत्वस्यैव काम्यत्वरूपत्वादित्यर्थः नचेति कामनानधी
नं पु नकर्तव्यत्वस्यैव नित्यत्वस्वरूपत्वादितिभावः कर्महित्रिविधम् नित्यंकाम्यंनित्यकाम्यंच तत्रकेवलंनित्यं
प्र संध्यावंदनादि केवलंकाम्यंयागादि नित्यकाम्यमेकादशीव्रतादिः अकरणेप्रत्यवायश्रवणान्नित्यत्वंपुत्रा
दिकामनाश्रवणात्काम्यत्वमपि अतएव काम्यकरणेपिनित्यमपितंत्रेणैवसिध्यतीतिनतत्रकर्मद्वयं भव
त्यतेसर्वस्यैवनित्यस्यसंकाम्यत्वेकेवलंनित्यकर्मैवनस्यात् तथाच नित्यत्वमित्यस्यकेवलनित्यत्वमि
त्यर्थः अन्यथा नित्यकाम्येकामनाधीनकर्तव्यत्वेनकाम्यत्वेपिनित्यत्वस्वीकारादसंगत्यापत्तेरितिध्येयम्
नहीति कामनाधीनकर्तव्यभिन्नत्वस्यनित्यत्वरूपत्वेनित्यकाम्यासंगतेस्तत्कामनानधीनकर्तव्यत्वमित्यु
क्तम् यदिति विहितस्तत्तत्कालीनाकरणे इत्यर्थः तेनान्यदासंध्यावंदनाकरणेपि नक्षतिः तत्त्वमित्यतं।
तदम् नित्यत्वमित्यनुषंगः तचेति प्रत्यवायप्रयोजकीभूताकरणप्रतियोगित्वरूपंनित्यत्वंचेत्यर्थः का
मनोपाधीति कामनारूपोपाधि यत्रप्रयोजकस्तत्कर्तव्यत्वेपीत्यर्थः प्रयोजकत्वंचान्य नानतिरिक्तवृत्ति
त्वं तथाच कामनाधीनकर्तव्यत्वेकामनानधीनकर्तव्यत्वस्यविरुद्धत्वेपिप्रत्यवायप्रयोजकीभूताकर।
णप्रतियोगित्वंनविरुद्धमितिभावः नचैवमिति एवम् कामनोपाधिकर्तव्यत्वे फलेइति प्रथमतःफल।
ज्ञानंततः फलेच्छाततइष्टसाधनताज्ञानं उपायेततउपायेच्छाततःप्रवृत्तिरिति तथाचाहहरः संध्यामुपा ११०

पल नैष्कामनानधीनकर्तव्यत्वं नित्यत्वं कृतः किंतु
यदकरणे प्रत्यवायस्तत्वं तत्र कामनोपाधि
कर्तव्यत्वे व्यवतामिव नत्वेवं फलेच्छया कामनाना
नित्यदा संध्यावंदनादि पत्वं नैष्कम्यादिति वाक्यं
मूलम्

सीनेत्यादौ यदानफलप्रतिसंधानं तत्र फलेच्छाऽभावेनेष्टसाधनताज्ञानाभावात्प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः इष्टत्वा
दिति गुरुणैवाग्रहरहः संधा कर्तव्येति शिष्टाह्निनेव शंपे किंचिदेतस्य फलमस्तीति प्रतिसंधायैव वालानामपि प्रवृ
त्तेः प्रवृत्तिरिति भावः तथा च केवलं नित्यं नास्त्येवेति हृदयम् नन्वेवमपि एवं नित्यस्यापि काम्यत्वे कामनेति ।
अधिकारिविशेषणं हि अधिकारः तथा च नित्ये शुचित्वकालजीवित्वमधिकारः काम्ये तु कामनावानधि
कारिविशेषणं स्यादित्यर्थः न स्यादितीति अधिकृताकरणे प्रत्यवायः यथाऽशुचिना संध्यावंदनाकर ।
णेपि न प्रत्यवायः अधिकाराभावात् तथा कामनाशून्येनाकरणेपि प्रत्यवायो न स्यादधिकाराभावादि ।
त्यर्थः यदेति तत्र कामनाविरहप्रयुक्तनित्याकरणस्थले वस्तुतस्तु तत्र नियमेन कामनास्त्येव अकरण
त्वालस्यादिप्रयुक्तमित्यधिकारोऽस्त्येवेति कामनेति नित्येतरकाम्ये कामनाऽधिकारिविशेषणं नित्य ।
काम्ये तु शुचित्वकालजीवित्वमेवाधिकार इति कामनाशून्योपि प्रत्यवैतीति भावः इष्टसाधनत्वमपि ।
त्यज्यत इति पूर्वेणान्वयः प्रामाणिकत्वात् प्रामाण्यसिद्धत्वादित्यर्थः ननु फलहेतोरेवाधिकारितया ।
कामनाप्यधिकारिविशेषणत्वादधिकारः कथमन्यथा काम्यसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्तिसामान्ये हेतु ।
त्वमित्यत आह कल्प्यतां वेति कामनेतरेति तथा च कामनाया अधिकारत्वेपि कामनेतरशुचित्वकाल
जीवित्वरूपयावदधिकारवतां नित्याकरणे प्रत्यवाय इति कामनाविरहकालेपि नित्याकरणे प्रत्यवायाप

षणं न तु वेदबोधितमिष्टसाधनत्वमपि प्रामाणिकत्वात् कल्प्यतां वा कामनेतरयावदधिकारवतामकरणमेव प्रत्यवायहेतु

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नकिंचिदेतत् नच साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधः एकस्मिन्पाके ओदनसाधनत्वकृतिसाध्यत्वयोः सत्वात्

200

१११ नं॰ पु॰ पृ॰

वेतिभावः नकिंचिदिति काम्यगोचरप्रवृत्तिंप्रतीष्टसाधनतालिंगककृतिसाध्यताज्ञानत्वेनप्रवृत्तिसामान्ये
नुकार्यताज्ञानत्वेनहेतुनुमितिगुरुतरानुसरणस्यैवयथ्यैनित्येपिफलस्योपपादितत्वादिति ननसाध्यत्व
साधनत्वयोर्विरोधादिष्टसाधनताविषयककृतिसाध्यताज्ञानत्वेनप्रवृत्तिहेतुत्वादसंभवइत्याशयेना
ह नचेति उत्तरइतिएकस्मिन्निति एकनिरूपितयोरेवसाध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधेनान्यनिरूपित।
योरविरोधितयाओदननिरूपितसाधनत्वस्यकृतिनिरूपितसाध्यत्वस्यचपाकेऽविरोधादितिभावः।
अन्यथेति साध्यत्वसाधनत्वयोःसामान्यतोविरोधे तचेति विषभक्षणेप्रवृत्तिवारणायेष्टसाधनतालिं
गकंकृतिसाध्यताज्ञानंप्रवर्तकंवाच्यम् तच्च साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधेनसंभवतीतितयोर्नसामान्यतो
विरोधइतिलाघवात्सामान्यतइष्टसाधनताविषयककृतिसाध्यताज्ञानमेवप्रवर्तकमिति भावः ननु।
मधुविषसंपृक्तान्नभोजनेमरणरूपबलवदनिष्टजनकत्वज्ञानकालेपिप्रवृत्त्यापत्तिः कृतिसाध्यत्वस्यत
प्तिरूपेष्टसाधनत्वस्यचज्ञानात् मन्मतेतुबलवदनिष्टाननुबंधीष्टसाधनतालिंगककृतिसाध्यताज्ञा
नत्वेनप्रवर्तकतयाहेतुत्वात्तेनेनतथाज्ञानाभावादित्यतआह बलवदिति सुखेति तप्तिरूपसुखेत्यर्थः ब
लवदनिष्टाननुबंधित्वभ्रमकालेप्रवृत्त्यापत्तिरनस्तत्रेष्टापत्तिमाह यदाचेति एवंच बलवदनिष्टाननुबं
धित्वज्ञानस्यान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेच विघ्नर्थेयीति प्रवर्तकज्ञानविषयस्यैवविध्यर्थतयाबलव

१११ राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

दनिष्टाननुबंधीष्टसाधनत्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वविशिष्टमेवविध्यर्थ इति भावः प्रत्येकं शक्तिकल्पने त्वा
नर्थत्वापत्त्या विशिष्ट एकैव शक्तिरिति भावः अत एवेति विशिष्टस्य विध्यर्थत्वादेवेत्यर्थः विशेषणाभाव
प्रयुक्तो बलवदनिष्टाननुबंधीष्टसाधनत्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वाभावरूपो विशिष्टाभावोऽस्तीत्यर्थः उपपद्यत
इति प्रत्येकशक्तौ च कलंञ्जभक्षणे इष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वरूपविध्यर्थसत्वात्सामान्यतो विध्यर्थनिषेध
बोधने बाधात् न कलंञ्जं भक्षयेदिति श्रुत्या भक्षणे निषेधात् निषिद्धाचरणे चानिष्टोत्पत्त्या विध्यर्थे बलवदनि।
ष्टाननुबंधित्वांशे बाधात् विशिष्टरूपविध्यर्थनिषेधः विशिष्टे शक्तिस्वीकारे शंकासमर्थनमिति भावः कथं।
तर्हीति बलवदनिष्टाननुबंधित्वस्य विध्यर्थत्वे हीत्यर्थः श्येनेनेति अभिचरन् वैरिवधाद्युत्कटकामनावान्
यजेतेति श्येनेन यजेतेत्यर्थः विधिप्रवृत्तिः विधेः प्रागुक्तबोधजनकत्वे हिंसात्वेनेति न हिंस्यात्सर्वाभूतानी
त्यनेन हिंसामात्रस्यैव नरकसाधनबोधनादिति भावः मानाभावादिति नरकसाधकत्वबोधकप्रमाणाभा
वादित्यर्थः न च हिंसात्वं मानमिति वाच्यम् तस्य निरस्तत्वादिति भावः ननु तर्हि नरकासाधनतया आस्ति।
कानामपि कथं न तत्र प्रवृत्तिरत आह श्येनाचेति आस्तिकानां नरकभीरूणां तथा च श्येनस्य साक्षान्नर।
कासाधनत्वेऽपि नरकप्रयोजकत्वप्रतिसंधानादेव न तत्रास्तिकानां प्रवृत्तिरिति भावः कथं मानाभाव इति शं।
कते नन्विति सा चेति हिंसा चेत्यर्थः नरकेति न हिंस्यात्सर्वाभूतानीत्यनेन नरकजनकत्वबोधनादिति

लवदनिष्टाननुबंधित्वाभावात् विशिष्टाभावोऽस्तीति न कलंजं भक्षयेदिति विध्यर्थनिषेध उपपद्यते कथं तर्हि श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यत्र वि

लव्यापारमात्रे साक्षाद्वाचे विनष्टेन वितत्वं

वर्तित्व।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

201

११२ नं पुं पुं

दिति भावः विनष्टेइति गवि पत्तिरतो मरणानुकूलव्यापारत्वमिति तत् विनष्टे सतीत्यर्थः तत्कर्तुः कूपकर्तुः
गोवधेति कूपकर्तुर्गोहिंसकत्वापत्त्या तस्यापि गोवधप्रायश्चित्तापत्तेस्तत्संभावनया न कस्यापि कूपकरणे
प्रवृत्तिः स्यादिति भावः तदिति तत्करणानुकूलव्यापारमात्रं हिंसा इत्यनुषज्यते यत्र मरणोद्देशेन खड्गघा
तः तेनैव मरणं न जनितं तत्रापि हिंसकत्वापत्तिरतो मरणानुकूलव्यापारत्वमिति तदर्थोपि मरणोद्देशेन घा।
यकव्यापारत्वं तथा च कूपस्य मरणोद्देशेनाननुष्ठीयमानत्वान्न तत्कर्तुर्गोवधकर्तृत्वमिति भावः तत्वा
पत्तेः हिंसात्वापत्तेः तथा च तस्याप्यात्मवधकर्तृत्वापत्तिरिति भावः अदृष्टेति तथा च मरणोद्देशेनानु
ष्ठीयमानत्वे सत्यदृष्टाद्वारा मरणानुकूलव्यापारत्वं हिंसात्वं त्रिसंध्यस्तवपाठस्यादृष्टद्वारमरणानु
कूलत्वेन न हिंसात्वमिति भावः तर्हीति अदृष्टाद्वारा मरणानुकूलत्वस्य विवक्षितत्वे हीत्यर्थः कथ।
मिति श्येनेन हिनास्त्यमरणं जन्यते किंतु कालांतरे तथा च तत्रादृष्टस्वीकारस्यावश्यकत्वात् अदृ।
ष्टाद्वारा मरणानुकूलरूपं न हिंसात्वमिति तत्र च बलवदनिष्टाननुबंधित्वस्याभावात्तथा श्येनेनाभि।
चरन् यजेतेति विधेर्नाप्रामाण्यमिति दिक् प्राचीनमते ऽस्वरसं प्रकाशयन्नवीनमतमाह नव्यास्त्वि।
त्यादि विनिगमनाविरह इति तथा च बलवदनिष्टाननुबंधित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वविशिष्टकृतिसा
ध्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वे तेषां मिथो विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण न विशिष्टरूपेण कारण ११२
त्वेन बलवदनिष्टाननुबंधिकृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनताज्ञानत्वेन चेत्यत्र विनिगमनाविरहः मूलम्

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

येन

त्वमिति भावः नव विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति न्यायेनावच्छेदकत्वैर्विशेषणविशेष्यभावविरहः स्यात् किं त्वेकत्र
द्वयमिति न्यायेन सर्वेषां विशेषणानां ज्ञान एव विशेषणत्वम् अवच्छेदकताया व्यासज्यवृत्तित्वांगीकारादि
ति वाच्यम् नानासंबंधावच्छिन्नावच्छेदकताया एकस्याश्चासंभवात् महानसीयवह्न्यभावप्रतियोगिता
वच्छेदकताया एकस्या महानसीयत्वे वह्नित्वे च स्वीकारे महानसीयत्वे समवायसंबंधावच्छिन्नावच्छेदक
त्वप्रतीत्यापत्तेरनतस्याश्चासत्त्ववृत्तित्वस्य व्यक्तुमशक्यत्वामिति दिक् शंकते अस्त्विति तेनतेनापी
ति बलवदनिष्टाननुबंधीष्टसाधनत्वविशिष्टकृतिसाध्यताज्ञानत्वेन कृतिसाध्यत्वविशिष्टबल
वदनिष्टाननुबंधीष्टसाधनताज्ञानत्वेन बलवदनिष्टाननुबंधित्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वविशिष्टेष्ट
साधनताज्ञानत्वेनेष्टसाधनत्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वविशिष्टबलदनिष्टाननुबंधित्वज्ञानत्वेना
बलवदपि रूपेण हेतुत्वमित्यर्थः नहीति कृतिसाध्यताज्ञानत्वादिनाकृतिसाध्यताज्ञानत्वेनेष्टसा
धनताज्ञानत्वेन बलवदनिष्टाननुबंधित्वाज्ञानत्वेनैव हेतुत्वमस्त्वित्यर्थः लाघवादिति बलवदनि
ष्टाननुबंधित्वेष्टसाधनत्वे कृतिसाध्यत्वे च प्रत्येकरूपेण हेतुत्वे गौरवात् विशिष्ट एव शक्तिः विशिष्टरू
पेणैव च हेतुत्वमित्येककार्यकारणभावेनैव निर्वाह इति नवाभिप्रायः सत्त्वावच्छेदकताया व्यासज्यवृ
त्तित्वानंगीकारात् मिथो विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण कार्यकारणभावद्वयावश्यकत्व

अस्तु तेन तेनापि रूपेण हेतुत्वमिति चेन्नहि कार्य्यता
त्वा ज्ञानत्वादिनैव हेतुतास्तु लाघवात् वस्तुतस्तु कृतिसा
ध्यताधीत्वेनैव चिकीर्षां प्रति हेतुत्वम् इत्यलम्

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

202

११३ त प्र श

यावच्छेदकगौरवाद्वासंभवीति अवच्छेदकलाघवात्प्रातिस्विकरूपेणैव हेतुत्वमुचितमिति भावः चिकीर्षा
ह्यादानस्य प्रवृत्तिहेतुता तत्र चिकीर्षात्वावच्छिन्नं प्रति न विशिष्टरूपेण हेतुत्वं किंतु कृतिसाध्यताज्ञानत्वेनै
वेत्याह वस्तुतस्त्विति चिकीर्षां प्रतीति चिकीर्षात्वावच्छिन्नं प्रतीत्यर्थः इच्छायाः स्वसमानप्रकारक
धीसाध्यत्वनियमात् कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छां प्रति कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं न तु
प्रत्येकं त्रितयरूपेण विशिष्टरूपेण वा तेन रूपेण हेतुत्वे गौरवात्मानाभावाच्चेति भावः नन्वेवमिति एवं
कृतिसाध्यताज्ञानत्वेनैव चिकीर्षात्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वे इष्टाजनकेपीति कृतिसाध्यताज्ञानस्य त
त्रापि सत्वादिति भावः स्यादेवेति कृतिसाध्ये सुखादौ चिकीर्षा भवत्येवेत्यर्थः तथा चेष्टापत्तिरिति भा
वः शंकते इष्टेति मंडलीकरणे इष्टसाधनत्वभ्रमकाले चिकीर्षा भवत्येवेत्यत इष्टाजनकत्वेन ज्ञाने इ
ति मंडलीकरणे फलतया चिकीर्षानापादयितुं शंकते सुखादिचिकीर्षां प्रति सुखादिज्ञानत्वेन हेतु
त्वादित्युपायतया आपादनीया सा तु न संभवति विशेषसामग्र्या फलेजननीये सामान्यसामग्र्याः सह
कारित्वादित्याह उपायेच्छेति उपायेच्छायाः या सामान्यसामग्री तस्या अभावादित्यर्थः शंकते केयमि
ति इष्टेति कृत्यसाध्यत्वस्यादृष्टानुरोधेनोपायेच्छात्वावच्छिन्नं प्रतीष्टसाधनताज्ञानत्वमवलवद्।
निष्टाननुबंधित्वज्ञानत्वेन हेतुत्वं सुखादौ चिकीर्षानुरोधेन च चिकीर्षात्वावच्छिन्नं प्रति कृतिसाध्यता।

११३ राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ज्ञानत्वेन हेतुत्वम् मंडलीकरणे चिकीर्षा जायमानोपायतयैव स्यात् सा च न संभवति उपायेच्छासामा-
न्यसामग्रीसत्त्वादित्यर्थः बलवदनिष्टाननुबंधित्वज्ञानं वा प्रतिबंधकमिति बलवदनिष्टाननुबंधित्वज्ञा-
नस्य प्रतिबंधकत्वे प्रामाण्यनिश्चयत्वेनोत्तेजकतया तदभावव्याप्यतदभावावच्छेदकधर्मदर्शनादीनां
प्रतिबंधकत्वे च गौरवमत्रास्वरसो वाकारेण दर्शितः विद्यमानेति विद्यमाना याऽऽच्छा तद्विषयोपस्तत्त-
साधनत्वमित्यर्थः स्वरूपसदिति वस्तुगत्या यदिच्छाविषयस्तत्साधनताज्ञानं कारणमित्यर्थः तस्या
पि इच्छाविषयत्वस्यापि एवं चेति वस्तुगत्या यदिष्टं तत्साधनताज्ञानं कारणमिति सुखोद्देशे विच्छाशून्य-
कालेन पाकाद्यविष्टोदयइति ननु बलवदनिष्टाननुबंधीष्टसाधनकृतिसाध्यत्वज्ञानानां प्रत्येकरू-
पेण हेतुत्वेपि विधेर्लाघवाद्विशिष्टएव शक्तिरास्तामत आह विध्यर्थोपीति प्रवर्तकज्ञानविषयस्यैव।
विध्यर्थतया येन रूपेण ज्ञानस्य प्रवर्तकत्वं तेनैव रूपेण शक्तिरिति भावः ननु रूपेण प्रवर्तकत्वं तेनैव। येन
रूपेण शक्तिरित्यत्र मानाभावा लाघवाद्विशिष्टमेव प्राकामस्त्वित्यत आह नन्विति विशिष्टम् बलवदनिष्टाननु-
बंधित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वम् विशेषणेति बलवदनिष्टाननुबंधित्वविशिष्टेष्टसाधनत्ववि-
शिष्टकृतिसाध्यत्वे शक्तिरुतकृतसाध्यत्वविशिष्टबलवदनिष्टाननुबंधित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वे बलवदनिष्टा-
ननुबंधित्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वविशिष्टेष्टसाधनत्वे वेति विनिगमनाविरहादवच्छेदकगौरवाच्च प्रत्येकरूपे

त्रयवृत्तिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोर्नञर्थान्वयः तस्य साध्यत्वात् इष्टसाधनत्वाच्च मलम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

११४

णैव शक्तिरिति भावः ननु न कलंजं भक्षयेदित्यत्र कलंजभक्षणे विध्यर्थस्याभावो बोधनीयः विध्यर्थश्चाप्रत्ये
कमेवेतीष्टसाधनत्वस्य कृतिसाध्यत्वस्य च नञर्थान्वये बाधापत्ति विशिष्टरूपेणाशक्तौ तु बलवदनिष्टाननु।
बंधित्वरूपविशेषणाभावात्तद्विशिष्टाभावसंभवात्तत्रैव शक्तिरुचितेत्यत आह न कलंजमिति तस्य कलंजभ।
क्षणस्य कार्यत्वात् कृतिसाध्यत्वात् इष्टेति तथा च योग्यत्वान्न तयोर्नञर्थान्वय इति भावः तर्हि कथं वि।
ध्यर्थाभावबोधनमत आह किं त्विति न हि यावद्विध्यर्थाभावो नञा बोध्यते भवन्मतेपि यावद्विशेषणाभावा।
त्तत्र विशिष्टाभावासंभवात् तथा च यत्किंचिद्विध्यर्थाभावबोधेनैव सामंजस्यमिति भावः विशिष्टरूपेणश
क्तौ श्येनेनोवधसाधनं ननु नरकसाधनमिति तत्र विध्यर्थाबाधउपपादितः श्येनाद्यधोवधाच्च नरकमिति
प्रतिसंधानाच्चास्तिकानां न तत्र प्रवृत्तिरित्युक्तम् ननु तस्य कृ बलवदनिष्टाजनकत्वस्य विध्यर्थत्वे विध्य
र्थाबाधसंभवेप्यास्तिकानां कथं न तत्र प्रवृत्तिः प्रवर्तकस्य बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानस्य तत्र सत्त्वाद्बलवदनि।
ष्टाप्रयोजकत्वज्ञानस्य प्रवर्तकत्वे च बलवदनिष्टाप्रयोजकत्वस्यैव विध्यर्थत्वे न कथं न तत्र विध्यर्थबाध इत्य
भिप्रेत्य प्रत्येकरूपेणशक्तौ विध्यर्थाबाधमुपपादयति श्येनेनेति बाधादिति बलवदनिष्टाप्रयोजकत्वरू
पस्य तस्य बाधादित्यर्थः अबाधादिति बाधाभावरूपयोग्यत्वासत्त्वादित्यर्थः ननु बलवत्त्वमनिष्टे दुर्निरूप
मत आह संदेपइति नांतरीयकश्रमव्यावृत्तं बलवत्त्वमानभाविकमित्यादि रागिणां तु नरके बलवत्त्वाग्र ११४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सोयं विधिस्त्रिविधः अपूर्वविधिर्नियमविधिः प
रिसंख्या चेति विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके
सति तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति कीर्त्यते उदाहर
णानि व्रीहीन् प्रोक्षति व्रीहीनवहन्ति पंच पंचनखा भक्ष्या
इत्यादि मूलम्

ह्रान्न तत्र प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति हृदयम् विधिं निरूप्य तद्विभागमाह सोयमिति क्रमेण लक्षणान्याह तदुक्त
मिति अत्यन्तमप्राप्तौ विधिः अपूर्वविधिरित्यर्थः यथा व्रीहिषु प्रोक्षणस्याप्राप्तत्वात् व्रीहीन् प्रोक्षतीत्यपूर्ववि।
धिः पाक्षिके सति पक्षे प्राप्तौ सत्यां नियमविधिरित्यर्थः यथा व्रीहिषु तुषोपवापसाधनावघातेन नखविदल
नेनापि संभवात् पक्षेऽवघातस्याप्राप्त्याऽवघातेनैव तुषोपवापः कर्तव्यो न तु नखविदलनादिनेति नियम्य
ते इति व्रीहीनवहन्तीति नियमविधिरित्यर्थः तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ यत्र प्राप्तौ यत्र नियम्यते सा परिसंख्या यथा
पंचपंचनखानां सर्वेषां भक्षणप्राप्तौ पंचैव पंचनखा भक्ष्या नान्ये इति नियम्यते इति पंचपंचनखा भक्ष्या इति
परिसंख्याविधिरित्यर्थः शशकः शल्लकी गोधा खड्गी कूर्मस्तु पंचमः इति पंचपंचनखा बोध्याः ननु याजना
ध्यापनप्रतिग्रहैर्ब्राह्मणो धनमर्जयेदिति नियमविधिस्थले न तावत् धनार्जनं विधीयते तस्य रागप्राप्तत्वात्।
न नाप्यर्जने याजनाद्यन्वयः कृष्याद्यन्वयवत्तस्यापि रागप्राप्तत्वात् किंत्वप्राप्तेतरोपायनिषेध एवात्र वि।
धेयः एवं परिसंख्यायां पंचपंचनखभक्षणस्य रागप्राप्तत्वादितरपंचनखभक्षणनिषेध एव विधेय इतीत
रविधेयकत्वाविशेषान्नियमपरिसंख्ययोः को विशेष इति अत्राहुः यत्र क्रियायां विकल्पेन कारिकान्व।
यः स नियमः यथा धनार्जने याजनप्रतिग्रहाभ्यामेकस्यार्जनस्यासंभवात् एकस्यां धनार्जनक्रियायां याज
नादीनां मिलितानामन्वयासंभवे इति परिसंख्येति तथापि विकल्पेनैवान्वयः शशकादिमांसनिर्मितस्यै।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

204

११५ त॰ प्र॰ प्र॰

कस्य पिंडस्य संभवाद्भक्षणक्रियायां मिलितानामन्वयसंभव इति परिसंख्येति भेदः तदुक्तं नियमः पाक्षिके
सतीति केचित्तु इतरव्यवच्छेदस्यार्थत्वश्रावणत्वाभ्यां नियमपरिसंख्ययोर्भेदः तथाहि अर्जने उपायसंबंध
स्याप्राप्त्या प्राप्तौ नैकृष्यादीनामनन्वयो यो विध्यति येषामेकान्वये ऽपरानन्वयस्तेषां समुच्चयसंभवात्तत्रेतर
दोपायव्युदासे श्रावणतात्पर्यकल्पनम् परं तु धूमोस्तीतिवाक्ये वह्निरिव तस्याप्यर्थत्वम् परिसंख्यायां तु भक्षण
क्रियायां पंचानामप्यन्वयसंभवादितरपंचनखव्युदासो नार्थः तत्र पंचानामपि समुच्चयसंभवात् किंतु श्रा
वण एव एवं च भक्ष्यपंचनखपदयोर्विरोधित्वलक्षणया पंचेतरपंचनखानभक्ष्यार्थ इति व्याकार्थः तथा चोपस्थि
तपदार्थपरित्यागादनुपस्थितपदार्थकल्पनाद्भावविधित्वाच्चनियमापेक्षया दोषत्रयवती परिसंख्येत्याहुः
तच्चिंत्यम् याजनादिजन्यार्जने इतरव्यवच्छेदस्यार्थत्वेपि कृष्यादिभिर्नार्जयेदित्यस्याप्राप्त्या नियमेपीतरव्य
वच्छेदस्य श्रावणबोधत्वावश्यकत्वात् इतरथा कृष्यादिभिरर्जयेदेव तज्जान्यार्जनेन तत्संबंधव्युदासाभावादि।
ति नेष्टसाधनत्वादौ विधेः शक्तिः किंतु कार्ये ऽपूर्व एवेति प्राभाकरमतमाह अत्र गुरव इति तस्य इष्टसा
धनत्वस्य बोधनाशक्यत्वमेवाह तथाहीति स्वर्गकामस्येति स्वर्गकामस्य यदिष्टं तत्साधनं याग इति।
अनेन विधिना बोध्यम् बोधनीयम् ननु विधिना सामान्यतः इष्टसाधनत्वं बुद्धेपि कुतः स्वर्गरूपेष्टसाध।
नत्वबोध इत्यत आह इष्टं चात्रेति स्वर्ग एवेति स्वर्गकामपदसमभिव्याहारात्स्वर्गरूपमिष्टं सिध्यति प्रती ११५ राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तिल्लिवष्ठत्वेनपदार्थैकदेशयोरप्यभेदान्वयस्वीकारेतुस्वर्गत्वेनतथाच स्वर्गान्नेष्टसाधनंयागइतिवोध्य
मितिभावः नन्वेदमिति स्वर्गसाधनंयागइतिवोधयतुनप्रामाण्यमित्यर्थः साक्षात्साधनत्वस्य साक्षात्स्वर्गसाध
नत्वस्य आशुविनाशित्वेन तृतीयक्षणवर्त्तिध्वंसप्रतियोगित्वेन असंभवादिति यागस्येच्छाविशेषात्मकत्व।
यात्तृतीयक्षणेनष्टत्वयाकालांतरभाविस्वर्गाव्यवहितपूर्ववर्त्तित्वासंभवादित्यर्थः नन्वेवेति साधनत्वंहिद्वि
विधंसाक्षात्परंपरयाचेति साक्षात्स्वर्गसाधनतायांवाधेपिपरंपरयाःस्वर्गसाधनतावोधेवाधकाभावइतिभा
भावः परंपरेति परंपरयास्वर्गसाधनत्वंहिस्वर्गसाधनापूर्वसाधनत्वं तच्चस्वर्गकामोयजेतेतिवाक्यप्रवृत्तेः
पूर्वमपूर्वानुपस्थित्यादग्रहमितिभावः कृतिसाध्यत्वमपिनविध्यर्थइत्याह नापीति कार्यत्वंकृतिसाध्यत्वम्न
विध्यर्थइत्यर्थः स्वर्गकामेति इष्टसाधनत्वस्यविध्यर्थत्वेस्वर्गकामस्येष्टसाधनंयागइतिवोधःकृतिसाध्यत्वस्य।
विध्यर्थत्वेतुस्वर्गकामीयकृतिसाध्योयागइतिवोधनीयंतच्चनसंभवतीतिभावः तदेवोपपादयति तथाहीति प्रा
क्प्रमाणवोधे वाधाभावस्ययोग्यतात्वेप्रकृतानुपयोगइत्यतआह योग्यताचेति अतएव अन्वयप्रयोजकरूप
वत्वस्ययोग्यत्वादेव तद्योग्यमिति पयसासिंचतीतिवाक्यंयोग्यमित्यर्थः नास्तीति सेकान्वयप्रयोजकंद्रवद्रव्यत्वं
नास्तीतितदयोग्यंवह्निनासिंचतीतिवाक्यमयोग्यमित्यर्थः नन्वस्तुप्रमाणवोधेयोग्यताज्ञानंकारणं आस्तांचा
न्वयप्रयोजकरूपवत्वमेवयोग्यतातत्तःकिमतआह प्रकृतेचेति स्वर्गकामोयजेतेत्यत्रच कीमीति कामिकृ।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

205

११६ तिसाध्यत्वस्यान्वयप्रयोजकं रूपमिष्टसाधनत्वमेव तद्गृहः एवञ्च कामिकार्यत्वस्य प्राक् बोधो भवेत् न च नन्

नं॰ ३ दृष्टसाधनत्व गृहीतुं शक्यं इत्युक्तमिति आशुविनाशित्वात्साक्षात्साधनत्वस्य परंपराघटकापूर्वानुपस्थि

११ त्याच परंपरासाधनत्वस्य गृहीतमशक्यत्वादित्युक्तमित्यर्थः स्वमतमाह तस्मादिति दृष्टसाधनत्वस्य।

कृतिसाध्यत्वस्य बोधयितुमशक्यत्वाद्विध्यर्थत्वासंभवादित्यर्थः कार्यमितिकार्यमेव विध्यर्थः न च प्रकृ

ते ऽपूर्वमेव पर्यवसतीत्यर्थः अन्वयप्रकारमेवाह तस्मिंश्चेति कार्यरूपे विध्यर्थे विषयतेयेति यागवि।

षयकं कार्यमिति बोध इतिभावः अनुपस्थितत्वादिति पूर्वमुपस्थितत्वे चापूर्वत्वव्याघातः अपूर्वत्वं हि पूर्वा

प्रतीतत्वमितिभावः तत्र कार्ये अपूर्वे शक्तिग्रहः विधिशक्तिग्रहः अयोपि न लिङः कार्ये पूर्व एव शक्तिः किं

तु कार्यत्वेन रूपेण घटपटादिरूपकार्यसामान्य एव तत्रैव च शक्तिग्रहः ननु विधिजन्यबोधे कार्यत्वेन घ

टादेरेवभानापत्त्या कथमपूर्वप्रतीतिरत आह योग्यतेति नहीति अन्यदिति घटादिरूपकार्यस्य यागवि।

षयकत्वाभावादितिभावः स्वज्ञानादेरपीति स्वं पुरुषः तदीयज्ञानस्य यागविषयत्वात् तथा च कथमपू

र्वलाभ इतिभावः कार्य इति कार्यत्वरूपेण घटपटादावेव शक्तिग्रहः ततो यागविषयकं कार्यमिति बोधे

स्वर्गकामस्यापि नियोज्यनियोजकभावसंबंधेन कार्येन्वयादपूर्वलाभः ननु किं नियोज्यं किं नियोजक

मत आह नियोजकं चेति तत्कामीति स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वेन प्रतीयमानत्वं कृतिसाध्यत्वं चापूर्वेया ११६ राम

न्वयो नियोज्यनियोजकभावलक्षणः तत्र स्वर्गकामी नियोज्यो नियोजकं च कार्यं तत्र कार्यं नियोजकत्वमेव स्वर्गकामस्यान्वयः नियोजकत्वं च तत्कामि

कार्यतया प्रतीयमानत्वं अत्र चान्वयप्रयोजकं काम्यसाधनत्वं मूलम्

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

गद्वारा ननु कामिकार्यतयाप्रतीयमानत्वं ज्ञानादावपि संभवतीत्यत आह नहीति सुखादेरपि कार्यत्वेन प्रत्य
यादर्के काम्यादन्यदिति अवैतीति तन्मते न्वयप्रयोजकरूपवत्त्वस्यैव योग्यतात्वेन योग्यतया अश्रवणे भा
नात्साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधेपि कामिकार्यतान्वये इष्टसाधनताज्ञानविशेष्यत्वस्यैवान्वयप्रयोजक
तया काम्यसाधनताज्ञानस्यावश्यकतया स्वज्ञानादेः स्वर्गसाधनतयाऽज्ञानान्न तत्र कामिकार्यकतया।
प्रतीतिः ननु भ्रमादेरपीष्टसाधनत्वभ्रमसंभवात्कामिकार्यतयाप्रतीतिः संभवत्येवेत्यत आह नचेति
काम्यासाधनज्ञानादि काम्यसाधनत्वेन न ज्ञायत इत्यर्थः ननु प्रमाविरहेपि भ्रमः स्यादेवेत्यत आह अ।
न्ययेति ननु तथापि ज्ञानस्यापि स्वर्गसाधनतया तज्ज्ञानसंभवेन कामिकार्यतया प्रतीतिसंभवात्कथं न।
तत्र योग्यतेत्यत आह नचेति नहीत्यर्थः यागेति स्वर्गकामनियोज्यक यागविषयकं कार्यमित्यन्वय।
बोध इति भावः प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकबोधाभिप्रायेणाह स्वर्गकाम इति कार्यवत्त्वं च नियोज्यनियो
जकभावलक्षणसंबंधेन योग्यतयेति स्वर्गकामनियोज्यकस्य यागविषयककार्यस्यान्यस्यासंभवेनाऽ
र्थलाभ इत्यर्थः ननु कामिकार्यत्वान्वये इष्टसाधनत्वस्यान्वयप्रयोजकतयाऽपूर्वानुपस्थित्या तत्रेष्टसाधन
ताज्ञानासंभवात्कथं स्वर्गकामनियोज्यकं यागविषयकं कार्यमिति प्राथमिको बोध इति चेन्न नहि बोधनी
ये योग्यताज्ञानं कारणं किंतु तन्नत्पदार्थतावच्छेदकावच्छिन्ने यत्र कुत्रचिन्न तज्ज्ञानं समग्यतेन तच्च पचेतेत्यादौ
ऽनित्यविधौ निषेधे वा पूर्वमादर्लोके च पचेदित्यादौ ऽपूर्वे तात्पर्यासंभवाल्लाघवेन लक्षणेत्याहुः

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

206

कामिकार्येष्टसाधनत्वावगमादृष्टत्वमिति ननु पदार्थस्य पदार्थयोग्यतया वा शाब्दबोधे मानमुपेयते त
त्रेष्टसाधनत्वस्य स्वर्गकामनियोज्यत्वप्रतियोगितात्वेन कथमिष्टसाधनत्वं विषयीकृत्य तज्ज्ञानमिति चेत् न
सत्यं स्वर्गसाधनीभूतापूर्वसाधनत्ववद्धि यागे स्वर्गसाधनत्वमित्यपूर्वे स्वर्गसाधनत्वस्य भानात्स्यात्वच्छ
कत्तया शब्दानुपस्थापितस्याप्यपूर्वाद्याहारवादितन्मते भानोपगमात् न हि प्रथमं तेऽपि यागविषयका
र्ये स्वर्गसाधनत्वबोधो न भवतीति मन्मतनिगर्वात् अयं तच्च न संभवति अन्वयप्रयोजककूपवत्त्वयोग्य
अन्वयबुद्धितपूर्ववर्तितयाद् ताज्ञानस्य पूर्वं हि बोधहेतुतया कथं युगपदेव दृष्टो बोधः स्वर्गसाधनत्वबोधानन्तरं कृतिसाध्यत्वस्य बोध
कार्यमिष्टसाधनं न इत्याकारकासंसर्गाग्रहसहितोपस्थितेरित्यर्थः १ इति तन्मतनिर्गर्वादिति चेत् तन्मते ह्यसंसर्गाग्रहसहितोपस्थितेरपि विशिष्टबुद्धिकार्यकारित्वोपगमात् इष्टसाधनत्वोपस्थितेरित्यर्थः १
त्स्वर्गसाधनत्वस्वर्गकामनियोज्यत्वादीनां पूर्वमुपस्थितानामसंसर्गाग्रहबलादेव शाब्दबोधे भानसंभवा
त् तद्योग्यत्वाविषयकतत्पदार्थविषयकशाब्दबोधस्य तन्मते लौकिकत्वादिति ननु तथापि साध्यत्वसा
धनत्वयोर्विरोधात्कथं स्वर्गसाधनत्वकृतिसाध्यत्वयोरप्येकैकज्ञानविषयकत्वं न तु यागे इति चेत् वै
उत्सर्गत्वं चासति बाधके प्रयुज्यमानत्वम् दिकस्थले एकविशिष्टेऽपरान्वय इति व्युत्सर्गतः उद्देश्यतावच्छेदसमानकालीनत्वं विधेये भासते इत्य
पि नियम इतीष्टसाधनत्वमुद्देश्यतावच्छेदकीकृत्य कृतिसाध्यत्वस्य विधेयतया भानेन संभवति सिद्धव
स्य धर्मः साधनत्वमसिद्धवस्य धर्मः साध्यत्वमिति प्रकृते त्वेकविशिष्टेऽपरवैशिष्ट्यमिति न्यायेनेष्टसा ११७

उत्सर्गतएवेतिभावः २

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

धनत्वकृतिसाध्यत्वयोर्भिन्नसंभवेप्येकत्रद्वयमितिन्यायेनयागविषयकंकार्यमिष्टसाधनमित्यन्वयबोधे
बोबाधकाभावः आख्यातार्थमुद्देश्यतावच्छेदकीकृत्यबोधानुपगमात् अन्यथापचे वनं गच्छतीतिवत्पच।
ति गच्छतीत्यत्रापिशाब्दबोधापत्तेः नचैवं यागेपीष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वयोरेकत्रद्वयमितिन्यायेन।
भानसंभवेनकथंयागमादायतयोर्विरोधइतिवाच्यम् तत्रयागस्यप्रकृत्यर्थतयाप्रत्ययार्थानांप्रकृत्यर्था
न्वितस्वार्थबोधकत्वनियमेनएकविशिष्टेऽपरवैशिष्ट्यमितिन्यायेनैवान्वयबोधस्यव्युत्पत्तिसिद्धत्वान्न
त्वेकत्रद्वयमितिन्यायेनापि अतएवतिलकीकर्मकुर्वीतेत्यादौतिलकविशिष्टेकर्मकरणेवैशिष्ट्यमिति
न्यायेनैवबोधोदयात्कर्मकरणेनियमेनतिलकसमानकालीनत्वभानात्तिलकशून्यकालीनकर्मकरण
स्यानैष्फल्यम् यदिचैकत्रद्वयमितिन्यायेनापिशाब्दबोधइत्युच्यतेतदानस्यानैष्फल्यमनापत्तिरितिआ
ख्यातार्थोद्देश्यतावच्छेदककशाब्दबोधानुपपत्त्याचविरुद्धप्रत्ययस्थलेएकत्रद्वयमितिन्यायेन बोधेबा।
धकाभावएव नचवर्षत्रयन्निदं स्तोत्रमपुत्रः पुत्रवान्भवेदित्यादौपुत्राभावसमानकालीनत्वंपुत्रेबाधित
मितिकथंविशिष्टेवैशिष्ट्यमितिन्यायेनबाधेउत्सर्गतइतिचेत् तत्र नञोविरोधिलक्षणयापुत्रविरोधि
नीपुत्रेच्छार्थः स्वविषयसिद्धत्वस्येच्छाविरोधित्वात् तथाचपुत्रेच्छासमानकालीनत्वंपुत्रेभासतेइतिनका
प्यनुपपत्तिरितिदिक् अत्रस्वर्गकामोयजेतेत्यादौप्रथमतः यागविषयकंकार्यमितिप्रथमोबोधः याग।

आख्यातार्थोद्देश्यतावच्छेदकबोधानंगीकाराद् इत्यर्थः २

भासतइतितथाचपुत्रविरोधिपुत्रेच्छावान्पुत्रेच्छासमानकालीनपुत्रवान् इत्यन्वयबोधः
पुत्रेच्छासमानकालीनत्वंच पुत्रेस्तोमनित्यतावच्छेदेनबोध्यतनाचन्यर्थंतमिच्छाविषयसि
ध्यभावात् इति २

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

207

११९ विषयकंकार्यंस्वर्गसाधनमितिद्वितीयोबोधः स्वर्गसाधनेयागविषयकंकार्यंस्वर्गकामनियोज्यकमिति
त प्र तृतीयोबोधः स्वर्गसाधनेस्वर्गकामनियोज्यकंयागविषयकंकार्यंस्वर्गकामकृतिसाध्यमितिचतुर्थो
शा बोधः तत्रस्वापूर्वेकृतिसाध्यत्वंयागेकृतिसाध्यत्वंविनानुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानसहकारेण स्व
र्गसाधनंस्वर्गकामनियोज्यकोयागः स्वर्गकामकृतिसाध्यइत्युपादानकोयागविशेष्यकः पंचमो
बोधः सएवचप्रवर्तकः उपादानमनुपपत्तिज्ञानंतत्सहकृतशब्देनजनितोबोधश्चोपादानकइत्यु
च्यते इतिकेचिदाहुः काम्यसाधनताधीजन्यममेदंकार्यताज्ञानवत्पुरुषकार्यंयागविषयकमिति।
साधनत्वेनद्वितीयोबोधः अयमेवचनियोज्यत्वेनपुंसोऽपूर्वेन्वयः अपूर्वोन्वयिकामिकृतिसाध प्रथमोबोधः ममेदंयागविषयककार्यमिति ६
नंभवतियावद्यागविषयानभवतिकृत्येतस्यात्तदनुत्पत्तेः कामिकृतिश्चयागविषयानतावद्भवति। जनिकाद्धि १
यावद्यागःकाम्यनज्ञायते काम्यसाधनत्वेनज्ञायमानएवकामिकार्यत्वनियमादित्येतादृशविमर्षानं
तरंकाम्यमानंस्वर्गसाधनंस्वर्गसाधनताज्ञानजन्यकार्यताज्ञानवत्स्वर्गकामकार्योयागइतितृतीयो
बोधः अत्रचाधिकारित्वेनपुरुषान्वयः काम्यस्वनिष्ठस्वर्गक्रियाकार्यत्वावगमात् ततोयागकृतिः।
कर्तारंविनानुपपन्नेत्यनुपपत्तिज्ञानबलात्स्वर्गकामोयागकर्तेतिचतुर्थोबोधः स्वर्गकामस्येदंकार्यम
हमपिस्वर्गकामस्ततोममेदंकार्यमितियुक्तिपुरःसरंयागेयत्नः प्रतिसंधानमितिपंचमोबोधः विधेःप्रवृत्तिः। ११९ राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यदा स्वर्गकामनियोज्यकं
स्यात्तदा कार्यं स्याद्यदा का
र्यं न तदा स्यात्तदा स्वर्गकाम
नियोज्यकं स्यात् ३

स्वर्गकामः नियोज्यत्वेन
भासते यस्मिन्स स्वर्गका
मनियोज्यकः प्राकृतः।
स्येत्यर्थः ५

निर्वाहकतया तावत्पर्यंतमाकांक्षाया अपरिक्षतेः पंचैवाख्यातानीति वहवः मंदप्रयोगेण बोधद्वयमा।
नुमानिकं बोधत्रयमेव शाब्दमिति नव्याः मंदप्रयोगस्य प्रयोगे प्रवेशोऽपि प्रथमं यागविषयकं कार्यमित्येव बोधो।
ननु स्वर्गकामस्य तत्र प्रवेशोऽन्योन्याश्रयापत्तेः तत्तदुक्त बोधपंचकमिति षडेव बोधा इत्यपि प्राहुः स्वर्गकाम
नियोज्यकं यागविषयकं कार्यं स्यादिति स्वर्गसाधनत्वेन ज्ञायमानमिति प्रथमो बोधः ननु स्वर्गसाधनमि।
ति स्वर्गकामनियोज्यकं स्यस्वर्गकामस्येदं कार्यमिति बोधः एवं तया तत्राज्ञायमानस्येष्टसाधनत्वस्यान्व
यप्रयोजकत्वाभावात् इष्टसाधनत्वज्ञानाभावे कृतिसाध्यत्वबोधादनुदयाच्चेति इदं च ज्ञानमपूर्वज्ञान
विषयकं न तु यागविषयकं तस्यास्थिरत्वेन तत्रेष्टसाधनत्वस्य दुर्ग्रहत्वात् ततो मन्नियोज्यकमिदं कार्यं
स्यादिति स्वर्गसाधनत्वेन ज्ञायमानमिति पुनरपूर्वैकविषयकमंदप्रयोगेण ज्ञानं द्वितीयम् ननु मन्नि।
योज्यकं कार्यमित्याकारं तत् अपूर्वे कृतिसाध्यत्वं च यागे कृतिसाध्यत्वं विनानुपपन्नम् यागविषयककृ
तिश्चेष्टसाधनताज्ञानं विनानुपपन्ना नहि कामी काम्यादन्यत् काम्यसाधनतयाऽज्ञायमानं कार्यतयाऽवै।
ति यागेष्टसाधनत्वमुपादानेनावगत्य काम्यमानस्वर्गसाधनत्वेन ज्ञायमानोऽधिकारी भूतं स्वर्गकाम
स्य नियोज्यस्य कार्यमित्येवं तृतीयं ज्ञानं यागविषयकं अयमेव चाधिकारित्वेनान्वयः ततश्चैत्री पचती।
त्यादाविव स्वर्गकामो यागानुकूलकृतिमानिति स्वर्गे विप्राप्यकमनुर्थो बोधः ततः स्वर्गकामस्येदं का।

पूर्वोक्तान्यथानुपपत्त्या ३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

208

११९ त प्र प्रा

र्यमहमपिच स्वर्गकामस्तस्मान्ममेदं स्वर्गकामस्य नियोज्यस्येदं कार्यं स्वर्गसाधनत्वेन ज्ञायमानमिति बोध
कमेवैकमित्याहुः केचित्तु इदानीतनत्वेनाभिमतेन कृतिसाध्यताज्ञानस्य विधितः साक्षादसंभवितयापरं
परयैव विधिजन्यज्ञानस्य प्रवर्तकत्वेन यागे कृतिसाध्यताज्ञानविधिमपि शाब्दं किं त्वौपाधिकमनुमित्या
त्मकमेवेत्याहुः तच्चिन्त्यम् यागे कृतिसाध्यताज्ञानं विधिर्न जनयितुं न शक्यते तत्रेष्टसाधनत्वस्यान्व।
यप्रयोजकतया परंपरया घटकास्वर्गोपस्थितिं विना तज्ज्ञानासंभवादपूर्वविशेषज्ञप्तिरिति तन्मतं तत्र यदि या
गे कृतिसाध्यताबोधो न शाब्दः भाक्तः हि कथं तद्बोधार्थं योग्यताज्ञानसंपत्त्यर्थमिष्टसाधनताज्ञानसंपाद।
नायापूर्वविशेषज्ञप्तिरिति न जानीमहे इति दिक् परे तु नियोज्यस्वर्गकामीयं स्वर्गसाधनत्वेन ज्ञायमान।
स्यापि यागविषयकं कार्यमिति प्राथमिको बोधः नियोज्यत्वयोग्यतात्वेन स्वर्गकामे प्रकारस्तया स्वर्ग
कामस्य संसर्गतयापि भासते ततोऽपूर्वं कृतिसाध्यत्वं यागे कृतिसाध्यत्वं विनानुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञा
नात्पूर्वोक्तापूर्वघटितकाम्यसाधनताज्ञानसहितात्स्वर्गकामीयस्वर्गसाधनत्वेन ज्ञायमानो यागः कार्य इति।
द्वितीयो बोधः ततः कृतिसाध्यं विनानुपपन्नेत्यनुपपत्तिज्ञानात्स्वर्गकामः स्वनियोज्यस्वर्गसाधनत्वेन ज्ञाय।
मानकार्ययागानुकूलकृतिमान्स्वर्गकामः स्वनियोज्यकस्वर्गसाधनत्वेन स्वं ज्ञायमानकार्ययागानुकूलव्या
पारवानिति तृतीयो बोधः ननु क्रियानुकूलव्यापारत्वस्य कर्तृत्वरूपतया यागे स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वे ११९

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

बोधैवर्थ्यमिति चेन्न व्यापारमात्रशक्तस्याख्यातस्य व्यापारबोधकतया व्यापारस्य कर्तृसाकांक्षत्वात् प्रथमं तार्थविशेष्यकबोधस्य १ त्रु

प्रतीते तत्कर्तृत्वस्यापि प्रतीतिर्ज्ञातितत्तीयेति व्युत्पत्तिसिद्धत्वाच्च अत एव तत्रैवाख्यातार्थसंख्यान्वय इ
ति ततश्च ज्ञानानधिकृतः कर्तेति न्यायेनावगतम् स्वर्गकामस्य कर्तृत्वं यागजन्यफलभोक्तृत्वरूपाधि।
कारित्वं विनानुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानात्स्वर्गकामो यागजन्यफलभोक्तेति चतुर्थो बोधः ततश्च विधेः
प्रवर्तकत्वं प्रवर्तकज्ञानजननं विनानुपपन्नमित्यत्यनुपपत्तिज्ञानात्स्वर्गकामस्य यागः कार्यः स्वर्गका
मो यागस्य कर्ता भोक्ता चाहमपि च स्वर्गकाम इति प्रतिसंधाय यागो मत्कृतिसाध्यः अहं च यागकर्ता
ऽधिकारीति प्रवर्तकं पंचमं ज्ञानमुत्पद्यत इति प्राभाकरमतमेवं वर्णयंति ननु परमापूर्वं वाच्यं कलि।
कापूर्वाणि तु कल्प्यानीति तेषां सिद्धतः स च कथं संगच्छते तथाहि अमावास्यायाममावास्यया यजे
त पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेतेति दर्शपौर्णमासयागौ विहितौ तदुत्पत्तिविधयश्च षट् यथाग्नेयोऽष्टा
कपालो भवत्यमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति उपांशुयागमंतरा यजेत तावग्नीषोमी। अग्निरग्नीषोम...॥
इंद्र इति शेषः ४ यमेकादशकपालं पौर्णमास्यां प्रायच्छत् ऐंद्रं दधि भवत्यमावास्यायामैंद्रं पयो भवत्यमावास्यामित्यनेनाग्ने
योऽष्टाकपाल उपांशुयागः अग्नीषोमीय एकादशकपालः पौर्णमास्यामाग्नेयोऽष्टाकपालः ऐंद्रदधि
यागः ऐंद्रपयोयागः अमावास्यायां विहिताः एतेषां षण्णां दर्शपौर्णमासयागानां क्षणिकतया स्वर्गा।
प्रतीव परमापूर्वं प्रत्यपि साक्षाद्धेतुत्वासंभवे कलिकापूर्वस्यापि वाच्यत्वमुपेयमिति चेत् अत्रोच्यते प

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

209 लस्योत्कटरागगोचरतया फलप्रकरणत्वमफलशिरस्कापूर्वबोधककाम्यविधेरेवादौ प्रवृत्तिः तेन च यागे साक्षा
त्स्वर्गसाधनत्वस्य बोधयितुमशक्यत्वात् परंपराघटकापूर्वबोधित्वेन तदुत्तरमुत्पत्तिवाक्येभ्यो षण्णामाग्ने ।
यादीनां नियोगसाधनताबोधः तावत्कालस्थायिव्यापारकत्वरूपयोग्यताया ज्ञानसंभवात् ततश्चाग्नेया
दीनां षण्णामाशुविनाशित्वेन परमापूर्वैकत्वरूपव्यापारबाधे कलिकापूर्वाणि कल्प्यं तद्द्वारा चैतेषां परमापू
र्वे साधनमिति अथ प्रधानविधिना परमापूर्वं बुद्ध्वा आग्नेयादीनां परमापूर्वसाधनता उत्पत्तिवाक्यैः प्रती
यते परमापूर्वसाधनतायाश्च साक्षादसंभवितया कलिकापूर्वाणि कल्प्यन्त इति तत्सिद्धान्तः ननु कथमुत्प
द्यते तथाहि यथा आशुविनाशितया यागेन स्वर्गसाधनतया बोधस्तथा परमापूर्वसाधनतापि दुर्ग्रहा न
हि परमापूर्वमाग्नेयादीनां प्रत्येकव्यापारः तथा च तद्द्वारा स्वर्गसाधनतानिर्वाहोपि कथम् परंपराघट।
कापूर्वानुपस्थितौ परमापूर्वं प्रति परंपरया साधनत्वस्य दुर्ग्रहात् यागत्वावच्छिन्ने परमापूर्वसाधनत्वग्र
हसंभवेपि पदार्थतावच्छेदकाग्नेयत्वावच्छिन्ने तावत्कालस्थायिव्यापारकत्वस्याग्रहात् सामान्यतो दृष्ट।
त्वात् तत्कल्पने कालान्तरभाविफलजनकाशुविनाशित्वावच्छिन्ने फलपर्यन्तस्थायिव्यापारकत्वस्यानुम
महदृष्टत्वात्परमापूर्वस्यापि व्यापारत्वं दुर्घटं स्यादिति अत्रोपाध्यायाः षण्णां षट्पुरुषक्रियमाणानां योग
पद्यासंभवाद् यौगपद्याधीनं संभवतीति तदुक्तं चैककर्तृकत्वेऽवगते प्रथमावगतस्वर्गसाधनत्वनिर्वाहकत १२० राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

याकलिकापूर्वाणि कल्प्यन्त इति तन्न चिन्त्यम् प्रथमे तेषामेककर्तृकत्वस्य भिन्नकालीनत्वस्य च पाणिनिविहि।
तत्वाभावादिति नवीनास्तु काम्यविधिना कार्यत्वेन परमापूर्वे बुद्धे आग्नेयादीनां कार्यत्वेनोपस्थितिं प्रतिहे।
तु नानुष्ठाने कार्यस्याव्यवहितोत्तरक्षणेपि संभवान्न कालान्तरभावित्वप्रतिसंधाने गतत्र स्वर्गस्य च देहान्तरो
पभोग्यत्वप्रतिसंधानात् न यागे साक्षात्तज्जनकत्वबोधसंभवः एवमाग्नेयादिन साक्षात्परमापूर्वजनक
मिति बाधग्रहेपि साक्षात्कार्यजनकमिति बाधकाभावस्य समानप्रकारकबाधबुद्धेरेव प्रतिबंधकत्वात् तत
स्य कार्यान्तरजनकत्वबाधप्रतिसंधाने परमापूर्वरूपकार्यत्वजनकत्वमेव ग्राह्यम् तच्च साक्षाद्वीच्यतयाका।
लान्तरीणत्वेन साक्षात्तज्जनकत्वासंभवात्परंपरयैव जनकत्वमिति कलिकापूर्वाणि कल्प्यन्त इत्याहुः
अत्र च दर्शत्रिके न कलिकापूर्वत्रिकसहकृतेनैकं समुदायापूर्वं जन्यते दर्शत्वेन पौर्णमासत्वेन हेतुत्वे
लाघवात् निरपेक्षसाधनत्वस्य च तत्तीयार्थत्वात् ताभ्यां च समुदायापूर्वाभ्यां जन्यते एवं पौर्णमासत्रिके।
ण दर्शत्वेन पौर्णमासत्वे फलशिरस्कापूर्वं स्वर्गजनकं जन्यत इति नवापूर्ववादः तत्र केचिदाहुः प्रथम
त्रितयान्तर्गतस्य चरमप्रधानस्य साक्षादेव समुदायापूर्वजनकत्वसंभवे तज्जन्यकलिकापूर्वे मानाभाव ए
वं च कलिकापूर्वद्विकसहितेन दर्शत्रिकेण एवं कलिकापूर्वद्विकसहकृतेन पौर्णमासत्रिकेन समुदा
यापूर्वं जन्यते ताभ्यां समुदायापूर्वाभ्यां फलशिरस्कापूर्वं जन्यत इति सप्तापूर्ववाद इत्येवेति अन्ये तु पंच।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१२१ 210 जन्यापूर्वसहकृतस्यात्मनः साक्षादेव परमापूर्वं जनयतु किं तज्जन्यापूर्वस्वीकारेण तेन पंचापूर्वसहकारेण स्वाव्यवहि-
तै पू तोत्तरक्षण एव परमापूर्वसिद्धिः जननसंभवात् यदि च षडपूर्वस्वीकारस्तदा तेषामेव साक्षात्स्वर्गजनकत्वसंभवा-
श्री त्कथं परमापूर्वसिद्धिः ननु षण्णां प्रत्येकमहेतुतया मिलितानां हेतुत्वं मेलनं च पंचानामिव षष्ठस्यापि व्या-
पारद्वारैव अन्यथा केषांचिद्व्यापारतः कस्यचित्साक्षादिति नानाविधतया मेलनस्याप्रयोजकत्वगौरव।
वादननुगमाच्च एवं फलस्योत्कटरागगोचरतया फलबोधकपदसमभिव्याहृतप्रधानविधेरेव प्रथमप्र-
वृत्तत्वात्प्रधानस्य चाशुविनाशितया परमापूर्वजनकत्वे स्थिते पश्चादुत्पत्तिवाक्यानां प्रवृत्तिरिति न तैः
षडपूर्वैः प्रथमम्उत्पन्नैकविधपरमापूर्वस्यान्यथासिद्धेरुपपत्तेश्चाविरोधादिति चेन्न क्लृप्तप्रत्येकधर्माव। नन्वादि चेन्नेत्यंतग्रंथेन सप्तापूर्वीवाद उक्त इति २
आग्नेयत्वादिधर्मावच्छिन्नकारणताकानामित्यर्थः ६ च्छिन्नकारणताकानां समाजाधीनकार्योत्पत्तिः तत्र च साक्षान्मेलनासंभवे व्यापारकल्पनमित्येकविधमेलनस्या-
किंचित्करत्वात् नहि यागस्य व्यापारद्वारा मेलनमिति जन्यापूर्वस्यापि व्यापारद्वारा मेलनं कश्चिदभ्युपैती-
ति तत्तद्दक्षिणादानस्योत्तरांगतया चरमप्रधानस्य साक्षात्परमापूर्वजनकत्वासंभवात् एवं षडपूर्वी।
स्वीकारेऽपि परमापूर्वमावश्यकं दक्षिणा चोत्तरांगसाक्षादेव परमापूर्वहेतुः ननु तज्जन्यमध्यमापूर्वैक।
त्वात्तेऽपि न तत्र द्वारापेक्षा षडपूर्वीद्वारा सांगप्रधानषट्केन परमापूर्वं जन्यते दक्षिणायामंगतया स्वर्गज-
निका या षडपूर्वी तज्जन्यपरमापूर्वं प्रत्येकजनकत्वादित्यास्तां विस्तरः ननु दुरितनाशपूर्वकल्पने तु वाच्यमि १२१ राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मारणप्रतिज्ञां कुर्यात् १

जितेषां सिद्धांतः तथाच यथायोब्राह्मणायावगोरयेत् शतेन यातयादिति विधिना ब्राह्मणवधोद्यमस्य
यातनारूपनरकविशेषहेतुत्वबोधानंतरं दुरितापूर्वं कल्प्यते तथा काम्यस्थलेपि स्यादिति चेन्न हेतुहे। स्यादिति परमापूर्वकल्पने वस्यान्नतुतरू वाच्यत्वमि त्यर्थः २
तुमतोर्लिङ् त्यनुशासनबलात् पौर्वापर्यमात्रं बुध्यते न तु कारणत्वम् किं त्वेतद्विधेर्निवर्तकत्वानुपप। वाच्यम्
ननु विधेर्हेतुत्ववाच्य मितिभावः ४ त्याऽवगोरणस्य नरकहेतुत्वं कल्प्यते तच्च दुरितापूर्वं विनानुपपन्नमिति तत्कल्पनं इह च कार्यत्वशक्तो। स्वर्गकामो
लिङ् कार्यतामाह कार्यत्वं चेष्टसाधनत्वं द्विष्टहेतुसाधनत्वं चान्यथासिद्धपंचकरहितत्वे सति नियमात्पूर्ववर्ति यजेतेत्यादौ चेत्यर्थः ४
त्वरूपं कार्यसम्भृतत्वघटितं कार्यसम्भृतत्वं च लौकिकस्य व्यापारघटितमिति काम्यस्थले पूर्ववाच्यतान।
नुपपन्नतस्मृति केचित्तु हेतुहेतुमतोर्लिङ् त्यनुशासनबलात् पौर्वापर्यमात्रमुदासीनसाधारणं बुध्यते नतु
व्यवहितपूर्ववर्तित्वरूपकारणत्वं ततश्च सिद्धसाध्यसमभिव्याहारे सिद्धं साध्यायोपदिश्यत इति व्युत्पत्ति
२ बलात्कारणत्वावगम इति दुरितापूर्वस्य वाच्यता अपवायोर्योगप्राधम्याभ्यां नियतपौर्वापर्यबोधानंतर यस्त्वद्योगावगुरण प्राधम्याभ्यामित्यर्थः ५
विधेर्निवृत्तिपरत्वग्रहेणावगुरेत् व्यमिति विधिः कल्प्यते तेन चावगोरणाभावविषयकं कार्यमित्यन्व।
यबोधः तदन्यथानुपपत्त्या चावगोरणस्य नरकहेतुत्वं कल्प्यते न ह्यवगोरणस्यानिष्टसाधनत्वं विना
ऽवगोरणाभावविषयकं कार्यं संभवतीति दुरितापूर्वं कल्प्यमिति प्राहुः ननु स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ लि
ङः कार्यशक्तिः यागादेश्चाशुविनाशितया तत्रेष्टसाधनत्वज्ञानासंभवात् स्वर्गकामनियोज्यत्वान्वययोग्य

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१२२ 211 मपूर्वमेवस्वर्गकामनियोज्यकं यागविषयकंकार्यमित्यन्वयबोधेविषयइतिपर्यवसितं आम्नातावदेवंकाम्य
नं पृ स्थलेयत्रतुनफलत्वंतत्रनित्यनिषेधविधिस्थलेसंध्योपासनीयंकार्यमित्यन्वयबोधेक्रियायाविषयत्वं।
प्रा याऽन्वयभावेप्यभेदेनैवकार्येऽन्वयसंभवात्संध्योपासनीयंकार्यमित्यन्वयबोधेक्रियायाएककार्यायाःप्रती
त्यानापूर्वविषयत्वमितिकथंवैदिकविधौसर्वत्रापूर्वबोधइत्यतआह एवंचेति अपूर्वबोधस्यावश्यकत्वेचे।
त्यर्थः काम्ये स्वर्गकामोयजेतेत्यादौ नित्येअहरहः संध्यामुपासीतेत्यादौ निषेधे नकलंजंभक्षयेदि।
त्यादौ अपूर्वमाहेति लोकेपचेतेत्यादावनन्यलभ्यस्यशब्दार्थत्वयाकार्यत्वस्यैवशक्तिः काम्यस्थलेतुकामि
कार्यत्वस्यविनेष्टसाधनत्वसंग्रहं प्रत्येतुमशक्यत्वयाक्रियायाअस्थिरत्वयाचतत्रेष्टसाधनत्वस्थानार्थं
परंपराघटकापूर्वावस्थितयेकार्येलिङः शक्तिः कल्प्यते नचकार्यंवस्तुगत्याक्रियातिरिक्तमेववैदिक।
विधिजन्यबोधविषयइतिनित्यनिषेधविधिस्थलेपिक्रियातिरिक्तकार्यमेवबोधविषयइत्यपूर्वविषय
एवसर्वत्रवैदिकेविधिस्थलेबोधइत्यर्थः इदंतुचिंत्यम् निषेधस्थलेकलंजभक्षणाभावीयंकार्यमित्यनुभ
वेकलंजभक्षणाभावस्यप्रागभावरूपस्यवस्तुगत्याक्रियातिरिक्तस्याभेदेनकार्येन्वयसंभवान्नापूर्वला।
भः योगक्षेमसाधारणस्यकार्यत्वस्यप्रागभावेपिसंभवादिति ननु सामान्यतोलिङ्त्वावच्छेदेनकार्ये।
शक्तिः पचेतेत्यादावपिकार्यबोधःस्यादतआह लोकेचेति अपूर्वेतात्पर्यासंभवात् क्रियातिरिक्तकार्ये।

योगक्षेमसाधारणत्वंच तत्सत्ताधिकरणक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणएवमिस्वसत्ताकत्वम् २

कार्यत्वस्याकस्यचित्
नैवलभ्यत्वात् कार्यत्वा।
एवशक्तिर्नतुकार्येइ।
त्यर्थः ६

१२२ राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वोधासंभवेन क्रियायां कार्यत्ववोधाय तत्र लक्षणेत्यर्थः अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वान्न तत्र कार्यत्वेपि शक्तिः।
रिति भावः ननु लाघवाल्लोके कार्यत्वे शक्तिर्वेदे तु कार्यलक्षणेत्येव किं न स्यात् न च पूर्वमपूर्वानुपस्थित्या तत्र।
शक्यासंबंधरूपलक्षणाग्रहासंभवान्न लक्षणेति वाच्यम् कार्यत्वरूपशक्यासंबंधस्य सामान्यतः कार्येऽवगति
रिति मैवम् लाक्षणिकपदस्यानुभावकतया लिङः कार्यलक्षणास्वीकारेऽपूर्वाननुभवापत्तेः न च गंगायां
घोष इत्यत्रेव यष्ट्यादिपदादेव वोधोस्तु इतरान्वितस्वार्थानुभावकत्वात्पदानामिति वाच्यम् वस्तुगत्येत।
रान्वितो यः स्वार्थस्तदनुभावकत्वं पदे नान्वितरांशस्यापि अनन्यलभ्यत्वात् गंगायां घोष इत्यत्रापि वस्तुग
त्या तीरान्वितो यो घोषस्तदनुभावकत्वं घोषपदस्य न तु तीरस्यापि शाब्दवोधविषयत्वं तीरस्य तु संस्कारादि।
ते पदजन्यतावच्छेदकतया नोपस्थितस्य घटस्य तथाभानं शक्योपस्थितिर्लक्षणेति मते तु गंगापदेन पूरस्मरणं पूरेण च स्वसंबंधितीर।
मुपस्थाप्यते तथा चासत्तेः पदजन्यपदार्थोपस्थितिरूपतयाऽनासन्नत्वेन तीरशाब्दवोधासंभवात् तवाप्य।
नुपस्थितेनान्विताभिधानानभ्युपगमात् अपूर्वस्य तु मेऽपूर्वमप्रतीततया न संस्कारवलाज्ज्ञानसंभवः न
नु अर्थाध्याहारवादिनस्तस्य मते पदजन्यपदार्थोपस्थितिर्नासत्तिः एवं प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थवो
धकत्वमिति नियमात्तीराधिकरणको घोष इति वोधानुपपत्तिरिति तीरस्यापि इतरपदादेव शाब्दवोधवि
षयत्वमुपेयमिति यष्ट्यादिपदादेव कार्यत्वसामान्यरूपेणोपस्थितावपूर्ववोधसंभव इति चेत् तथापि।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

212 लक्षणयोल्लक्षणीयविशेषणकस्वार्थविशेष्यकान्वयबोधजनकत्वनियमात्स्वर्गकामविषयो याग इत्येवानु
भवो यजिपदेन जननीयः नचैवमाकांक्षितः तस्य कार्यांशे कृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वेपि स्वर्गकामबोधकं या
बोधकं नियोज्यकमित्यर्थः गविषयकं कार्यमिति कार्यमुख्यविशेष्यकज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वाभ्युपगमेनाकांक्षितत्वात् आहार्यत्वस्य तत्र द्य
क्तित्वरूपतया तद्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदरूपकूटरूपस्यानाहार्यत्वस्य निवेशे कार्यविशेषणक
भेदानामनिवेशे लाघवसंभवेन मुख्यविशेष्यतायानिवेशस्य तर्कसहत्वात् स्वर्गकामकार्यमित्येवज्ञानेन तु।
म यजिपदेन ज्ञानयितुं शक्यं यागाविशेषितकार्यमात्रे स्वर्गकामान्वयासंभवात् परं तु यागविषयककार्यवि
शेषविषयकं तथा च यागविशेषितकार्यबोधार्थं लिङः शक्तिरिति अथवा लौकिकलिङः क्रियाकार्यत्वे
शक्तिः वेदे तु स्वर्गकामान्वयानुपपत्त्या क्रियातिरिक्तकार्ये शक्तिः एवं च शक्ततावच्छेदकैक्याभावेन ना।
नार्थन्याय इति दिक् प्राभाकरमतं दूषयति अत्रोच्यते इति कार्यत्व एव कृतिसाध्यत्व एव लाघवादिति
कार्यत्वविशिष्टे शक्तिस्वीकारे कार्यत्वांशे शक्तेरावश्यकत्वान्नागृहीतविशेषणन्यायेन तत्रैव शक्तिरित्य
र्थः नन्वस्त्वेवं शक्तिविरहे स्वर्गानुपस्थितौ इष्टसाधनत्वाप्रतीत्या स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयबोधासंभव इ
त्याशंकते नवेति समाधत्ते बाधकाभावादिति नवेति अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वरूपयोग्यताज्ञानविरहो बाध।
इत्यर्थः अस्वर्गानुपस्थित्या कार्यत्वान्वयप्रयोजकरूपस्येष्टसाधनत्वस्याज्ञानान्न तदन्वयबोधसंभव इति

अत्रोच्यते कार्यत्व एव विधेः शक्तिर्लाघवात् न तु कार्यत्वविशिष्टे न च यागे कामकार्यान्वयासंभवो बाधकाभावात् न च योग्यताज्ञानविरहो बाधकः न ह्यन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वं योग्यता मूलम्
स्वर्ग ३

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भावः सेकेति सेकान्वयप्रयोजकस्य द्रवद्रव्यत्वस्य करकादावपि सत्त्वेन करकाभिप्रायप्रयुक्ते पयसा सिंचतीति
वाक्यमपि योग्यं स्यादिति भावः किं त्विति प्रकृतसंसर्गावच्छेदयोग्यतेत्यनुषंगः ननु पयसा सिंचतीत्यादौ संसर्ग
स्य वाक्यार्थरूपतया तज्ज्ञानासंभवाद्योग्यताज्ञानविरहात्कथं शाब्दबोध इत्यत आह तस्य चेति प्रकृतसंसर्गावच्छ
स्य चेत्यर्थः संशयेति संशयनिश्चयसाधारणं ज्ञानं शाब्दबोधहेतुरित्यर्थः येनेति संशयाभावेन एवं स्यात्
अपूर्वे शक्तिः स्यादित्यर्थः लाघवात्कार्यत्वे शक्तिं व्यवस्थाप्य इष्टसाधनत्वे शक्तिस्वीकारे पूर्वमुक्तं बाधकं
निरस्यति यच्चेति तस्य इष्टसाधनत्वस्य बाधकाभावात् लिङादौ इष्टसाधनत्वबोधने बाधकाभावा
दित्यर्थः उक्तमिति आशुविनाशिनः साधनतायाः परंपराघटकापूर्वानुपस्थित्या परंपरासाधनत्वस्या
पि ग्रहासंभवरूपबाधकमुक्तमित्यर्थः साधनतेति साधनतात्वेन रूपेण साधनताबोधः स च साक्षात्सा
धनत्वासंभवात्परंपरासाधनताविषयक एवेति भावः इदं च साधनतात्वं साक्षात्परंपरासाधारणमेक
मित्यभिप्रायेण पचेति रूपवांश्चैत्र इत्यत्र रूपत्वेनैव रूपेण नीलादिविषयको बोध इति भावः अथेति एक
विशेष्यबाधे एकविशेष्यबाधस्थले छिद्रबाधे सच्छिद्रघटस्य जलाहरणेऽन्वयबाधे छिद्रेतरत्वेन घटस्य
शाब्दबोधः छिद्रेतरेण घटेन जलमाहरेत्याकारकः अत इति एकविशेष्यबाधे शाब्दसामान्यज्ञानस्य त
दितरविशेष्यप्रकारकत्वनियतत्वादित्यर्थः अत्र स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र साक्षात्साधनताबाध परंपरात्व

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ष्यप्रकारतानियतम् मूलम्

१२४ 213

नं॰ प्र॰

श्री॰

परंपरात्वप्रकारकं ज्ञानेच द्वारेति १

प्रकारकं परंपरासाधनताप्रकारकं ज्ञानं कार्यैलिङ्गाज्जननीयम् नच परंपरस्वर्गसाधनत्वं हि स्वर्गजन
काप्र्वजनकत्वरूपमपूर्वानुपस्थित्यादुर्ग्रहमिहमित्यर्थः वस्तुतो वस्तुगत्या तदन्वयः छिद्रेतरत्वेन तदि
तरत्वेन जलहरणेतदन्वयः तदुपस्थापकाभावात् छिद्रेतरोपस्थापकाभावात् घटपदस्य घटत्वविशि
ष्टएव शक्तेरितिभावः ननु घटपदस्य छिद्रेतरत्वविशिष्टेलक्षणेत्यतआह नचेति तदुपस्थितिः छिद्रे
तरत्वोपस्थितिः मानेति वस्तुगत्या छिद्रेतरघटस्यान्वयेनैवोपपत्तेरितिभावः किमिति साक्षात्त्ववाधे
साक्षादन्यसाधनतात्वरूपेणवाधेपिपरंपरासाधनत्वेनरूपेणावाधान्नापूर्वंवाच्यतेतिभावः वाधकः सा
क्षादन्यसाधनतात्वेनापिरूपेण परंपरासाधनतावोधेवाधकः तथा ज्ञानेफ पर्यन्तस्यापि व्यापारजनकत्वेन
ज्ञानं संभवतीति व्यापारानुपस्थितेरितिभावः नन्वेवमिति एवं अपूर्वेशक्तिविरहे तत्कालेति तत्काल।
स्थायीफलपर्यन्तस्थायीभावरूपो व्यापारस्तत्कत्वव्याप्तेरित्यर्थः यागध्वंसस्य व्यापारत्वनिरासायभावेति
तदुक्तमिति चिरध्वस्तं कर्म अतिशयं विना व्यापारं विना फलायकालान्तरभाविफलाय नमलम् नस
मर्थं यथानुभवेनस्मृतेर्जननीया यांसंस्कारेव्यापारतेति ननु तथाप्यपूर्वेमानाभावः यागध्वंसस्येवव्या
पारत्वसंभवात् व्याप्तेश्चभावव्यापारकत्वघटितत्वेप्रयोजकत्वेनव्यापारमात्रसिद्धेरिति नच स्वर्गाधारया
आपत्तिः मन्मते चरमफलस्यापूर्वनाशकत्वोपगमेनव्यापाराभावादेवतदनुदयादितिवाच्यं उपांतफल।
तदुपस्थितिमानाभावात् आत्मा वा अत्रापि साक्षादितरपकारेरोवान्वयः स्वर्गाधारपाः १
छिन्नः छिन्नेऽत्र पयोम्यतात्ताननविरहेतेवाधकः तथाहि आप्तविना शिनः कालांतरभाविफलजनकत्वे फलपर्यंत

यथा घटेन जलमाहरे त्यत्र छिद्रेतरत्वेन घट ज्ञानमेतात्र साक्षात्ववा धेपरंपरात्वप्रकारकं ज्ञानेस्येकार्य्यं तद्वन संभवति व्यापारानुपस्थि तेरितिचेन्न घटेनज लमाहरेत्यत्रास्तियो ग्यतया वस्तुतो यःछि द्रेतरस्तदन्वयोनतु तदितरत्वेनतदुपस्था पकाभावान्नचल

ध्वंसस्यसाविदिकत्वा दितिभावः १

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ध्वंसस्य फलप्रतिप्रतिबंधकत्वोपगमात् चरमफलस्यापूर्वनाशकत्वकल्पनापेक्षयाऽस्य लघुत्वात् एवं फलज
नकतादितरकारणस्य तत्तच्चंदनसंयोगस्य तत्तच्छरीरादेश्च सत्वादेव न धारायाश्चापत्तिः नच सामग्रीसंपाद।
कस्यादृष्टस्यासत्वात्तथाप्यापत्तिरिति वाच्यम् तत्तदृष्टकारणं प्रति तत्तदृष्टकारणांतराभावेन दृष्टकारणसंप
तेरभावादिति नच कारणीभूताभावप्रतियोगित्वं प्रतिबंधकत्वमिति यागस्य प्रतिबंधकत्वापत्तिरिति वाच्यं
अभावत्वेन कारणत्वस्यैव प्रतिबंधकत्वशरीरनिविष्टत्वात् अत्र च ध्वंसत्वेन कारणतया तथात्वात् नच क।
र्मनाशाजलस्पर्शात्करतोयाविलंघनात् गंडकीबाहुतरणाद्धर्मः क्षरति कीर्तनादिति श्रुतेः कृते यागादौ त
त्कीर्तने च सति स्वर्गादिफलाभावः सर्वसिद्धः स च भवन्मतेऽनुपपन्नः कीर्तनेन यागस्य नष्टत्वादेवाना।
शाद्ध्वंसस्य च ध्वंसाभावात् अपूर्वस्वीकारे च कीर्तनत्वेनापूर्वनाशादुपपद्यत एवेति वाच्यम् तत्र कीर्तना
दीनां फलप्रतिबंधकत्वोपगमात् धर्मः यागादिः कीर्तनात्क्षरति फलभग्नं भवतीत्यर्थकरणादिति अ
त्राहुः कीर्तनादीनामाशुविनाशितया फलप्रतिबंधकत्वासंभवादपूर्वस्वीकार आवश्यक एव नच की।
र्तनादीनां प्रतिबंधकत्वं किंतु कीर्तनप्रागभावविशिष्टो यागः स्वर्गहेतुरिति वाच्यम् कीर्तनसत्वेपि यागान।
रीयकीर्तनप्रागभावविशिष्टयागात्फलापत्तेः तत्तत्क्रियोद्देश्यककीर्तनप्रागभावविशिष्टतत्तत्क्रियात्वेन हेतु
त्वे यत्तत्क्रियायां कीर्तनमप्रसिद्धं तत्र फलाभावप्रसंगः तस्याः कारणतावच्छेदकानाक्रांतत्वात् अथ की।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तेनध्वंससंबंधेनप्रतिबंधकमितिचेन्न अश्वमेधजन्यस्वर्गंप्रत्यश्वमेधः कृतइतिकीर्तनत्वेनप्रतिबंधकत्वे।
अश्वमेधःकृतइतिकीर्तनानंतरंपुनरश्वमेधेकृतेस्वर्गानुदयप्रसंगात् तत्तदश्वमेधजन्यस्वर्गंप्रतितत्तदश्वमेधः कीर्त्तिन २
कृतइतिकीर्तनत्वेनप्रतिबंधकत्वंसंभवि तदश्वमेधजन्यस्वर्गस्यैवाप्रसिद्धेः नच यदश्वमेधमुद्दिश्यकी।
किंचिज्जनितंकिंचिदवशेषितंफलंयस्याः साजनितफलकेत्यर्थः ४ र्तनंकृतंतत्तदश्वमेधव्यक्तिजनितफलाकाश्वमेधव्यक्तेस्तदन्यतमजन्यस्वर्गंप्रतितदश्वमेधोद्देश्यककीर्त तदितिएतदन्यतमजन्यस्येत्यर्थः ४
नत्वेनप्रतिबंधकत्वमितिनाप्रसिद्धिरितिवाच्यम् जनितफलकव्यक्तेर्निवेशेप्रत्येकंसर्वासामपिनिवेश कारणतावच्छेदकेन
मादायविनिगमनाविरहापत्तेः तत्रूपधायकतासंबंधेनस्वर्गंप्रत्युद्देश्यतासंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिता
ध्वंसद्वारेतिशेषः ७ ककीर्तनाभाववत्कर्मकत्वेनकारणत्वेनतुकीर्तनादीनांप्रतिबंधकत्वमितिचेन्न कीर्तनादेः शब्दरूपत
याशुविनाशित्वेननष्टेपिकीर्तनेफलापत्तेः नचोद्देश्यतासंबंधेनकीर्तनवद्भिन्नकर्मत्वेनकारणत्वमिति इदंचान्योन्याभावस्यव्याप्यत्वामीकाराभिप्रायेणेतिभावः ६
वाच्यम् तथासतिफलोत्पत्त्यनंतरंयत्रकीर्तनमाचरितंतत्रपूर्वफलानुदयप्रसंगात् तस्मात्कीर्तनादिना।
एतत्याऽपूर्वीस्वीकारआवश्यकः एवंप्रायश्चित्तस्यदुःखसाधनदुरितध्वंसफलकत्वेनापितत्स्वीकार
आवश्यकः ननुदुःखप्रागभावपरिपालनमेवतत्फलम् योगक्षेमसाधारणजन्यत्वस्यप्रागभावेपिस। तत्सत्ताप्रयुक्तत्वस्वभावकत्वरूपस्येत्यर्थः ३
त्वात् सुखदुःखाभावान्यतरस्यैवपुरुषार्थत्वेनदुःखप्रागभावस्यैवफलत्वौचित्यादितिनापूर्वसिद्धिरिति।
चेन्न तत्रागतदुःखानुत्पत्त्यातत्प्रागभावेपिमानाभावात् बलवद्द्वेषविषयाभावत्वेनदुःखाभाववद्दुःख

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

फलेच्छातः २

जनकदुरितध्वंसेपि पुरुषार्थतायाः संभवात् दुरितध्वंसस्यैव तत्फलत्वमिति यत्तु परमापूर्वास्वीकारे अंगाना
मपि स्वर्गादिजनकत्वमेवोपेयमिति प्रधानांगभावानुपपत्तेरपूर्वस्वीकार इति यागेऽगादंगेवैधीति तदुप। प्रधानांगभावोपपत्तेरित्यर्थः २
पत्तेः रागः फले त्वाविधिरपूर्वमिति तन्नुच्छम् प्रधानकार्यतावच्छेदकविधिविधेयत्वेनांगपरिभावोपपत्तेः के
चित्तु सत्कर्मदानादपि फलं श्रूयते तत्र तत्कर्मणोनुदानेन तस्य नष्टत्वात् अकर्मकाया अदानक्रियाया अभावाद्।
दृष्टदानमेव तत्र पर्यवस्यतीति तेनादृष्टदानेन वादृष्टांतरं फलसमाधिनाधिकरणं जन्यत इति सत्कर्मदानान्यथा
नुपपत्त्यादृष्टसिद्धिरिति तच्चिंत्यम् यागादिकं मम फलं मा जनयतु किं त्वस्येति इच्छाविशेषस्य फलजनकत्वोप
गमात् दानपदस्य च भोक्तृत्वोपगमस्य चैतत्त्वाप्यावश्यकत्वादिति दिक् न चादृष्टं कर्तुरस्वीक्रियते पुत्रकृत
गयाश्राद्धादिस्थले तु भोक्तुरपि पितुरेव अत्र शास्त्रादर्शितफलमनुष्ठातरीत्युत्सर्ग इति गीयते अयादृष्ट
त्वावच्छिन्नं प्रति विहितक्रियात्वेन हेतुत्व यायागस्थल इव तत्रापि कर्तर्येवादृष्टमुचितम् न च गयाश्रा
द्धं कृत्वा यत्र मुक्तः पुत्रस्तत्रापि शेषविप्रो यगुणोच्छित्तेरेव मुक्तितर्यत्नदहृष्टनाश्यैपितुः स्वर्गाभावप्रसंग इति
वाच्यम् स्ववृत्तिफलजनकादृष्टस्यैव मुक्तिविरोधितया तदृष्टसत्वेप्युपपत्तेः न च यत्रैकं पितरमुद्दिश्य।
नाना पुत्रैर्गयाश्राद्धं कृतं तत्र नानादृष्टस्वीकारापेक्षयैकस्मिन् पितर्येव तदुचितमिति वाच्यम् यत्र त्रिकादि
कुलोद्धरणोद्देश्यया गंगास्नानादिकं तत्र नानादृष्टस्वीकारेणतुल्यत्वादिति मैवम् अस्थिरस्य कालांतरभा।

कंतं

CC-0. Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

215

१२६ नं॰ पृ॰ रा॰

विस्वर्गोपपादानायादृष्टस्वीकार इति स्वर्गसमानाधिकरणमेव तन्नकल्प्यते स्वर्गोत्पत्तिसमवायसंबंधेनादृष्ट।
स्य हेतुत्वे लाघवात् न च नु पितृस्वर्गोत्पत्तिपुत्रनिष्ठादृष्टस्य व्यधिकरणतया परंपरासंबंधेनैव कारणतायां गौ
रवात् न चादृष्टं प्रतिगयाश्राद्धस्य परंपरयैव तत्त्वया हेतुत्वस्य वाच्यतयानुत्पन्नेति वाच्यम् पितरमुद्दिश्य श्रा
द्धकरणादुद्देश्यतासंबंधेनैव श्राद्धस्य कारणत्वात् फलद्वय पितर्यप्युद्देश्यतायाः स्वीकारणात् ततः पितर।
मुद्दिश्य ब्राह्मणेभ्यो धनं ददाविति रामायणश्रुतेरिति न च यत्र पुत्रेण गयाश्राद्धं कृत्वा संकीर्तनं कृतं कर्म।
नाशगाजलस्पर्शो वा कृतस्तत्र पितुः स्वर्गापत्तिरिति कीर्तनस्य कर्मनाशाजलस्पर्शस्य च परंपरासंबंधेना
पि नाशकत्वं कल्प्यम् मन्मते तु प्रतियोगितासंबंधेनादृष्टनाशं प्रति समानाधिकरण्यसंबंधेन कीर्तन
स्य शाब्दरूपजलसंयोगरूपस्य जलस्पर्शस्य च कारणत्वे सामानाधिकरण्यं चैकत्रावच्छेदकतया स्वाधि।
करणे शरीरेऽवच्छेदकतया वृत्तित्वरूपम् द्वितीये च समवायेन स्वाधिकरणे शरीरेऽवच्छेदकतासंबंधेना
ऽपूर्वस्य वृत्तित्वरूपमिति चेत् तत्रेष्यत एव फलम् तन्मते पि पुत्रस्य बलपुष्ट्यादिकामनया यत्र पित्रा कर्म कृतं
पुत्रेण च कर्मनाशाजलस्पर्शः कृतस्तत्र फलोत्पत्ताविष्टापत्तेरङ्गीकरणीयत्वादिति दिक् ननु देवता
प्रीतिरेव व्यापारोऽस्तु कृतमपूर्वस्वीकारेणेति चेन्मैवम् प्रीतेः सुखरूपतया सुखानुभवरूपतया वा स्थिरत्वे।
न कालान्तरभाविस्वर्गजनकत्वासंभवात् स्वसमानविषयकफलं प्रत्येव संस्कारस्य हेतुतया तज्जन्यसं। १२६ राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्वर्गस्य हेतुतायाः दृष्टत्वात् देवताप्रीतेश्चाधिकरणतया स्वर्गहेतुत्वानुपपत्तेश्चेति अत्र केचित् देवताचैत
न्यप्रमाणाभावः इंद्राः सहस्राक्ष इत्यादेस्तावकत्वेन प्रवृत्तिपरत्वात् मंत्रप्रकाशितशशिशेखरत्वाद्युपेतमु
द्दिश्य याज्ञिकानां तत्र देवताव्यवहारस्तु लक्षणयाप्युपपद्यत इत्याहुः तन्न शिवाय गां दद्यादित्यादौ।
फलभागित्वेनोद्देश्यत्वरूपसंप्रदानत्वं शिवस्य श्रूयत इति चेन्नैव देवतायादिव वत्सायोदकमासिंचती
त्यत्रेवाचेतनस्य संप्रदानत्वाभावेपि वैदिकसंप्रदानत्वमादायात्रापि गतिः स्वीकारविरहेण तवापि मुख्यसंप्र
दानत्वविरहादिति विभाव्यतां तथापि शिवादिसर्वनाम्नां पर्यायत्वश्रवणात् अर्थैक्य एव च पर्यायत्वेन त
दनुपपत्तिः शिवस्यैव देवतात्वेऽनेकदेवताकल्पनापत्तिश्च आराधितदेवतानां च वरदानत्वश्रुतेश्च ग्रावा
णः प्लवंतीतिवल्लाक्षलक्षणयोपपत्तिः बाधकाभावादिति देवताचैतन्यसिद्धिः ननु नानायागेष्वेकदा
ह्वाने एकदा संनिधानं कथमुपपद्यते इंद्रादेरेकत्वादिति चेन्न तत्तद्बुद्धिविशेषणावहिमसन्निधानं प्रतिष्ठा
विधिना प्रतिमादावहंकारवत् नैवमिंद्रादेस्सार्वत्र्याभावात्संग्रामादिव्यासंगदर्शनात् नानाराधककोटिभि
रेकदाह्वाने कथं ज्ञानमिति वाच्यम् अदृष्टविशेषसमारितलिंगादिप्रतिसंधानात् तत्तद्विषयज्ञानमदृष्टवि
शेषसहकृतं मनसा वा तथा ज्ञानं अथ यास्तां राजसूयादिफलत्वश्रुतेरिंद्रादिश्चेतन एव देवतात्वे तु तस्समा
नाभावात् किं त्विंद्रायेति पदमेकदेवतादेशनादेशितचतुर्थ्यंतपदनिर्देश्यत्वमेव हि देवतात्वम् निर्देशे।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१२०
त॰ पु॰
शा॰

216

ति भावप्रधानो निर्देशः तथा च देशान्तर्ग्यात तद्धितादिरूपया देशितं बोधितं चतुर्थ्यन्तपदनिर्देश्यत्वं न स्यादेवो
च्चारणं यत्र तत्र याड्द्रायेत्युच्चार्य दद्यादिति वेदनबोधनात् आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यत्र तद्धितेन चतुर्थ्यन्त
पदनिर्देश्यत्वं बोध्यते तेदेशनादेशितं चतुर्थ्यन्तपदनिर्देश्यत्वं तत्त्वं भवतीति न च मम् स्वाहाद्यन्तिः स्वाहेत्यत्र।
चतुर्थ्यन्तस्याभावः तत्र चतुर्थ्याहूरनात् न च तद्धितस्यदेवतात्वमप्यर्थः सास्य देवतेति देवताधिकारीय।
त्वात् तथा चोक्तं तद्धितेन चतुर्थ्या वा मंत्रलिंगेन वा पुनः देवतासंगतिस्तत्र दुर्बलं तु परंपरमिति तथा च देव देवतात्वविशिष्टस्य संगतिज्ञानमित्यर्थः ५
तात्वज्ञाने तद्धितात्मक देशनया बोधनं देशनया बोधने च सति देशनादेशितचतुर्थ्यन्तपदनिर्देश्यत्वरूपदे
वतात्वज्ञानमित्यन्योन्याश्रय इति वाच्यम् देवतात्वैकदेशस्य चतुर्थ्यन्तपदनिर्देश्यत्वरूपस्य तद्धितार्थ।
त्वात् तथा च चतुर्थ्यन्तपदनिर्देश्यत्वरूपदेवतात्वज्ञाने सति तद्धितप्रवृत्तौ देशनादेशितचतुर्थ्यन्तपदनि
र्देश्यत्वरूपदेवतात्वं गृह्यत इति नन्वाग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यत्राग्निर्देवतास्येति तद्धितेनाग्न्यादेः प्रकृ।
त्यर्थस्य देवतात्वं बोध्यते न त्वग्नय इति पदस्येति कथं तस्य देवतात्वमिति चेन्न तत्र प्राब्दात्मकस्यैव प्रकृ
शा॰ स्य प्रकृत्यर्थोपि २ त्यर्थोपिगमात् अयं तेषां पीड्रायेति चतुर्थ्यन्तपदं न चतुर्थ्यन्तपदेन निर्दिश्यते येन चतुर्थ्यन्तमेव देवताभवे दि पद
ति चेन्न अर्थोपहितः शब्द एव देवतेति मते देशनया देशितं चतुर्थ्यन्तपदनिर्देश्यत्वं यस्य तद्रूपार्थीयहितं वत।
र्थ्यन्तपदनिर्देश्यत्वे देवतेत्यर्थः न चार्थस्यापि देवतात्वं सिद्धमिति कथं देवताया अचैतन्यमिति वाच्यम् तथापि १२० राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

विशिष्टस्याचेतनत्वात् नचेत्थंयमिंद्रायेत्यादिपदमेवदेवतेत्युक्तमितिवाच्यम् तथापिचतुर्थ्यंतपदस्यैव।
प्राधान्यात् अर्थस्योपलक्षणत्वाभिप्रायेणतथोक्तेरिति अग्नयेइतिपदेनोक्तावेवफलभागित्वंनतद्वह्निये
इति तस्माच्छब्दमयीदेवतेति नचेंद्रायस्वाहेतिनादष्ट्यांचतुर्थ्यनुपपत्तिरितिवाच्यम् स्वाहादियोगेउपपद।
विभक्तिरित्युपगमात् उपपदंसमीपवर्त्तिपदं तेनयोगाद्विभक्तिरित्यर्थात् मैवम् अर्थोपहितशब्दस्यदेवता
त्वेविशेषणीभूतार्थस्यैवदेवतात्वमुचितम् एषमग्नयेहव्यवाहनायेत्यादौदेवताद्वयप्रसंगात् इंद्रः सहस्रा
क्षइत्यर्थः वादस्येंद्रमुपासीतेतिविधिसमभिव्याहारेणैकवाक्यतयातस्यैवोपास्यत्वात् शिवस्वनाददीतेत्या
दौमहादेवमुद्दिश्यत्यक्तेपितथैवशिष्टानांव्यवहाराच्च अग्नयेइत्येवत्यागोननुवह्नयेइति यत्तु तच्छ्रुति
बोधितत्वेनतथात्यागस्यफलहेतुत्वात् व्रीहीनवहंतीत्यत्रनखविदलनेनतुषापवायसंभवेप्यवघातनि
यमवत् मंत्रकरणकहविस्त्यागभागित्वेनोद्देश्यत्वंदेवतात्वमपिचेत्तनदेवतायाएव स्वाहादियोगेचचतु।
र्थ्यनुशासनंचप्रपंचार्थं नचवीजाक्षराणांदेवतात्वांगीकारात्तदनुपपत्तिः तवमतेपिवीजाक्षराणांचतुर्थ्यं
तत्वानियमेनदेशानादेशितचतुर्थ्यंतपदनिर्देश्यत्वरूपदेवतात्वस्यानुपपादनात् मंत्रप्रकाशितशापिशे
षणाद्युपेतमुद्दिश्यहविस्त्यागभागित्वेनयाज्ञिकानांतत्रैवदेवतात्वव्यवहाराच्च शिवस्यमंत्रभेदेनवीजाक्ष
राणांनानात्वेनाननुगतेषुशिवपदशक्तिग्रहगौरवाच्च तस्मान्मंत्रकरणकह विस्त्यागभागित्वे

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१२८
न॰ प्र॰
श॰
217

नोद्देश्यत्वं देवतात्वमिति मणिकृतः मंत्रकरणको यो हविस्त्यागस्तद्भागित्वेनोद्देश्यत्वं मंत्रप्रयोज्यहविः
संबंधित्वेनोद्देश्यत्वमिति यावत् हविर्निष्ठयागजन्यं फलं स्वत्वं तदाश्रयतयोद्देश्यत्वमिति तु वर्तुलार्थः
स्वर्गसंबंधितयोद्देश्यत्वस्य यागकर्तरि सत्त्वात् तत्रातिव्याप्तिवारणाय हविरिति हविर्निष्ठं च त्यागकर्मत्वम्
कादाचित्कस्यास्वत्वादिति मंत्रकरणकवचनादिरूपहविः स्वत्वभागितयोद्देश्यत्वस्य प्रतिग्रहीतरि सत्त्वात्तत्रा।
तिव्याप्तिवारणाय मंत्रपदं त्यागकर्तृमंत्रपदं न यो विधिज्ञः पृथगुपदिष्टव्यादित्यादिना पार्वणादौ पत्न्या अपि स्व।
त्वभागितया तत्रातिव्याप्तिवारणायोद्देश्यत्वमिति न च शूद्रस्यापि तु मंत्रकरणकहविःसंबंधाभावान्न देवता।
त्वं स्यादिति वाच्यम् तस्य देवतात्वानभ्युपगमात् तज्जातीयहविःसंबंधस्य विवक्षितत्वाद्वा प्रेतस्यापि।
देवतात्वमिष्यत एव मंत्रपदं वा स्वधास्वाहान्यतरपरमिति केचित् तदन्यत्वेन विशेषणान्न तत्रातिव्या
प्तिरित्यपरे उद्देश्यत्वं चोद्देश्यतावच्छेदकधर्मवत्त्वरूपं बोध्यम् तेन न शरीरानवच्छिन्नात्मादशायामात्म
न्यतिव्याप्तिः शरीरावच्छिन्नस्यैवोद्देश्यत्वाद्देवतात्वाच्चेति निगर्वः धर्मीति स्थाप्यपूर्वकल्पने स्थाय।
यित्वापूर्वयोरुभयोः कल्पनाद्वरं याग एव स्थायित्वं धर्ममात्रं कल्प्यतामित्यर्थः नैवमिति एवं याग
स्य स्थायित्वस्वीकारे इदानीं यागनाशकाले प्रत्यक्षतेति प्रत्यक्षे विषयस्य कारणतया तत्सत्त्वात् मन्मते
च यागस्यातीन्द्रियत्वाद्विषयासत्त्वाद्देवतानां तल्लौकिकप्रत्यक्षमिति भावः आत्मेति प्रथमतृणयोगत्वात्

महाल्लधर्मिकल्पनातो धर्मकल्पनाया लघुत्वात् या
गादेः स्थायित्वं युक्तं न त्वपूर्वं न चैवमिदानीं याग
प्रत्यक्षतापत्तिः आत्मविशेषगुणानां द्वितीयक्षणे
योग्यत्वादित्याहुः मूलम्

१२८ राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

द्वितीयत्वेन प्रत्यक्षेपि न तृतीयादित्वेन प्रत्यक्षमित्यर्थः विषयस्य कार्यैककालवर्त्तितया हेतुत्वेन तृतीयादि
त्वेन ज्ञानादि प्रत्यक्षमित्यभिप्रायेण द्वितीयत्वेन योग्यत्वाभिधानम् अन्यथा तु तृतीयत्वेनायोग्यत्वा
दिति बोध्यम् इदानीमिति भवन्मते यागस्य स्थायित्वेन यागस्य चिरातीतत्वप्रयोगानयज्ञेयमित्ति न स्या
दित्यर्थः अपूर्वस्वीकारे तु तस्यातीन्द्रियतया न तत्प्रत्यक्षापत्तिरिति भावः विधिं निरूप्यार्थवादं निरूपयति
ति विधिभिन्नेति विधिभिन्नो वाक्यार्थविषयैकोर्थवाद इत्यर्थः विप्रायेत्सुपादानान्न घटमानयेत्यादिवा
शेषा वाक्ये तिव्याप्तिः विधानत्वमेव विधिभिन्नेति अर्थवादं विभजते स त्रिविति अर्थवादस्त्रिविध इत्यर्थः यथा
क्रमं तल्लक्षणान्याह तदुक्तमिति विरोधेति विशेष्यतावच्छेदकविशेषणप्राप्तार्थयो विरोधे यथा आदित्यो
यूपो भवति यजमानः प्रस्तर इत्यादि अवधारितेति प्रमाणान्तरेण निर्णीतार्थज्ञापकः शब्दः अनुवा
द इत्यर्थः यथा यन्न दुःखेन संभिन्नमित्यादिवाक्यं परिणति सरसमाम्रफलं परिणति विरसं पनसफ
लमित्यादिरूपं च वाक्यं तत्र प्रत्यक्षप्रमाणादिना तत्तदर्थनिर्णयादिति बोध्यम् तद्धानादिति अर्थहाना
त् तथा च तत्काले तद्गुणज्ञापकः शब्दो भूतार्थवाद इत्यर्थः यथाज्ञरायामयं शूरः यथा वा राज्यमभ्रंश्यमा।
त्वेरयं राज्ञेति प्रयुज्यते इति इयता प्रबंधेन सपरिकरस्य शब्दस्य प्रामाण्यं व्यवस्थाप्य शब्दस्यानित्यत्ववादि
मतनिरासाय तस्यानित्यत्वं व्यवस्थापयति सोयं शब्द इति अनित्य उत्पत्तिमान् ध्वंसप्रतियोगी वा तत्रमा

तन्न इदानीं न यजे यामि
ति वृत्यदा विरोधात् वि
धिभिन्नो योर्थवादः स
तु त्रिविधः गुणवादोनु
वादो भूतार्थवादश्चेति
तत्र विरोधे गुणवा
दः स्यादनुवादोवधा
रिते भूतार्थवादस्तद्धा
नादर्थवादस्त्रिधाम
तः सोयं प्रत्यतिनित्यः
उत्पन्नो गकारः विन
ष्टो गकार इति प्रतीतेः

मूलम्

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रत्युक्तः नित्यः शब्दो व्योमैकगुणत्वात् तत्परिमाणवत् न चाप्रयोजकत्वं सोऽयं गकार इति प्रत्यभिज्ञानस्या
न्यथानुपपत्तेः न चायं भ्रमो बाधकात् न चोत्पत्त्यादिप्रतीतिर्बाधिका तस्याः व्यंजकवायूत्पत्त्यादि विषयत्वादित्याहुः तन्न गका
रगतत्वेन उत्पत्त्यादिप्र
तीतेः न चासौ भ्रांति
विबाधकाभावात् प्रत्य
भिज्ञानं बाधकं भेदे इति
चेदन्यैव सा बाधि
ता किं न स्यात् न ह्य
त्र विनिगम[illegible]मस्ति स्थलं

218
१२९
न॰ वृ॰
प्र॰

नमाह उत्पन्न इति गुरवः प्राभाकराः व्योमेति व्योममात्रगुणत्वादित्यर्थः मात्रपदेन घटाकाशसंयोगेन व्य
भिचारः तत्परिमाणवत् गगनपरिमाणवत् अप्रयोजकं हेतुरस्तु साध्यं मास्त्विति प्रकृतानुमानेऽनुकूलत
र्कविरह इत्यर्थः अन्यथा शब्दनित्यतां विना अत्रानुपपत्तेरिति संयोगकार इत्यत्र ह्येतत्कालीनगकारे पूर्व
कालीनगकाराभेदो भासते स च गकारनाशे न संभवति तस्मात् शब्दो यदि नित्यो न स्यात्तर्हि पूर्वकालीनगकारा
भेदप्रत्यभिज्ञानविषयो न स्यादित्यनुकूलतर्क इति भावः अयम् सोऽयं गकार इति प्रत्ययः बाधकाभावात्प्र
मात्वे बाधकाभावात् बाधकाभावेऽपि च भ्रमत्वे विषयव्यवस्थोच्छेदापत्तेरिति भावः उत्पत्त्यादीति उत्पन्नो ग
कार इत्यादिप्रतीतेरित्यर्थः आदिना विनाशप्रतीतिपरिग्रहः बाधिका नित्यत्वे बाधिका न स्याः उत्पत्त्यादि
प्रतीतेः व्यंजकेति अस्मिन्मते विजातीयवायुः शब्दोत्पादकः एतन्मते व्यंजकः तथा चोत्पन्नो गकार इत्यत्र
गकारव्यंजकवायुरुत्पन्न इति वायुनिष्ठविनाशोत्पत्त्यादिप्रतीतेर्न शब्दनित्यता बाधकत्वमिति भावः ग
कारेति तथा च गकार उत्पन्न इत्यत्र वायोरभानात् गकारनिष्ठोत्पत्तेरेव विषयत्वाच्च न वायुनिष्ठोत्पत्त्यादिवि।
षयकत्वमिति न शब्दस्यानित्यत्वमिति भावः न चासाविति गकारगतत्वेनोत्पत्त्यादिप्रतीतिः बाधकाभावात्
प्रमात्वे बाधकाभावाच्च प्रत्यभिज्ञानम् सोऽयं गकार इत्यभेदावगाहि प्रत्यभिज्ञानम् बाधकम् उत्पत्त्यादिप्रत्यय
स्य प्रमात्वे बाधकम् अन्यैव उत्पत्त्यादिमत्त्वप्रतीत्यैव सा सोऽयं गकार इत्यभेदावगाहि प्रत्यभिज्ञा बाधिता किं

१२९ राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नन्वेवं विनिगमकाभावे
विनाशादिप्रत्ययस्यैव
कुतो बाधितत्वमिति
चेन्न उत्पत्तिविनाश
दिप्रत्यययोर्बाध्यत्व
कल्पनापेक्षया प्रत्यभि
ज्ञानमात्रस्य बाध्य
त्वकल्पनायां लाघव
त् अन्यत्वित्यु विनिगमका
भावादुभयोरेव प्र
मात्वं कथमेतदिति
न प्रत्यभिज्ञानस्य ग
त्वावच्छिन्नभेदाभाव
विषयत्वात् तथाच
सति गकारोयमिति
स्यान्न तु सोयमिति
चेन्न सोयमित्यस्य
गत्वावच्छिन्नाभिन्नो
यमित्यर्थात् मूलम्

नस्यादित्यर्थः अत्र उत्पत्त्यादिप्रतीत्यभेदावगाहिप्रत्यभिज्ञानयोर्बाध्यबाधकभावे विनिगमकमस्तीत्येन
प्रत्यभिज्ञानस्य बाधकत्वेन उत्पत्त्यादिप्रतीतेर्भ्रमत्वकल्पनाच्छब्दानित्यत्वं न सेत्स्यतीति भावः नन्वेवमिति
एवमित्यस्य विवरणं विनिगमकाभावे इति बाध्यबाधकभावे विनिगमकाभावेत्यर्थः विनाशादीति एव।
कारेण प्रत्यभिज्ञानव्यवच्छेदः कुत इति येन तद्बलाच्छब्दानित्यत्वसिद्धिरिति भावः उत्पन्नेति द्वयोर्भ्रमत्व
कल्पनापेक्षयैकस्यैव भ्रमत्वकल्पनाया न्याय्यत्वादित्यर्थः उभयस्यापि प्रमात्वेनोपपत्तिमाह अन्यत्वित्या
दिना विनिगमकेति बाध्यबाधकभावे विनिगमकाभावादित्यर्थः उभयोः उत्पत्त्यादिप्रतीतिप्रत्यभि।
ज्ञानयोः एतत् विरुद्धार्थयोरुभयोः प्रमात्वमित्यर्थः अनयोरेकतरं बाध्यं विरुद्धार्थग्राहकत्वादितिभावः
चेत्प्रत्यभिज्ञानस्य सएवायं गकार इति प्रत्यभिज्ञानस्य सएवेत्यत्रेदंत्वावच्छिन्ने गत्वावच्छिन्नाभेदो भासः।
तेन तु तत्र घटत्वाभेद इति गकारव्यक्तीनामुत्पत्त्यादिप्रत्ययबलेन नानात्वेपि गत्वेन रूपेणाभेदोस्त्येवेति
न कस्याप्यपि प्रतीतेर्भ्रमत्वमितिभावः प्रकृते तथास्तीति गत्वावच्छिन्नभेदाभावविषयकत्वे सतीत्य
र्थः नत्विति सोयमित्यत्र हि इदंत्वावच्छिन्ने न घटत्वाभेद एव भासते न तु गत्वावच्छिन्नाभेदः स च व्यक्तिभे
देपि गत्वस्याभेदात्संभवत्येवेतिभावः गकारोयमित्यत्र स्वरूपतो गत्वावच्छिन्नाभेदो विषयः ननु सोयमित्य
त्रैव न व्यक्तिवृत्तिगत्वावच्छिन्नाभेद इतिभावः तद्वृत्तित्वेति तद्व्यक्तिवृत्तित्वानवगाहित्वादित्यर्थः तथाव

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

गकारोयमित्यत्र गत्वे तद्व्यक्तित्वानवगाहनात् तथा च सति तज्जातीयोयमिति स्यादिति चेन्न गत्वेन तत्वानव
गाहनादित्याहुः स्फुटम्

२१९

१३० गत्वेन व्यक्तिवृत्तित्वं यत्र न भासते तत्र गकारोयमित्याकारः यत्र न तु व्यक्तिवृत्तित्वं भासते तत्र सोयमिति न सो।
न. वृ. यमित्यत्र गकारोयमिति प्रतीत्यापत्तिरिति भावः ननु व्यक्तीनां भेदेपि जातेरभेदेनैवाभेदावगाहि प्रत्यय इति
श तवानुमतं एवं च सोयमित्यस्य तद्व्यक्तिवृत्तिगत्वजात्यवच्छिन्नोयमित्यर्थपर्यवसाना तज्जातीयमित्याकाराप
त्तिरित्याशंकते तथा सतीति गत्वरूपजात्यवच्छिन्नाभेदविषयकत्वे सतीत्यर्थः तज्जातीयोयमिति तद्वृत्ति।
जात्यवच्छिन्नाभेदस्यैव तज्जातीयोयमिति प्रतीतिविषयकत्वादिति भावः जातित्वेति यत्र जातित्वेनोपस्थि
ततं तद्व्यक्तिवृत्तित्वोपस्थितगत्वावच्छिन्नाभेदो भासते तत्र तज्जातीयोयमिति यत्र तु तद्व्यक्तिवृत्तित्वेनैवोप।
स्थितगत्वावच्छिन्नाभेदस्तत्र सोयमित्याकारमिति न तत्र तज्जातीयोयंकार इति भावः आकृतिरित्यस्वरसोद्भा मित्या
वनं तु सोयं घट इति प्रत्यभिज्ञाबलाद्घटादीनां स्थैर्यसिद्धिः सा तु घटादीनां क्षणिकत्वेपि घटत्वेनैक्यादेवा।
७ भेदप्रत्ययोर्न तत्साधकेति पत्तेनां स्थैर्यमात्रमुच्छिद्येतेति तद्व्यक्तिअभेद एव सोयमिति प्रतीतेर्विषयो वाच्यः
तथा चैतस्याभ्रमत्वं विना नोपपत्तिरिति यत्तु विजातीयवायुसंयोगस्य कार्यतावच्छेदकं श्रावणत्वं शब्द
नित्यत्वमते वाच्यम् तत्र कविषयत्वश्रावणत्वयोर्विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहः मन्मते तु कार्य।
मेवेति तन्न तुच्छम् मन्मते विषयतासंबंधेन व्यक्तेरेवावच्छेदकत्वात् आगृहीतकत्वावच्छिन्नादिरूपजातिकपातस
कोलाहल तथा तत्प्रत्यक्षासंग्रहेण विषयितयाकत्ववत्त्वस्यावच्छेदकत्वासंभवात् इति वस्तुतस्तु तारत्वमंदत्वरू १३० राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पविरुद्धधर्माध्यासाद्भेदसिद्धौ तन्नित्यत्वे मानाभावः अभेदावगाहिप्रत्यभिज्ञायाश्चासंभवात् एवं तारः स एवायं
द इति प्रतीतेस्तारत्वमंदत्वयोरविरोधेपि तत्प्रतियोगिकं तारत्वं तत्प्रतियोगिकं मंदत्वं च विरुद्धमेव कत्वादिना
संकरात्तारत्वादीनां कत्वादिव्याप्यानामननुगमेपि सजातीयसाक्षात्कारप्रतिबंधकतावच्छेदकशब्दवृत्ति।
जातित्वेन तेषामनुगमात्तारइत्यनुगतप्रतीत्युपपत्तिः सजातीयेत्यस्य स्वाश्रयसजातीयेत्यर्थः लौकिकवि
षयतया मंदसाक्षात्कारं प्रति स्वावच्छेदककर्णाद्यवच्छेद्यत्वरूपया समानावच्छेदकत्वसत्त्या तारस्य प्रति
बंधकत्वमिति तारत्वे प्रतिबंधकतावच्छेदकत्वमिति नन्वत्रावच्छेदकत्वेन तत्पर्याप्त्यधिकरणत्वं मंदबुभु
त्साविरहविशिष्टतारत्वे नैव प्रतिबंधकतया तारत्वेपि तत्पर्याप्त्यधिकरणत्वाभावात् अवच्छेदककोटिप्र
विष्टत्वविवक्षणे च तारसाक्षात्कारं प्रति तारबुभुत्साविरहविशिष्टमंदविभुत्साविशिष्टमंदत्वेन प्रतिबं
धकतया मंदत्वेऽतिप्रसंग इति चेन्नैवम् मंदबुभुत्साविशिष्टत्वेनैव प्रतिबंधकत्वात् मंदबुभुत्सात्वेनैव।
सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या प्रतिबंधकत्वेन मंदाख्यत्वेपि तारश्रवणदशानापन्ने मंदबुभुत्सितत्वेन प्रतिबं।
धकत्वम् तथा च मुख्यविशेष्यविधया अवच्छेदककोटिप्रविष्टत्वरूपावच्छेदकस्य विवक्षणात् मंदत्वे नाति।
प्रसंग इति दिक् शब्दत्वस्य द्रव्यत्वनित्यत्वादिमदृत्तं दर्शयति महान्त्विति निस्पर्शेति निस्पर्शत्वं
गंधादौ व्यभिचारीति द्रव्यत्वादिति द्रव्यत्वमात्रं च घटादौ व्यभिचारीति निस्पर्शद्रव्यत्वादिति विशिष्टहेतुत्वनु

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

220

१३१
तं॰ प्र॰
श॰
उक्तदोषत्वात् शब्दस्य
द्रव्यत्वे मानाभावात्
शब्दो द्रव्यं सत्तासंबं
धेनेन्द्रियग्राह्यत्वात्
घटवदिति चेन्न अप्र
योजकत्वात् शब्द
स्य नीरूपद्रव्यत्वेन
बहिरिन्द्रियग्राह्यता
नापत्तेः अन्ये तु व
र्णो नित्यो ध्वन्यन्य
शब्दत्वात् स्फोटव
दित्याहुः तदयुक्त
रावनिरस्तम्
रूलम्

धानम् उक्तदोषादिति शब्दनित्यत्वे उत्पत्तिविनाशप्रत्यययोरुभयोर्भ्रमत्वकल्पनमपेक्ष्य एकस्याभेदा
वगाहिप्रत्ययस्यैव भ्रमत्वकल्पनायां न्याय्यत्वादिति नित्यत्वे उक्तदोषादित्यर्थः तथा च प्रकृतानुमाने वा
ध इति भावः स्वरूपासिद्धिमप्याह शब्दस्येति नन्वनुमानमेव शब्दस्य द्रव्यत्वसाधकमित्याशंक्य ते शब्द
इति सत्त्वादिति सत्तासंबंधत्वं च संयोगसमवायान्यतरत्वं अप्रयोजकत्वादिति अनुकूलतर्काभा
वादित्यर्थः प्रतिकूलतर्कमप्याह शब्दस्येति निरूपेति शब्दो द्रव्यं भवद्रूपिद्रव्यं वा भवेन्नीरूपद्रव्यं वा तत्रा
द्यरूपिद्रव्यत्वस्य प्रत्यक्षबाधितत्वान्नीरूपद्रव्यत्वमेवेति भावः बहिरिति बहिर्द्रव्यत्वप्रत्यक्षावच्छिन्नं त्वप्र
त्युद्भूतरूपत्वेन हेतुतया शब्दस्याप्रत्यक्षत्वापत्तेरित्यर्थः तथा च शब्दो यदि नीरूपद्रव्यं स्यात् बहिरिन्द्रिय
प्रत्यक्षविषयो न स्यात् रूपद्रव्यत्वे तु प्रत्यक्षबाधितमिति शब्दस्य द्रव्यत्वसाधने प्रतिकूलतर्क इति भावः
वर्णातिरिक्तो वर्णाभिव्यंग्यो नित्यः शब्दः स्फोटः तस्य चोत्पत्त्यादिप्रत्ययाभावान्नित्यत्वेन तं दृष्टान्तीकृ ।
त्यान्येषामपि वर्णानां नित्यत्वमिति वैयाकरणमतं दर्शयति वर्णा इति शब्दमात्रस्य पक्षत्वे ध्वन्यात्म
क शब्दे बाधः अंशतो भागासिद्धिश्च शब्दत्वसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरुद्देश्यतायां तु स्फोटेन ।
नान्ते सिद्धसाधनमतः शब्दा इति विहाय वर्णा इत्युक्तं अत एव पक्षातिरिक्तस्यैव दृष्टान्तत्वमिति मतेऽपि न द
तेरिति ध्येयं ध्वन्यन्येति शब्दत्वमात्रस्य ध्वनौ व्यभिचारित्वात् ध्वन्यन्येति ध्वन्यन्यत्वं च घटादौ व्यभिचा १३१

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रीति शाब्दत्वादित्युक्तम् अत एवेति उत्पत्त्यादि प्रत्यक्षेणानुमानस्य बाधितत्वादप्रयोजकत्वाच्चेत्यर्थः दो
षांतरमप्याह दृष्टांतेति दृष्टान्तासिद्धिमेवोपपादयति नहीति प्रमाणेति प्रत्यक्षादेरभावादिति भावः
सः स्फोटः वर्णकदम्बेति वर्णसमूहेत्यर्थः आशुविनाशितया तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगितया ।
मेलनेति एकक्षणावस्थायित्वाभावादित्यर्थः अप्रत्यक्षत्वमिति पदानामिति प्राक्तनेनान्वयि प्रत्यक्ष
विषयत्वेन कारणत्वादिति भावः तथा चेति पदानामप्रत्यक्षत्वे च तदप्रत्यये पदाप्रत्यये व्याप्त्याद्यस्मरणेना।
नुमित्यादेरप्यभावादिति भावः कथमिति वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितेरेव शाब्दबोधांगत्वादिति भावः तस्मा
त् पदानामप्रत्यक्षत्वात् पदस्फोट इति तथा च तेनैव पदार्थोपस्थितिरिति भावः तावद्वर्णेति पदघटकी
भूततावद्वर्णव्यङ्ग्य इत्यर्थः तावतां पदघटकीभूतानां तावतामित्यर्थः तावदिति पदघटकीभूततावद्
वर्णप्रत्यक्षव्यंग्यो वेत्यर्थः आशुविनाशिनां तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिनाम् क्रमिकाणाम्
तदधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणोत्पत्तिकानां मेलनेति एकक्षणावस्थायित्वासंभवादित्यर्थः ।
आशुविनाशिनामपि युगपदुत्पन्नानां बहुधीयज्ञानानां मेलनमस्तीति क्रमिकाणामिति क्रमिकाणा।
मपि घटपटादीनां मेलनमस्तीत्याशुतरविनाशिनामिति आशुतरविनाशिनोः क्रमिकयोरपि ज्ञान।
योर्मेलनमस्तीत्याशुतरविनाशिनामिति बहुवचनोपादानम् घकारेति घकारमात्रोच्चारणेपीति द्रष्टव्य।

दृष्टांतासिद्धिश्च नहि
वर्णास्त्वरः स्फोटात्म
कः प्रमाणासिद्धिवृत्ति
नन्वस्ति स तथा हि प
दानां कदम्बरूपाणां
आशुतरविनाशित
या मेलनासंभवाद प्र
त्यक्षत्वं तावन्निरूप्य
न तथा च तदप्रत्यये व
प्य मर्थप्रत्ययः तस्मा
द्वर्णाभिव्यंग्यपदस्फो
टः अन्येषां अनुपेयः त
तोऽर्थप्रत्यय इति तद
सद्धम् सहि स्फोटः ता
वद्वर्णव्यंग्यः तावतां
मध्ये यावत्किंचिद्वर्णव्यं
ग्यो वा तावद्वर्णाभिव्य

तिव्यंग्यो वा नाद्यः आशुविनाशिनां क्रमिकानां तेषां मेलनासंभवात् न द्वितीयः घकारमात्रोच्चारणे घटपदस्फोटप्रत्ययेऽपि
प्रत्ययापत्तेः वर्णान्तरवैफल्याच्च नान्त्यः तदसंभवात् मूलम्

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२३२
221

व्याम् वर्णान्तर इति वर्णानां नार्थप्रत्यये उपयोगित्वं किं तु स्फोटप्रत्यय एव तस्य च यत्किंचिदेकवर्णेनैवोपपत्तेः
वर्णान्तरोपादानवैयर्थ्यादित्यर्थः तदसंभवादिति पदघटकीभूततावद्वर्णाभिव्यक्तीनामेकदाऽसंभवादित्य
र्थः प्रथमं घत्वविकल्पकं ततः घत्वविशिष्टबुद्धिः ततः टत्वविकल्पकं ततः टटत्वविशिष्टबुद्धिरित्येक
दा वर्णानामिव ज्ञानानामप्याशुविनाशितया यौगपद्यासंभवादिति भावः तद्व्यंजक इति स्फोटव्यंजक इ
त्यर्थः स एव पूर्वपूर्ववर्णगोचरसंस्कारसहितश्चरमवर्णोपलम्भ एव कृतम् व्यर्थम् स्फोटेन तद्धेतोरे
वास्तु किं तेनेति न्यायेन पूर्वपूर्ववर्णगोचरसंस्कारसहकृतचरमवर्णप्रत्यक्षेणैवार्थप्रत्ययोपपत्तेर्न तद
न्यथानुपपत्त्या स्फोटकल्पनमिति भावः मास्तु अर्थप्रत्ययानुपपत्त्या स्फोटसिद्धिः पूर्वपूर्ववर्णसंस्कारस
हकृतचरमवर्णाभिव्यंग्येन पदस्फोटेन पदप्रतीतिर्जन्यत इति पदप्रतीत्यन्यथानुपपत्तिरेव स्फोटसाध।
कास्त्वित्याशंकते अथेति तत्सिद्धिः स्फोटसिद्धिः तस्य पदप्रत्ययस्य क्रमेति याव्यवहितोत्तरवा
र्तीय इत्यस्य व्यवहितोत्तरवर्त्यन्त्यादिविषयत्वादित्यर्थः न संभवतीति वर्णानामाशुविनाशितया प्रत्यक्षा
त्मकस्तावद्वर्णगोचरः प्रत्ययो न संभवतीत्यर्थः प्रत्यक्षात्मकतावद्वर्णप्रत्ययासंभवेपि स्मरणात्मक।
स्यैव तस्य संभव इत्याह तावदिति ननु तावद्वर्णगोचरस्मरणसंभवेपि न तस्य पदरूपत्वं पदस्य ता
वद्वर्णात्मकत्वादित्याह नन्विति तावद्वर्णेति पदघटकीभूततावद्वर्णमात्रमित्यर्थः अर्थेति के

२३२ राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

न च तत्तत्त्वस्य संभवतीति चेन्न घोत्तरत्वेऽपि तस्यानुपूर्वी अस्ति च तत्तत्त्वात्वम् घोत्तरं टस्य सोमीति प्रतीतेरिति दिक्

मूलम्

वत्त्ववर्णमात्रस्यार्थप्रत्यायकत्वादित्यर्थः अन्यथा वर्णमात्रस्यार्थप्रत्यायकत्वे अविशेषापत्तेरिति दीन
पदादपि नदीविषयकशाब्दबोधापत्तेरित्यर्थः वर्णद्वयस्योभयत्राविशिष्टत्वादितिभावः दीनेत्यत्राभाव
व्यानुपूर्व्याः सत्त्वादानुपूर्वीविशेषेति तत्प्रत्ययः आनुपूर्वीप्रत्ययः आनुपूर्वीगोचरसंस्काराभावेन तत्
स्मरणस्याप्यभावादितिभावः घोत्तरत्वेहीति घाव्यवहितोत्तरत्वेहीत्यर्थः अनादौ संसारे सर्वस्यापि
टकारस्य घोत्तरत्वात् अव्यवहितोत्तरत्वं च तत्तद्व्यक्तिध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणत्वे सति तद्
व्यधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणीभूतो यः क्षणस्तदुत्पत्तिकत्वम् यद्यप्येतत्तद्व्यक्तिघटितत्वादननुग
मस्तथापि स्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वसंबंधेन घवत्त्वं बोध्यम् संबंधाननुगमस्यादोषाददोषः
यत्तु टस्य घोत्तरत्वं घटवन्निष्ठादिमत्त्वम् इष्टादिमत्ता च कालिकसंबंधेन तद्घवन्निष्ठामवत्त्वेनेति अ
पेक्षाबुद्ध्यात्मकज्ञानस्य क्षणचतुष्टयावस्थायित्वसंभवेन तस्याव्यवहितोत्तरत्वघटकत्वासंभवादिति।
तन्न इच्छावत्त्वनिवेशेऽपि नदीदीनयोरविशेषापत्तेरवधारणात् इच्छाविशेषनिवेशे च विशेषस्य दु
र्निरूपत्वादिति तस्य घोत्तरत्वरूपानुपूर्वीविशेषस्याप्रत्यक्षत्वम् अलौकिकप्रत्यक्षत्वम् अलौकिक
प्रत्यक्षविषयत्वम् घोत्तरमिति घोत्तरत्वांशे अलौकिकं टांशे लौकिकं प्रत्यक्षं भवतीत्यर्थः दिगिति।
पदत्वम् आनुपूर्वीविशेषविशिष्टवर्णत्वम् तथा च शाब्दबोधे आनुपूर्वीविशेषविशिष्टवर्णज्ञानत्वेन

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१३३ 222
न॰ वृ
पृ

कारणत्वेवर्णविशिष्टानुपूर्वीविशेषज्ञानत्वेनकारणत्वमादायविनिगमनाविरहात् वर्णज्ञानत्वेनानुपूर्वी
ज्ञानत्वेनवभिन्नभिन्नरूपेणैवकारणत्वमितिसूचितम् एवमिति अर्थापत्तिरपिप्रमाणम् अर्थापत्तिप
दवाच्यमपिप्रमाणम् एवमपीति प्रत्यक्षादिप्रमाणचतुष्टयभिन्नमस्तीत्यर्थः तेननन्यसिद्धसिद्धिव्याघातः त
त् रात्रिभोजित्वंकल्पयति नचात्रेति रात्रिभोजित्वज्ञानेप्रत्यक्षादिइत्यादिनाऽनुमानादिपरिग्रहः किंत्व
नुपपत्तिज्ञानंप्रमाणमित्यनुषज्यते सैवेति अनुपपत्तिज्ञानरूपैव अर्थापत्तिः अर्थापत्तिरूपंप्रमाण।
मित्यर्थः तज्जन्यप्रमाप्यर्थापत्तिरित्येवव्यवह्रियतेइति ध्येयम् दिवेति पीनत्वमात्रंदिवैवभोजिनि
व्यभिचारीतिदिवाभोजित्वेसतीति अभोजित्वस्यस्वरूपसिद्ध्यादिवाऽभोजित्वेसतीतिविशिष्टमुपात्तम्
दिवाभोजित्वमात्रंवाभोजिन्यपीनेव्यभिचारीतिपीनत्वादिति यन्नैवमिति योरात्रौनभुंक्तेनासौदिवा
ऽभोजित्वेसतिपीनः यथादिवाऽभोजी अपीनइति व्यतिरेकिणाव्यतिरेक्यनुमानेनैव उपपत्तेः रात्रिभो
जित्वज्ञानोपपत्तेः नार्थापत्त्याख्यंप्रमाणांतरमुपेयमितिभावः ननु तथासत्यर्थापत्तिः प्रमाणमितिक।
थंव्यवहारः कथमतआह अर्थापत्तिपदंवेति केवलेति केवलव्यतिरेकिविशेषस्यैवेत्यर्थः नन्वनुमि
नोमीत्यनुव्यवसायवत्अनुपपत्तिप्रभवत्वादृशज्ञानोत्तरमर्थापयामीत्यनुव्यवसायादर्थापत्तित्वजातिसि
द्धेतदवच्छिन्नकरणतयाप्रमाणांतरस्वीकारआवश्यकइत्यतआह संक्षेपइति अर्थापत्तित्वस्यानुमितित्व

ननुएवमर्थापत्तिरप्यस्तिप्रमाणं पीनोदेवदत्तोदिवानभुं
क्तेइतिप्रत्यक्षानंतरंदिवाभोजिनःपीनत्वंरात्रिभोजनमंतरेणा
नुपपन्नमितितत्कल्पयति नचात्रप्रत्यक्षादिप्रमाणंकिंत्व
नुपपत्तिज्ञानंसैवा
र्थापत्तिरितिचेन्नके
वलव्यतिरेकेणैवो
पपत्तेः तथाहि देव
दत्तोभुंक्तेदिवाभुंजी
नत्वेसतिपीनत्वात्
यन्नैवंतन्नैवं यथा
दिवाभोजीति अर्था
पत्तिपदंचकेवलव्य
तिरेकिलक्षणमानां
तरमितिसंक्षेपः स
लम

१३३ राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

चाप्यत्वोपगमात् अत एव तादृशज्ञानेनोऽहं नानुमिनोमीति न धीरिति दिक् रीति यद्रूपप्रमाणान्तरवादिमतं।
तद्दूषयन्नाह अविदितेनेति विशिष्य अनिर्णीतकर्तृकः शाब्दविशेष इतिहासादिरूपः स एव ऐतिह्यमिति व्य
वह्रियते तस्य प्रमाणान्तरत्वं दूषयति स यदीति शाब्दविशेषः यदि प्रमाणं यदि प्रमितिकरणम् तदा शाब्द
एव प्रमाणं न त्वतिरिक्तम् नो चेत् प्रमाणम् न चेत्प्रमाणमेव न प्रमाणपदवाच्यमेव न उभयथापि प्रमिति
जनकत्वाजनकत्वाभ्यां न मानान्तरम् न प्रत्यक्षादिप्रमाणेभ्यो भिन्नं सत्प्रमाणमित्यर्थः चत्वारीति।
प्रत्यक्षानुमानोपमानशाब्दान्येव प्रमाणानीति न त्वतिरिक्तानीत्यर्थः इयता प्रबंधेन प्रमाणं निरूप्य प्रामा
ण्यस्य परतोग्राह्यत्वं साधयितुमाह नन्विति सर्वमिदं प्रमाकरणनिरूपणं प्रमात्वसिद्धौ प्रमाणत्वज्ञाने
विशिष्टबुद्धिं प्रति विशेषणज्ञानस्य हेतुतया प्रमात्वज्ञानं विना प्रमाकरणत्वज्ञानासंभवादिति भावः तदेव तु
प्रमात्वमेव तु कुतः सिद्धम् किं जन्यज्ञानविषयः तत् प्रमात्वम् प्रत्यक्षम् प्रत्यक्षगम्यम् तत्प्रत्यक्षं प्रमात्वं।
प्रत्यक्षत्वमिति वा तदर्थः ज्ञानस्येति प्रमात्वाश्रयज्ञानं विना प्रमात्वज्ञानासंभवात् प्रमात्वस्य ज्ञानाद्य
दित्वादिति भावः ननु ज्ञानातीन्द्रियत्वमेव कुत इत्यत आह अन्यथेति ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वे विषयतत्सं
निकर्षयोः सत्त्वात् ज्ञानधारैव स्यात् ननु घटपटादिविषयान्तरविषयकं ज्ञानं कदाचिदपि स्यादित्यर्थः
अनुव्यवसायान्तरकल्पने प्रतीत्यनवस्थापत्त्या व्यवसायस्यैवानुव्यवसायः न त्वतिरिक्त इति ज्ञानस्य प्रत्य

अविदितकर्तृकः शाब्दविशेष एवेति स्वनामा
स यदि मानं तदा शाब्द एव नो चेत्प्रमाणमेव
नेत्युभयथापि न प्रमाणान्तरमिति सिद्धान्ती
चत्वारि प्रमाणानि ननु सर्वमिदं प्रमात्वसि
द्धौ स्यात्तदेव कुतः सिद्धम् न हि तत्प्रत्यक्षं ज्ञान
स्यातीन्द्रियत्वात् अन्यथा ज्ञानतज्ज्ञानतज्ज्ञानानामेवस्थानवस्थाविषयान्तरसंचार इति मूलम्

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१३६ 223

ते॰ प्र॰

प्र॰

तत्त्वमेवेति गुरुमतं दर्शयति अत्र गुरव इति स्वप्रकाशज्ञाने भासते यत्र तज्ज्ञानादंशे ज्ञाने स्वात्मानं स्वस्वरूपं स्वाधि
करणं स्वस्य ज्ञानस्याधिकरणमात्मानं च विषयीकरोतीत्यर्थः अत एवेति ज्ञानस्य घटादिविषयज्ञान।
आत्मविषयकत्वादेव इत्थं चेति सर्वस्य व्यवसायस्यानुव्यवसायात्मकत्वे च ज्ञानस्य सर्वस्य ज्ञानस्य मि
मीति मितिज्ञानं माता आत्मा मेयं घटादि तद्विषयकत्वात् मितिमातृमेयानां ज्ञानस्य एकसामग्रीकत्वा
दितिभावः त्रिपुटीति त्रयाणां पुटानां समाहारस्त्रिपुटी मितिमातृविषया इति यावत् तत्प्रत्यक्ष इत्यर्थः।
चक्षुरिति यच्चक्षुर्जन्यं यत् घटज्ञानादि तेन स्वात्मानः चक्षुर्जन्यघटज्ञानस्वरूपस्य विषयेति विषयस्य वि
षयेंद्रियसन्निकर्षस्य च हेतुत्वादित्यर्थः विषयस्यासत्त्वमाह नचेति नहीत्यर्थः उत्पद्यमाने घटज्ञाना
दि पूर्वमिति पूर्वभाविन एव कारणत्वादितिभावः सन्निकर्षस्यासत्त्वमाह सन्निकर्षश्चेति यत्र विषय।
तया प्रत्यक्षे तत्र एव क्षणे तत्र विषयस्य सन्निकर्षस्य चापेक्षणीयत्वेन उत्पद्यमाने तत्र तत्पूर्वक्षणावच्छेदेन
तयोरभावादवच्छेद्याधिकरणयोः संबद्धस्यावच्छेदकत्वानंगीकारादितिभावः ननु तन्मते ज्ञाने इंद्रियसन्नि
कर्षस्य ज्ञानप्रत्यक्षे हेतुत्वानभ्युपगमेन विषयतत्सन्निकर्षघटितायाः सामग्र्या अप्यनुपगमात् ज्ञा
नस्य च स्वप्रकाशत्वे बाधकाभावः नचेच्छादिप्रत्यक्षानुरोधेन आत्मसमवेतमानसप्रत्यक्षं प्रति मनःसं
युक्तसमवायस्य हेतुतया ज्ञानप्रत्यक्षे व्यभिचार इति वाच्यम् कार्याव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन कार्याधिकर १३६ राम

एवं गुरवः स्वप्रकाशमेव ज्ञानं घटादिविषयीवे स्वात्मानं स्वाधिकरणमात्मानं विषयीकरोति एव सर्वमेव ज्ञानं घटमहं जानामीत्याकारकम् इत्थं च ज्ञानस्य मीति मातृमेयविषयत्वात् त्रिपुटीप्रत्यक्षेति प्रवादः त्याद् [illegible] चक्षुर्जन्यघटज्ञानादि ना ह्यात्मनो विषयीकर्तुमशक्यत्वात् चाक्षुषादिज्ञाने महदुद्भूतरूपादीनामिव विषयसन्निकर्षयोरपि हेतुत्वात् नचोत्पद्यमाने ज्ञाने पूर्व

मस्तित्वे सन्निकर्षे वा मूलम्

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वयेवा चाक्षुषात्मविषयं ज्ञानं जायते चाक्षुषादिज्ञाने महत्त्वोद्भूतरूपवत्त्वरूपवद्द्रव्यस्य योग्यत्वात् अन्यथा चक्षुषाग्रहापत्तेः महत्त्वस्तु ज्ञानं तावद्वि
षये ज्ञाततासंपल्लं जनयतीति निरस्तं तयैवानुमेयं ज्ञानमित्याहुः तदपि न ज्ञाततायां निरस्तत्वात् ज्ञानरूपस्य साध्यस्याप्रसिद्ध्यानुमानासं
णे कारणाभावस्यैवाव्यभिचारितयावच्छेद्याधिकरणेः संबंधस्यानवच्छेदकतया कार्याधिकरणे ज्ञाने सर्वदत्तया भवात् मूलस्
वच्छेदेन कारणत्वस्यैव कारणाभावसत्त्वस्याप्यनंगीकारे व्यभिचारासंभवादित्यत आह कथं चेति वायुषा
दीत्यादिना स्पार्शनपरिग्रहः महदिति स्पार्शनेप्युद्भूतरूपस्य प्रयोजकत्वाद्वायोरप्रत्यक्षत्वादिति भावः अ
न्यथेति रूपसंबंधशून्यस्यापि च त्वचाग्रहे वद्वेत्यनुपलक्षणम् त्वचापि ग्रहापत्तेरित्यपि द्रव्यम् केचित्तु वा
त्वचादीत्यादिवदात्स्पार्शनपरिग्रहः उद्भूतरूपवदित्युपलक्षणं उद्भूतस्पर्शवत इत्यपि द्रष्टव्यं स्पार्शने उद्भूतस्प
र्शवद्द्रव्यस्य योग्यत्वादिति भावः तेन नात्मनो घटादिस्पार्शनेपि भानसंभव इति व्याचक्षुः ज्ञानं न प्रत्यक्षं।
अनवस्थापत्तेः किं त्वनुमितिग्राह्यमिति भट्टमतमाह भट्टास्त्विति स्वविषये ज्ञानविषये घटादावित्यर्थः ज्ञाततेति
ज्ञातो घट इति प्रतीतेरिति भावः न त्वत्र च ज्ञानं निमित्तकारणं घटादिकं समवायिकारणं असमवायिकारणं तु
नापेक्षितं भावकार्यस्य समासमवायिकारणत्वमिति नियमस्यैतेरनंगीकारादिति बोध्यम् तयैव ज्ञात
तयैव ज्ञाततया इति नच नष्टे घटेपि ज्ञातो घट इति प्रतीतेः न त्वत्र च समवायिकारणस्य घटस्यासत्त्वेन ज्ञात
तया जननासंभवात् स्वरूपसंबंधरूपं ज्ञानविषयत्वमेव ज्ञातो घट इति प्रतीति विषय इति ज्ञाततायां प्रमा
णाभावेन तेन हेतुना ज्ञानानुमानासंभवादिति भावः साध्याप्रसिद्धिमप्याह ज्ञानरूपस्येति साध्याप्रसिद्धि।
र्वनुमानांगं प्रकृते तु ज्ञानरूपस्य क्वचिदप्यप्रसिद्ध्या ज्ञाततायां तन्निरूपितव्याप्तेरग्रहान्न तयात् तदनुमा।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२३५ 224

नं प्र

नसंभव इति भावः तस्माज्ज्ञानस्याप्रत्ययेन इति मूर्तिकस्य दुर्ज्ञेयत्वमिति इत्यपेक्षिते समाधानमाह

उच्यत इति यद्यत्वात् मनसः योग्यत्वात् नवैवम् ज्ञानस्य मनोयोग्यत्वे तज्ज्ञानमपि ज्ञानज्ञानमपि एवं तज्ज्ञा

नमपि ज्ञानज्ञानमपि अनवस्थेति सर्वत्र विषयतत्सन्निकर्षरूपायाः सामग्र्याः सत्त्वादिति भावः उत्तरयति वि

षयान्तरेति घटादिविषयकज्ञानसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वेनेत्यर्थः मानससामग्र्यादुर्बलत्वादिति भावः फले।

ति सर्वत्र मानससामग्र्याः संभवेन इतरसामग्र्यपेक्षया तस्य दुर्बलत्वोपगमादिति भावः शंकते तथापीति

तथापि ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वेपि तस्य ज्ञानस्य तत्प्रामाण्यं अनुमानेन इदं ज्ञानं प्रमा समर्थप्रवृत्तिजनकत्वादि।

त्यादिरूपेण साध्येति साध्यस्य प्रामाण्यज्ञानस्य ज्ञाततयेति घटो ज्ञानवान् ज्ञाततावत्त्वादित्यादिनाज्ञा

नविधेयकानुमितिर्ज्ञायमाना घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वरूपप्रामाण्यमपि विषयीकरोतीत्यर्थः त

तः ज्ञानमात्रनिरूपितव्याप्तेर्नेतत्तत्प्रमात्वमपि तस्य ज्ञानस्य प्रमात्वमपि सिध्येदित्यनेनान्वयि ननु ज्ञा।

नत्ववत् प्रमात्वग्रहे बाधकाभाव इत्यत आह साध्येनेति तत्तद्रूपान्तरेण ननु साध्यतावच्छेदकरूपेण

नन्तद्विधेयकानुमितौ तद्व्याप्यवत्तापरामर्शो हेतुर्न तु तद्धर्मावच्छिन्नविधेयकानुमितावितिरूपान्तरे

णापि तज्ज्ञानमत आह अन्यथेति अन्यथा साध्यतावच्छेदकरूपेणाप्यनुमितौ भाने दहनेति इदं तु।।

लघवज्ञानेन रवाधातिरिक्तस्थले वाच्यम् तेन वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इति परामर्शादपि महानसीय।

ज्ञाततयापि ज्ञानानुमितिर्ज्ञायमाना प्रामाण्यमपि विषयीकरोतीत्याह तत्र ज्ञाततायां हि ज्ञानमात्रस्य व्याप्ति २३५ राम

रीत्या प्रमात्वविशिष्टस्य वा नाद्यः ततो ज्ञानमात्रं हि सिध्येत न तु तत्प्रमात्वमपि साध्यतावच्छेदकरूपेण सा

ध्यव्याप्त्या सिध्येत नतु रूपान्तरेण अन्यथा ... दोषतेवा दहनसिद्ध्यापत्तेः सत्वम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नात्वः व्यभिचार
न साध्याप्रसिद्धे
श्च गुरुत्वस्य स्वप्र
काशमद्दितुमाह स्वमि
वस्य प्रामाण्यम
पि सिद्ध्यतीत्याह
स्तन्न स्वप्रकाश
तायाज्ञसिद्धेः
किं चैवं ज्ञाने प्रा
माण्यसंशयो
न स्यात् ज्ञानग्र
ग्रहे प्रामाण्य
निश्चयात् नि
श्चिते च संश
यायोगात्स्त्वग्रहे त्वप्रकाशताव्याघातात् मूलम्

वह्नौ लाघवमिति लाघवज्ञानवत्त्वान्महानसीयवह्निभिन्नवह्न्यभाववत्त्वानिश्चितो न रवाधवत्त्वाद्वा महानसीयवह्नि।
ह्नित्वादिनानुमितावपि न क्षतिः तत्र वह्नित्वादिना महानसीयवह्निमानोपगमे पर्वतो महानसीयवह्निमा।
न्नेवेति संशयापत्तेरिति ध्येयम् व्यभिचारादिति भ्रमाहितज्ञानतायां व्यभिचारादित्यर्थः न च ज्ञानत्वेन प्र
मितितापि स्वीकार्येति वाच्यम् एवं सत्यप्रमितितामपि स्वीकृत्य प्रामाण्यस्यापि स्वतो ग्राह्यापत्तेरिति एवं प्र
मात्वस्य क्वापि दुर्ग्रहत्वेन तद्धर्मविशिष्टनिरूपितव्याप्तेरपि दुर्ग्रहत्वमाह साध्येति स्वमिवेति ज्ञानमिव।
स्वप्रामाण्यमपि स्वनिष्ठप्रामाण्यमपि विषयीभवतीति मितिमात्रमेयरूपत्रिपुटीप्रत्यक्षवादिमते घटत्ववति
घटत्वप्रकारकत्वरूपप्रामाण्यमपि भासत एवेति भावः स्वप्रकाशतायाः इति विषयतत्सन्निकर्षयोः प्रत्यक्ष
हेतुतया स्वस्मिन्स्वविषयकत्वासंभवादिति भावः किं चैवमिति एवं प्रामाण्यस्य स्वतोग्राह्यत्वे ज्ञान इति इदं
ज्ञानं प्रमा न वेति प्रामाण्यसंशयो न स्यादित्यर्थः ननु तत्र प्रामाण्यनिश्चयान्न संशयानुपपत्तिरत आह ज्ञान
ग्रह इति निश्चयात् प्रामाण्यनिश्चयात् अयं घट इति ज्ञानोत्तरं हि इदं ज्ञानं प्रमा न वेति प्रामाण्यसंशयः।
तत्रायं घट इति ज्ञानस्य स्वप्रकाशतया स्वविषयकत्वेन स्वनिष्ठप्रामाण्यस्यापि निश्चयादिति भावः नि।
श्चिनोति प्रामाण्यसंशयायोगात् तन्नियमस्य तत्संशयप्रतिबन्धकत्वादिति भावः ननु यत्र प्रामाण्यसंश
यस्तत्र ज्ञानमपि घटज्ञानेन स्वविषयकमिति तत्र प्रामाण्याग्रहे न दोष इत्यत आह अग्रह इति ज्ञानस्य

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१३६ तं० पृ० श० 225

ग्रहे इत्यर्थः स्वप्रकाशज्ञातायाइति यदि तत्र घटज्ञानं न स्वविषयकं तदा त्रिपुटीप्रत्यक्षताव्याघात इत्यर्थः तुच्छ
तुटुर्जेन इति न्यायेनाह धर्मीति इदंज्ञाने प्रमात्वेति संशये घटज्ञानरूपधर्मिज्ञानाभावात्तद्धर्मिकप्रामाण्य
संशयासंभवादिति भावः ननु तद्धेतोरिति न्यायेन धर्मीन्द्रियसन्निकर्षस्यैव हेतुत्वं न तु धर्मिज्ञानस्येत्य।
तआह समानेति तत्कोटिसाधारणधर्मवत्तया धर्मिज्ञानस्य तत्कोटिसंशयहेतुत्वावधारणादित्यर्थः।
अन्वयेति तुरगादौ वेगेन गच्छतः अनेकवर्तेन्द्रियसंनिकर्षेपि यस्यैव धर्मिणो ज्ञानं तत्रैव पवनसत्वादिसंश।
यो नान्यत्रेति संशये धर्मिनियमार्थं धर्मिज्ञानहेतुत्वादिति भावः न च तत्रापि विषयामाहात्म्यादेव धर्मि।
ज्ञानहेतुत्वमुपेयम् तदेव संशयहेतुरिति वाच्यम् तथापि यत्कोट्यासहभयः सहचारो यस्मिन्धर्मे गृही
तः यत्कोटिसहचरितानेकधर्मोपलंभो वा यत्र तद्धर्मवत्तया धर्मिज्ञानस्योत्कटकोटिकसंशये प्रति हेतुत
या यद्विशेषयोरिति न्यायेन संशयसामान्ये धर्मिज्ञानस्य हेतुत्वात् प्रामाण्यांशे उत्कटकोटकसंशये म।
ति धर्मिज्ञानस्य हेतुत्वावश्यकत्वाच्चेति तथा च धर्मिज्ञानस्य संशयहेतुतया संशयपूर्वं ज्ञानग्रहआव।
श्यकः तेन च प्रामाण्यस्य विषयीकरणे संशयायोगः अविषयीकरणे तु तद्प्रामाण्यग्राहकयावज्ज्ञान।
ग्राहकसामग्री ग्राह्यत्वरूपं स्वतस्त्वं न प्रामाण्यस्येति भावः तच्च तद्वद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकत्वरू
पं प्रामाण्यं च प्रथमेति ग्राह्यप्रामाण्याश्रयविषयकेन घटमहं जानामीत्याकारकप्रथमिकज्ञानेनेत्यर्थः १३६ राम

धर्मिज्ञानाभावा
च्च समानधर्मव
त्तया धर्मिज्ञानस्या
न्वयव्यतिरेकाभ्यां
संशहेतुत्वावधा
रणात् स्मरादिध
र्माज्ञाने तद्धितेष्य
कत्वे सति तत्प्रका
रत्वं प्रामाण्यं तेच्च
पूर्वमानुव्यवसा
येनैव गृह्यते इत्

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

[illegible]

विशेष्यकत्वप्रकारत्वांशग्रहे विवादात् प्रामाण्यसंशयविषयकग्रहस्तद्वत्त्वग्रहपर्यवसन्न इति तद्ग्रहमेवाह तद्वति।
पपादयति तथा हीति व्यवसायेति व्यवसाय एवात्र प्रत्यासत्तिरिति भावः अतः घटत्ववतः प्रागुपस्थित
त्वेनेत्यर्थः तादृग्विशेष्यकता घटत्ववद्विशेष्यकता संसर्गतारूपा घटत्ववान् विशेष्यकतासंबंधेन तत्ता।
नोपरि भासते विशेषणस्य तद्वतः घटत्ववतः इदं तु सामान्यतो विशिष्टबुद्धौ विशेषणधियो हेतुत्वाद
नुपस्थितयोर्विशेष्यत्वप्रकारत्वयोर्भानानुपगमाभिप्रायेण वस्तुतः प्रतियोगितयोरिवानुपस्थितयो
रपि तयोः प्रकारतया भाने बाधकाभाव इति ध्येयम् नचेति वहिः पदार्थविषयकज्ञानजननेऽसामर्थ्या
दन्यथान्धस्यापि विप्रकृष्टघटोपलब्ध्यापत्तेरिति भावः अन्यथा उपनयसहकारेण वहिर्विषयकज्ञा
नजननेऽसामर्थ्ये [illegible] वीति वाक्यप्रयोगे वाक्यार्थज्ञानस्य हेतुतया मनसैव तत्र वाक्यार्थज्ञानादिति भावः
अनुव्यवसाये घटमहं जानामीत्याकारकानुव्यवसाये विषयेति घटादेर्भानमित्यर्थः घटत्ववद्विशेष्य
कत्वग्रहमुपपाद्य घटत्वप्रकारकत्वग्रहमुपपादयति घटत्वमपीति विषये विषयावच्छेदेन संग्रहेति सं
सर्गरूपसंग्रहेत्यर्थः उभयस्य घटत्ववद्विशेष्यकत्वस्य घटत्वप्रकारकत्वस्य चैकत्राज्ञाने ग्रहेण ग्रहसंभ
वेन एवं हि उक्तप्रकारेण हि एतावदेव तद्विशेष्यकत्वं तत्प्रकारकत्वमेव किं त्विति अन्यत्र घटत्ववद्विशे
ष्यकत्वस्यान्यत्र घटत्वप्रकारकत्वस्य च ग्रहे प्रामाण्यापत्तेः सामानाधिकरण्यसंबंधेन तद्विशेष्यकत्वविशिष्ट
[illegible] वसाये विषयप्रतिमानं घटत्ववद्घटत्वम [illegible] व्यवसायेनैवोपनीतम् [illegible] विशेष्यता [illegible] उभयस्यैव [illegible]
[illegible] प्रामाण्यमिति तदपि [illegible] विशेष्यकत्ववि

तथा हीत्यस्य घटत्ववान् [illegible] व्यवसाये [illegible] पनीतो [illegible] ता संसर्ग [illegible] मनसा [illegible] वत्तः [illegible] तत्त्वा [illegible] मनसैव [illegible] प्रकारता [illegible] मार्थ्ये उपनय [illegible] कारेण [illegible] प्रकार [illegible] त्वात् [illegible] विकाव्य [illegible]

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative.

१३६ त॰ प्र॰ शा॰ 225

ग्रहेऽइत्यर्थः स्वप्रकाशज्ञातायाइति यदि तत्र घटज्ञानं न स्वविषयकं तदा त्रिपुटीप्रत्यक्षताव्याघात इत्यर्थः नुष्य धर्मिज्ञानाभावा
नुदुत्जेन इतिन्यायेनाह धर्मीति इदंज्ञाने प्रमात्वेनेति संशये घटज्ञानरूपधर्मिज्ञानाभावात्तद्धर्मिकप्रामाण्य च्च समानधर्मव
संशयासंभवादिति भावः ननु तद्धेतोरितिन्यायेन धर्मीन्द्रियसन्निकर्षस्यैव हेतुत्वेन न तु धर्मिज्ञानस्येत्य। त्तया धर्मिज्ञानस्या
तआह समानेति तत्कोटिसाधारणधर्मवत्तया धर्मिज्ञानस्य तत्कोटिसंशयहेतुत्वावधारणादित्यर्थः। न्वयव्यतिरेकाभ्यां
अन्यथेति तुरगाद्रौवेगेन गच्छतः अनेकवृक्षेन्द्रियसंनिकर्षेपि यस्यैव धर्मिणो ज्ञानं तत्रैव पनसत्वादिसंश। संशयहेतुत्वावधा
योनान्यत्रेति संशये धर्मनियमार्थं धर्मिज्ञानहेतुत्वादिति भावः नच तत्रापि विषयामाहात्म्यादेरेव धर्मि। रणात तुरगादिषु
ज्ञानहेतुत्वमुपेयम् तदेव संशयहेतुरिति वाच्यम् तथापि यत्कोट्यासहभूयः सहचारो यस्मिन्धर्मे गृही ष्वात्त तत्संख्य
तः यत्कोटिसहचरितानेकधर्मोपलंभो वा यत्र तद्धर्मवत्तया धर्मिज्ञानस्योत्कटकोटिकसंशये प्रतिहेतुत्व कत्वे सति तत्प्रक
यायद्विशेषयोरितिन्यायेन संशयसामान्ये धर्मिज्ञानस्य हेतुत्वात् प्रामाण्यांश उत्कटकोटकसंशये म। रत्वं प्रामाण्ये तच्च
ति धर्मिज्ञानस्य हेतुत्वावश्यकत्वाच्चेति तथा च धर्मिज्ञानस्य संशयहेतुतया संशयस्य ज्ञानग्रहश्चाव। गृह्यमानुव्यवसा
श्यकः तेन च प्रामाण्यस्य विषयीकरणे संशयायोगः अविषयीकरणे तु तद्प्रामाण्यग्राहकयावज्ज्ञान। येनैवाप्यते इत्ल
ग्राहकसामग्री ग्राह्यत्वरूपं स्वतस्त्वं न प्रामाण्यस्येति भावः तच्च तद्वद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकत्वरू
पं प्रामाण्यं च प्रथमेति ग्राह्यप्रामाण्याश्रयविषयकेन घटमहं जानामीत्याकारकप्राथमिकज्ञानेनेत्यर्थः १३६ राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

[illegible]

विशेष्यकत्वप्रकारत्वयोः प्राग्रहे विवादाभावमात्राप्येकस्यैव विषयस्य ग्रहे तद्वत्वग्रहपर्यवसन्न इति तद्ग्रहमेवादावु
पपादयति तथा हीति व्यवसायेति व्यवसायदशायां प्रत्यासत्तिरिति भावः अतः घटत्ववतः प्रागुपस्थित
त्वेनेत्यर्थः तादृग्विशेष्यकता घटत्ववद्विशेष्यकता संसर्गतारूपा घटत्ववान् विशेष्यकतासंबंधेनत्ता।
नोपरिभासते विशेषणस्य तद्वतः घटत्ववतः इदं तु सामान्यतो विशिष्टबुद्धौ विशेषणधियो हेतुत्वाद
नुपस्थितयोर्विशेष्यत्वप्रकारत्वयोर्भानानुपगमाभिप्रायेण वस्तुतः प्रतियोगितयोरिवानुपस्थितयो
रपि तयोः प्रकारतया भाने बाधकाभाव इति ध्येयम् नचेति वहिः पदार्थविषयकज्ञानजनने सामर्थ्या
भावाद्यतः मनसोऽपि विप्रकृष्टघटोपलब्ध्यापत्तेरिति भावः अन्यथा उपनयसहकारेण वहिर्विषयकज्ञा
नजनने सामर्थ्ये किन्त्वीति वाक्यप्रयोगे वाक्यार्थज्ञानस्य हेतुतया मनसैव तत्र वाक्यार्थज्ञानादिति भावः
अनुव्यवसाये घटमहं जानामीत्याकारकानुव्यवसाये विषयेति घटादेर्भानमित्यर्थः घटत्ववद्विशेष्य
कत्वग्रहमुपपाद्य घटत्वप्रकारकत्वग्रहमुपपादयति घटत्वमपीति विषये विषयावच्छेदेन संग्रहेति सं
सर्गरूपसंग्रहेत्यर्थः उभयस्य घटत्ववद्विशेष्यकत्वस्य घटत्वप्रकारकत्वस्य च एकत्रज्ञाने ग्रहेण ग्रहसंभ
वेन एवं हि उक्तप्रकारेण हि एतावदेव तद्विशेष्यकत्वं तत्प्रकारकत्वमेव किं त्विति अन्यत्र घटत्ववद्विशे
ष्यकत्वस्यान्यत्र घटत्वप्रकारकत्वस्य च प्रामाण्यापत्तेः सामानाधिकरण्यसंबंधेन तद्विशेष्यकत्वविशिष्टं

तथाहीत्यवरत्वे व्यासा
वस्य व्यवसायेनो
पनीतौ तत्तद्विशेष्य
कता संसर्गरूपा ता
नेमनसा गृह्यते वि
शेषणस्य तद्वतः
पूर्वमुपस्थितत्वा
दनेन च मनसैव
दिरर्थप्रकाशसा
मार्थ्ये उपनयस
हकारेणतास्य व
हिरर्थप्रकाशन
चात्र वच्यमन्य
व्यविकाव्य मल
सूतं तानेवानुव्य वसाये विषयपतीति मानं घटवत् घटत्वम् इत्यनुव्यवसाये नैवोपनीतमतत्तत्प्रकारता विशेष्यता यि सम्य रेत्युभयस्यैव [illegible]
नपदेशग्रहीत प्रामाण्यमिति तदपि न एवं सति तद्विशेष्यकत्वे तत्प्रकारत्वे च गृहीते न च सन्नावतैव प्रामाण्यं विंतु तद्विशेष्यकत्ववि

[illegible]

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१३२ 227 तत्प्रकारकत्वमेव प्रामाण्यस्वरूपमिति भावः एवमिति विशिष्टबुद्धौ विशेषणधियो हेतुत्वादिति भावः विशेष्य।
त० प्र० तात्प्रकारतयोः प्रकारतया भानस्यैव प्रामाण्यभानतया संसर्गविधया तज्ज्ञानेपि न प्रामाण्यभानमिति भावः ननु
प्रा० प्रकारताविशेष्यतयोः संसर्गतया भानमेव प्रामाण्यभानं वाच्यमत आह किंचेति एतदपि तद्विशेष्यकत्व
किंचैतदप्यनप्रामा विशिष्टं तत्प्रकारकत्वमपि वह्नीति यत्र वह्नौ गुंजात्वभ्रमो गुंजायां च वह्नित्वभ्रमस्तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः।
ण्यं वह्निगुंजयोर्गु अतिव्याप्तिमुपपादयति अस्तिहीति वह्निविशेष्यकत्वं गुंजात्वप्रकारकत्वावच्छेदेन गुंजावच्छेदेन च वह्नि
ंजाव ह्नीति भ्रमेति त्वप्रकारकत्वम् किंत्विति तत्प्रकारकत्वं प्रामाण्यमित्यनुषज्यते वह्निगुंजापुंजयोर्गुंजापुंजवह्नी इतिभ्र।
व्याप्तेः अस्तिहीति मेव गुंजाविशेष्यकत्वावच्छेदेन वह्नित्वप्रकारकत्वसत्वेपि वह्नित्वविशेष्यकत्वावच्छेदेन वह्नित्वप्रकार।
त्वे वह्निविशेष्यक कत्वाभावान्नातिव्याप्तिरिति भाव तद्वदिति प्रकारतया संसर्गतया वा विशेष्यकत्वस्य चानुव्यवसायेभा
त्वे वह्नित्व प्रकार नेपि विशिष्टवैशिष्ट्यमिति न्यायेन विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयस्य हेतुत
कत्वं च किंतु तद्वि याति तद्विशेष्यकत्वप्रकारकनिर्णयं विना तद्विशेष्यकत्वावच्छेदेन तत्प्रकारकत्वरूपप्रामाण्यभानंन।
शेष्यत्वावच्छेदेन संभवतीति भावः स्वमतेन प्रामाण्यग्रहमुपपादयति अत्रोच्यत इति द्वितीयेन त्विति अनुव्यवसायेनेत्य।
तत्प्रकारकत्वमित्यु नुषज्यते प्रथमम् अयं घट इति ज्ञानं ततो ज्ञानज्ञानत्वनिर्विकल्पकम् ततो घटमहं जानामीत्यनुव्यव
तेन च नचावच्छेद्या साय ततो व्यवसायस्य नष्टत्वात् घटोयमिति व्यवसायः ततश्च घटमहं जानामीत्यनुव्यवसायस्ततो नष्टा। १३२ राम
वच्छेदक भाव प्रथ मग्रहीतुमशक्तः तद्विशेष्यकत्वस्य पूर्वमप्रतीतेः अत्रोच्यते मास्तु प्रथमानुव्यवसायेन प्रामाण्यग्रहो द्वितीयेन तु स्यात्
तद्विशेष्यकत्वस्य पूर्वं प्रथमानुव्यवसायेनोपस्थितेः ॥ राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नचैवंप्रामाण्यस्या
नुव्यवसायग्राह्य
त्वेप्रामाण्यसंश
योनस्यात् इतिवा
च्यम् दोषविशेषा
धेप्रामाण्येना
नुव्यवसायेनाग्र
हीतेतत्संशयसं
भवात् अन्यथा
पुरुषत्वसंशयो
पिनस्यात् तस्य
चचक्षुर्वैयाघात्
नचैवंप्रामाण्य
स्यस्वतोग्राह्यत्व
मागतम् अस
र्थः

माण्यंगृह्यत इत्यर्थः उपस्थितेरिति तथाच तद्विशेष्यकत्वावच्छेदेनतत्प्रकारकत्वग्रहेबाधकाभाव इतिभावः अवच्छिन्नत्वंस्वरूपसंबंधरूपंबोध्यं नचैवमिति धर्मिज्ञानस्यसंशयहेतुतयाज्ञानग्रहे। प्रामाण्यग्रहात्संशयोनस्यादित्यर्थः दोषेति अनभ्यासदशापन्नत्वरूपदोषेत्यर्थः संशयेति प्रामा ण्यसंशयेत्यर्थः ननुसामग्रीसत्त्वेकुतोननिश्चय इत्यत आह अतन्यथेति तथोपस्थितेनावश्यंग्रहेइ। त्यर्थः तस्यपुरुषत्वस्यचात्मसामग्रीसत्त्वेपुरुषत्ववानुषोत्यज्ञोपुरुषत्वसंशयोनस्यादित्यनापत्त्या। संशयजनकदोषस्यनिश्चयविघटकत्वंवाच्यमितिभावः नचैवम् असतिदोषेअनुव्यवसायग्राह्यत्वे उत्तरयति असतीति यावदिति स्वाश्रयाः प्रामाण्याश्रयाः तदनुव्यवसायावंतत्तद्ग्राह्यत्वंमिश्रमतेस्व। तत्त्वमित्यर्थः द्वितीयानुव्यवसायेनप्रामाण्यग्रहान्नैयायिकामतेसिद्धसाधनमतोयावदिति प्रामाण्या भाववत्ताविनिश्चयकालेप्रामाण्याग्रहाबाधवारणायासतिप्रतिबंधक इति इत्थंचप्रामाण्यग्रहप्रतिबंधका भावकालीनयावत्स्वाश्रयानुव्यवसायग्राह्यत्वंमिश्रमतेस्वतस्त्वंबोध्यम् तच्चेदृशस्वतोग्राह्यत्वंच ना स्मन्मते इतिशेषः एवंचद्वितीयानुव्यवसायेनकचित्प्रामाण्यग्रहेच साध्यप्रसिद्धौ प्रामाण्यरूपसाध्य। प्रसिद्धो तद्ग्राहकं प्रमाण्यग्राहकं इदमिति द्वितीयानुव्यवसायेनगृहीतप्रामाण्यकं पुरुषज्ञानमित्य र्थः प्रमापुरुषत्ववतिपुरुषत्वप्रकारकं करादिमतीति करादिमद्विशेष्यकत्वेसतिपुरुषत्वप्रकारकज्ञान

त्वप्रतिबंधकेयादृ[illegible]यानुव्यवसायग्राह्यत्वंहितिमेअनयेस्वतोग्राह्यत्व तच्चेन प्रथमानुव्यवसायेव
नगृहीतरवंचसाध्यप्रसिद्धावनुमानमपितद्ग्राहकम् तद्यथा इदंपुरुषज्ञानंप्रमाकरादिमतिपुरुषत्वप्रकारकज्ञानत्वात्

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१३८ 228
नं प्र
प्रा

त्वादित्यर्थः स्थाणौ पुरुषत्वभ्रमे व्यभिचारवारणाय करादिमद्विशेष्यकत्वे सतीति पुरुषविशेष्यकद्रव्या॥
त्वप्रकारकज्ञाने व्यभिचारवारणाय पुरुषत्वप्रकारकज्ञानत्वादिति विशिष्टहेत्वनुमानम् संप्रतिपन्नवत्
द्वितीयानुव्यवसायेन गृहीतप्रामाण्यक पुरुषज्ञानवदित्यर्थः पुरुषज्ञानभिन्नस्य इच्छादिग्रहमपहा
य एषाकुसृष्टीः अनुव्यवसायेन करादिमद्विशेष्यकत्वे सति पुरुषत्वप्रकारकत्वग्रहे सतीति तेन प्रामा
ण्यानुमानमिति अनुमानकुसृष्ट्या दर इत्यर्थः सर्वज्ञानानां यथार्थत्वात् तत्प्रकारकज्ञानत्वमेव प्रमा
त्वमिति प्रभाकरमतं दर्शयति अन्ये त्विति तत्प्रकारकज्ञानत्वमेवेत्येवकारेण तद्वतीत्यस्य व्युदासः नैवे
ति शुक्ताविदं रजतमिति ज्ञानस्यापि रजतत्वप्रकारकत्वेन तदपि रजतत्वांशे प्रमा स्यादित्यर्थः तदसिद्धे
रिति रजतत्वप्रकारकशुक्तिज्ञानासिद्धेरित्यर्थः तदसिद्धमेव विवृणोति नहीति शुक्तेः रजतत्वं नास्तीति
कथं रजतत्वप्रकारकं ज्ञानं विषयाभावेन लौकिकप्रत्यक्षाद्यभावादिति भावः मानमस्ति प्रमाणम
स्ति व्यवहारत्वे वान्वयदृष्टान्ताभावाद्व्यतिरेकीत्याह यद्वेति यन्न पुरुषत्ववति पुरुषत्वप्रकारकज्ञानं
तन्न करादिमति पुरुषत्वज्ञानम् यथा स्थाणौ पुरुषत्वभ्रम इति व्यतिरेकीत्यर्थः प्रथममिति द्वितीया
नुव्यवसायेन प्रामाण्यग्रहात् एवं तदभाववति तत्प्रकारकत्वरूपाप्रामाण्याभाव एव व्यतिरेकिणा सा।
ध्यत इत्यर्थः तदप्रसिद्ध्याः साध्याप्रसिद्ध्याः तदभावाप्रसिद्धिः साध्याभावज्ञानम् तस्य साध्यभा॥

अन्येन प्रथमम
प्रामाण्याभाव एव
म प्रामाण्ये व्यतिरेकि
णा साध्यं न यद्र
हमप्रति ज्ञानं पुरुष
त्वाभाववति पुरुष
त्वप्रकारकं नेतरा
दिमति पुरुषत्वप्र
कारकज्ञानत्वात् न
च साध्याप्रसिद्धिः
न हि व्यतिरेकिणा
साध्य हेतोर्व्याप्ति
र्ग्रहते किं तु साध्या
भावहेत्वभावयो
रिति किं तदप्रसि ×

× ध्यान च साध्याप्रसि
द्धैतदभावाप्रसिद्धिः
प्रतिज्ञानसाध्यत्वा
दभावज्ञानस्येतवा
च्यम् तस्य प्रतियो
गिरूपत्वात् न च प्र
तियोगिज्ञाने प्रमा
वज्ञाने कारणमेव च
यच्छायप्रतयाहेत्वभा
।योग्यहीत स्तेन हेतुना
तदभावः सिध्यतीति
न च साध्याज्ञाने कथ
तद्विशिष्टज्ञानस्यानु
मितिः अप्रामाण्याभा
व विशेष्यकाध्यारवानु
मिति रमुपगमादित्या
हुः मतम

तत्रापि अप्रामाण्यस्थलेपीत्यर्थः रजतत्वेन पुरोवर्तिनि इष्टतावच्छेदकासंसर्गस्याग्रहस्यैव हेतुत्वादित्यर्थः
तत्त्विष्टतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्येतिभावः अविशेषादिति कारणविशेषाएव हि कार्यविशेषनियाम-
कः तथा च तद्विशेषात् कथं प्रवृत्तेः संवादित्वविसंवादित्वनिर्वाहः मन्मते च प्रवृत्तिसामान्ये इष्टताव-
च्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेन संवादिप्रवृत्तिं प्रति इष्टतावच्छेदकप्रकारकप्रमात्वेन विसंवादिप्रवृत्तिं प्रति चइ-
ष्टतावच्छेदकप्रकारकभ्रमत्वेन हेतुत्वमित्यन्यथाख्यातिसिद्धिरितिभावः संवादिनी विषयसंवादिनी अ-
बाधितविषयेति यावत् एवं विसंवादिनी बाधितविषयेत्यर्थः तदेतीति सत्यरजतस्थले रजतत्ववति रज-
तत्वासंसर्गाग्रहस्य विद्यमानत्वात् संवादिनी प्रवृत्तिः शुक्तिस्थले तु रजतत्वाभाववति रजतत्वासंसर्गा-
ग्रहस्य विद्यमानत्वाद्विसंवादिनी प्रवृत्तिः अत एव संवादिप्रवृत्तौ विद्यमानासंसर्गाग्रहः विसंवादिप्र-
वृत्तौ तु विद्यमानासंसर्गाग्रहो हेतुरिति गायंति अविद्यमानोयोऽसंसर्गस्तदग्रहः विद्यमानोयोऽसंस-
र्गस्तदग्रह इति च तदर्थो वसेयः लाघवादिति इष्टतावच्छेदकसंसर्गाग्रहत्वापेक्षया कारणतावच्छेद-
कलाघवादिष्टतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यैव रजतत्वप्रकारकप्रवृत्तौ हेतुरित्यर्थः एतेन तद्धेतोरिति ।
न्यायोपि परास्तः अवच्छेदकलाघवेन तत्र्याप्यप्रयोजकत्वात् अनुमितौ परामर्शवदिति न
दसंभवः रजतत्वसंसर्गाग्रहासंभवः समाधत्ते विशेषणेति अत्रापि भ्रमस्थलेपि तयोः भ्र ।
...मिहेतो रजतत्वप्रकारकप्रवृत्तौ हेतुः ननु रजतत्वासंसर्गाग्रहो तो हेतोरस्वात् न च भ्रमे तदसंभवः अत्रापि विशेषणज्ञानं वि

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

229 क्तिरजतत्वयोः असंसर्गाग्रहस्यापि सत्वदोषाधीन इति भावः रजतत्वेन्द्रियेति पुरोवर्तिनि रजत
१२९ त्वाभावेन संयुक्तसमवायरूपसन्निकर्षाभावादित्यर्थः कथमिति तत्प्रकारकम् रजतत्व।
प्रकारकम् तत्प्रकारकमितितु प्रकृताभिप्रायेण सन्निकर्षस्य सामान्यतो रजतत्वप्रत्यक्षएव
हेतुत्वादित्यवधेयम् सन्निहितमिति प्रत्य -- क्षं हि द्विविधम् लौकिकमलौकिकं च प्रकृ
ते संयुक्तसमवायरूपलौकिकसन्निकर्षाभावा ल्लौकिकप्रत्यक्षविरहेपि ज्ञानलक्षणा।
रूपालौकिकसन्निकर्षसत्वादलौकिकप्रत्यक्षे बाधकाभाव इति भावः रजतत्वेनेति।
शुक्तौ रजतत्वप्रकारकप्रत्यक्षमित्यर्थः तत्रैव शुक्तौ रजतत्वप्रकारकप्रत्यक्षएव तत्प्र।
कारकेति शुक्तौ रजतत्वप्रकारका प्रवृत्तिरित्यर्थः एवं ज्ञानत्वविशिष्टतावच्छेदकप्रकारकज्ञा
नत्वेन हेतुतयाव्यवस्थापितत्वादिति भावः इदं रजतत्वयाजानामीत्यनुव्यवसायोपि।
शुक्तिगोचररजतत्वप्रकारकप्रत्यक्षसाधकोऽध्यवसेय इति श्रुतिकर्कशानर्के यद्वद
र्व स्फुरितं मम सिद्धेश्वरीपदद्वंद्वकरस्येनैव उररम्भणम् १ योसौ काशीपुरवासस्मृत्यादि
विश्वनाथेन धीमता तस्य श्रीकण्ठकृतिनः कृतिः कलयतामिदम् कृपणाग्रधिष
णाजुषामनल्पगर्वसंशोषणं जनेषु जडचेतसां तरुणएव काण्डिचरः अनर्गलसमु

राम
१२९

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वस्यप्रतियोगिरूपत्वात् अप्रामाण्यरूपत्वात् नचेति नहीत्यर्थः तथाचाभावत्वेनैव ज्ञाने प्रतियोगिज्ञानं कार
णमितिभावः नन्वेवं कथमप्रामाण्याभावानुमितिरत आह एवंचेति यद्व्यापकतया यस्याभावरूपाप्रामा।
ण्यस्य व्यापकतया हेतुत्वभावो गृह्यते तेन हेतुना तस्याभावः अप्रामाण्यस्याभावः सिध्यतीति अप्रामाण्या
भावाज्ञानं विनाप्यप्रामाण्याभावानुमितिरितिभावः नच साध्येति विशिष्टबुद्धौ विशेषणधियो हेतुत्वा
दितिभावः अप्रामाण्येति ज्ञाने अप्रामाण्याभाव इत्यादिकारिकायामित्यर्थः साध्यविशिष्यकानुमितौ सा शे०५
ध्यसिद्धेरनंगत्वादितिभावः असत्यामिति प्रथममप्रामाण्याभावानुमितिरसत्यां तद्वतीति उक्तैव द्वितीयानु
व्यवसायेन प्रामाण्यग्रहणानंतरमन्वयिना प्रामाण्यानुमितिरेव गतिरित्यर्थः अयंभावः निष्कंपप्रवृत्तिं प्रतिग्र
हीतप्रामाण्यकनिश्चयत्वेन हेतुत्वे अभावरूपप्रामाण्यनिवेशे गौरवात् भावरूपं तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपं प्रामा
ण्यनिवेशनीयम् तस्य च प्रथमं साध्याप्रसिध्यादिना दुर्ग्रहत्वात् ज्ञानानुमानेन प्रथमं प्रवृत्युपयोगिप्रामाण्य
ग्रह इति ननु ज्ञानं हि द्विविधम् तदभाववति तत्प्रकारकं वा तत्र तदभाववति तत्प्रकारकत्वाभावरूपाप्रामा।
ण्याभावं सिध्यतु तद्वति तत्प्रकारकत्वमादायैव तद्विशेष्यकत्वमात्रे पर्यवस्यति व्यापकतानवच्छेदकरूपे
णभानानुपगमे तु तत्प्रकारके तदभाववति तत्प्रकारकत्वाभावस्य तदभाववद्विशेष्यकत्वाभावमात्रपर्यव
सायितया तदभाववद्विशेष्यकत्वे सति सविशेष्यकत्वेन हेतुना तद्वति तत्प्रकारकं तद्विशेष्यकत्वमा।

ऽप्रामाण्यं तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपमिति उक्तैवमर्थः

शेषम्

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

230

किंच करादिमतिपुरुषत्वज्ञानत्वं केन ग्राह्यं अनुव्यवसायेनेति चेत् तर्हि पुरुषत्ववति तत्प्रकारकत्वग्रहः केन कार्य्य इतो
पत्तत्वमहत्ययस्य च पुरुषत्वादिरिति अन्ये तु तत्प्रकारकज्ञानत्वमेव प्रामाण्यं न च रजतत्वप्रकारकप्रवृत्तिज्ञानसत्त्वे प्रमात्वं स्यादिति
अपर्य्यवसन्नं सिध्यतीति चेन्न तथापि तद्विशेष्यकत्वरूपसाध्याप्रसिद्धेः प्रागभावीयसंस्कारादेरदृष्टविशेषस्य सिद्धेः नहि यत्र य
द्बोधकस्य तु ज्ञानेन ग्रहस्तु पगमे तु समर्थप्रवृत्तिजनकत्वरूपान्वयेनैवोपपत्तौ किमनया कुसृष्ट्या। नास्ति तत्र तत्सं
अपूर्वविषेत्वादिघटितया प्रामाण्यग्रहे प्रागभावीयसंस्कारासंभवाद्वेति न किंचिदेतत्। किंचाप्रामाण्यमा
वरूपमपि प्रामाण्यं प्रथमं हेत्वज्ञाने दुर्ग्रहमित्याह किंचेति करादिमद्विशेष्यकत्वे सति पुरुषत्वप्रकार
कज्ञानत्वमहेतुः अप्रामाण्याभावहेतुः केन ग्राह्यं किंजन्यज्ञानविषयः अनुव्यवसायेनेति उक्तन्यायो।
न द्वितीयानुव्यवसायेनेत्यर्थः तत्प्रकारकत्वग्रहः हारानुपपत्तिरेव मानमिति प्रांकते कथं तर्हीति रजे
तत्वप्रकारकशुक्तिज्ञानासिद्धावित्यर्थः व्यवहारः शब्दप्रयोगः तत्र व्यवहर्तव्यज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः
तत्रेति व्यवहर्तव्यतावच्छेदकासंसर्गाग्रह एव व्यवहारे कारणं न तु व्यवहर्तव्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानं।
कारणमिति भावः ननु प्रवृत्तिं प्रति पुरोवर्त्तिनिष्ठतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य हेतुतया शुक्तिगोचरर
जतत्वज्ञानाभावे कथं तत्र रजतार्थिप्रवृत्तिरत आह रजतत्वेति तत्रेष्टतेति पुरोवर्त्तिनिष्ठतावच्छेदका
संसर्गाग्रह एव प्रवृत्तिहेतुर्न त्विष्टतावच्छेदकप्रकारकज्ञानं तद्धेतोरिति न्यायादिति भावः अन्यथेति भ्रम
प्रमासाधारणप्रवृत्तिसामान्ये रजतत्वप्रकारकज्ञानस्य सत्यरजतस्थले प्रवृत्तिहेतुत्वेनावधारणात् कथं ते
न विना भ्रांतप्रवृत्तिरिति भावः तेन विना शुक्तौ रजतत्वप्रकारकज्ञानेन विना शुक्तौ वृत्तिः रजतार्थिप्रवृत्तिः

प्रमात्वं स्यादिति
नहि यत्र य
नास्ति तत्र तत्सं
रजज्ञाने मानश्च
सि कथं तर्हि शुक्तौ
विदरजतमिति
व्यवहार इति चेत्
त्वव्यवहर्तव्यर
जतत्वरजतत्वासं
सर्गाग्रहाद्रजतत्व
प्रकारिका प्रवृत्तिर
त्य तत्रेष्टतावच्छेदके
रजतत्वरजतत्वा
संसर्गाग्रहात् अथ
रजतत्वप्रकारकप्र
वृत्तौ रजतत्वप्रका
रकं २३६ ज्ञानं प्रमा
स्थले कारणं तत्र

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्थलद्दहुलतर्कज्वालाकुले शिरोमणिमनीषिणः किमपि कौतुकं जृम्भते ३ इति श्री।
काशीगर्भसंभवश्रीमद्विद्वन्मुकुटमाणिक्यराजनीराजननीराजितपदद्वंद्व न्यायवागीश।
श्रीदीक्षितविश्वनाथात्मजदीक्षितश्रीकालशर्मविरचिता तर्कप्रकाशिकाभिधा सिद्धांततमज
रीदीपिका समाप्तिमगमत् संवत् १९०१ हि श्रावण शुक्ल षष्ठ्यामादित्यवासरे समाप्ता शु
भमस्तु लेखकपाठकस्य श्रीराधाकृष्णायनमोनमः श्रीगोविंदमाधवमुकुंदेभ्योनमोनमः

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१४०

किंचकदाचिदपितुकृत्यत्वतानंत्वेनानाद्रेस्तुत्यव्यवसायेनेतिचेत्तर्हि७रुयत्त्वचवतितत्प्रकारकत्वगदः॥वेनकार्य्यं ... यातत
... स ... य

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१४०

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative